

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32
(I HİSSƏ)
Bakı - 2023

ISSN 2409-0859

Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri,
Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan
olmasının 100 illik il dönümünə həsr
olunur

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32

(I hissə)

BAKİ – 2023

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 32 (I hissə). Bakı, 2023, 228 s.

Redaksiya heyəti

Bəxtiyar Həməzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəbiyyə Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, p.ü.f.d., professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Qəməz Cəfər qızı Mürşüdlü, f.ü.f.d., dosent, BDU
Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov, f.ü.f.d., dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, f.e.d., prof., baş redaktor, BDU
Oqtay Hüseyn oğlu Hüseynli, f.ü.f.d., dos., məsul katib, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, f.ü.f.d., redaktor müavini, BDU
Vüsələ Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

SOSIAL İŞ

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR, QADINLAR VƏ KİŞİLƏRDƏ CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA SOSIAL İŞÇİNİN ROLU

İsgəndərova Günel Nizami qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gunelisgenderova1999@gmail.com

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlarda cinayətkarlıq, kişilərdə cinayətkarlıq, qadımlarda cinayətkarlıq, reabilitasiya, inteqrasiya, qrup terapiyası, sosial işçinin vəzifə və öhdəlikləri, koordinasiyalı çalışma

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, мужская преступность, женская преступность, реабилитация, интеграция, групповая терапия, обязанности и ответственность социального работника, слаженная работа.

Keywords: juvenile delinquency, male delinquency, female delinquency, rehabilitation, integration, group therapy, duties and responsibilities of a social worker, coordinated work

Sosial işçi insanlara daha yaxşı həyat sürməyi öyrənməyə kömək etmək üçün bütün növ insanlar, qruplar və icmalarla işləyən bacarıqlı bir mütəxəssisdir. Bu rolda onlar adətən yoxsulluq, ayrı-seçkilik və ya digər sosial ədalətsizliklər səbəbindən əziyyət çəkən əhali ilə işləyirlər. Peşəkar sosial işçilərin məqsədi dəyişikliklər yaratmaq və fərdlərin, ailələrin və icmaların davamlılığını təşviq etməkdir. Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyası sosial işi “sosial dəyişikliyi və inkişafı, sosial birliyi, insanların səlahiyyətlərini və azadlığını təşviq edən təcrübəyə əsaslanan peşə və akademik intizam” kimi müəyyən edir (6).

Sosial işçilər bir neçə fərqli sahədə fəaliyyət göstərirlər. ABŞ başda olmaqla bir sıra qərb dövlətlərində sosial işçilərin müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün lisenziyaları var. Bunun nəticəsində onların öz ofislərində, həmçinin, müntəzəm olaraq ehtiyac yarandıqda sahədə, problemin baş verdiyi mühitdə işləyir, köməyə ehtiyacı olanların evlərinə, məktəblərə və ya sağlamlıq mərkəzlərinə baş çəkirlər. İxtisaslaşdıqları sosial işin növündən asılı olaraq, onlar müştərilərlə öz ofislərində də görüşə bilirlər. Müəssisə daxilində fəaliyyət göstərən sosial işçilər müəssisənin ətraf mühitinə nəzarət edir, çətin vaxt keçirən şəxslərlə görüşlər planlaşdırır və davamlı inkişafı təmin etmək üçün reabilitasiya olunan xəstələri ilə müntəzəm olaraq yoxlanılır.

Dövlət qurumlarında çalışıb icmalara təhkim olunmuş sosial işçilər adətən risk altında olan ərazilərə, müştərilərin evlərinə və ya məktəblərə baş çəkərək sahədə işləyirlər. Bu sosial işçilər müştərinin öz icması və ya ətraf mühitində üzləşdiyi problemlərə diqqət yetirirlər, ona görə də onlar ətraf mühiti görməli və müştərinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün məlumatlı tövsiyələr verməlidirlər (7).

Sosial işin təbiəti mütəxəssislərdən fəvqəladə çətinliklərlə üzləşən insanlara kömək etməyi tələb edir. Sosial işçi sakit, peşəkar və mərhəmətli şəkildə uşaqlar, ailələr, yaşlılar, asılılıq və sui-istifadə ilə bağlı müxtəlif problemləri həll etməyi bacarmalıdır. Onlar qayğı planlarını öz müştərilərinə, səhiyyə təminatçılarna və digər həmkarlarına çatdırmaq üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Sosial işçilər müxtəlif sahələrdə işləyə bilirlər. Bütün sosial işçilərin əsas vəzifəsi insanlara kömək etmək olsa da, hər bir sosial işçi həm özünün ixtisaslaşdığı, həm də insanların xüsusi ehtiyac duyduğu sahəyə diqqət yetirir. Ümumən, sosial işçinin fəaliyyət göstərdiyi sahələrə aşağıdakılar daxildir:

Uşaq, ailə və məktəb

Məktəbdə, evdə və ya icmalarda sosial və ya psixoloji problemlərlə mübarizə aparan uşaqlar və onların ailələri ixtisaslaşmış sosial işçinin köməyinə müraciət edə bilirlər. Sosial işçi təhsil, ev, məhəllə mühitinin uşaq və onların valideynləri üçün uyğunluğunun qiymətləndirilməsinə cavabdehdir. Problemi həll etmək üçün ailə və məktəb kollektivi ilə işləyirlər. Uşaq və ailə sosial işçiləri tələb olunduqda uşaqları himayədarlığa verir, onların rifahına nəzarət edir və övladlığa götürmə və ya himayədarlığa götürmə prosesində insanlara köməklik göstərir. Bu tip sosial işçi məktəblər, dövlət qurumları və himayədarlıq agentliklərində fəaliyyət göstərə bilər.

Tibbi və ictimai sağlamlıq

Sağlamlıq problemləri və ya xroniki xəstəliklərdə əziyyət çəkən şəxslər tibbi problemlərini həll etmək üçün tibb sahəsində fəaliyyət göstərən sosial işçi ilə işləyə bilirlər. Sosial işçi xəstəyə və ailəsinə xəstəliklə mübarizə mexanizmləri, məsləhətlər və tibbi tövsiyələr verməklə kömək edə bilər. Onlar həmçinin xəstələrə sağlamlıq sığortası və tibbi yardım daxil olmaqla ictimai resurslardan istifadə və onları idarə etməklə bağlı məsələlərdə kömək edir və klientlərin ehtiyaclarının ödənilməsində iştirak edəcək sağlamlıq xidməti göstərən müəssisələrin fəaliyyətini koordinasiya edir. Tibbi sosial işçilər xəstəxanalar və dövlət səhiyyə qurumlarında çalışırlar.

Psixi sağlamlıq və maddə asılılığı

Bu sahədə fəaliyyət göstərən sosial işçilər psixi sağlamlıq problemləri olan narkomanlara və xəstələrə terapiya, reabilitasiya proqramları və ehtiyac yaranarsa dispanserə yatmaq kimi məsələlərdə yardım edirlər. Onlar münasib qiymətə reabilitasiya mərkəzləri tapmağa və xəstələri problemləri əsasında müvafiq məsləhət proqramı ilə əlaqələndirməyə kömək edirlər. Bu tip sosial işçi, həmçinin ehtiyacı olan şəxsləri tapmaq və vaxtında qayğı göstərmək üçün təbliğat və profilaktik proqramları həyata keçirir. Psixi sağlamlıq və narkomaniyaya qarşı sosial işçilər xəstəxanalarda, müalicə müəssisələrində, ictimai təşkilatlarda və dövlət qurumlarında çalışırlar.

İcma

İcma ilə işləyən sosial işçi müəyyən bir məhəllənin, qəsəbənin və ya şəhərin sosial mühitini resurslarla təmin edir və icma üzvlərinin xeyrinə inkişafa kömək edir. Onlar müştərilərlə təkbətək deyil, böyük bir qrup icma şəklində işləyirlər. İcma sosial işçiləri öz ərazilərində həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün sosial proqramların təşkili və inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirirlər. Onlar adətən yerli hökumət orqanlarında işləyirlər.

Hərbi

Hərbi qulluqçular və onların ailələri hərbiçinin xidmət müddəti və sonrasında unikal çətinliklərlə üzləşirlər və onların ehtiyaclarını başa düşən hərbi sosial işçinin köməyinə müraciət edə bilirlər. Bu sosial işçilər xidmət üzvlərinin rifahını qiymətləndirir, travma sonrası stress pozğunluğunu və ya digər psixi sağlamlıq problemlərini müəyyənləşdirir və müalicə planı tövsiyə edir. Onlar həmçinin ailələrə qohumlarının xidmətə göndərilməsi və ya xidmət zamanı aldığı xəsarətlərin öhdəsindən gəlməyə kömək edirlər. Hərbi sosial işçilər ən çox ABŞ Silahlı Qüvvələrinin bir qolu üçün hökumət tərəfindən işə götürülür, lakin tez-tez orduya xidmət edən sağlamlıq mərkəzləri kimi özəl sahələrdə də işləyə bilirlər (8).

Penitensiar xidmətdə sosial işçi

Məhkumluq hər bir məhkum üçün çətin prosesdir. İnsan öz istəyi ilə cinayət törədib həbsxanaya düşsə belə, onun başına nə gələcəyini, bəzən divarlarla əhatə olunmuş, yadlarla dolu bir yerdə nə qədər qalacağını bilmir. İlk olaraq bu qeyri-müəyyənliklər və çətinliklər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir və bu da məhkumların narahatlığına səbəb olur. "Həbsxana qaydaları, işçilərdən və digər məhbuslardan qorxu və onların rəftarı bütün məhkumların üzləşdiyi vəziyyətlərdir. İlk dəfə məhkum olunmuşlar çox vaxt yeni şəraitlə effektiv mübarizə aparmaq təcrübəsi və bacarığından məhrum olurlar. Sosial işçi

cəzaçəkmə müəssisəsində həyata keçiriləcək müalicə və reabilitasiya prosesinin ilk addımı kimi məhkum haqqında şəxsi məlumat almaq üçün “kimliyini müəyyənləşdirmə forması” əsasında müsahibə apararaq onun ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün qiymətləndirmələr aparır. Bu görüşdə sosial işçi məhkuma özü və peşəsi, müəssisənin məqsədi və fəaliyyəti haqqında məlumatı verməlidir. Yeni məhkum edilmiş və həbs edilmiş şəxslərlə qrup işi onların ehtiyaclarını ödəmək və problemlərini həll etmək üçün səmərəli üsuldur. Çünki stress altında olan insanlar oxşar şəraitdə olan insanlarla ünsiyyət qurarkən onlara rahatlığa kömək edir. Bundan əlavə, həbsxananın ilk günlərində yaşanan neqativ təcrübələrin bölüşdürülməsi qrupdakı digər məhkumların oxşar problemlərlə qarşılaşdıqları təqdirdə öhdəsindən daha asan gəlməyə imkan verir. Yeni məhkumların ehtiyac və problemlərini ifadə etmək, emosiyaların asanlıqla ifadə oluna biləcəyi bir güvənli mühiti təmin etmək, dəstəkləyici qrup fəaliyyətləri ilə həbsxanada problemlərin həllində istifadə oluna biləcək problemlərin həlli yollarını öyrətmək məqsədi daşıyır. Məhkumların təşvişli əhval-ruhiyyələrini aradan qaldırmaq üçün təcridxanaya ilk girişdə ailələri ilə ünsiyyətdə olmaları vacibdir. Məhkumların istirahət edə bilmələri üçün onların vəziyyəti və cəzaçəkmə müəssisəsinin fəaliyyəti barədə məlumat verilməsi kimi məsələlər sosial işçinin öhdəliyindədir (2, s.22).

Penitensiar xidmətdə çalışan sosial işçilər ümumi vəzifə və öhdəliklərinə gəldikdə, onların əsas məqsədi gələcəkdə təkrar həbslərin sayını azaltmaq məqsədi ilə cinayət ədliyyə sistemində fəaliyyət göstərən ixtisaslı və təlim keçmiş psixi sağlamlıq mütəxəssisi kimi fəaliyyət göstərməkdir. Həmin sosial işçilər psixososial məsələləri həll etmək, məlumatlandırma xarakterli təlimlər keçmək və məhkumların azad edildikdən sonra cəmiyyətə uğurla inteqrasiya olmaqla bağlı tövsiyələr verməklə təkrar cinayətin qarşısını almaq üçün öz bilik və bacarıqlarından istifadə edirlər. Standart həbsxana və ya islah müəssisəsindən əlavə, bu ixtisaslaşmış sosial işçilər həmçinin polis idarələrində, məhkəmə sistemlərində, yetkinlik yaşına çatmayanların saxlanma mərkəzlərində və digər oxşar islah müəssisələrində xidmət göstərirlər.

Ümumilikdə, islah sistemi daxilində fəaliyyət göstərən sosial işçiyə məhbuslarla münasibətdə tez-tez rast gəlinən nadir hallar və bu hallara peşəkarlıqla necə yanaşmağı ilə bağlıdır. Həbsxana sosial işçiləri şəxslərlərarası sərhədləri müəyyən etmək üçün güclü ünsiyyət və idarəetmə bacarıqlarına malik olmalıdır, lakin yenə də mərhəmətli və məhbuslara kömək etməyə istəkli olmalıdırlar. Penitensiar xidmətdə işləyən sosial işçilər orada zəhmətlərinin bəhrəsi olaraq məhbuslara öz ailələrində və icmalarında daha müsbət xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq üçün dəyişikliklər etməkdə kömək etmək kimi sevindirici mükafata alırlar (9).

Bir sıra müxtəlif ölkələrdə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, cinayətin təkrarlanmasına səbəb olan əsas amillər yoxsulluq, gəlir çatışmazlığı, işsizlik və pis həyat şəraiti kimi iqtisadi problemlərdir. Bu araşdırmalar məhkumların həbs həyatından əvvəl və sonrakı dövrlərində həyata keçirilib və onların əksəriyyətinin işi və kifayət qədər gəliri olmadığı aşkar edilib. Bundan əlavə, yaxından nəzarətin və rəhbərliyin olmaması, valideynlərin sevgi və məhəbbətinin olmaması, boşanma və ya ayrılıq, valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin ölümü kimi ailə problemləri azadlığa çıxmış şəxsləri yenidən cinayət törətməyə sövq edən digər amillərdir. Üstəlik, onların hazırkı araşdırması göstərir ki, psixoloji problemlər (məsələn, narahatlıq, depressiya, asılılıq, aqressiv şəxsiyyət xüsusiyyətləri) və stiqma, ayrışçılıq və marginallaşma, yalançı şahidlər və həmyaşıdların təzyiqi təkrar cinayətin əsas səbəbləridir. Təsnifatın olmaması və islah mərkəzlərinin həddən artıq çox olması, adekvat reabilitasiya və reinteqrasiya xidmətlərinin olmaması təkrar cinayət törədilməsinə səbəb olan digər amillərdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, sosial işçinin əsas rolu məhkumların şəxsi, ailə və icma bağlı bütün problemlərini müəyyənləşdirmək və həllində

kömək etməkdir. Çünki sosial işçinin əsas məqsədi onun yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaq və cəmiyyətə reintegrasiyasına kömək etməkdir (4, s.37).

Məhkumun azad olunma, azadlığa hazırlanma prosesi, həmçinin, azadlığa çıxmış şəxsin sosial təminatının ödənilməsi kimi məsələlər qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Onun əsasında cəza çəkmədən azad olmuş müxtəlif cür insanların sosial təminatla bağlı ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və bunun onlar azadlığa çıxan gündən etibarən ödənilməsi olduqca vacibdir. Çünki bu əsaslı sosial xidmət və yardımın göstərilməsinin əsas məqsədi məhkumları yenidən cinayət törətmək və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaqdan çəkindirməkdir.

Məhkumun azad edilməsinə hazırlıq üzrə işə vaxtından əvvəl başlanmalıdır. Cəzaların icrası qanunu cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyətinə belə işi azadlığın məhdudlaşdırılması, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaların müddətinin qurtarılmasına üç ay qalmış aparmağı bir vəzifə olaraq tapşırır. Şərh edilən maddədə bununla yanaşı qeyd edilir ki, digər əsaslarla cəza çəkmədən azad edilən şəxslər haqqında cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti elə həmin gün cəzanı çəkmədən azad edilmiş şəxslərin işə düzəldilməsi və onlara məişət şəraitinin yaradılması üçün məhkumun yaşadığı ərazinin yerli icra hakimiyyəti orqanlarına məhkumun cəza çəkmədən azad edilməsi, yaşayış yeri, əmək qabiliyyəti və hansı ixtisasa malik olması haqqında məlumat verir.

2. Xüsusi müəssisənin və cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti məhkumlarla tərbiyəvi söhbətlər aparır, söhbətin gedişində hər bir konkret şəxsin azad edildikdən sonra həyatını necə quracağı niyyəti aydınlaşdırılır və ona mövcud qanunvericilik çərçivəsində zəruri məsləhətlər verir. Qanunda qeyri-rəsmi xarakter daşıyan belə söhbətlərin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olması, məhkumlara düzgün qərar qəbul etməkdə kömək etməsi xüsusi vurğulanır.

3. Əgər azad olunan şəxslər pensiya yaşına çatması və ya əlilliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyəti olmayan hesab edilirsə və xüsusi qayğıya ehtiyacları varsa, cəzanı icra edən müəssisənin müdiriyyəti Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə həmin şəxslərin əlillər və ya qocalar evinə göndərilməsi barədə təqdimat göndərir. Təqdimata məhkumun özünün şəxsi ərizəsi də əlavə edilir. Belə şəxslər üçün xüsusi təşkil edilən əlillər və ya qocalar evinə yerləşdirmə məhkumun yaşadığı yer üzrə və digər yerdə sosial təminat orqanları tərəfindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

4. Valideynləri və yaşamağa digər qohumları olmayan yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə məlumatlar Təhsil Nazirliyinin müvafiq orqanlarına göndərilir. Həmin qurumlar bu kateqoriya şəxslərin təhsilə cəlb edilməsi və s. problemlərinin həli ilə bağlı yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə tədbirlər görməyə borcludur.

Əgər tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyəti nəticəyə gəlicə ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin əvvəlki yaşayış yerinə qayıtması tərbiyə düşüncəsi nöqtəyi-nəzərindən məqsədəuyğun deyil (ailədə kriminogen şərait, cinayətkar mühitlə əlaqə və i.a.), onda həmin şəxsin razılığı ilə müəssisənin yerləşdiyi ərazidə onun işə düzəlməsi və ona məişət şəraiti yaradılmasının qayğısına qalır. Bu halda yerli özünüidarəetmə orqanına və yuxarıda qeyd olunmuş müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının yerli qurumlarına yazılı məlumatlar göndərilir. Tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyəti və yaxud yerli icra hakimiyyətinin nümayəndələri yetkinlik yaşına çatmamışlara kömək məqsədi ilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin müvafiq qurumlarına xahişlə müraciət edə bilər (1, səh 81).

Yuxarıda qeyd lənənlərdən əlavə, azadlığa çıxmış məhkumlara yol xərcələri, geyim, ərzaq və s. kimi ilkin ehtiyaclar üçün birdəfəlik sosial yardım olunur:

Azadlığın məhdudlandırılması və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalar yaşayış yerindən kənarında çəkilən cəzalardan hesab olunurlar. Cəza çəkmə yeri məhkumdan asılı olmadığından o, azad edilmə zamanı ailəsinin, qohumlarının yaşadığı

yerə və ya iş yerinə getmək üçün gediş haqqı alır. Adətən, bu, məhkumun haqqında cəza tədbiri görülənə qədər yaşadığı yerdır; lakin məhkum azad olunduqdan sonra digər yaşayış yeri də seçə bilər. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin ərzaq məhsulları, geyim əşyaları və gediş haqqı ilə təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 5 aprel tarixli 76 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən «Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin ərzaq, geyim, ayaqqabı ilə təmin olunması, onlara gediş haqqının ödənilməsi, həmçinin birdəfəlik pul müavinətinin verilməsi Qaydası» ilə tənzimlənir.

Həmin qərara və AR CİM-nin 176.1-176.3-cü maddələrində nəzərdə tutulan normalara əsasən, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanı və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanı çəkməkdən azad edilmiş şəxslər yaşayış yerinə getmək üçün mövsümi geyim, ayaqqabı, ərzaq məhsulları və gediş haqqı ilə təmin olunurlar. Həmin qərarla nəzərdə tutulur:

- cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin zəruri mövsümi geyim və ayaqqabı əldə etməyə imkanı olmadıqda, onlar dövlət hesabına geyim və ya ayaqqabı ilə təmin olunurlar;

- cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin ya-şayış yerinə getmək üçün yolda olduğu müddət nəzərə alınmaqla ərzaq məhsulları ilə təmin olunurlar. Ərzaq məhsulları müəyyən səbəblərə görə natura şəklində verilməsi mümkün olmazsa, bu halda onlara birdəfəlik pul müavinətinin də verilə bilər;

- cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərə, onların şəxsi hesablarında özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə pul vəsaiti olmazsa, şərti maliyyə vahidinin on misli həcmində birdəfəlik müavinət verilə bilər;

- cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərə Naxçıvan Muxtar Respublikasına getmək üçün təyyarə biletinin haqqı və digər bölgələrdəki yaşayış yerinə getmək üçün marşrut avtobuslarındakı gediş haqqı ödənilir. Onların arzusu ilə başqa nəqliyyat xidmətindən istifadə edilərsə, gediş haqları arasındakı fərq özləri tərəfindən ödənilməlidir;

- cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərə ərzaq, geyim, ayaqqabı, gediş haqqı, həmçinin birdəfəlik pul müavinəti alınması üçün vəsait dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

- cəzaçəkmədən azad edilmiş şəxslərin ərzaq, geyim, ayaq- həmçinin birdəfəlik pul müavinətinin verilməsi cəzaçəkmə müəssisəsinin idarəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkməkdən azad edilən və səhhətləri ilə əlaqədar kənar şəxslərin qulluğuna ehtiyacı olan şəxslər, hamilə qadınlar və ya səkkiz yaşına qədər uşağı olan məhkum qadınlar, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların azad edilməsi vaxtı barədə cəzaçəkmə müəssisəsinin idarəsi onların qohumlarını və ya digər şəxsləri xəbərdar edir. Zəruri hallarda onların azad edilməsi barədə qəyümlüq və himayəçilik orqanları və eləcə də Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin müvafiq orqanları və müəssisələri də xəbərdar edilir.

Qanunvericiliyə görə, ilk növbədə, yuxarıda göstərilən kateqoriya məhkumlarının yaxın qohumlarına bildiriş göndərilir ki, onlar vaxtında məhkumu qarşılayıb yaşayış yerinə müşayiət etsinlər. Qohumlar olmadıqda bu məqsəd üçün məhkumun xahişilə azad olunmanın vaxtı barədə digər yetkinlik yaşına çatmış və məhkumun münasib bildiyi şəxslər də xəbərdar edilə bilər (1, səh84).

Penitensiar xidmətdə çalışan sosial işçinin vəzifələri hüquqazidd davranışa görə məsuliyyətə cəlb olunan şəxslərə görə dəyişir. Məsuliyyətə cəlb olunduqdan sonra saxlanma yeri və azadlıqdan məhrum etmə müəssisələri ora düşən şəxslərə görə dəyişir. Həmin şəxslər kişilər, qadınlar və yetkinlik yaşına çatmayanlar olaraq üç qrupa bölünür.

Onların cəza çəkdiyi müəssisələr fərqli olduğu kimi, onlarla çalışan sosial işçinin də vəzifəsini icrası zamanı rol bölgüsü, məsuliyyəti və yanaşma tərzini fərqli olur.

Həbs olduğu andan yeniyetməyə yardım.

Bəzi ölkələrdə, polis sorğusu zamanı yeniyetmənin yanında əgər valideynləri yoxdursa və ya orada olsalar belə yeniyetməyə emosional, hüquqi və digər şəkildə hər hansı bir dəstək göstərə bilmirlərsə, sosial işçi dəstək üçün orada olmalıdır. Sosial işçi, həmçinin, bütün tərəflər üçün həbsdə saxlanılmaqdan başqa məqbul olan, məhkəməyə qədər həllər təklif edə bilər və tələb olunduqda kömək və məsləhət vermək üçün məhkəməyə qədər müddət ərzində yetkinlik yaşına çatmayanla əlaqə saxlaya bilər.

Yeniyetmənin vəziyyəti və xüsusiyyətləri ilə bağlı sosial hesabatlarının hazırlanması.

Bu hesabatlar, adətən, məhkəməyə yeniyetmə, onun ailəsinin vəziyyətinin bütün aspektləri, o cümlədən özünün sağlamlıq və təhsil vəziyyəti haqqında məlumat vermək və hər hansı xüsusi problem və ya güclü tərəfləri vurğulamaq məqsədilə tərtib edilir. Eyni zamanda, bu hesabatların doğru işlənməsi və məlumatların təfərrüatlı şəkildə qeyd olunması yeniyetməyə məhkəmə prosesi zamanı və məhkəmədən sonra yerləşəcəyi müəssisədə ona qarşı davranışın necə olmasına birbaşa təsir edir.

Cəmiyyətdə gənc cinayətkarlara nəzarət.

Sosial işçilər nəzarət tapşırıqlarını həyata keçirmək üçün məhkəmə qarşısında açıq şəkildə məsuliyyət daşıya bilərlər. Bu, təkcə müvafiq yeniyetmə ilə deyil, həm də onun ailəsi ilə və lazım gəldikdə məktəb və icması ilə işi əhatə edir. Eynilə, sosial işçilərə ictimai xidmət kimi tədbirlərin lazımı şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etmək tapşırığı verilməlidir.

Həbs cəzası zamanı dəstək.

Azadlıqdan məhrum edilmiş yeniyetmələr üçün sosial işçinin olması onların rifahı və bununla da cəzanın daha sağlam və problemsiz başa çatması üçün mühüm amil ola bilər. Belə şəraitdə sosial işçi həbs qətimkan tədbirinin daha konstruktiv olması üçün təhsil müəssisəsi, QHT və s. kimi digər xidmət göstərən şəxs və ya qurumları səfərbər edə bilər. Əksər hallarda, müvafiq sosial işçinin ailə ilə təmasda olması əlavə fayda olacaqdır.

Azadlığa buraxılma üçün hazırlıq.

Burada sosial işçinin birbaşa və dolaylı rolları həyata keçirməsi vacibdir. Azadlığa hazırlıqda birbaşa şəkildə iş yeniyetməylə işləməyi və onun azadlığa çıxma perspektivlərinin mümkün qədər müsbət olmasını təmin etməyə çalışmaqdır. Bunlara davamlı təhsil, peşə hazırlığı, məşğulluq və s. aiddir. Dolaylı rol isə mütləq ailə ilə işləməyi əhatə etməlidir. Burada isə evdə şərait və mühitin yeniyetmənin qayıtması üçün mümkün qədər əlverişli və rahat adaptasiya oluna biləcək vəziyyətə gətirilməsidir.

Buraxılışdan sonrakı dəstək (tamamlayıcı qayğı).

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin həbsdən azad edilməsi ilə bağlı formal əmrin olmamasından asılı olmayaraq sosial işçinin üzərində nəzarət etmək, yeniyetmələrə dəstək və məsləhət verilməsi kimi bir tapşırıq qalır. Bu mərhələdə sosial işçi yeniyetməyə təkrar cinayət törətməkdən çəkinməyə imkan verməkdə əvəzsiz ola bilər. Bir çox hallarda yeniyetmənin ümumi mühiti (ailə, dostluq, icma, maddi şərait, imkanlar və s.) onun həbsdə olduğu müddət ərzində çox az dəyişəcək və bunlar onun ilkin hüquq pozuntusuna yol verən davranışa səbəb olan amillərdir, yeniyetmənin təkrar cinayətdən yayınmaq üçün xüsusi və ya davamlı dəstəyə ehtiyac ola bilər (3, s.6).

Qadın cinayətkarla işləyən zaman sosial işçinin rol və vəzifələrində işlədiyi şəxslərə uyğun müəyyən dəyişikliklər olur. Bu dəyişikliklərin əsas yaranma səbəbi isə onların problemləri və onları cinayətə sövq edən amillərin fərqli olmasıdır.

Qadın Cinayətkarların Qarşılaşdığı Problemlər

Qadınları cinayətə sövq edən amillərə gəldikdə, diqqət yetirilməli olan müəyyən xüsusi narahatlıqlar və məsələlər var. Qadın cinayətkarlar üçün gender əsaslı xidmətləri plan-

laşdıran və təmin edən qanunlarda və həmçinin, islah məmurlarının da nəzərə almaları olan iki əsas narahatlıq var:

1. Analıq rolu
2. Narkomaniya, travma və psixi sağlamlıq problemləri arasında qarşılıqlı əlaqə.

Analıq rolu

Qadın və kişi cinayətkarlar arasında əsas fərq onların uşaqları ilə münasibətləridir. Həbsdə olan bir çox analar üçün uşaqları ilə münasib formaları və ya münasibətin tamamilə olmaması onların cəzaçəkmə müəssisəsindəki rəftar və davranışlarına dərinlən təsir edə bilər. Çox vaxt həbsdə olan qadınlar arasında neqativizm, manipulyasiya, qaydaları pozma və davaya meyilli davranışlar, bu qadınların ana rolu ilə bağlı hiss etdikləri kədər, itki, utanc və xətalara cavab olaraq “yaşamaq istəməmək və ya həyata müqavimət” kimi təsvir edilir.

Maddələrdən sui-istifadə, travma və psixi sağlamlıq problemləri

Cəzaçəkmə müəssisəsindəki qadınlar və kişilər arasındakı fərqlərə və yük səviyyəsi anlayışına nəzər saldıqda qadınların həyatında üç kritik və bir-biri ilə əlaqəli problem ortaya çıxır: narkotik maddələrdən sui-istifadə, travma və psixi sağlamlıq. Bu problemlər qadın cinayətkarların cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına təsir göstərir. Narkotik maddələrdən sui-istifadə baxımından qadın cinayətkarların narkotiklərdən venadaxili başda olmaqla müxtəlif yollarla qəbul etməsi və həbs olunmazdan əvvəl daha tez-tez istifadə etmələri ehtimalı olduqca yüksəkdir. Qadınlarda eyni zamanda psixiatrik pozğunluqların olması və özünə inamın aşağı olma ehtimalı daha yüksəkdir.

Analıq rolu, həbsxanada vaxt keçirdikləri zaman sıx psixoloji laqeydlik və problemlərlə birləşir. Bu, onların azadlığa buraxılmasından sonra onlara qarşı olan sosial stiqma ilə daha da ağırlaşır və həbsxanadan kənar dünyaya yenidən inteqrasiyanı olduqca çətinləşdirir. Ailə bağları tez-tez qırılır, qadınlar təcrid olunur, bəzən də tərki edilirlər və bu hal bir-birini təkrarlama biləcək hərəkətlər arıcılığı kimi bir problemə çevrilir. Qadınlar həbsdən əvvəl təcrid olunma, fiziki və ya psixoloji zorakılıq kimi hallar yaşayırlar. Əvvəl dözüb düzələcəyinə inanır, sonra sanki “təleyi ilə barışmış” kimi problem və əzablara dözür, ən sonda isə üsyan edir və artıq özündə müxtəlif tərkibli cinayət işləyib həbsə düşür. Azad olduqdan sonra isə, yenə eyni növ problemləri yaşamaq onları yenidən cinayət törətməyə məcbur və ya təşviq edə bilər.

Bu məsələlər müxtəlif səviyyələrdə peşəkar diqqət tələb edir və sosial işə müdaxilənin əsas rol oynadığı yerdir. Narkotik istifadəsi, psixi pozuntu və travma kimi problemləri olan qadın məhkumlarla işləyən sosial işçi özünün etdiyi söhbətlər, kömək və məsləhətlər bir yana artıq koordinasiya şəkildə başqa şəxs və ya qurumları cəlb etməyə çalışmalıdır. Bu tip problemləri çox şiddətli şəkildə olanların cəza müddətinin bir hissəsini problemə uyğun dispanserdə keçirməsi və müalicə alması məqsədi ilə kömək etmək, daha kiçik miqyaslı olanlara isə psixoloji yardım məqsədli görüş və təlimlərin keçirilməsi, hətta lazım gələrsə psixoloq və psixiatrların cəlb olunması kimi məsələlərin həlli penitensiar xidmətdə çalışan sosial işçinin əsas vəzifə öhdəliklərindən biridir. Ana ilə uşağın görüşü ilə bağlı xahiş edildiyi təqdirdə, cəzaçəkmə müəssisəsində fəaliyyət göstərən sosial işçilərdən biri tərəfindən görüşdə kimlərin olacağı ilə məlumat toplanma, görüşə hər iki tərəfin, yəni həm ana, həm də uşaq(yaşı azdırsa müvəqqəti qəyyumu ilə birlikdə) razı olub-olmaması müəyyənləşdirilə və görüş prosesinə nəzarət oluna bilər.

Həbsxananın sosial işçiləri də ziyarətdən əvvəl anlaşılmaqları və yanlış məlumatları aradan qaldırmağa kömək etməklə görüşlərin intensiv təşkilini dəstəkləyir yardım edirlər. Məsələn, bir çox hallarda uşağa qəyyumu, digər valideyni və ya sosial işçi tərəfindən ananın təhsil üçün və ya məzuniyyətdə olduğu üçün evdən kənardə olduğu bildirilir. Anaya isə uşağına olduğu yerin hara olduğunu və burada olma səbəbini necə izah edə biləcəyini başa salmaq üçün sosial işçilər ana ilə işləyir. Ümumən, qadınlar üçün həbsxanalarda

üzləşdikləri problemlərin öhdəsindən gəlməkdə köməklik etmək, zəif ailə əlaqələri və uşaqlarla təmasda üzləşdikləri çətinliklər və azadlığa çıxdıqdan sonra reabilitasiya üçün dəstək göstərmək sosial işçinin məsuliyyətindədir (4), (10).

Sosial işçinin kişi məhkumlarla işləmə prinsipi cəzaçəkmə müəssisələrinin digər iki populyasiyası ilə iş prinsipindən bir xeyli fərqlənir. Məhkumlar arasında böyük bir hissəni təşkil edən kişi məhkumların həbsə düşmə səbəbləri, həbsdə rəftar və münasibətlər özlərinə məxsus bir tərzdədir və sosial işçinin iş prinsipləri də buna uyğun olaraq qurulur. Cins və yaşından asılı olmayaraq, bütün növ məhkumlara aid edilsədə, say etibarını ilə kişilərin çox olmasına görə həbsə düşmə səbəblərini onların üzərindən təhlil etmək olduqca məqsədə uyğun addımdır. Kişilərdə həbsə düşmə səbəbləri maddi və iqtisadi məsələlər, özünü müdafiə, cəmiyyətə inteqrasiya ola bilməmə, daha çox şərq mentalitetində xüsusi nəzərə qarpan “şərəf və namusun qorunması” üçün və müəyyən cinayətkar qruplaşmaların üzvü olmaqla cinayət törətmək kimi bir sıra müxtəlif səbəblər var.

Maddi və iqtisadi səbəb

Maddiyyatla bağlı problemlərin həllini müxtəlif növ cinayətlər törətməklə ödəməyə çalışan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur və həbsə düşür. Bu problem həmin şəxs cəzaçəkmə müəssisəsinə düşdükdən sonra isə daha da pis olur. İndi həm öz iqtisadi vəziyyətini, həm də çöldə “başsız” qalan ailəsini düşünmək məcburiyyətində qalır. Sosial işçilər burada məhkumlara peşə təhsili, yeni bacarıqların qazanılması və s. kimi azadlığa çıxdıqdan sonra iş tapmaq və qazanc əldə etmək üçün lazım olan bilik və bacarıqların öyrənilməsində yardım edir. Təbii ki, azadlığa çıxdıqdan sonra iş tapa bilən, işə uyğun bilik və bacarığı olan məhkumlar artıq yenidən cinayət törətməkdən və həbsə düşməkdən qaçınacaqlar.

Təkrar həbsə düşmə

Bir sıra məhkumlar azadlığa çıxdıqdan bir müddət sonra yenidən cinayət törədib həbsə düşürlər. Buna səbəb həmin şəxsin ailə və yaxınları başda olmaqla icma və ya cəmiyyətin onu qəbul etməməsi, ya da yenə də iqtisadi məsələlərdir ki, iş tapa bilməyən və öz ehtiyaclarını ödəyə bilməyən şəxslər yenidən həbsxanaya üz tuturlar. Burada sosial işçinin vəzifələri isə kişi məhkumlarla həbsxanada işlədikləri müddətdə paralel olaraq, onların ailəsi, hətta lazım gələrsə icması ilə işləmək onları baş verə biləcək mənfi yönlü potensial problemlər haqqında məlumatlandırmaq və bu tip problemlərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün onlara yardım etmək (2, s.24).

Bir digər səbəb isə dünyanın bəzi dövlətlərində xüsusilə gənc yaşlılar arasında kişilərin həbs həyatına meyl salmasıdır. Azərbaycan başda olmaqla, Rusiya, İtaliya, Yaponiya və s. kimi ölkələrdə kişilərdə mafya qruplaşması və digər tipli cinayət xarakterli qruplaşmalara qoşulduqları görülür. Rusiyada “Vor v zakone”, Azərbaycanda “Oğru aləmi” kimi adlandırılan bu tip qruplaşmalar və onların üzvləri cəmiyyətdən tamamilə təcrid olmuş, bir növ öz icmalarında yaşayan insanlardır. Həmin şəxslər adam yaralamaq, zorla pul əldə etmək, qanunsuz silah daşımaq, narkotik vasitələrin istifadəsi və satışını həyata keçirir. Bu tip insanlar azad cəmiyyət daxilində yaşaya bilmir, cəmiyyətə adaptasiya ola bilmir və təkrar cinayət törədirlər. Bu növ cinayətkarlarla işləmək sosial işçilər üçün olduqca çətinlikdir. Onları reabilitasiya proqramlarına cəlb etmək, azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə inteqrasiya olub normal insanlar kimi yaşamaq, işləmək və ehtiyaclarını ödəyə bilmək çox çətinlikdir. Onlara normal yaşamının mümkün olduğuna inandırmaq və bu yolda kömək etmək çətin və yorucu bir prosesdir.

Sosial işçinin vəzifəsindən və cəzaçəkmə müəssisəsindən asılı olaraq, penitensiar xidmətdə fəaliyyət göstərən sosial işçilərin reabilitasiya proqramındakı ümumi vəzifələrini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Reabilitasiya proqramları və məsləhət üçün görüşlər təşkil etmək

- İrəliləyişi müzakirə etmək və gələcəkdə müdaxilə planlarını hazırlamaq üçün mütəmadi olaraq həbsdə olan şəxslərlə görüşmək
- Reabilitasiya, müalicə və azadlığa çıxdıqdan sonrakı fəaliyyət planlarını hazırlamaq üçün məsul şəxs və qurumlar arasında koordinasiya çalışmaq
- Böhrana müdaxilə planlarının hazırlanmasını təmin etmək
- Lazım gələrsə, həbsdə olan şəxslərin müdafiəsi
- Həbsdə olan şəxslər üçün xüsusi proqramlar, xidmətlər və mədəni fəaliyyətlər təqdim etmək
- Qiymətləndirmələri və statistik hesabatları hazırlamaq və saxlamaq
- Tədqiqat təşəbbüslərinə töhfə vermək
- Müalicə proqramlarını və xidmətlərini qiymətləndirmək
- Penitensiar xidmətdə çalışan digər işçilərə sosial iş üzrə konsultasiya və təlimlər keçirmək
- Proqramın məqsədlərini dəstəkləmək və təkmilləşdirmək üçün könüllü xidmət göstərənlərlə birgə iş
- Əlavə dəstək təklif etmək və ya artıq mövcud olanı artırmaq üçün agentliklər, peşəkarlar, hökumət rəsmiləri və icma ilə əlaqə saxlamaq (10).

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov A.E. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Qanun, 2008, 732s
2. Soytürk S. Hükümlü Ve Tutukluların Sosial Hizmet Gereksinimlerinin Değerlendirilmesi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 181s
3. Cantwell N. The Role of The Social Work in Juvenile Justice, Geneva: UNICEF Regional Office, 2013, 12s
4. Honawar M. Social Work Intervention with Women Offenders: A Pathway to Prevent Recidivism, Mumbai, Tata Institute of Social Sciences, 2019, 46s
5. Yesudhas R. Social Work Intervention With Prisoners: Mumbai, Tata Institute of Social Sciences, 2019, 11s
6. <https://www.coursera.org/articles/social-worker?isNewUser=true>
7. <https://socialwork.buffalo.edu/admissions/is-social-work-right-career-for-me/what-is-social-work.html>
8. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/what-is-a-social-worker>
9. <https://www.corrections.sa.gov.au/careers/Working-with-prisoners-and-offenders/social-workers>
10. https://practicenotes.org/vol7_no1/prison_socialworker_visitation.htm
11. <https://www.casw-acts.ca/en/social-work-practice-corrections>

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR, QADINLAR VƏ KİŞİLƏRDƏ CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA SOSIAL İŞÇİNİN ROLU

İsgəndərova Günel

XÜLASƏ

Adından da göründüyü qədər, məqalə yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar və kişilər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınmasında sosial işçinin rolundan bəhs edir. İlk olaraq, sosial işçi peşəsi onun fəaliyyət istiqaməti, məqsədi və, peşə vəzifə və öhdəlikləri haqqında ətraflı məlumat qeyd olunmuşdur. Sosial işçinin fəaliyyət göstərdiyi sahə və

qurumlar, xüsusilə, penitensiar xidmətdəki fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat qeyd olunmuşdur. Yeniyetmə, kişi və qadın cinayətkarlığının təfərrüatları, səbəbləri və həlli yolları, həmçinin bu istiqamətdə sosial işçinin rolu haqqında məlumat beynəlxalq mənbələrdən araşdırılmış və toplanmışdır. Məhkumlara və onların problemlərinə fərdi yanaşma, penitensiar xidmət daxilində fəaliyyət göstərən sosial işçinin gördüyü tədbirlər, reabilitasiya proqramları və bu proqram daxilində sosial işçinin rolu, azadlığa çıxdıqdan sonra məhkumların cəmiyyətə adaptasiyası və inteqrasiyası üçün görülən fəaliyyətləri haqqında informasiya araşdırılıb.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА В ПРОФИЛАКТИКЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ, ЖЕНЩИН И МУЖЧИН

Искандарова Гюнель

АННОТАЦИЯ

Как следует из названия, в статье рассматривается роль социального работника в профилактике правонарушений среди несовершеннолетних, женщин и мужчин. Изначально была дана подробная информация о профессии социального работника, ее направлении деятельности, назначении, профессиональных обязанностях и ответственности. Сфера и учреждения, где работает социальный работник, в частности, подробная информация о его деятельности в пенитенциарной службе. Информация о деталях, причинах и решениях правонарушений несовершеннолетних, мужчин и женщин, а также о роли социального работника в этом отношении была исследована и собрана из международных источников. Информация об индивидуальном подходе к заключенным и их проблемам, мерах, предпринимаемых социальным работником пенитенциарной службы, реабилитационных программах и роли социального работника в рамках этой программы, а также мероприятиях, проводимых для адаптации и интеграции заключенных в общество после освобождения.

THE ROLE OF THE SOCIAL WORKER IN THE PREVENTION OF JUVENILE, WOMEN AND MEN DELINQUENCY

Isgandarova Gunel

SUMMARY

As the title suggests, the article deals with the role of the social worker in the prevention of delinquency among juveniles, women and men. Initially, detailed information about the social worker profession, its direction of activity, purpose, and professional duties and responsibilities was mentioned. The field and institutions where the social worker operates, in particular, detailed information about his activities in the penitentiary service. Information on the details, causes and solutions of juvenile, male and female delinquency, as well as the role of the social worker in this regard, has been researched and collected from international sources. Information about individual approach to prisoners and their problems, measures taken by the social worker operating within the penitentiary service, rehabilitation programs and the role of the social worker within this program, and the activities carried out for the adaptation and integration of the prisoners into the society after release.

İNTERNET “OYUNLARI” VƏ İNTİHAR

Arixova Nəzrin Mobil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nazrin.arixova.00@gmail.com

Açar sözlər: intihar, internet, ölüm qrupları, oyunlar, yeniyetmələr, transqressiya, virtual realıq, sosial şəbəkələr, intiharın profilaktikası.

Ключевые слова: суицид, интернет, группы смерти, игры, подростки, трансгрессия, виртуальная реальность, социальные сети, профилактика суицидов

Keywords: suicide, internet, death groups, games, teenagers, transgression, virtual reality, social networks, suicide prevention.

Oyun insan cəmiyyətini onun formalaşması və inkişafının bütün yolu boyunca müşayiət edən, həm fərdi, həm də bütün bəşəriyyət üçün həyatın vacib hissəsi olan xüsusi mədəni-tarixi fenomendir. Oyun fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, sosiologiya, antropologiya, etologiya, dilçilik, riyaziyyat, proqramlaşdırma, psixoterapiya kimi bir çox bilik sahələrinin tədqiqat obyektidir. Alman filosofu E.Fink yazırdı ki, oyun bütün insan həyatını bünövrəsinə qədər əhatə edir, onu ələ keçirir və bir şəkildə varlığın insan tərəfindən anlaşılmasını üsulunu müəyyənləşdirir. “Oyun hər şeyi özündə birləşdirir. O, həqiqətlə imkan, realıqla təsəvvür arasındakı möcüzəvi keçid sahəsində fantaziyadan bəhrələnən insan davranışı ilə ən yüksək həddinə çatır və yaratdığı ideal səhnədə mövcudluğun digər fenomenləri kimi insanın özünü də təqdim edir” [14]. Oyunun özünü göstərdiyi insan mövcudluğuna bağlı minimum dörd sferası mövcuddur: 1) oyun fəaliyyət sahəsi kimi (məsələn, uşaqlar üçün oyunlar); 2) oyun ünsiyyəti optimallaşdırmaq üçün vasitə kimi (fikir mübadiləsi, hiss və narahatlıqların dilə gətirilməsi); 3) manipulyasiya vasitəsi kimi (buna misal olaraq tranzakt analizdə Bernin irəli sürdüyü oyunları göstərmək olar); 4) oyun mətn kimi (idman oyunları, festivallar) [5]. Sivilisasiyanın müasir səviyyədə inkişafından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, oyun virtual realığa daxil olmağın ən geniş yayılmış yollarından birinə çevrilmişdir ki, o da özünü sonsuz olan internet şəbəkəsində müxtəlif formada göstərə bilər. Kompüter oyunlarının sürətlə inkişafı geymerizasiyaya – “oyun düşüncəsinin və oyun dinamikasının daha böyük auditoriyaları yığmaq və problemləri həll etmək üçün istifadəsinə” gətirib çıxardı. Bu termin sosial şəbəkələrdə oynanılan sosial oyunlar mərhələsini yaratdı. Hal-hazırda onlayn oyunların sayı sayə biləcəyimizdən daha çoxdur. Hədsiz sayda oyunçular (geymerlər) öz vaxtlarını, külli miqdarda pul xərcləyirlər ki, öz hesablarını, oyundakı personajlarını inkişaf elətdirsinlər. Üstəlik bu proses o qədər sürətli gedir ki, onlayn və ya oflayn kompüter oyunları fenomenini anlamaq üçün “videooyunların fəlsəfəsi” adlı tədris istiqaməti yaradılmışdır.

Hər bir oyunun əsas xarakteristikası onun transqressiv olmasıdır. Transqressiya latın sözü olub keçid, hərəkət mənasını verir, postmodernizm fəlsəfəsinin əsas anlayışlarından biri olmuşdür. Transqressiya “mümkün olanla mümkün olmayan arasındakı keçilməz sərhəddən keçmək”, “limitləri aşmaq”, “keçilməz səddi aşmaq” kimi anlaşılır [13]. XX əsrin ortalarında fransız fəlsəfi fikrin nümayəndələri tərəfindən ifadə edilən transqressiya fenomeni XXI əsrdə dəqiq müəyyən edilmiş bir anlayışa çevrilmişdir. Biz sosial subyektlərin əksər insanlar üçün toxunulmaz olan sərhədləri, hər kəs tərəfindən qəbul olunan hadisələrin gedişatını, nizamlanmış davranış və əxlaq normalarının pozduğunun canlı şahidi oluruq. Cəmiyyət daha tez-tez ona qoyulmuş məhdudiyyətlərə məhəl qoymamağa başlayır. Filosoflara görə isə: “gündəlik həyatda postmodernizmin transqressiya fenomeni özünü daha aydın göstərməkdədir” [6].

Transqressiya təşkil olunmuş və fərdi olmaqla iki yerə ayrılır. Birinciyə bayram, qurbanvermə, ziyafət, oyun və müharibə aid edilir. Bu anlayışlar qoyulmuş sərhəddən, dünya nizamından kollektiv şəkildə kənara çıxmağı təklif edir ki, bu da sosiallaşmağa, günahkarlıq

hissinin gərginliyini azaltmağa gətirib çıxarır. Fərdi transqressiyaya erotizm, gülüş, transqressiv dil, qətl aid edilir. Bu zaman insan özünü cəmiyyətə qarşı qoyur. Eyni zamanda transqressiv yanaşmadan dəlilik, havalanma, hakimiyyət, anarxiya və inqilab anlayışlarının izahında da istifadə olunur [8].

Transqressiya, postmodernistlərin fikrincə, insanın özünüdərək etməsi üçün zəruri şərtidir. “Əgər insan ona qoyulan sərhədləri pozmaq üçün kifayət qədər cəsarətə sahibdirsə,” C. Batay yazırdı, “bu zaman onun hazır olduğunu düşünə bilərik. Məhz onu qoruyan sərhədləri pozaraq fərd öz varlığını təsdiq etmiş olur” [4]. Buna misal olaraq əyləncənin və idmanın təhlükəli növlərini, ekstrimal selfiləri, “Qaç və ya öl” kimi küçə oyunlarını göstərmək olar.

Ölüm oyunları (yəni, iştirakının ölümü və ya ölüm təhlükəsi ilə bitən) bəşər tarixi boyu baş vermişdir: antik dövrdə qladiator döyüşlərini, müasir qaydasız döyüşlər, “rus ruleti” oyunu və yeniyetmələrin daha çox maraqlandığı bir sıra təhlükəli oyunlar.

Virtual reallıq artıq özü-özlüyündə “limitdən kənara çıxmaq” deməkdir. “Virtual” sözü əslində mövcud olmayan, lakin müəyyən şəraitdə yarana bilən obyekt və ya vəziyyət deməkdir. Virtual məkanlardan danışarkən biz adətən interneti və onunla əlaqəli olan qadjetləri nəzərdə tuturuq. Müasir dövrdə elektron informasiya vasitəsi istifadəçisi iki ayrı aləmdə mövcud olmağa məhkumdur: bir tərəfdə fiziki mövcudluğun, gündəlik işlərin, müəyyən dəyərlərin və normaların olduğu dünya, digər tərəfdə bütün məhdudiyyət və qadağaların heç sayıldığı, başqa uydurulmuş adla anonim şəkildə azadlığın yaşandığı, həmfikirilərlə qrup yaratmaq və ya elə bir qrupa qoşulmağın mümkün olduğu, onlardan anlayış və dəstək almaq, diqqət işarələri (layklar) və bəzən oflayn rejimdə edə bilmədiyi lakin onlaynda mümkün olan digər istifadəçilər üzərindəki hakimiyyətin olduğu bir dünya.

Xüsusi diqqəti əsasən Rusiya siqmentində yayılan, lakin sonradan Avropa və Latın Amerikasına ölkələrində də özünü göstərən və yeniyetmələrin diqqətini cəlb edən sosial şəbəkələrdəki intihar oyunlarına ayırmaq lazım gəlir [12]. Mütəxəssislərin fikrincə, bu daha geniş şəkildə özünü göstərir: satanizm, demonizm sektalarının saytlarını, kibercullinqi, zorakılığın müxtəlif formalarda təbliğ edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayanların fahişəliyə cəlb olunması və s [1].

Çoxsaylı tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, yeniyetmələrdə intihara meyillilik üçün əhəmiyyətli risk faktorları ümitsizlik, tənhalıq, depressiya, daxili gərginlik və ən əsası isə aqressiyadır [11]. Digər maraqlı fakt da bundan ibarətdir ki, internetdə belə qapalı intihar qruplarının iştirakçıları burada digər insanlar tərəfindən rəsmi psixoloji xidmət mərkəzləri və ya ailə üzvləri, dostları, tibb işçilərindən gördüklərindən daha çox anlayış və empatik münasibət tapırlar. Onlara görə heç kəs belə saytların iştirakçılarının başa düşdüyü kimi başa düşə bilməz [9].

İntihar kontekstində yeniyetmələrin oynadığı komputer və şəbəkə oyunlarının əsas təhlükəli xüsusiyyəti oyunçuların həddindən artıq oyun prosesinə cəlb olunmasıdır. Belə ki qəhrəmanlar oyun prosesində istənilən qədər ölən və yenidən həyata qayıda bilirlər. Oyunlardan psixoloji asılılığa düşən yeniyetmələr belə olan halda real aləmlə virtual aləm arasındakı sərhədi qavraya bilmirlər. Beləliklə, qəhrəmanların qələbələri də, məğlubiyyətləri də ciddiyyə alınmağa başlanır. Hətta bəzən reallığı tamamilə rədd edərək virtual qəhrəmanın həyatını yaşayırlar. Nəticədə, yeniyetmənin şüurunda həyat və ölümün növbələşməsi o qədər təbii olur ki, o, ölümdən sonra real olaraq heç bir həyatın ola bilməyəcəyini qavraya bilmir. Bütün bunların fonunda, əgər yeniyetmədə həyatı tərk etmək barədə düşüncələr yaranırsa, o zaman o, geri qayıtmağın mümkün olmayacağını tam olaraq başa düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, “ölüm qrupları” mövzusunda maraq uzun müddətdir ki, inkişaf edir. Bu hekayənin bağlanğıcı jurnalist araşdırması ilə qoyulmuşdur [10]. Bu günkü gün “Google” axtarış sistemində “ölüm qrupları” adı ilə axtarış zamanı 27 milyon nəticə çıxır (08.03.2023-cü ilin məlumatıdır, axtarış rus dilində aparılmışdır, azərbaycan dilində axtarış zamanı isə 464 min nəticə qeydə alınır).

A.İ. Bastrikin “ölüm qruplarının” xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir:

- 1) həyatı dəyərsizləşdirən, insan mövcudluğunun mənasızlaşdıran ümumi ideologiyanın olması;
- 2) xüsusi məzmunu malik olması: intihar xarakterli şəkil, audio və videoların paylaşılması;
- 3) xüsusi intihar tipli, ona aparən sözlərdən istifadə olunması;
- 4) simvoldan istifadə, xüsusilə də balina, kəpənək simvolları, “O” və “CƏHƏN-NƏM” yazılan işarələr və s.;
- 5) baş vermiş intihar hadisələrindən təkrar-təkrar bəhs edilməsi;
- 6) “İntihar oyunun” başlanması ilə bağlı standart üsul olan xəşteqlərdən (#) istifadə olunması: #MaviBalina, #SəssizEv, #MənOyundayam və s.;
- 7) Şüurun idarəedilməsini asanlaşdıran üsullar: müəyyən mərhələlərdən keçmək (50 tapşırıq yerinə yetirmək), yuxusuzluq, itaətsizlik halında yaxınlarının ölümü ilə hədələmək və s. [2].

Ölüm qruplarında psixoloji təsir üsulu kimi istifadə olunur: yeniyetmə yaş dövründə baş verən şəxsiyyət böhranından sui-istifadə, travma və narahatlıqlarının istismarı, oyuna olan asılılığın formalaşdırılması, təsiredici ünsiyyətdən istifadə, yuxu pozğunluğunun yaranması, qərar qəbul etmək üçün vaxt məhdudiyəti qoymaq, oyunçuların məlumatlarının istifadəsi, qorxudan sui-istifadə, ölümün romantikləşdirilməsi və estetikləşdirilməsi, seçilmiş və digərlərindən üstün olma istəyinin istismarı [7].

Bizə görə, şəbəkə intihar oyunlarının bəzi aspektlərini transqressiya anlayışından çıxış edərək izah etmək olar. Öncədən də qeyd edildiyi kimi, hər bir oyun öz mahiyyətinə görə transqressivdir, internet oyunları isə ikiqat transqressivdir. Çünki baş verənlər virtual aləmdə baş verir, oyunçunun şüuru sanki “orda” olsa da, cismən və fiziki olaraq o “burada”dır, bu iki aləmi sadəcə olaraq monitor ekranı ayırır. Məhz “oradan” o təlimat və göstərişlər alır, onları həyata keçirməklə virtual aləmdə özünü effektiv şəkildə təmsil edə bilər. Görünür, burada bir paradoks var, çünki yeniyetmə özünü intihar oyununa cəlb etməklə, düşünmədən, özünə ziyan vurmuş olur. Halbuki bu sualın cavabını bizə E.Fink vermişdi: “İnsan oynayan zaman düşünmür, düşünərkən isə oynamır” [14].

Güman etmək olar ki, damdan tullanan və ya digər təhlükəli ölümcül hərəkətlər edən yeniyetmənin şüuru transqressiyaya məruz qalır, daha dəqiq desək, transqressiyaya “yoluxmuşdur”. O sanki iki aləm arasında gedib-gəlir: reallıqda virtual aləmdə, lakin ümumilikdə müəyyən qaydalara əməl etməyi tələb edən oyuna tabedir. Buna görə də, əgər oyunun içində-sənsə, o zaman sona qədər getməlisən. Belə qruplarda digər iştirakçılar tərəfindən təhrikədiçi mesajlar da göndərilir ki, buna misal olaraq: “Hazırsan?”, “Şouya nə zaman başlayacağıq?”, “Heç olmasa videoya çəkin insan boş-boşuna ölməsin.”, “Kişi sözünü tutar.”, “Tullan artıq, bu ki əyləncəlidir.” və s.

İntihar aktı törədən şəxs fiziki bədənində mövcudluğunu dayandırır, lakin tam mənada “yoxluğun” olmadığı başqa bir dünyaya keçid edir. Lakin hələ uzun müddət virtual aləmdə qalır. İnternetdə gənclərin ölümünü videoya çəkdiyi, ölümündən sonra mesajlarını orada yerləşdirdiyi nümunələr var. Onların ardınca şərhlər, müzakirələr, bəyənələr gəlir, bəzən tərəfdarlar, heyran olanlar da peyda olur.

Şəbəkədə intihar edən şəxs üçün hətta ölüm belə virtual oyunun davamıdır (axı intihardan sonra komputer aləmində qalıb qəhrəmana çevriləcək) [3]. Bu yolla var olmanın sonu sınağından keçərək və transqressiv keçid vasitəsilə virtual ölümsüzlük illüziyası yaranır. Bu özəlliyi dərk edən intihar saytlarının administratorları internetdə müəyyən “A səviyyəsi”nin olması, guya “internetin zirvəsi”, “səssiz ev” adlanan yerin olması haqqında mif yaratmış və saxlamışlar. İntihara meyilli şəxslərin iddialarına görə bu, internet saytı deyil, real dünyaya qayıtmağın mümkün olmadığı bir nöqtədir: “səssiz evə” girən insan şəbəkə ilə əbədi birləşir [2].

Əldə olunan məlumatlara görə çox vaxt oyun koordinatorları kimi yeniyetmələr – məktəblilər və tələbələr çıxış edirlər. Ehtimal olunur ki, onlayn ünsiyyətdə problem yaşayan bu insanların müəyyən psixoloji xüsusiyyətləri var, onlar üçün sosial şəbəkələrdə intihara meyilli qrupların təşkili bir növ hiperkompensasiyadır. “Ölüm qruplarının” kuratorlarının əksəriyyəti çoxlu kompleksləri və qorxuları olan uğursuz gənclərdir. Onların bir çoxu özləri zoraklığın qurbanı olmuşlar və kompensasiya olaraq başqalarını, daha zəifləri tabe etmək strategiyasını seçmişlər [7]. Onların davranışı transgressiv ola bilər: oyun qaydalarını yaratmaqla onlar qurbanları üzərində güc əldə edirlər, onları mütləq öldürmək niyyətində deyillər, sadəcə virtual məkanda güclü hiss etməyə nail olurlar.

Sosial şəbəkələrdə intihar oyunlarının potensial təhlükəsi və onlarla mübarizə yollarından danışarkən bir sıra vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Birincisi, belə oyunların mənası nədir, sualına cavab axtarmaq lazımdır. Bu suala cavab 199-cü ildə E. Fink tərəfindən verilmişdir: hər hansı oyun, hansı sinfə mənsub olmasından asılı olmayaraq, “məna ifadə etmək üçün vasitə, alət deyil. O özü mənanın özüdür. Oyun özlüyündə və özü ilə mənalıdır” [14]. Buradan belə nəticə çıxır ki, yeniyetmə oyununda olarkən düşünür, tənqid etmir, kor-koranə qoyulan qaydalara əməl edir. Lakin “hər bir oyunun cilovundan qurtulmaq” olar [14], hər bir oyun cansıxıcı olduqda və ya qaydalarına artıq əməl olunmadıqda bitir. Beləliklə, çıxış yolu oyundan çıxmaq və sağlam düşüncəyə qayıtmaqdır. İkincisi isə odur ki, oyunların qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması onlardan gizli və nəzarətdən kənar istifadəyə gətirib çıxarır. Son nəticə olaraq “antisuisidal oyunların” yəni pozitiv paylaşılan qrupların yaradılması, bu istiqamətdə işlərin aparılması daha məqsədəuyğundur. Üstəlik komputer texnikasının və oyun nəzəriyyəsinin inkişaf səviyyəsi bunu etməyə imkan verir.

Yuxarıda deyilənlərin yekununda bir daha qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfi kateqoriya olan transgressiya anlayışının araşdırılması şəbəkə intiharının məzmununu açmağa və onun iştirakçılarının davranışını daha dərinləndirərək etməyə imkan verir və həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların intiharının qarşısının alınmasına dair yeni perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Амелина Я.А. «Группы смерти» как угроза национальной безопасности России. Аналитический доклад (18+) / Кавказский геополитический клуб. М.: Издатель А.В. Воробьев, 2017. 76 с.
2. Бастрыкин А.И. Преступления против несовершеннолетних в интернет-пространстве: к вопросу о виктимологической профилактике и уголовно-правовой оценке // Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11, № 1. С. 5-12.
3. Батай Ж. Внутренний опыт / Пер., послесл. и коммент. С.Л. Фокина. СПб.: Аксиома; Мифрил, 1997. 336 с
4. Батай Ж. Запрет и трансгрессия / пер. Е. Герасимовой [Электронный ресурс]. – URL: <http://vispir.narod.ru/bataj2.htm>.
5. Волкова И.И. Игра как системообразующий феномен экранных коммуникаций: автореферат дис. ...докт. филол. наук: 10.01.10 / Волкова И.И.; РУДН. М., 2015. 39 с
6. Громова Е.А. Трансгрессирующее общество: о метаморфозах социального порядка // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7 Философия. 2015. № 3 (29). С. 58-63.
7. Елкин Е., Крылова С., Разорина Д. Анатомия «синих китов» [Электр. ресурс]. – URL: <https://regnum.ru/author/1269.html> (дата публикации 16.03.2017)
8. Каштанова С.М. Трансгрессия как социально-философское понятие: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11 / Каштанова Софья Михайловна. СПб., 2016. 203 с.
9. Лапшин В.Е. Генеалогия и превенция суицида учащейся молодежи // Вестник Владимирского гос. ун-та им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. 2014. № 16 (35). С. 74-81.

10. Мурсалиева Г. Группы смерти. С детьми в социальных сетях работают системно и планомерно, шаг за шагом подталкивая к последней черте. Как родителям распознать надвигающуюся беду // Новая газета. № 51 от 16 мая 2016 года.
11. Сыроквашина К.В., Дозорцева Е.Г. Психологические факторы риска суицидального поведения у подростков // Консультативная психология и психотерапия. 2016. Т.24, № 3. С. 8-24.
12. «Синий кит» добрался до Испании и Латинской Америки [Электронный ресурс]. – URL: <http://rossaprimavera.ru/news/siniy-kit-dobral-sya-do-ispanii-ilatinskoy-ameriki> (дата публикации – 16.05.2017)
13. Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века [Сб. статей А. Бретона, Ж. П. Сартра, Г. Марселя, М. Бланшо, Р. Барта и др., а также избр. работы самого Ж. Батая]. СПб.: Мифрил, 1994. 346 с.
14. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия // Проблема человека в западной философии: Переводы / сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова. М.: Прогресс, 1988. С. 357-401.

İNTERNET “OYUNLARI” VƏ İNTİHAR

Arixova Nəzrin

XÜLASƏ

Bu məqalədə internetdə, sosial şəbəkələrdə yeniyetmələrin intihara cəhd etməsinin səbəbləri izah edilməyə çalışılmışdır. Yeniyetmənin şüurunun virtualaşmasında transgressiyanın rolu araşdırılmış, sosial şəbəkələrdə ölüm qrupları ilə bağlı ayrı-ayrı paylaşım və məlumatlar tənqidi təhlil edilmişdir. Transgressiyadan istifadə etməklə intiharla bağlı olan oyun saytlarının idarəedicilərinin bəzi psixoloji xüsusiyyətləri, oyunçuların özlərinin və onları intihara təhrik edənlərin davranışları üzə çıxarılmışdır.

İNТЕРНЕТ-ИГРЫ И САМОУБИЙСТВО

Арихова Назрин

АННОТАЦИЯ

В этой статье была предпринята попытка объяснить причины, по которым подростки пытаются совершить суицид в Интернете и социальных сетях. Исследована роль трансгрессии в виртуализации сознания подростка, критически проанализированы отдельные публикации и информации о группах смерти в социальных сетях. С помощью трансгрессии были выявлены некоторые психологические особенности администраторов сайтов суицидальных игр, поведение самих игроков и тех, кто спровоцировал их на суицид.

İNTERNET "GAMES" AND SUICIDE

Arikhova Nazrin

SUMMARY

This article has attempted to explain the reasons why teenagers try to commit suicide online and on social media. The role of transgression in the virtualization of a teenager's consciousness has been studied, individual publications and information about death groups in social networks have been critically analyzed. With the help of transgression, some psychological characteristics of administrators of sites of suicide games, the behavior of the players themselves and those who provoked them to commit suicide were revealed.

RİSK QRUPUNA DAXİL OLAN GƏNCLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ MEXANİZMİ

Həsənzadə Aytac Bahadır qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytac.hasan21@gmail.com

Açar sözlər: risk qrupları, risk qrupunun üzvləri, sosial müdafiə mexanizmi, səbəb və tədbirlər, islah evi və dispanserlər, dövlət və QHT-lərin rolu, sosial layihələr, bölgələrdə sosial müdafiə, “Gənclər evi”.

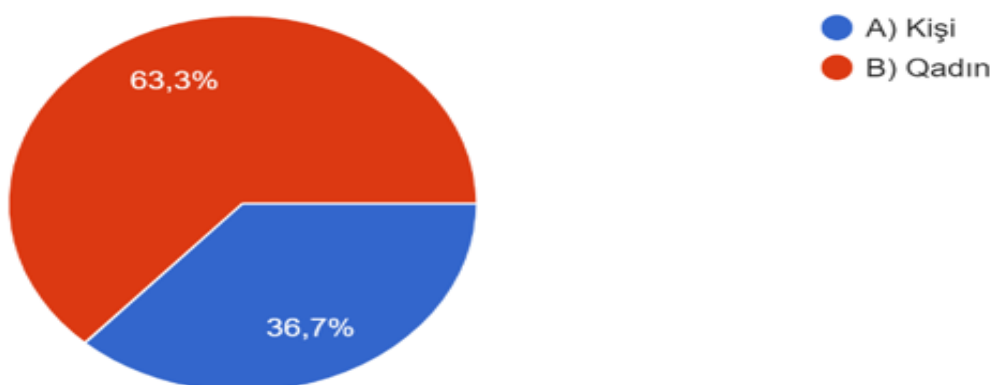
Ключевые слова: группы риска, члены группы риска, механизм социальной защиты, причины и мероприятия, реформирование домов и диспансеров, роль государства и общественных организаций, социальные проекты, социальная защита в регионах, «Молодежные центры».

Keywords: risk groups, members of the risk group, social protection mechanism, causes and measures, reform homes and dispensaries, the role of the state and NGOs, social projects, social protection in the regions, "Youth Centers".

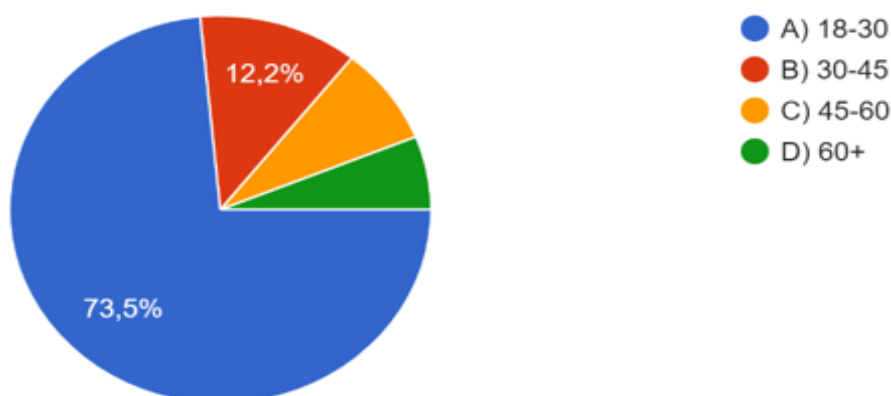
Gənclərin sosial müdafiəsi məsələlərini əhatə edən “Risk qrupuna daxil olan gənclərin sosial müdafiəsi mexanizmi” haqqında 49 nəfər respondent arasında keçirilən sorğu, onun keçirilməsi ilə alınan cavablar və onlar əsasında əldə olunan nəticə haqqında ətraflı məlumat təqdim olunub. Sorğuda iştirak edənlərin yaşı, cinsi, təhsil və ailə vəziyyətini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş suallar qeyd olunub. Bundan əlavə sorğuda iştirak edən respondentlərdən risk qruplarının nə olduğu, hansı risk qruplarını tanıdıqları barədə suallar yönləndirilib. Sorğuda risk qruplarından hansının nümayəndələri ilə gündəlik həyatda qarşılaşmaqları və sorğunun risk qrupları daxilində daha çox gənclərin sosial müdafiəsi sferasını əhatə etdiyi üçün insanlardan spesifik olaraq risk qrupu nümayəndələrindən daha çox hansı yaşda olan şəxslərlə qarşılaşdıqları barədə suallar soruşulub. Növbəti suallarda isə gənclərin risk qrupuna daxil olmasının səbəbi, onun qarşısının alınma yolları ilə bağlı suallar ünvanlanıb. Səbəblərdən içərisindən, ailəvi məsələlər və təhsildən iş həyatına keçid kimi məsələlər xüsusi olaraq iştirakçılardan soruşulub, bu kimi məsələlərin gənclərin risk qrupuna daxil olmasına nə dərəcədə təsir etməsi araşdırılıb və ən əsası 2020-ci il tarixində baş vermiş “Koronavirus” pandemiyası və “ikinci Qarabağ müharibəsi” kimi böyük sosial və iqtisadi təsiri olan hadisələrin, bu hadisələr nəticəsində yaranmış can itkiləri, karyera və təhsildə açdığı boşluqlar və onların gənclərin risk qrupuna daxil olmasına təsiri haqqında suallar ünvanlanıb. Bir neçə sual isə risk qrupunda olan gənclərin sosial müdafiəsi və bu müdafiə ilə bağlı onlara göstərilən sosial xidmətlər haqqındadır.

Yəni, gənclərin sosial müdafiəsinə nə qədər diqqət ayrıldığı, əgər ayrılırsa burada hansı növ diqqət və xidmətdən söz gedə biləcəyi və ən əsası risk qrupunda olan gənclərin rehabilitasiyası məqsədilə həyata keçirilən xidmətlərin paytaxt və bölgələrdə nə dərəcədə eynilik təşkil etdiyi ilə bağlı suallar respondentlər tərəfindən cavablandırılıb. Həmçinin, gənclərin sosial müdafiəsi mexanizminin tətbiqində dövlətlə yanaşı QHT-lərin rolunun nə dərəcədə önəmli olması ilə bağlı respondentlərin fikirləri alınıb. Gənclərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin artırılması məqsədilə müxtəlif tipli tədbilərin təşkilini həyata keçirən “Gənclər evi” və fəaliyyəti haqqında respondentlərə sual ünvanlanıb.

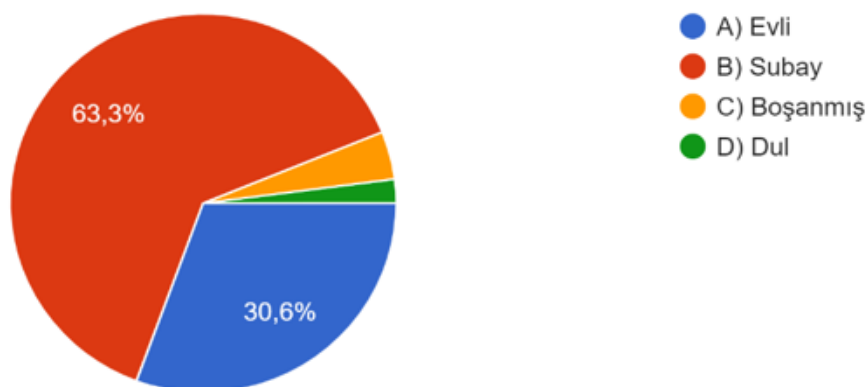
Sorğu 2022-ci ilin 30 oktyabr – 5 noyabr tarixləri arasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 49 nəfər respondent arasında keçirilmişdir. Aşağıda diaqramlar vasitəsilə respondentlərin verdikləri cavablar və onlar arasındakı nisbətə əsasən əldə oluna biləcək nəticələr müzakirə olunacaq.

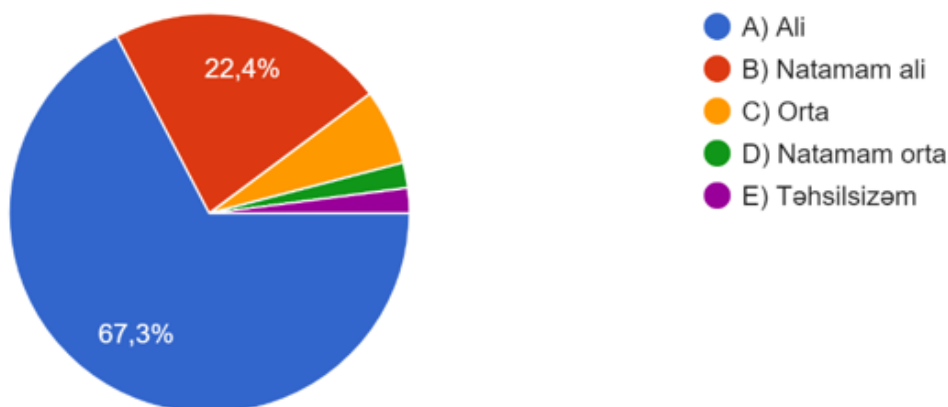
Sorğuya ilk olaraq respondentlərin cinsləri öyrənilməklə başladı. 49 nəfərdən 31 kişi, 18 qadın sorğuda iştirak etmişdir. Gender nisbətlərinin müqayisəli olması məqsədli şəkildə edilmişdir ki, rəylər və cavablar daha obyektiv, həm də hər iki cinsin nümayəndələrinin maraqlarına uyğun olsun.

Yuxarıda göstərilən diaqramda isə sorğuda iştirak edənlərin yaşları faiz nisbətilə qeyd olunmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, iştirakçılardan 36 şəxs 18-30 yaş aralığında, 6 şəxs 30-45 yaş aralığında, 4 şəxs 45-60 yaş aralığında, geriyə qalan 3 nəfər isə 60 və daha yüksək yaşdadırlar. Mövzu gənclərin sosial müdafiəsi ilə bağlı olsa da, hər yaş qrupundan şəxsin burada iştirakı məsələyə kənardan baxmağa və obyektiv rəyin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Təbii ki, mövzu birbaşa gənclərin özü ilə bağlı olduğu üçün respondentlərin böyük hissəsi 18-30 yaş aralığındakı şəxslər olmuşdur. Çünki, normal olaraq, situasiyanın içərisində olan, dövlətin sosial siyasəti və sosial müdafiəsi ilə bağlı bütün birbaşa iştirakçısı və obyektivi olan və onlardan müsbət və ya mənfi təsir alan şəxslər də elə gənclərdir. 18 yaşdan kiçik uşaqlar barədə də məlumatları özlərindən almaq onların obyektivliyi və və yaşla əlaqəli psixologiyalarının formalaşması baxımından çox da doğru hesab olunmuyacağına görə bu dövrdən yeni çıxmış gənclərdən alınması daha məqsədə uyğun hesab olunur.

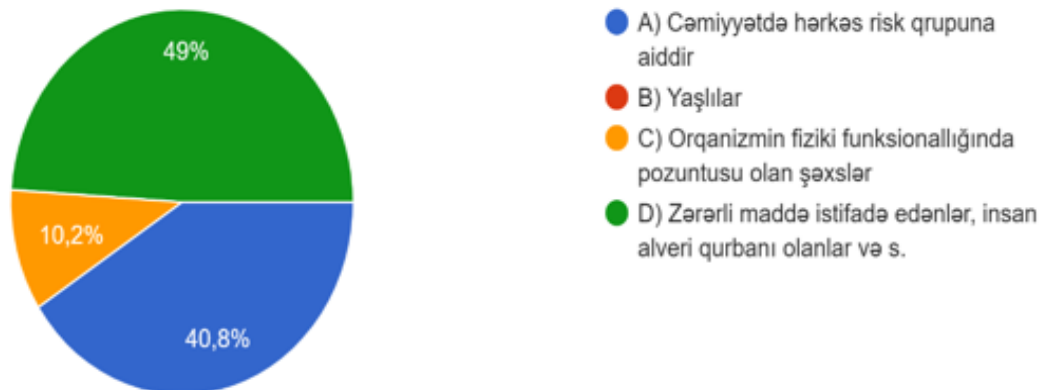
Bir digər sual isə respondentlərin ailə vəziyyəti ilə bağlıdır. İştirakçılardan 31 nəfər subay, 2 nəfər boşanmış, 1 nəfər dul, geriye qalan 15 nəfər isə evlidir. Burada əsas məqsəd gənclərin, həmçinin, onlarla birlikdə digər respondentlərin də ailə vəziyyətini müəyyənləşdirməkdir. Çünki bu sual növbəti suallara və onların cavablarına bir növ zəmin rolu oynayır. İştirakçılardan dul olan 1 şəxs 45-60 yaş aralığındadır. Bir digər diqqət çəkən məqam isə boşanmış olan 2 şəxsdən 1-i gəncdir. Subay olan 31 nəfərdən 30-u isə 18-30 yaş aralığında olan gənclər, 1 nəfər isə 30-45 yaş aralığında olan respondentdir. Gənclərin böyük bir qisminin subay olması, iş və təhsil kimi müxtəlif məqsədlər üçün ilkin ailələrindən kənarında yaşamaları və daimi ünsiyyətdə olduqları və dərin bağlarla əlaqəli olduqları sosial qrupun tərkibində olmadıqları üçün onların müxtəlif istiqamətli yanlış sosial qruplara cəlb olunma riskləri də artır.

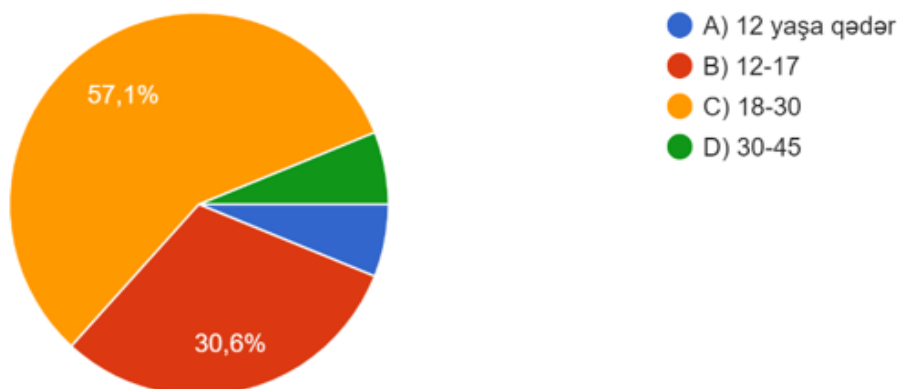
Sorğuda iştirak edən şəxslərin cavablarının obyektiv və realistliyi onların təhsili, dünyagörüşü və s. kimi faktorlarla birbaşa əlaqəlidir. Bu səbəbdən, digər bir sual respondentlərin təhsil səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün əlavə olunub. İştirakçılardan 33 nəfər ali, 7 nəfər natamam ali, 5 nəfər orta, 1 nəfər natamam orta təhsilli olmaqla, geriye qalan 3 nəfər isə tamamilə təhsilsizdir. Təhsil səviyyəsinin nisbətini yaş kateqoriyaları arasında müxtəlif paylandığı bariz bir şəkildə görünür. Sorğu nəticəsində görüldüyü kimi ali təhsilli olan şəxslərin böyük qismini gənclər, orta təhsil və ya daha aşağıda olanların böyük qismini isə 45 və daha çox yaşda olan şəxslər təşkil edir. Bu hal da Azərbaycan Respublikasının keçən əsr boyunca SSRİ-nin tərkibində olması və həmin imperiyanın insanların təhsilindən çox fiziki əməyə və onun istismarına yönəldiyini nəzərə aldıqda bu, olduqca normal hal olaraq qəbul oluna bilər. Gənclərin təhsil səviyyəsinin yüksək olması

isə Azərbaycan Respublikasının gənclər və onların təhsili ilə bağlı uğurlu siyasətinin nəticəsi kimi özünü göstərir.

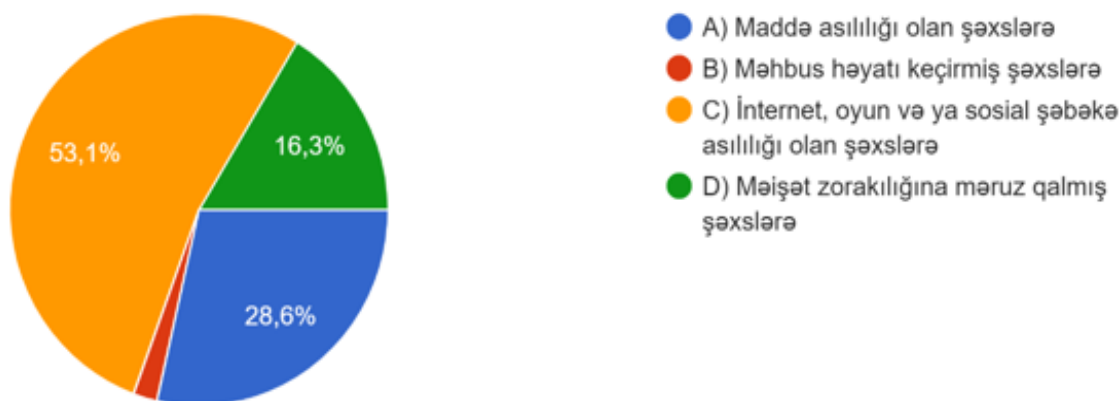
İlk suallar respondentlərlə bir növ ilkin tanışlıq və özlərinə aid bəzi məlumatları qeyd etməkdən ibarət idi. Həmin suallar artıq növbəti sualdan etibarən müzakirə olunacaq dövlətin sosial müdafiəsi ilə bağlı suallara zəmin rolu oynayırdı.

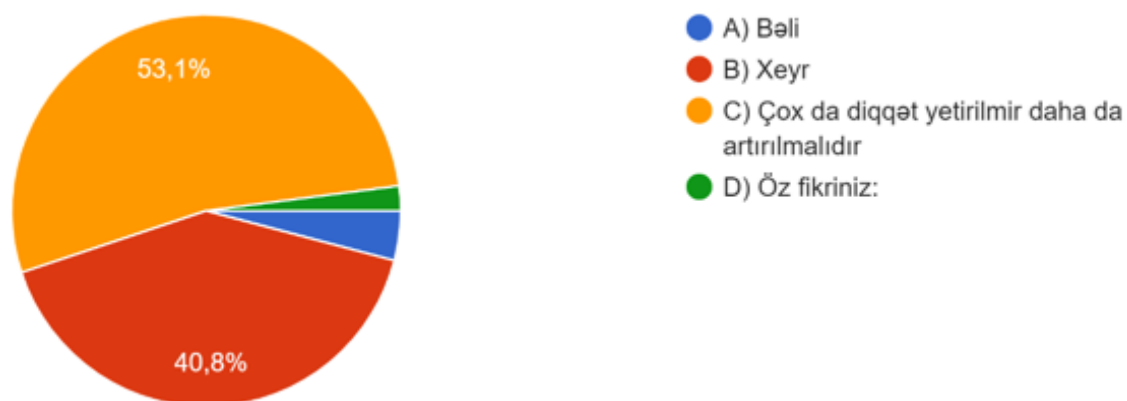
Bu sualda respondentlərdən risk qruplarının nə olduğu, kimlərin risk qrupunun nümayəndəsi olduğu ilə bağlı sual ünvanlanmışdır. İştirakçılardan 20 nəfər cəmiyyətdə hərəkətin risk qrupuna aid olduğunu, 24 nəfər zərərli maddə istifadə edənlər, insan alveri qurbanlarının və s. –nin risk qrupuna aid olduğunu, geri qalan 5 nəfər isə fiziki funksionallıqla bağlı pozuntusu olan şəxslərin bu tip qrupa aid olduğunu bildirirlər. Respondentlərdən təkcə 20 nəfərin bütün cəmiyyətin risk qrupuna aid olduğunu düşünməsi insanların bu mövzuyla bağlı dərin anlayış və biliyə malik olmamasının və bu istiqamətdə informativ tədbir və fəaliyyətlərin artırılmasının zəruriliyini göstərir.

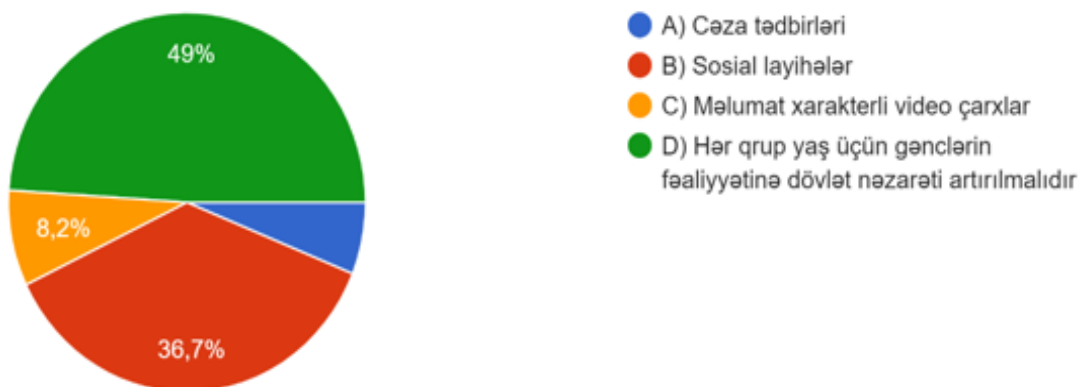
Növbəti sualda respondentlərdən risk qrupuna daxil olan insanlar arasında daha çox hansı yaş aralığının üstünlük təşkil etdiyi ilə bağlı sual ünvanlanmışdır. İştirakçılardan 29 nəfər 18-30 yaş aralığında olan şəxslərin üstünlük təşkil etdiyini, 15 nəfər 12-17 yaş aralığında olan şəxslərin risk qruplarında çoxluq təşkil etdiyini, qalan respondentlərdən 2 nəfər 30-45 yaş aralığında olan şəxslərin, 2 nəfər isə 12 yaşa kimi uşaqların risk qruplarında üstünlük təşkil etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Respondentlər arasında 18-30 yaş aralığında olan şəxslərin çoxluq təşkil etməsi və risk qrupunda olan şəxslərin də daha 18-30 yaş aralığında olan şəxslər olması fikrini irəli sürmələri, cavabların doğruluq və obyektivlik göstəricisini daha da artırır. Çünki bu insanlar öz yaşlılarının olduğu qrupları, onların həyat tərzi və s. kimi məsələlərə digər yaşlarda olan insanlardan daha çox bələddirlər.

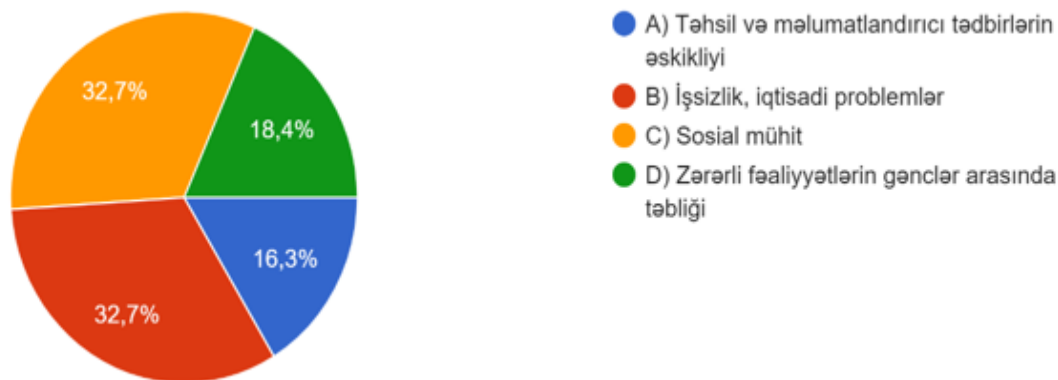
Növbəti olaraq, respondentlərə gündəlik həyatlarında risk qrupundan olan şəxslərin hansı növü ilə qarşılaşdıqları barədə sual ünvanlanıb. İştirakçılardan 26 nəfər internet, oyun və sosial şəbəkə asılılığı olan şəxslərlə, 8 respondent məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərlə, 14 şəxs maddə asılılığı olanlarla qarşılaşdıqlarını, 1 nəfər əvvəl məhbusluğu olan şəxslə qarşılaşdığını bildirmişdir. Buradan da müasir dövrün ən böyük asılılıq növü olan və sürətli yayılmaqda davam internet asılılığının nə dərəcədə böyük vüsət aldığı aydın bir şəkildə görünür. Bundan əlavə, məişət zorakılığı qurbanlarının və maddə asılılığı olan şəxslərin də sayının az olmadığı cavablar arasında bu bəndləri seçən respondentlərin sayından bariz bir şəkildə görünür.

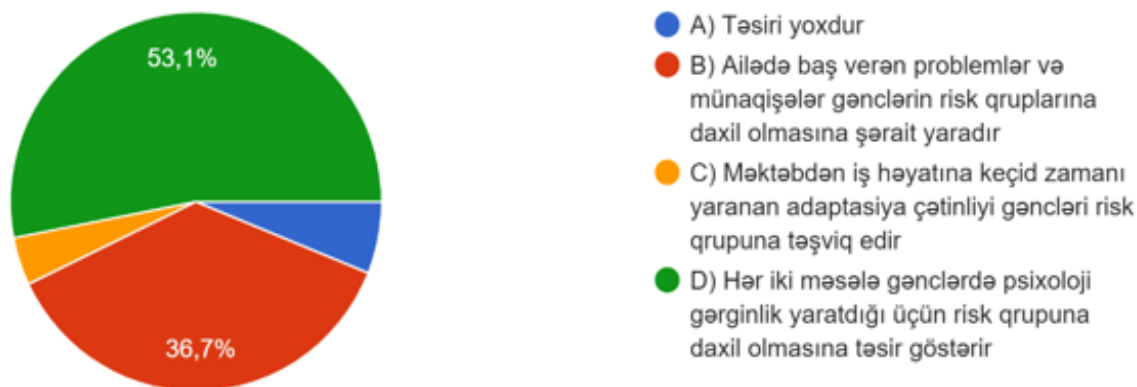
Bu sualda respondentlərdən risk qrupunda olan gənclərin sosial müdafiəsinə ayrılan diqqət kifayət edib-etmədiyini soruşulub. Respondentlərdən 26 nəfər göstərilən diqqət və qayğının az olduğunu qeyd edir və daha da artırılmasını tələb edir. 20 respondent sosial müdafiə tədbirlərinin tamamilə kifayətsiz olduğunu bildirir. Geriyə qalan 2 nəfərdən biri tədbirlərin yetəri qədər qənaətbəxş olduğunu, digəri isə mərkəzi şəhər və bölgələrdə sistemləşdirilmiş müdafiə tədbirləri həyata keçirilsə də, ətraf ərazilərdə bunun eyni olmadığını bildirir. Respondentlərin cavablarından açıq şəkildə görünür ki, onlar risk qrupunda olan gənclərin sosial müdafiəsindən razı deyillər və indi görülən tədbirlərin gənclərin risk qrupundan çıxarılması üçün kifayət etmədiyini bildirirlər.

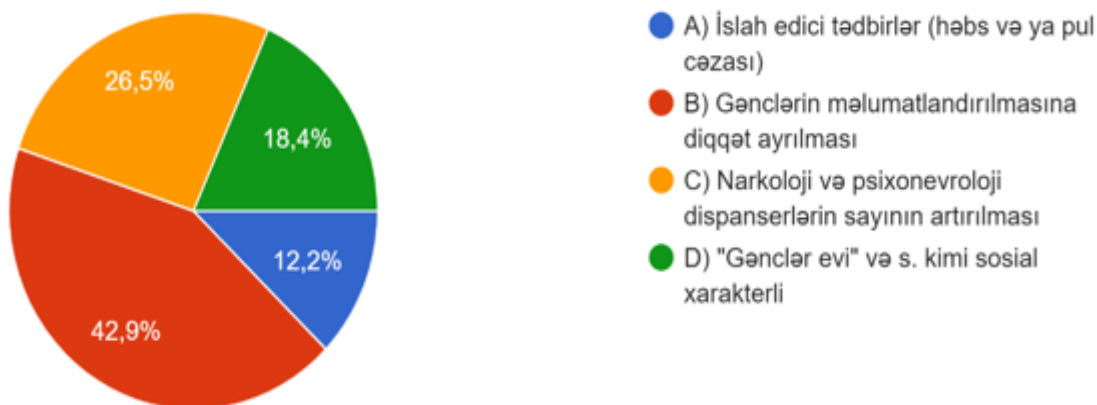
Yuxarıda qeyd olunmuş diaqramda respondentlərə gənclərin risk qruplarına daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə qeyd olunan tədbirlərdən hansıların görülməsinin daha yaxşı təsir göstərəcəyi ilə bağlı fikirlərini öyrənmək üçün suallar ünvanlanmışdır. Respondentlərdən 24 nəfər heç bir qrup üçün spesifik tədbirləri seçməmiş, müxtəlif yaş qruplarında olan gənclər üçün onların yaş və psixologiyasına aid nəzarət sisteminin yaradılmasını tələb edir. 17 şəxs gənclərin məlumat və öyrədici xarakterli sosial layihələrə cəlb olunmasını dəstəkləyir. Geriyə qalan 8 respondentdən yarısı məlumat xarakterli videoçarxların çəkilməsi və mediya vasitəsilə daha çox gənclərə xitab etməsini dəstəkləyir, digər yarısı cəza tədbirlərinin gənclərin islahı və risk qrupuna daxil olmaqdan yayındırmaq üçün əsas vasitə olduğunu bildirir. Cavablardan da görüldüyü kimi respondentlərin çox kiçik bir hissəsi cəza tədbirlərinin ən yaxşı üsul olduğunu desə də, onların böyük əksəriyyəti müdafiə tədbirlərinin hər yaş qrupuna ayrı uyğunlaşdırılması və xüsusiləşdirilməsini, həmçinin məlumat xarakterli tədbir və layihələrin sayının artırılmasını dəstəkləyir.

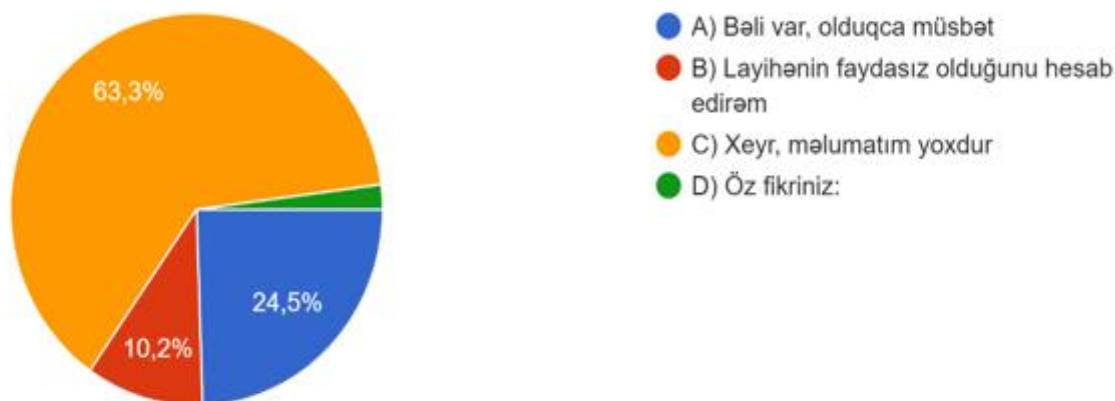
Növbəti olaraq, respondentlərdən gənclərin risk qruplarına daxil olmasının əsas səbəbləri soruşulub. Respondentlərdən 16 nəfər əsas səbəbin işsizlik və iqtisadi problemlərlə, digər 16-ı isə onların sosial mühiti ilə bağlı olduğunu bildirmişdir. 9 respondent əsas səbəbi fiziki və psixoloji fəsadlar törədə biləcək zərərli fəaliyyətlərin gənclər arasında təbliğ olunmasını, geriyə qalan 8 nəfər isə təhsil və məlumatlandırıcı tədbirlərin azlığının gənclərin risk qruplarına daxil olmasının əsas səbəbləri kimi görür. Buradan çıxarılan əsas nəticəyə görə, gənclərin sosial müdafiəsindəki ən böyük əksikliklər sosial və iqtisadi aspektlərdədi və gənclərin bu məsələlərlə bağlı problemləri həll olmadıqca onların risk qrupuna daxil olma riski və ehtimalı hər zaman yüksək olaraq qiymətləndiriləcək.

Bu diaqramda respondentlərə ailəvi məsələlər və təhsildən iş həyatına keçid kimi məsələlərin gənclərin risk qrupuna daxil olması ehtimalına necə təsir etməsi ilə bağlı ünvanlanmış sualın faizləri göstərilib. Respondentlərdən 26 şəxs həm ailəvi məsələlərin, həm də təhsil və iş həyatı və onlar arasındakı keçid məsələlərinin gənclərin risk qrupuna daxil olmasına eyni dərəcədə təsir etdiyini bildirir. 18 şəxs isə ailəvi məsələləri ön plana çəkərək ailədə baş verən problem və münafişələrin gənclərin risk qrupuna daxil olmasına əsaslı şəkildə təsir etdiyini iddia edir. 2 nəfər təhsildən iş həyatına keçid zamanı gənclərin yaşadığı adaptasiya problemlərinin onların yanlış yola sapmasına və risk qrupuna daxil olmasına səbəb olduğunu bildirir. 3 nəfər isə qeyd olunan məsələlərin hər hansısa birinin gənclərin risk qrupuna daxil olmasına əsaslı təsir etmədiyini qeyd etmişdir. Cavablardan görüldüyü kimi həm ailəvi problemlər, həm də təhsil və iş həyatları arasındakı keçidlərin gənclərin sosial vəziyyətinə mənfi yönümdə təsir etdiyi görülür. İki məsələ arasında isə ailəvi problemlər daha geniş vüsət almış və tədbir görülməli olan məsələ kimi ön planda qalır.

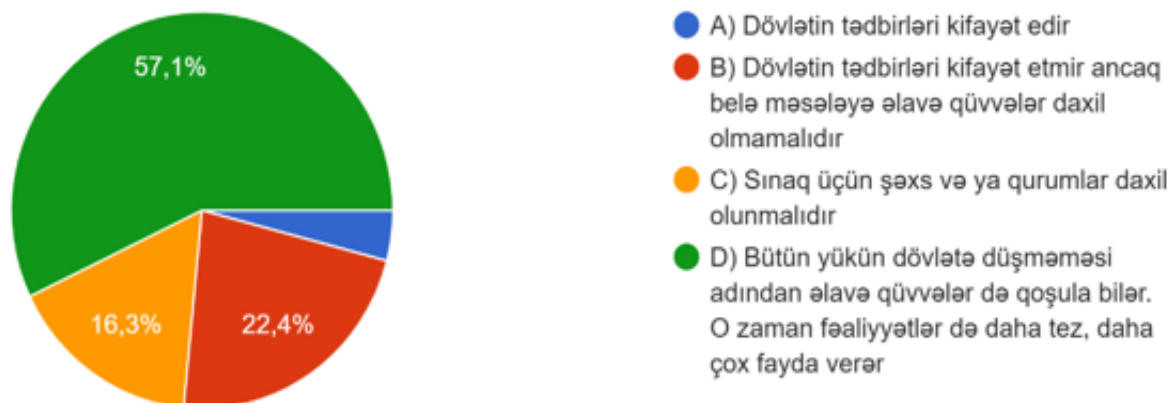
Növbəti olaraq, respondentlərə risk qrupunda olan gənclərin sosial müdafiəsi ilə əlaqəli tədbirlərlə bağlı sual ünvanlanıb. 21 nəfər respondent gənclərin məlumatlandırılmasını misal çəkmişdir. 13 nəfər narkoloji və psixonevroloji dispanserlərin sayının artırılmasını, 9 nəfər "Gənclər evi" kimi sosial layihələri, 5 nəfər isə islah edici tədbirləri misal çəkmişdir.

Bu sual respondentlərin “Gənclər evi” layihəsi haqqında fikirlərini öyrənmək üçün ünvanlanmışdır. Onlardan “Gənclər evi” layihəsi haqqında nə qədər məlumatlı olub-olmadıqları soruşulmuşdur. 31 şəxsin “Gənclər evi” layihəsi haqqında məlumatı yoxdur. 13 nəfərin məlumatı var və müəssisələrin fəaliyyətini olduqca müsbət qiymətləndirirlər. 5 nəfər layihədən məlumatlıdır ancaq faydasız olduğunu düşünür. Buradan da açıq bir şəkildə görünür ki, gənclər özü daxil olmaqla müxtəlif yaşda olan bir çox vətəndaşın “Gənclər evi” və onun fəaliyyəti haqqında məlumatı yoxdur. Nəticə olaraq, bu tip layihələrin keçirilməsi qədər, daha çox insanın cəlb olunması üçün medianın aktiv bir şəkildə istifadə olduğu dövrdə bu layihələr haqqında geniş çaplı təbliğat və reklam xarakterli tədbirlər görülməlidir. [3]

Bir digər sualda respondentlərdən risk qruplarına göstərilən xidmətlərin paytaxt və bölgələrdə nə dərəcədə eyni təşkil etdiyi soruşulmuşdur. Respondentlərdən 22 şəxs göstərilən sosial xidmət və yardımların paytaxt və bölgələrdə eynilik təşkil etmədiyini, 11 nəfər xidmətlərin eynilik təşkil etməsə də, çox da kəskin fərqlərin olmadığını bildirir. 13 respondent isə eynilik təşkil etdiyini sadəcə risk qrupundan olan şəxslər paytaxtda çoxluq təşkil etdiyindən xidmətlərin də orada mərkəzləşdiyini, geriyə qalan 3 nəfər isə xidmətlərin tamamilə eyni olduğunu bildirmişdir. Respondentlər arasında bir-birinə yaxın fikirlərin olması məsələni bir az daha anlaşılmaq edir. Bir-birinə zidd olan iki fikirə də yaxın sayda respondentin səs verməsi həm xidmətlər arasında ziddiyyət olduğunu, həm də iştirakçıların xidmətlərdən tam məlumatlı olmadığını göstərir.

Son olaraq, diaqramda cavablarının nisbəti göstərilən sual gənclərin sosial müdafiəsində dövlətlə yanaşı QHT-lərin də fəaliyyət göstərməsinin nə qədər məqsədə uyğun olması və bunu necə qiymətləndirdikləri ilə bağlıdır. Respondentlərdən 28 şəxs bütün yükün dövlət və dövlət orqanları üzərinə düşməməsi baxımından və fəaliyyətlərin daha tez və effektiv icra olunması üçün QHT-lərin rolunun artırılmasını dəstəkləyir. 8 respondent qeyri-dövlət qurum və şəxslərin sınaq üçün cəlb olunmasının tərəfdarıdır. 11 nəfər dövlət tədbirlərinin kifayət etmədiyini bildirsə də, mərkəzi sistem tərəfindən idarə olunması baxımından bu məsələyə sadəcə dövlət orqanlarının cəlb olunması fikrini müdafiə edir. Geriyə qalan 2 şəxs isə dövlətin tədbirlərinin tam qənaətbəxş olduğunu bildirir. Respondentlərin cavablarından görüldüyü qədər ilə xidmətlərdə müəyyən əksikliklərin qapanması, daha erkən və effektiv həll yolları təqdim olunması adına QHT və şəxslərin bu tipli proseslərə cəlb olunmasını dəstəkləyir.

Son sual isə gənclərin risk qrupuna daxil olma ehtimalına son dövrlərdə baş vermiş “İkinci Qarabağ müharibəsi”, “Koronavirus” pandemiyası və pandemiya ilə əlaqədar tətbiq olunmuş karantin rejiminin və bu müddət ərzində iş və təhsil həyatı başda olmaqla insanların gündəlik yaşam fəaliyyətlərinə nə dərəcədə mənfi təsir etdiyi haqqında sual ünvanlanmışdır. Respondentlərdən böyük əksəriyyəti, 45 şəxs qeyd olunan hadisələrin və onların nəticəsinin gənclərə, onların risk qrupuna daxil olmasına birbaşa təsir etdiyini bildirmişdi. 3 şəxs bu hadisələrin çox da təsiri olmadığını, insanların risk qrupuna daxil olma səbəbini cəmiyyətin və ailə strukturlarının cari vəziyyətinin birbaşa təsir etdiyini bildirmişdir. 1 nəfər isə həmin hadisələrin təsiri olsa da çox kiçik miqyasda olduğunu bildirmişdir. Respondentlərdən 85%-dən yüksək bir göstəricidə qeyd olunan hadisələrin birbaşa təsiri olduğuna inanması həmin hadisələrin mənfi yönümlü təsirlərinin nə qədər böyük bir həcmdə olduğunu və onların yaratdığı fəsadların bərpasının nə qədər çətin və uzunmüddətli olacağını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Gənclər Fondu: Fərman və Sərəncamlar <https://youthfoundation.az/>
2. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/1619>
3. “Gənclər evi” sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı <https://e-qanun.az/framework/42899>

RİSK QRUPUNA DAXİL OLAN GƏNCLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ MEXANİZMİ

Həsənzadə Aytac

XÜLASƏ

Məqalənin mövzusu adından da göründüyü kimi, “Risk qrupuna daxil olan gənclərin sosial müdafiəsi mexanizmi” ilə bağlıdır. 2022-ci il, 30 oktyabr – 5 noyabr tarixlərində keçirilmiş, 15 sual əsasında hazırlanmış sorğu, arasında gənclərin üstünlük təşkil etdiyi, müxtəlif yaş kateqoriyalarından olan 49 nəfər respondentin cəlb olunmasıyla hazırlanmışdır. Sorğunun əsas məqsədi sosial müdafiə mexanizminin nə cür işlədiyi, onun təsir dairəsinin nə qədər geniş olması və bu mexanizmin obyektləri olan gənclərin buradan necə bəhrələndiyi ilə bağlıdır. Sorğunun ilk 5 sualı respondentlərin bir növ şəxsi məlumatlarını əhatə edən cins, yaş, təhsil, ailə vəziyyəti ilə bağlı suallardır. Bu sualların verilməsinin əsas məqsədi isə əvvəldən iştirakçılar haqqında və onların biopsixososial vəziyyətləri haqqında məlumatlı olmaq və növbəti sualları ona əsasən təqdim etməkdir. Respondentlərin bu suallarla bağlı cavab göstəriciləri artıq yuxarıda qeyd və təhlil olunub. Burada iştirakçıların hər sosial-iqtisadi sinifə aid olmasına, eyni sayda gender nümayəndələrinin olmasına və sorğu gənclərlə bağlı olduğu üçün sayda, xüsusilə, onlara önəm verilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Çünki bu aspektlərə diqqət yetirmək cavabları maksimum şəkildə problemlərin həllində faydalı olacaq şəkildə realist və obyektiv şəkildə əldə olunması üçün olduqca vacibdir.

Növbəti mərhələdə iştirakçı şəxslərin sosial müdafiə sistemin müxtəlif aspektlərinə xüsusi diqqət yetirmələri üçün açıq və qapalı olmaqla 10 sual ünvanlanmışdır. Bu sualların nəticəsində müxtəlif kateqoriya və qruplar arasında eyni fikirlərə gəlməklə yanaşı, sərt qütbləşmələrə səbəb olan kəskin fikir ayrılıqlarını da müşahidə olunur. Respondentlər ümumi görüş və fikirlərdə yəni, gənclərin risk qrupuna daxil olma amili, onun səbəbləri və həlli yolları kimi məsələlər də razılığa gələ bilirlər. Bunun əsas səbəbi isə, təbii ki, heç kəsin deviant və ya delikvent davranışları özündə əks etdirən, özünə və başqalarına həm psixoloji, həm də fiziki zərər vura biləcək fəaliyyətləri özündə ehtiva edən qruplara qarşı xoş düşüncədə olmaması, özü və yaxınlarının bu cür qruplara cəlb olunmaqdan və ya həmin qrup üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində ola biləcək zərərlərdən qorumaq istəməsidir.

Fərqliliklər və fikirlər arasındakı kəskin qütbləşmələr isə insanların subyektiv fikirləri başda olmaqla, onların iqtisadi, sosial və psixoloji amillərinin təsiri ilə yaranmış olur. Son olaraq isə, sosial müdafiə sistemində QHT-lərin rolu və insanların sosial rifahının artırılması ilə bağlı məsələlərdə iştirakçıların cavablarında müəyyən dərəcədə fərqliliklər mövcuddur. Bir qisim şəxs dövlətin sosial müdafiə sferasında kifayət qədər tədbirlər həyata keçirdiyini desə də, bir o qədər şəxs isə QHT-nın və şəxslərin bu prosesə daxil olmasını daha faydalı hesab edir. Təəssüf ki, həm qütbləşmə, həm kəskin olmayan fərqlər, həm də, ən əsası, insanların ortaq fikrə gəldiyi məsələlərdə mənfi rəy və düşüncələr üstünlük təşkil edir. Bu da hələ gənc olan dövlətimizin inkişafda olan sosial siyasət və onun əsasında formalaşan sistemindəki bir sıra əksikləri üzə çıxardır və həllinə yönəlmək üçün zəmin rolu oynayır.

МЕХАНИЗМ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ МОЛОДЕЖИ В ГРУППЕ РИСКА

Гасанзаде Айтәдәж

АННОТАЦИЯ

Тема данной статьи, как следует из названия, связана с «механизмом социальной защиты молодежи относящихся в группу риска». Опрос, проведенный 30 октября - 5

ноября 2022 года, основанный на 15 вопросах подготовлен с привлечением 49 респондентов разных возрастных категорий, среди которых преобладала молодежь. Основная цель опроса связана с тем, как работает механизм социальной защиты, насколько широка сфера его влияния и какую пользу от него получает молодежь, являющаяся объектом этого механизма. Первые 5 вопросов опроса - это вопросы, которые своего рода охватывают личную информацию, такую как пол, возраст, образование и семейное положение. Основная цель этих вопросов - изначально получить информацию об участниках и их биопсихосоциальном состоянии и задать следующие вопросы на основе данных ответов. Ответы респондентов на эти вопросы уже упоминались и анализировались выше. Особое внимание было уделено тому, чтобы участники принадлежали к каждому социально-экономическому классу, чтобы было одинаковое количество представителей обоих полов и по причине того, что опрос касается молодежи, их мнение особо учитывалось. Потому что обращать внимание на эти аспекты очень важно для получения реальных и объективных ответов, которые будут максимально полезны при решении задачи.

На следующем этапе было задано 10 открытых и закрытых вопросов, чтобы участники уделили особое внимание различным аспектам системы социальной защиты. В результате этих вопросов, были как приход к одному и тому же мнению, так и полное расхождение во взглядах. Респонденты смогли прийти к согласию по таким вопросам, как фактор попадания молодежи в группу риска, причины этого и пути решения. Основная причина, конечно же, в том, что никто не относится положительно к группам, отражающим девиантное или делинквентное поведение, к которым относятся поступки, способные причинить психологический и физический вред самому и другим, конечно же каждый хочет защитить себя и своих близких. Расхождения во мнениях вызваны влиянием экономических, социальных и психологических факторов, особенно субъективных мнений людей.

В заключение, есть определенные различия в ответах участников относительно роли НПО в механизме социальной защиты и улучшения социального самочувствия людей. Несмотря на то, что некоторые говорят, что государство реализует достаточно мер в сфере социальной защиты, такое же количество людей считают более полезным вовлечение в этот процесс НПО и частных лиц. К сожалению, негативные мнения и мысли преобладают как в вопросах, имеющих резкие расхождения во мнениях, так и в тех, в которых мнения сходятся. Это вскрывает ряд недостатков в развивающейся социальной политике нашего еще молодого государства и сформировавшейся на ее основе системы, а так же служит основой для ее решения.

MECHANISM OF SOCIAL PROTECTION OF YOUTH IN THE RISK GROUP

Hasanzade Aytaj

SUMMARY

The topic of this article, as the name suggests, is related to the "mechanism of social protection of youth at risk". The survey, conducted on October 30 - November 5, 2022, based on 15 questions, was prepared with the involvement of 49 respondents from different age categories, among whom the youth prevailed. The main purpose of the survey is related to how the social protection mechanism works, how wide its sphere of influence is and how young people who are the objects of this mechanism benefit from it. The first 5 questions of the survey are questions about gender, age, education, marital status which cover some kind of personal information of the respondents. The main purpose of asking these questions is

to get information about the participants and their biopsychosocial condition from the beginning and present the next questions based on it. The respondents' answers to these questions have already been mentioned and analyzed above. Here, special attention has been paid to the fact that the participants belong to each socio-economic class, to have the same number of gender representatives, and since the survey is related to young people, special attention has been paid to them. Because paying attention to these aspects is very important to obtain answers in a realistic and objective manner that will be maximally useful in solving problems.

At the next stage, 10 open and closed questions were addressed for participants to pay special attention to various aspects of the social protection system. As a result of these questions, in addition to coming to the same opinions among different categories and groups, sharp differences of opinion are also observed. The respondents are able to agree on issues such as the factor of young people's entry into the risk group, its causes and solutions. The main reason for this is, of course, that no one has a good attitude towards groups that reflect deviant or delinquent behaviors, that include activities that can cause psychological and physical harm to oneself and others and everyone wants to protect themselves and their close friends or relatives from the members of that group, damages that may occur as a result of their activities.

Differences between opinions are caused by the influence of economic, social and psychological factors, especially the subjective opinions of people. Finally, there is a certain degree of differences in the responses of the participants regarding the role of NGOs in the social protection system and the improvement of people's social well-being. Although some people say that the state implements enough measures in the sphere of social protection, the same number of people consider it more useful to include NGOs and individuals in this process. Unfortunately, both sharp differences and non-sharp differences, and most importantly, negative opinions and thoughts prevail in matters where people agree. This reveals a number of deficiencies in the developing social policy of our still young state and the system formed on its basis, and serves as a basis for solving it.

YOXSULLUQ PROBLEMİ VƏ ONUN YARANMASININ SƏBƏBLƏRİ

Hüseynli Gülüm Tahir qızı
ATMU-nun magistrı
gulumhsynl1999@gmail.com

Açar sözlər: yoxsulluq, yoxsulluq səviyyəsi, işsizlik, məşğulluq, təhsil səviyyəsi.

Ключевые слова: бедности, уровень бедности, безработица, занятости, уровень образования.

Keywords: poverty, poverty level, unemployment, employment, education level.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin müxtəlif sahələrə təsiri demək olar ki, bütün ölkələrə öz təsirini göstərmişdir. Bu proseslər özü ilə birlikdə bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin də kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Yoxsulluğun geniş miqyas alması, əhalinin gəlir səviyyəsində yaranan kəskin fərqlər, sosial bərabərsizliklərin artması məhz müasir dövrün sosial-iqtisadi problemlərindən hesab olunur.

Yoxsulluq sosial problem kimi tarixən mövcud olmuşdur. Tarix boyu hər bir cəmiyyətdə varlılar və yoxsullar cəmiyyətdə öz varlığını qorumuşdur. Keçmişdə yoxsulluq dedikdə əsas ehtiyacların ödəmə bilməməsi başa düşülürdüsə, müasir dövrdə yoxsulluq dedikdə daha geniş anlayış başa düşülür. Burada belə bir sual ortaya çıxıb bilər: “Dünyada sərvətlərin gündü-gündən artmasına baxmayaraq yoxsulluq nəyə görə azalmır?”. Bu suala verilə biləcək ən düzgün cavab insanlar və onların istəkləridir. Belə ki, keçmişdə insanlar yalnız əsas ehtiyaclarını ödəməyə fokuslanmışdısa, müasir dövrdə bu belə deyil. İnsanlar gün keçdikcə daha çox şey istəməyə başlayırlar və minimal həyat standartları ilə qane olmur. Bu işə digər bir problemi yaradır ki, bu problem cəmiyyətdəki varlı və yoxsullar arasında fərqlərin artmasıdır. Bu fərqlər özünü kasıblar və varlılar arasında göstərdiyi kimi yoxsul təbəqənin daxilində də özünü göstərə bilər. Bu yoxsulluğun təbəqələşməsi adlandırılır [11, s28].

Yoxsulluq anlayışının müəyyən edilməsi mürəkkəb bir prosesdir. Bunun əsas səbəbi fərqli dünyagörüşlərinin yoxsulluq anlayışına fərqli və fərqi yanaşmasıdır. Yerli və xarici ədəbiyyatlarda yoxsulluq anlayışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu müxtəlif yanaşmaların yoxsulluq anlayışının izahına dair ortaq məqamları olsa da, yoxsulluq subyektiv anlayışdır. Subyektiv anlayış kimi yoxsulluq anlayışı cəmiyyətdən cəmiyyətə, insandan insana dəyişir.

Dünya Bankının yoxsulluğa verdiyi tərifə əsasən “Yoxsulluq minimum həyat səviyyəsinə çata bilməmək, yəni maddi məhrumiyətlər səbəbindən resurslara və istehsal amillərinə çıxış imkanının olmaması və onu saxlamaq üçün gəlirdən məhrum olmaq vəziyyətidir” [12].

Yoxsulluq problemi yerli və global səviyyədə müxtəlif amillərin təsiri əsasında yaranan bir fenomendir. Buradan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yoxsulluq problemini yerli və global faktorlar yaratdığından bu problemi həll etmək üçün də həm ölkə daxilindəki səylər, həm də beynəlxalq səylər mühim əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin yoxsulluq müxtəlif sferadakı faktorların təsiri altında meydana gəldiyindən bu problemin nəticələri də iqtisadi, siyasi, sosial və s. istiqamətlərə öz təsirini göstərə bilər [7, s274].

Yoxsulluğun yaranmasına təsir edən faktorlar çox və müxtəlif olduğundan bu amilləri bir neçə kateqoriyaya ayıra bilərik:

- gəlir bölgüsü,
- demoqrafik ünsürlər,
- əmək bazarı,
- xarici ünsürlər.

İqtisadi artım və gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü yoxsulluğa təsir edən əsas amillərdən biridir. Gəlirlərin qeyri-bərabər olması az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına aid olunur. Yoxsulluğu yaradan əsas səbəb kimi gəlirlərin qeyri-bərabərliyindən bəhs edərkən ilk olaraq bu anlayışı izah edə bilərik. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi anlayışı ilkin mənada iqtisadi bərabərsizlikləri əhatə edir. Lakin gəlirlərin bərabərsizliyini yalnız iqtisadi mənada nəzərdən keçirmək müasir dövrdə düzgün hesab olunmur. Gəlirlərin bərabərsizliyi sosial siyasət, ənənəvi münasibətlər, mədəniyyət və cəmiyyətin siyasi proseslərdə iştirakı ilə bağlıdır. Gəlirlərin bərabərsizliyini meydana çıxaran bir sıra faktorlar vardır ki:

- istehsal amillərinin bölgüsü,
- gender fərqləri,
- əhalinin yaş strukturu,
- əhalinin təhsil səviyyəsi,
- inflyasiya,
- işsizlik və s.

Gəlirlərin ədalətli bölgüsü inkişaf etmiş ölkələrin əsas elementlərindən biri hesab olunur. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi problemi isə gəlirlərin ədalətli bölünmədiyi halda meydana çıxır [8, s38].

Yoxsulluğu yaradan amillərdən biri demoqrafik faktorlardır. Belə ki, demoqrafik faktorlar dedikdə əhalinin sayı, ev təsərrüfatları və onların növləri və s. nəzərdə tutulur. Yoxsulluğu yaradan əsas demoqrafik faktorlar isə yüksək doğum səviyyəsi və əhalinin sürətli artımı hesab olunur. Bu özünü daha çox Afrika və Cənubi Asiya ölkələrində göstərir. Bundan başqa ailədəki uşaqların sayı və təhsil səviyyəsi də yoxsulluğun yaranmasında mühim rol oynayır.

Əmək bazarı, məşğulluq və işsizlik səviyyəsi kimi amillər yoxsulluğun ən çox özünü göstərən səbəblərindən hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, işsizlik və yoxsulluq arasında birbaşa əlaqənin olduğu aşkar olunmuşdur. Yəni işsizliyin olduğu mühitdə yoxsulluq qaçınılmaz olduğu kimi, yoxsulluq da işsizliyi qidalandıran bir faktordur.

Yoxsulluğu yaradan xarici amillər isə ayrı-seçkilik, sosial təcrid və s. nəzərdə tutulur. Ayrı-seçkilik dedikdə irqi ayrı-seçkilik, milli ayrı-seçkilik, cinsi ayrı-seçkilik kimi bir sıra növləri yoxsulluğa səbəb olaraq göstərilə bilər [10, s274].

Azərbaycanda müasir dövrdə yoxsulluğa səbəb olan əsas amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- iş qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilə bilməməsi və işsizliyin getdikcə artması, nəticə etibarilə gəlirlərin azalması;
- işlə təmin olunmuş işçilərin aldıkları əmək haqqının aşağı səviyyədə olması və onların əsas ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi;
- ev təsərrüfatlarında himayədə olanların sayının çox olması;
- sosial bərabərsizlik;
- əhalinin kütləvi surətdə şəhərə axını və nəticədə şəhərlə kənd arasında disbalans yaranması, əsas sənaye və istehsal obyektlərinin iri şəhərlərdə cəmləşməsi;
- qeyri-neft sektorunun neft sektoruna nisbətən daha zəif inkişaf etməsi;
- pensiya, təqaüd və müavinətin aşağı olması;
- xarici şirkətlərin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində yüksək mövqe tutması və s [2, s2].

Ümumiyyətlə, yoxsulluq insanların əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün yetərli gəlirə malik olmadığı vəziyyətdir. Yəni müəyyən səviyyədə aşağı gəlir alanlar yoxsul hesab olunur. Fərdlərin gəlirinin aşağı olmasının isə bəzi səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri insanların istehsalının yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq onların istehsal etdiyi şeyin başqaları tərəfindən müsadirə olunmasıdır. Digər bir səbəb isə insanın məhsuldarlıq səviyyə-

sinin aşağı olmasıdır. Bu şəkildə fərdlər istehsal etdiyinin hamısına özü sahib olsa belə gəliri yüksək ola bilmir. Bu problemin həlli yolu istehsalın məhsuldarlığının artırılması hesab olunur. Bunun üçün isə insan kapitalı vacib rol oynayır. İnsan kapitalı ehtiyacınının təmin olunmasında isə yüksək təhsil səviyyəsi mühüm rol oynayır. Buradan təhsil səviyyəsi ilə yoxsulluq arasında çox sıx əlaqənin olduğu qənaətinə gələ bilərik. Çünki təhsil səviyyəsi insanların fərdi keyfiyyətlərinin artırılmasına, yəni inkişafına səbəb olur. Tələb olunan keyfiyyətlərə malik ola bilməyən insanlar isə yoxsul olaraq qalır. Lakin yüksək təhsil səviyyəsinə malik olan şəxslər daha yüksək statuslu işlərdə çalışır və digər şəxslərə nisbətən daha yüksək gəlir əldə edir. Məhz bu səbəbdən təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi ilə gəlir səviyyəsi artır, gəlir səviyyəsinin artması ilə yoxsulluq səviyyəsi azalır. Beləliklə, yoxsulluğun qarşısının alınmasında təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas sosial-siyasi alətlərdən biri hesab oluna bilər [4, s290].

Yoxsulluğun digər önəmli səbəbi isə işsizlik hesab oluna bilər. İşsizlik işləmək istəyi və qabiliyyəti olmasına baxmayaraq işlə təmin oluna bilməmə vəziyyətidir. İşsizlik bir sosial problem kimi əksər cəmiyyətlərdə meydana çıxır. Bu problemdə meydana çıxmasında təhsil səviyyəsinin aşağı olması, yetərli keyfiyyətlərə malik olmamaq, iş yerlərinin az olması, əmək bazarında müvafiq ixtisasa ehtiyac olmaması və s. kimi amillər rol oynaya bilər.

İşsizlik gəlir səviyyəsinin aşağı olmasına səbəb olduğundan bu da birbaşa olaraq yoxsulluq probleminin yaranmasına səbəb ola bilər. Yəni yoxsulluq və işsizlik bir-biri ilə sıx əlaqəli iki anlayış olaraq qəbul olunur. Buna görə də yoxsulluqla mübarizə siyasətlərinin əksəriyyətində ilkin olaraq diqqət yoxsulların məşğulluq imkanlarının artırılmasına yönəldilir. Bu istiqamətdə bir sıra işlər görülür:

- yeni iş yerlərinin yaradılması,
- yoxsul işçi qüvvələrinin bilik və bacarıqlarının artırılması,
- məşğulluq və özünəməşğulluğun dəstəklənməsi və s.

Yoxsul işçi qüvvələrinin bilik və bacarıqlarının artırılması proqramları imkansızlıq ucubətindən lazımi təlimi və ya təhsili ala bilməyən, ixtisaslı işlərdə işləmək üçün lazımi infrastrukturunu yarada bilməyən şəxslərə yönəlmişdir.

Yoxsulluğu azaltmaq üçün işsizlərə yönəlmiş digər bir tədbir isə işsiz şəxslərə öz bizneslərini qurmaqda dəstəkdir. Bu dəstək maliyyə yardımı və təlimlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu maliyyə yardımları kreditlər şəklində faizsiz və ya az faizlə verilir. Yəni həmin kreditlər qeyri-kommersiya xarakteri daşımaqla kommersiya məqsədli kreditlərdən qat-qat sərfəli şərtlərlə təklif olunur. Bunun nəticəsində əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin biznes qurmasına, biznesini genişləndirməsinə və rifah səviyyəsini yüksəltməsinə şərait yaradılır [9, s77].

Yoxsulluğun əsas səbəblərindən biri kimi işsizlik probleminə təsir edən regional amillər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, regional səbəblər dedikdə hər hansı bir regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması və ya qənaətbəxş olmaması nəzərdə tutulur. Regionda mədəni və sosial həyatın, gəlir səviyyəsinin gözlənilən səviyyədə olması insanların yoxsulluğuna fərqli yollarla öz təsirini göstərə bilər. Bu vəziyyət həm insanların yoxsulluğuna, həm də insanların inkişaf prosesinə mənfi təsir edir. Belə ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi yetərli olmayan coğrafi regionlarda yüksək bilik və bacarıq tələb edən iş yerlərinin olmaması insanların bilik və bacarığını artırmaq stimulu da azaldır və ya yox edir. Coğrafi regionların iqtisadi vəziyyətinin qənaətbəxşliyi və qeyri-sabitliyi son nəticə olaraq miqrasiyaya səbəb olur [1, s154].

Miqrasiya yoxsulluğun həm yaradıcısı, həm məhsulu hesab olunur. Miqrasiya və yoxsulluq arasında xüsusi əlaqə vardır. Belə ki, həm miqrasiya yoxsulluğa səbəb ola bilər, həm də yoxsulluq bəzən miqrasiyaya yol açar. Eyni zamanda miqrasiya nəticəsində

də həm yoxsulluq azaldıla bilər, həm də yoxsulluq səviyyəsi kəskinləşə bilər. Miqrasiya və yoxsulluq arasındakı münasibətlər coğrafi ərazinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Miqrasiya bəzən yoxsulluqdan qaçışın yeganə yolu olaraq qəbul edilə bilər. Çünki yerli imkanlar zəif olduqda iş imkanları və bununla bağlı olaraq gəlir imkanları aşağı səviyyəyə enir. Bu halda yoxsulluq qaçınılmaz nəticə olduğundan yeganə çıxış yolu daha yüksək imkanlara malik olan ölkələrə miqrasiya etmək hesab olunur. Miqrasiyanın bu növü sağ qalma məqsədi daşıyır.

Miqrasiya yoxsulluğun səbəbi də ola bilər. Bu adətən məcburi miqrasiyalardan sonra meydana çıxır. Məcburi miqrasiya qəflətən baş verdiyi və fərdlər buna hazırlıqsız yaxalandığı üçün yoxsulluq problemi ilə qarşılaşmaq olduqca normaldır. Yoxsulluq bu halda uzun müddət davam edə və ya tsiklik bir dövr kimi qısa müddətdə qarşısı alınabilir.

Yoxsulluğun sosial-tibbi səbəbləri cəmiyyətdə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərlə də sırf bağlıdır. Çünki sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər digər insan kateqoriyalarına görə daha çox yoxsulluq və işsizlikdən əziyyət çəkirlər. Yoxsulluq sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin iş mühitində və yaşadığı mühitdə yaranan risklər nəticəsində meydana çıxır. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin yoxsulluğunun əsasında onların sosial-iqtisadi fəaliyyətlərdə iştirak edə bilməməsi durur. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin yoxsulluğundan bəhs edərkən burada sadəcə gəlirlərin azlığı nəzərdə tutulmur. Belə ki, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əksəriyyəti cəmiyyətdə bu və ya digər şəkildə ayrışdırılıya məruz qalaraq cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Məhz bu cəhətdən sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin demək olar ki, hamısı sosial təcrid kontekstində yoxsul kimi ifadə edilə bilər. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin yoxsulluğu onlar arasındakı ayrışdırılıqlıq və sosial təcrid tamamilə aradan qaldırılmadığı müddətcə öz varlığını davam etdirəcəkdir. Bu ayrışdırılıqlıqın aradan qaldırılması qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır [3, s35].

İqtisadi böhranlar da yoxsulluğa səbəb olan faktorlardan biri kimi qeydə alınır. İqtisadi böhranlar daha çox inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə özünü göstərir. Bu böhranlar iqtisadi fəaliyyətin yavaşlaması, nisbi qiymət dəyişiklikləri kimi kanallar vasitəsilə gəlir bölgüsünə və yoxsulluğa öz təsirini göstərir. İqtisadi böhran müəyyən bir dövrü əhatə edir. Bununla bağlı olaraq bu cəmiyyətdə yaşayan bir çox insanlar müvəqqəti olaraq yoxsullaşır.

İqtisadi böhran ilk olaraq özünü gəlir itkisi olaraq göstərir. Gəlirlərin azalması bəzi insanların yoxsullaşdırır, digər bir qisim insanların yoxsulluq səviyyəsini artırır. Gəlir itkiləri adətən insanların əsas ehtiyaclarına fokuslanmasına, digər bir sıra xüsusi ehtiyacları məhdudlaşdırmağa gətirib çıxarır. İqtisadi böhranlar aztəminatlı ailələrdə ərzaq məhsullarını azaltmaq kimi də özünü göstərə bilər [5, s99].

Yoxsulluğun səbəblərindən biri də hərbi münaqişələr, müharibələr və bunların nəticəsində baş verən fəsadlar hesab oluna bilər. Bildiyimiz kimi hərbi münaqişə və müharibələr bütün sferalara öz mənfi təsirini göstərir. Belə ki, bunların nəticəsi olaraq insanların həyatı üçün risklər yaranır, yaşayış məntəqələri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, evlər, təhsil və səhiyyə ocaqları yararsız vəziyyətə gəlir və ya ümumiyyətlə dağıdılır. Bu bölgələrdə yaşayan insanların iş yerləri və şəxsi əmlakları itirilmiş olduğundan bu zaman onların gəlir mənbələri də yox olmuş olur. Bütün bunların son nəticəsi olaraq insanlar müvəqqəti olaraq yoxsul vəziyyətinə düşür. Hərbi münaqişələr və müharibələr gözlənilməz bir hal olduğundan insanlar bunun nəticələrinə də hazırlıqsız yaxalanır. Hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrini əhatə edən qaçqın dalğası yoxsulluq prosesini yaradan əsas səbəblərdən biri kimi müəyyən olunur [6, s29].

Yoxsulluğu meydana çıxaran digər bir səbəb demoqrafik amillər və onların nəticəsində meydana çıxan vəziyyətlərdir. Demoqrafik amillər yoxsulluq prosesinə öz təsirini natamam ailələr və bununla bağlı problemlərin yaranmasında göstərir. Çünki natamam ailələr

lərin yaranması da sırf əlverişli iqtisadi şəraitin olmaması ilə bağlıdır. Buradan göstərə bilərik ki, əlverişsiz demoqrafik vəziyyət yoxsulluğun səbəbi ola bildiyi kimi, yoxsulluq problemi də demoqrafik problemlərə yol açar. Yəni yoxsulluq və demoqrafik problemlər arasında ikitərəfli qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Göründüyü kimi yoxsulluq problemini törədən səbəblər fərqlidir. Bəzi hallarda yoxsulluq probleminin kökündə bir yox, bir neçə səbəb dura bilər. Ümumilikdə, yoxsulluğun bütün səbəbləri fərdlərə, cəmiyyətlərə, ölkələrə, iqtisadi və sosial quruluşlara görə fərqlənə bilər. Yoxsulluq və onun səbəblərinin aradan qaldırılması yoxsulluq probleminin mövcud olduğu bütün ölkələrdə əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov U. "İnsan inkişafının əsasları", Bakı-2016, 279 s.
2. Məmmədova A. "Azərbaycanda yoxsulluğa səbəb olan amillər və onların aradan qaldırılması yolları" // "Kooperasiya" elmi-praktiki jurnal, № 2, 2016.
3. Ayhan E. "Sosial Dışlanmanın Bir Nedeni Olaraq Engelli Yoxsulluğu", 2019.
4. Çalıskan Ş. "Eğitim - işsizlik və yoxsulluq ilişkisi" // Sosial ve Ekonomik Araştırmalar dergisi, № 4, 2013.
5. Ergül Ş. "Yoxsulluq sağlıq ilişkisi ve hemşirelik yaklaşımı" // Atatürk Üniversite Hemşirelik Yüksekokulu dergisi, № 8, 2005.
6. Güler A. "Yoxsulluq, yoxsulluğun nedenleri, sosyo-ekonomik etkileri", 2015, 44 s.
7. Kocaoğlu M. "Global yoxsulluq ve uluslararası adalet", 2018, 291 s.
8. Turgut Ş. "Gelir Eşitsizliğinin toplumsal cinsiyet, kadının istihdamı ve Kadın yoxsulluğu açısından değerlendirilmesi" // Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi, № 5, 2019.
9. Üstün H. "Sosial güvenliğin geçirdiği aşamalar, sosial yardımlar, yoxsulluq ve işsizlik ilişkisi", İstanbul-2013, 92 s.
10. Yaşar S., Taşar M. "Kavramsal olarak yoxsulluq ve yoxsulluqla mücadele politikalarının etkileri" // Sosial Ekonomik Araştırmalar Dergisi, № 19, 2019.
11. Yusufoglu Ö., Kızmaz Z. "Yoxsulluq ve sosial dışlanma", Ankara-2016, 122 s.
12. <https://en.wikipedia.org/wiki/Poverty>

YOXSULLUQ PROBLEMİ VƏ ONUN YARANMASININ SƏBƏBLƏRİ

Hüseynli Gülüm

XÜLASƏ

Məqalədə yoxsulluq problemi və bu problemin yaranmasına səbəb olan amillər araşdırılmışdır. Yoxsulluq problemi və onun mahiyyəti müxtəlif istiqamətlərdən izah olunmuşdur. Eləcə də, yoxsulluq problemini yaradan amillər kimi işsizlik, təhsil səviyyəsi, iqtisadi faktorlar, demoqrafik amillər, miqrasiya, sosial-tibbi səbəblər və digər bir sıra səbəblər nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə hərbi münaqişələr və müharibələr də yoxsulluq problemini yaradan faktorlar kimi qeyd olunmuşdur. Məqalə sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodları əsasında yerinə yetirilmişdir.

ПРОБЛЕМА БЕДНОСТИ И ПРИЧИНЫ ЕЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Гюлюм Гусейнли

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется проблема бедности и факторы, вызывающие эту проблему. Проблема бедности и ее сущность разъяснялись с разных сторон. Также в качестве факторов, порождающих проблему бедности, рассматривались безработица, уровень образования, экономические факторы, демографические факторы, миграция, социально-медицинские причины и ряд других причин. В качестве факторов, порождающих проблему бедности, в статье также упоминаются военные конфликты и войны. Статья выполнена на основе таких методов исследования, как научный систематический анализ, логическое обобщение.

THE PROBLEM OF POVERTY AND THE CAUSES OF ITS EMERGENCE

Huseynli Gulum

SUMMARY

The problem of poverty and the factors that cause this problem has been investigated in the article. The problem of poverty and its essence have been explained from different directions. Also, unemployment, education level, economic factors, demographic factors, migration, socio-medical reasons and a number of other reasons were considered as factors that create the problem of poverty. Military conflicts and wars are also mentioned in the article as factors that create the problem of poverty. The article was performed on the basis of research methods such as scientific systematic analysis, logical generalization.

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMLƏRİ

Rəhimli Gülsən Elşən qızı
ATMU-nun II kurs magistrantı
gulshenrahim@gmail.com

Açar sözlər: gənclər, tələbə gənclər, tələbə gənclərin sosial müdafiəsi, gənclər siyasəti, təhsil.

Ключевые слова: молодежь, студенческая молодежь, социальная защита студенческой молодежи, молодежная политика, образование.

Key words: youth, student youth, social protection of student youth, youth policy, education.

Cəmiyyətin demokratik sturukturunda, mövcud olan sosial-iqtisadi, mədəni-marif, elm və digər sahələrdə inkişaf xəttinin formalaşmasında, qlobal rəqabətə davamlılığında xüsusi sosial demoqrafik qrup olan gənclər əhəmiyyətli təsirə malikdirlər. Gənclik dövrünə psixoloji və bioloji baxımdan yanaşdıqda deyə bilərik ki, insan həyatının bu mərhələsi bir növ uşaqlıq və yetişkinlik arasında körpü rolunu xüsusiyyəti daşıyır. Gənclik və gənc anlayışlarına sosioloji çərçivədən baxaraq, tərifləri araşdırdıqda hər bir ölkədə həmin ölkənin mədəni, siyasi, sosial- iqtisadi, coğrafi quruluşuna görə haqqında danışılan məhfumun fərqli mənə daşdığına şahid oluruq. Gənclik dövrünün mahiyyətinin açıqlanması üçün istifadə edilən, həmçinin elmi fəaliyyətlərdə ən çox istinad edilən tərif olaraq psixoloji və bioloji baxımdan istifadə edilən tərifə üstünlük verilir. Lakin burada qeyd edilən məhfumun dövrün tarixi və iqtisadi dəyişimlərinə məruz qalması faktı qeyd edilmir. Digər tərəfdən, bəzi təriflərdə gənclik cəmiyyətin və iqtisadi artımın sərmayəsinin təminatı olan bir obyekt kimi də izah edilir [5, s 41].

Azərbaycan Respublikasının “Gənclər siyasəti” haqqında qanununda gənclər- yaşı 14-dən 29-dək olan şəxslərdir (1.0.2), gənc ailələr - yaşı 35-dən çox olmayan şəxslərin nikaha daxil olmasından yaranan ailə, habelə himayəsində azı bir uşağı olan və yaşı 35-dən çox olmayan tək valideyn ailəsi hesab olunur (1.0.3), istedadlı gənclər isə təhsil, elm, texnika, mədəniyyət, idman və digər sahələrdə xüsusi qabiliyyəti olan gənclər (1.0.4) hesab edilir [3, s1].

Gənclərin xüsusi hissəsini tələbə gənclər təşkil edir. Tələbə gənclər gənclərin müəyyən sosial dəstəyə ehtiyacı olan qrupunu təşkil edir. Belə ki, gənclərin bir qisminin məhz təhsil almaq məqsədi ilə öz daimi yaşadığı mühiti tərk etməsi, ailə mühitindən uzaqlaşması bir çox çətinlikləri özü ilə gətirir. Beləliklə bu gənclər qida, uzun müddətli yaşayış yeri, gündəlik xərclərin qarşılınması üçün maddi ehtiyac, sağlam mühit kimi zəruri təlabatlar, eləcə də tam ixtisaslı olmamaları səbəbindən işsizlikdən əziyyət çəkmələri, yaxud aşağı əmək haqqılı və əmək təhlükəsizliyin pozulduğu yerlərdə işləməyə məcbur qalma halları ilə üzləşə bilərlər. Tələbələrin sosial problemləri içərisində yeni mühitə adaptasiya olma, həyatının yeni dövrünün başlanmasının verdiyi həyəcan, dərslər və müəllimlərin gözləntilərinə cavab verməməsi, daxili miqirassiya prosesinin yeni məsuliyyətlər qatmasını da qeyd etmək olar. Ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbələrdə hətta orta gəlirli ailəyə mənsub olsalar belə hazırkı təhsil ödənişlərinin yüksək olması həm tələbələr, həm də ailələri üçün stress qaynağı olur. Tələbələrin ən ciddi problemlərindən də biri təhsil keyfiyyətinin yetərli qədər qənaətbəxş olmamasıdır. Beləki praktiki vərdişlərin daha az istifadə edilməsi tələbələrin ixtisas yönümlü inkişafına ciddi müsbət təsirlər vermir.

Tələbə gənclərin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında bir sıra mexanizmlər var. Bu mexanizmləri biz gənclər siyasətinin subyektləri və ya gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi

üçün əsas rol oynayan təsisatlar, inistitutlar adlandırma biləri və xüsusilə aşağıdakı mexanizmlər vacib əhəmiyyətə malikdir:

❖ Gənclər siyasətini özündə əhatə edən hüquqi bazalar:

Buraya Azərbaycan Respublikasının “Gənclər siyasəti” haqqında qanunu, bu yöndə qəbul edilmiş proqram, layihə və strategiyalar, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlər, normativ-hüquqi aktlar;

❖ Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi üçün təsisatlar:

- Gənclər və İdman Nazirliyi
- Gənclər Fondu
- Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurası və bu şuraya üzv təşkilatlar
- Gənclərə istiqamətli fəaliyyət göstərən Qeyri-Hökumət Təşkilatları və cəmiyyətlər
- Gənclərlə bağlı hüquqi məsuliyyət daşıyan digər qurumlar: yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr və digər.

Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan tələbələr arasında əlilliyi olan şəxslər, aztəminatlı ailələr, risk qrupuna daxil olan gənclər yaxud risk qrupundan olan ailələrdə böyüyən gənclər daxildir.

Əlilliyi olan şəxslərin təhsili ilə bağlı “Əlilliyi olan şəxslər” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 4-cü fəslin 20-ci maddəsi əlilliyi olan şəxslərin təhsil həyatında olan problemləri aradan qaldırılması, vacib sosial müdafiə tədbirlərini özündə əks etdirir. Həmçinin “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əlilliyi olan şəxslər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlilliyi olan şəxslərin təhsili üçün həyata keçirilən mexanizmlər bunlardır:

- Fərdi, distant, inkulziv şəkildə tədrisin təşkil edilməsi;
- Təhsil üçün lazım olan texniki, tədris vəsaitləri ilə təşkil olunma;
- Bu tələbələrin təhsili, peşə hazırlığı üçün pedoqoq, psixoloq, sosial işçi hazırlığının keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilməsi;
- Əlilliyi olan şəxslərin peşə təhsili ödənişli əsaslarla olarsa, dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi [1, s 5].

Əlilliyi olan tələbələrin hüquqlarının beynəlxalq səviyyədi qorunması isə Əlillər haqqında Konevnsiyanın müddəaları əsasında təşkil edilir. Belə ki:

- Ağlabatan uyğunlaşma təmin edilməlidir;
- Fərdi dəstək tədbirləri;
- Əlilliyin dərəcəsinə və formasına uyğun təhsil növünün, keyfiyyətinin və vəsaitlərin təmin edilməsi və digər müddəalar [2, s 7-8].

Əlilliyi olan şəxslərin peşə-əmək reabilitasiyasında 15-29 yaşlı gənclər peşə təhsili almaq imkanı qazana bilirlər. Reabilitasiya 1990-cı ilə qədər ruh-əsəb əlilliyi olan şəxslər üçün internat evi olaraq çalışmış, 1990-cı il və 2015-ci illər arasında isə Gənc əlillərin istirahət evi, 2015-2020-ci illərdə 1 saylı sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin peşə reabilitasiyası mərkəzi olaraq, 2020-ci ilin avqust ayından sonra isə Əlilliyi olan şəxslərin peşə-əmək mərkəzi olaraq adlandırılmışdır, hazırda isə Sosial Xidmətlər Agentliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Peşə reabilitasiyasında aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- Tişikçi, toxucu;
- Xalçaçılıq;
- Montaj-operator;
- Rəssamlıq;
- Aşbaz köməkçisi;

➤ Qadın və ya kişi bərbəri və digər

Bu xidmətlər hər il müəssisə tərəfindən 100-lərlə gənci əhatə edir. 3-6 aylıq müddət ərzində gənclər qeyd edilən sahələrdən hər hansı biri üzrə mütəxəssis kimi yetişdirilir [7].

Aztəminatlı ailələrdən olan tələbə gənclər üçün isə əsas sosial müdafiə mexanizmi təhsil kreditlərinin tətbiq edilməsidir. Təhsil tələbə krediti (bundan sonra - TTK) - Azərbaycan Respublikasının təhsil müəssisələrində təhsil haqqı xərclərini ödəmək üçün Fondun vəsaiti hesabına müvəkkil bank tərəfindən tələbə ilə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq müəyyən müddətə və faizlər ödənilmək şərtilə borc verilən pul vəsaitidir [4, s 1-2].

Təhsil Tələbə Krediti almaq hüququ olan tələbələr sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər və ya həmin şəxslərin övladlarıdır. Beləki, bu hüquqa malik olan tələbə gəncləri aşağıdakı kimi kateqoriyalara birləşdirə bilərik:

➤ Əmək qabiliyyətinin 31-61%-inin pozulması səbəbindən əlilliyi olan şəxslər

➤ Hər iki valideyini: yaşaya görə əmək pensiyası və ya yaşa görə müavinət alan, əmək qabiliyyətinin 81-100%-nin pozulması müəyyən edilmiş şəxslər, işsiz kimi qeydiyyatdan alınanlar;

➤ Ünvanlı sosial yardım müəyyən edilmiş ailəyə mənsub olanlar;

➤ “Müharibə veterani” adını almış şəxslər;

➤ Ailə başçısını itirməyə görə pensiya alanlar [4, s 1-2].

Qeyd edilən təhsil kreditinin verilməsi qaydalarında gənc tələbələr qarşısında öhdəliklər və tələblər də qoyulmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

➤ Əyani təhsil almalı;

➤ Akademik göstəriciləri 71 bal və daha yuxarı olmalı;

➤ Əvvəlki semestrlərdə akademik borcun olmaması

➤ Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına manatla verilməsi;

➤ Krediti götürdükdən sonra borcalan həmin semestrə 91 bal və ya 91-dən yuxarı akademik göstərici ilə semestri başa vurduqda tələbə üçün faiz hesablanmır və ödənişin 25%-indən azad olunur

Tələbə gənclərin sosial problemləri içərisində ən aktual problem təhsil aldığı müəssisə və faktiki yaşayış yerinin fərqli şəhərlərdə olmasıdır. Bu hallarda tələbələr aşağıdakı şəkildə yaşayış yeri seçimləri edirlər:

❖ Mənzil kirayələyərək

❖ Yataqxana

❖ Müəyyən qohumluq bağları olan şəxslərlə birgə yaşamaq.

Tələbə gənclərin sosial müdafiəsi istiqamətində atılan addımlar sırasına şəhid və müharibə qazilərinin övladları, valideyinlərindən birini itirmiş, digər valideyinin isə əmək qabiliyyətinin 81-100 faizinin itirilməsi halları olan, valideyinlərindən hər ikisini itirən, əlilliyi olan gənclərə ali və ya orta ixtisas müəssisələrinə ödənişli əsasla daxil olduqda ödənişin dövlət büdcəsi hesabına qarşılmasını qeyd edə bilərik.

Həmçinin yüksək bal ilə ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunmuş tələbələrlə prezident təqaüdü verilir. Qeyd edilən bal standartı isə hər il ali təhsilə qəbul üçün imtahanlarda iştirak edən gənclərin nəticələrinə əsasən müəyyən edilir.

Gənclər fondunun tələbə gənclərlə bağlı digər təşkilatların ödənişli təhsil alan və yüksək akademik göstəricilərlə il təhsilini davam etdirən gənclərin ödənişlərinə Gənclər fondunun tələbə gənclərin sosial müdafiəsi istiqamətində gördüyü işlər:

1. Gənclərin beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi təcrübə proqramlarında iştirakçılığının maliyyələşdirilməsi

2. Akademik göstəriciləri uğurlu olan tələbələrin təhsil ödənişlərinin ödənilməsində dəstək

3. Təhsilini başa vurmuş gənclərin məşğulluğunun təmin olunması istiqamətində çox tərəfli dəstək olmaq [8].

Gənclər fondunun tələbə gənclərin müdafiəsi istiqamətində fəaliyyət istiqamətlərini daha geniş təsvir etmək məqsədilə həmin fəaliyyət is

İstiqamətləri daxilində həyata keçirilən tədbirləri sadalamaq lazımdır.

Gənclərin beynəlxalq təşkilatların təcrübə proqramlarında iştiraklarının təmin olunması üçün 3 ay əvvəldən gənc bu təcrübə proqramında iştirak istəyi ilə bağlı müraciət etdikdə baş verir. 16-29 yaşlı gənclərin təcrübə proqramında iştirak ödənişləri ilə yanaşı, Fond tərəfindən onların nəqliyyat, yaşayış xərcləri də təmin olunur. Təhsilə dəstək məqsədilə tədbirlər isə iki şəkildə özünü göstərir.

Tələbələr təhsil sahəsində dəstəyi istiqamətli 2 proqram mövcuddur. Bu proqramlar xarici və ölkə daxili təhsil xərclərinə dəstəyə ehtiyacı olan, istedadlı tələbələrin təhsillərini davam etdirmələrinə dəstək olurlar.

İxtisas və təhsil proqramları baxımından dövlət ehtiyaclarının nəzərə alınaraq, xarici ölkələrdə təhsil almaq istəyən tələbələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsillərinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan, istedadlı tələbələrin təhsil xərcləri Fond tərəfindən maliyyələşdirir. Müraciət edən tələbələrin müraciətlərini nəzərə alarkən dərslərə davamiyyət, akademik göstəriciləri, həssas qrupa aid olması məsələləri nəzərə alınır.

Məşğulluğun təmin edilməsi yönündə 1 ildən çox olmamaq müddətində işəgötürənlər yeni iş yeri yaradırlar.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, sosial baxımdan müdafiəyə ehtiyacı olan tələbələrin və ümumilikdə ölkənin təhsil sistemində diqqətin eyni zamanda digər sosial problemlərin həllinə də təsir göstərir. Belə ki, təhsil və tələbələrin sosial müdafiəsinə sərmayələrin artması ölkədə gender balansının qorunması problemlərinə müsbət yönlü təsir edir [6, s 124].

ƏDƏBİYYAT

1. Əlilliyi olan şəxslər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Əlilliyi olan şəxslər haqqında Konvensiya
3. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. “Təhsil tələbə krediti fondunun vəsaiti hesabına təhsil tələbə kreditlərinin verilməsi qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı
5. Gençlerin Toplumsal, Kültürel ve Siyasal Hayata Katılımı: Malatya Kent Konseyi Gençlik Meclisi Örneği
6. Social protection, education and gender equality
7. <https://www.sosial.gov.az/ahil6677>
8. <https://youthfoundation.az/action/foryouth/>

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ MƏX-ANİZMLƏRİ

Gülşən Rəhimli

XÜLASƏ

Məqalədə gənclərin cəmiyyətdə güclü təsiri olan sosial- demoqrafik qrup olması qeyd edilib. Gənclər arasında tələbə gənclərin xüsusi cəmiyyətə malik olduğu və onların problemləri haqqında danışılıb. Tələbə gənclərin sosial problemləri açıqlanıb. Xüsusilə əlilliyi

olan, aztəminatlı tələbə gənclərə və risk qruplarından olan tələbə gənclərə dövlət qayğısından danışılıb. Təhsil kreditinin, gənclər üçün olan təsisatların tələbə gənclərin sosial problemlərinin aradan qaldırılmasında rolu açıqlanıb. Qanunların və proqramların əhəmiyyəti vurğulanıbdır.

МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Гюльшан Рагимли

АННОТАЦИЯ

В статье отмечено, что молодежь является социально-демографической группой, имеющей сильное влияние в обществе. Говорили об особом количестве молодых студентов и их проблемах. Объяснены социальные проблемы студенческой молодежи. В частности, речь шла о государственной заботе об учащихсся с инвалидностью, малообеспеченных школьников и учащихсся из групп риска. Объяснена роль образовательного кредита и учреждений для молодежи в устранении социальных проблем студенческой молодежи. Подчеркивается важность законов и программного обеспечения.

MECHANISMS OF ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION OF STUDENT YOUTH

Gulshan Rahimli

SUMMARY

In the article, it was mentioned that young people are a socio-demographic group with a strong influence in the society. They talked about the special number of young students and their problems. The social problems of young students have been explained. In particular, they talked about state care for students with disabilities, low-income students, and students from risk groups. The role of education loan and institutions for youth in eliminating social problems of student youth has been explained. Is emphasized the importance of laws and software.

UŞAQLARIN İNTERNAT MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ YERLƏŞDİRİLMƏ SƏBƏBLƏRİ VƏ BUNUN UŞAQLARA TƏSİRİ

Əliyeva Adilə Adil qızı
ATMU-nun II kurs magistrantı
mehadeliyeva616@gmail.com

Açar sözlər: yetimlik, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq, tərک edilmə səbəbləri, tərک edilmənin uşaqlara təsiri, müəssisələrin uşaqlara təsirləri.

Ключевые слова: сиротство, ребенок, лишенный родительской опеки, причины отказа, влияние отказа на детей, влияние учреждений на детей.

Keywords: orphanhood, child deprived of parental care, causes of abandonment, effects of abandonment on children, effects of institutions on children.

Tarix boyu cəmiyyətlərdə baş verən müxtəlif hadisələr nəticəsində insanların fərdi və ya kütləvi şəkildə həyatını itirməsi, yaşadıkları coğrafiyalardan qovulması, qohumluq əlaqələrinin qopması nəticəsində “qorumaya ehtiyacı olan uşaqlar” anlayışı yaranmışdır. Sosial fenomen olan müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqlar anlayışına atalarını və ya analarını itirmiş yetimlər, həm anasını, həm də atasını itirmiş uşaqlar, ailələri tərəfindən tərк edilmiş və müəssisələrə yerləşdirilən uşaqlar, küçə həyatına məruz qalmış, valideynləri sağ olsa da ehtiyacı olan qayğı və sevgidən məhrum olan uşaqlar daxildir.

Uşaqların tərк edilməsi hallarında yarana biləcək psixoloji əzabın şiddətinə yalnız tərк edilmək deyil, tərк edilmə forması, uşağın yaşı, tərк edilməmişdən əvvəl və sonra yaşanan hadisələr və.s. təsir göstərir. Uzun müddətli rezidenturaya yerləşdirilən uşaqlar koqnitiv, sosial və emosional inkişafın pozulması riski altındadırlar. Hər bir uşağın dəstəkləyici, qayğıkeş ailə mühitində böyümək hüququ var. Ailədə qayğının əhəmiyyəti ilə bağlı artan sübutlar toplusuna baxmayaraq, bütün dünyada milyonlarla uşaq valideyn himayəsindən məhrum, ailələrindən ayrılmış və ya müəssisələrə yerləşdirilərək böyüməyə davam edir. Uşağın ayrılması və institusionallaşdırılmasının təsiri ağırdır və ömür boyu davam edə bilər.

Müəssisələrə yerləşdirilən uşaqlar sosial, emosional və intellektual stimuldən məhrumdurlar ki, bu da uşağın beyninin sağlam inkişafına mane ola bilər. Əsas cəmiyyətdən uzaq olan bu uşaqlar həmçinin zorakılığa, laqeydliyə xüsusilə həssasdırlar.

Yetimliyi valideynləri tərк etmiş, naməlum və ya ölmüş bir uşağın vəziyyəti kimi təyin etmək olar. Ölkəmizdə yetimlik anlayışından istifadə olunmur, bunun əvəzinə “valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum uşaq” anlayışından istifadə olunur. UNICEF-in apardığı araşdırmaya görə, dünyada 153 milyona yaxın “yetim” var. Hər gün 5700-ə yaxın uşaq müxtəlif səbəblərdən yetim qalır [5].

Uşaqların valideyn himayəsindən məhrum qalmasının bir sıra səbəbləri var:

➤ Munaqişələr. Hər il bir çox insan munaqişələr/müharibələr səbəbindən dünyasını dəyişir və ardında təkbaşına qalan uşaqları geridə qoyur. Üstəlik, munaqişələr yalnız ölümlə nəticələnmir, ailələri də ayırır. Bu vəziyyət də valideynlərindən ayrı mühitə düşmüş uşaqların sayının artmasına gətirib çıxarır. Uşaqlar müharibələr zamanı qaçırıla və düşmənçiliklə üzləşə bilərlər.

➤ Xəstəliklər. Xüsusilə yoxsul inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xəstəliklər yetimliyin əhəmiyyətli səbəbidir. İnsanlar tez-tez xəstəxanalarda lazımi müalicə almaq üçün kifayət qədər maddi səviyyəyə malik deyillər və buna görə də xəstəlikləri ilə evdə mübarizə aparmalı olurlar. Beləliklə, düzgün müalicə ilə olduqca zərərsiz olan xəstəliklər, tibbi müalicənin olmaması səbəbindən həyat üçün təhlükə yarada bilər. Buna görə də xəstəliklər, xüsusilə epidemiyaların və ya pandemiyanın yayıldığı dövrlərdə yüksək səviyyədə yetimliyə səbəb ola bilər.

➤ Sosial stiqma. Bəzi mədəniyyətlərdə evlənmədən uşaq sahibi olmaq qəbuledilməzdir. Qeyri-rəsmi nığahdan, təcavüz və ya nığahdankənar cinsi münasibətdən dünyaya gələn uşaqlar sosial damğalanmağa potensial şərait yaradır. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədr müavini Sədaqət Qəhrəmanova mətbuata açıqlamasında bildirir ki, Komitə tərəfindən uşaqların atılma səbəbini öyrənmək məqsədilə araşdırma aparılıb: “Məlum olub ki, uşaqların atılmasının ilkin səbəbi qeyri-qanuni nikahlar və sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqların dünyaya gəlməsidir: Qeyri-qanuni nikahdan uşaq doğulan zaman valideyn belə bir uşağı dünyaya gətirdiyi üçün cəmiyyət tərəfindən qınaq obyekt olmasından ehtiyat edərək uşağından imtina edir, yaxud uşağın sağlamlıq imkanı məhdud olduğuna görə bəzi valideynlər utanc hissi keçirir və övladlarından imtina edirlər. Bu sahədə qadınlar arasında maarifləndirmə işləri aparmalıyıq. Uşağından imtina edən valideyn anlamalıdır ki, bütün uşaqlar valideynin nikah statusundan və uşağın sağlamlıq durumundan asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara malikdirlər” [2]. Odur ki, sosial damğaya məruz qalmaq üçün həmin uşaqlar bu sosial təzyiqə görə atılıb, yetim qala bilirlər.

➤ Yoxsulluq. Yoxsulluq yetimliyin başqa bir mühüm səbəbidir. Komitə sədri valideynlərin övladından imtina etməsinin ikinci səbəbi kimi iqtisadi problemləri önə çəkir: “İşsizlik, həyat səviyyəsinin aşağı olması, savadsızlıq bəzi ailələrin öz uşaqlarından imtina etməsi ilə nəticələnir. Atılmış uşaqların dövlət tərəfindən müdafiəsi və himayəsi sahəsində çox işlər görülür. Lakin bu, dəyişilməz faktdır ki, heç bir qayğı ailə nəvazişini əvəz edə bilməz, heç bir qucaq ana qucağı qədər isti olmaz” [2]. Kasıb ailələr üçün uşaqların ehtiyaclarını təmin etmək çox vaxt olduqca çətindir. Bu, xüsusilə işsizliyin yüksək olduğu bölgələrə aiddir. Bəzən valideynlər övladlarını əsas qayğı ilə təmin etmək üçün kifayət qədər pul qazana bilmir. Belə ki, yoxsulluğun yüksək səviyyəsi bəzən valideynlərin uşaqlarını aclıqdan xilas edə bilmək (ac qalmalarının qarşısını almaq, təhsilə çıxışını təmin etmək və.s), layiqli həyat səviyyəsi ilə təmin etmək üçün onları atıb geridə qoymasına səbəb olur.

➤ Qəzalar. Qəzalar müxtəlif formalarda baş verə bilər (məsələn, valideynlər yol qəzasında həlak ola bilər). Gözlənilməz hadisələrdən, fəlakətlərdən doğan təhlükə uşaqlar üçün yetimliklə nəticələnə bilər.

➤ Təbii fəlakətlər. Son onilliklərdə təbii fəlakətlər nəticəsində çoxlu insan həlak olub. Ailələr çox vaxt dolanışıq vasitələrinin geniş şəkildə məhv olması səbəbindən dağılırlar. Həmçinin təbii fəlakətin nəticəsi olaraq qaçqınlıq və ya məcburi köçkünlük hallarının yaranması və bunun nəticəsi olaraq ailələrdə müşahidə olunan dağılma, şəraitsizlik və bu kimi digər vəziyyətlər uşaqların yetimlik statusuna sahib olması ilə nəticələnə bilər. Bundan başqa, təbii fəlakətlər baş verdiyi zaman qeyri-gigiyenik şərait və dağılmış tibb infrastrukturuna səbəbindən xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Bu da uşaqların yetim qalma ehtimalını artırır, çünki onların valideynlərinin xəstəliklərdən ölmə ehtimalı daha yüksəkdir.

Valideyni/ləri olduğu halda uşaqların tərki edilmə səbəbləri aşağıdakılardır:

1. İstənməyən hamiləlik. Uşağın atılmasının başqa bir ümumi səbəbi arzuolunmaz hamiləliklər ola bilər - ən mühüm amil zorlanma nəticəsi olaraq yaranan və ya yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında müşahidə olunan hamiləliklərdir. Qadınlar/qızlar tez-tez özlərini tək hiss edirlər və belə şəraitdə nə edəcəyini bilmirlər, valideynlər çox vaxt arzuolunmaz hamiləliyə fərqli reaksiya verirlər. Evlilik hüdüdlərindən kənarında doğulan uşaqlar ailənin öz icması tərəfindən utanmasının qarşısını almaq cəhdi ilə tərki edilə bilər.

2. Valideynlik keyfiyyətini dərk etməmək. Valideyn olanların bəziləri emosional olaraq uşağa baxım tələbatlarının öhdəsindən gələ bilmir. Bundan əlavə, kifayət qədər yaş və emosional yetkinliyə malik olmamaq da buna şərait yaradır.

3. Anadangəlmə fiziki və psixi pozğunluqlarla və ya sağlamlıqla bağlı digər ağırlaşmalarla doğulan uşaqlar, əgər valideynləri onlara vəziyyətlərinin tələb etdiyi səviyyədə qayğı göstərmək üçün lazımı şəraiti yoxdursa, tərki edilə bilər.

4. Uşağın cinsiyyətinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi mədəniyyətlərdə valideynlər arzuolunmaz cinsdən olan körpəni daha çox tərək edirlər. Eynilə, insanların tez-tez mübahisə doğuran cinsi seçim abort variantına üz tutması bunun bir nümunəsidir.

5. Müharibə, ailənin köçməsi kimi siyasi şərait də valideynlərin övladlarından imtina etməsinə və ya məcbur ayrılmasına səbəb olur. Çox vaxt qaçqınlıq və məcburi köçkünlük hallarında müşahidə olunan bu vəziyyətdə bir çox uşaqların valideyin himayəsindən məhrum qalmış uşaqlar statusunu almasına gətirib çıxarır.

6. Bundan əlavə, valideyinin könüllü olaraq valideynlik rolundan imtina etmədiyi halda belə, həbsdə olması və ya deportasiyası uşağın qeyri-ixtiyari tərək edilməsi ilə nəticələnir.

7. Valideynlərin üzləşdiyi fiziki qüsurlar, ruhi xəstəlik və maddə asılılığı halları. Başqa bir fikrə görə, bütün günahı valideynlərin üzərinə ata bilmərik, çünki bəzi psixoloji və ya fiziki cəhətdən problemlər yaşayan valideynlər uşağa baxma iqtidarında olmur. Bu valideynlər çox vaxt psixi pozğunluq və yorğunluqla da mübarizə aparır. Məsələn, valideynlərin ruhi xəstəliyi, uşaqların böyüdülməsi ilə bağlı problemlə zəmini yarada bilər və uşağın tərək edilməsi və ya laqeyd yanaşılması, baxımsızlığı ilə nəticələnir. Uşağın tərək edilməsinə səbəb ola biləcək psixi sağlamlığın başqa bir amili depressiya (və ya hamiləlikdən sonrakı depressiya) ola bilər ki, bu da valideynlərin uşaqlarına daha az qayğıkeş olmasına səbəb olur.

8. Maliyyə məsələləri. Yoxsulluq, marginallaşma və resursların çatışmazlığı kimi sosial-iqtisadi statusun aşağı olması valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin uşağını tərək etməyə təslim olmasının ümumi səbəbləridir. Sosial rifah sistemi zəif olan ölkələrdə (məsələn, Çin, Myanma, Meksika və digər ölkələrdə) yaşayan və uşağa baxmağa maddi imkanı olmayan insanların resursların çatışmazlığı səbəbindən uşaqlarını tərək etmək ehtimalı daha yüksəkdir [4]. Maddi stress son nəticə olaraq uşağın tərək edilməsinə səbəb olur.

9. Narkomaniya və alkoqolizm. Narkotiklərdən sui-istifadə və sosial təcrid bir-birinə bənzəyir. Valideynlərdən biri və ya hər ikisi alkoqol və ya narkotik istifadəsi ilə mübarizə aparırsa, onlar da uşaqlarına qulluqdan etiraz edə bilərlər. Təəssüf ki, valideynləri alkoqolik olan uşaqlarda imtinanın iki forması baş verir: 1) evdə laqeydlilik, bəzən isə alkoqoldan sui-istifadə və aqressiya olur, buna emosional tərək etmə deyilir; 2) fiziki tərək etmə.

Tərək edilmənin uşaqlara təsiri. Hər bir uşaq müdafiyyə, qayğıya və inkişafı üçün ehtiyacı olan bütün dəstəyə və xidmətlərə layiqdir. Yetimliyin yaratdığı mənfi təsirlər aşağıdakılardır:

❖ Psixi pozğunluqlar. Yetimlərin psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkmə riski böyükdür. Onlar bəzən zorakılığa və digər istismar formalarına məruz qaldıqlarından, travma alırlar və ağır psixi problemlərdən əziyyət çəkirlər. Bu, həmçinin intihar və özünə zərər vermə meyllərinin artması ehtimalını da əhatə edir. Üstəlik, yetimlik yaşayan uşaqlar o qədər şoka düşə bilərlər ki, keçmiş təcrübələrinə görə ətrafdakı heçbir kəsə etibar etmədikləri üçün öz gələcək ailələri ilə normal həyat sürə bilmirlər.

❖ Təhsilin olmaması. Yetimlər də tez-tez təhsil çatışmazlığından əziyyət çəkirlər, çünki çox vaxt onlara qayğı göstərən və onları məktəbə göndərən insanlar olmur. Onların çox vaxt məktəbə getmə imkanı olmur, çünki onlar yaşamaq üçün kifayət qədər pul qazanmalı olduqlarından hər hansısa bir işdə işləməli olurlar. Vəziyyəti daha da pisləşdirən, lazımı təhsil ala bilməyən bu uşaqlar gələcəkdə əmək istismarına məruz qalma riski altındadırlar, çünki onlar çox vaxt sağ qalmaq üçün pis işlərə arxalanmalı olurlar.

❖ Sağlamlığa təsirləri. Yetimlər tez-tez ciddi sağlamlıq problemlərindən əziyyət çəkirlər. Çox vaxt onlara baxan heç kim olmadığı üçün onlar öz başlarına xəsarət və ya xəstəliklərlə mübarizə aparmalı olurlar. Onlar lazımı tibbi müalicə ala bilmirlər ki, bu da gələcəkdə ciddi problemlərə nəticələnə bilər. Bundan əlavə, düzgün müalicənin olmaması xroniki xəstəliklərə də səbəb olur. Müalicənin olmaması səbəbindən, yetimlər digər uşaqlara nisbətən daha az ömür sürürlər ki, buda onların xəstəliklərdən ölmək riski daha yüksəkdi deməkdir.

❖ Narkotik istifadəsi və alveri. Yetimlər narkotik istifadəsi üçün ən çox risk altında olan qruplardan biri kimi dəyərləndirilir. Uşaqlar həm psixoloji cəhətdən həssas, həm də yalnız hiss etdiklərinə görə emosional yüklü olduqlarından vəziyyətin sarsıntılı olması təsirə düşmə imkanlarını artırır. Bunlardan əlavə çevrədən götürülən mənfi nümunələr və nəzarətsizlik maddə asılılığının yaranmasının potensial səbəbləridir. Digər bir mənfi situasiya isə narikotik alveridir. Narikotik alverçilərinin hədəfi olan bu uşaqların qeyri-qanuni işlə məşğul olması alverçilər tərəfindən 'güvənli' qəbul edilir. Uşaqlara görə isə narkotik alveri pul qazanmaq üçün olduqca əlverişli bir yol kimi görülə bilər.

❖ Həbs cəzası. Himayədən məhrum olan uşaqlar sağ qalmaq üçün çox vaxt cinayətkar fəaliyyətə (oğurluq, maddə aludəçiliyi, narikotik alveri və.s) cəlb olunduğundan, onların həbsə düşmə riski daha yüksəkdir. Onlar çox vaxt cinayətkarlıqla məşğul olmağa meyillidirlər ki, bu cür iş onların yeganə gəlir mənbəyi qəbul edilir. Üstəlik, kimsəsiz uşaqlar dəstələrə qoşularsa, dəstə üzvləri tərəfindən cinayət xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməyə məcbur edilə bilər. Buna görə də, yetimlərin bir gün həbsxanaya düşmə riski daha yüksək olur, onların cinayətə cəlb olunma ehtimalı normal uşaqla müqayisədə daha yüksəkdir.

❖ Yoxsulluq, evsizlik və aclıq. Valideyn himayəsindən məhrum olmaq evsizlik və yoxsulluq vəziyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə ki, uşaqlar gəlir çatışmazlığı səbəbindən mənzil ala bilmə iqtidarında olmurlar. Bir çox yetimlər aclıqdan əziyyət çəkir, çox vaxt əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət qədər pul qazana bilmir. Təhsil səviyyəsinin aşağı olması onların çox vaxt işsiz qalmasına və ya az maaşlı işlərdə işləməli olmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, sosial təcrid səbəbindən, yetimlərin çox vaxt onlara həqiqətən qayğı göstərən və onları yemək və ya içki ilə təmin edə biləcək heç kimi olmur. Beləliklə, yetimlik müəyyən şərtlər altında aclıq və şəraitsizliklə nəticələnə bilər.

Müəssisələrin uşaqlara təsirləri. Valideyn sevgisinin və qayğısının olmaması uşağın həyatında böyük bir boşluq və ömür boyu davam edə biləcək ağrılı bir yara yaradır. Bunlar uşağın tərkdilməsi və müəssisələrə yerləşdirilməsi zamanı uşağa bütün həyatı boyu təsir edə biləcək səbəblərin yalnız bəziləridir:

- İnstitusional qayğıda sui-istifadə və laqeydlik yaşama ehtimalı;
- Tərkdildiklərinə görə özlərinə günahkarlıq hisslərindən irəli gələn aşağı özünə hörmət;
- Ayrılığa narahat baxışın formalaşması: valideynlərdən və ya baxıcılardan ayrılmaqla bağlı narahatlıq hissləri;
- Bağlanma problemləri: başqa insanlara, xüsusən də baxıcılara emosional bağlı olmaq və başqalarına güvənmə çətinliyi; Bağlılıq ilə əlaqəli ilk tədqiqatlar John Boulbinin (1960) Tavistock klinikasında tanıdığı və sevdiyi insanlardan ayrı qalmaq məcburiyyətində qalan azyaşlı uşaqların şəxsi inkişafı üzərində bu təsirlərin araşdırılması ilə başlamışdır [1, s38]. Bağlılıq nəzəriyyəsi insanların sosial varlıqlar olduğunu, digər insanları yalnızca əsas ehtiyaclarını qarşılıyaq vasitələr olaraq qavramadıklarını qəbul edir [1, s36]. Buda o deməkdir ki, insanlar emosional varlıqlardır, onlar yalnız ehtiyaclarının qarşılınmasını deyil, həmçinin duyğusal və psixoloji aspektdən həssas mövqedə duraraq sevgi, hörmət, qayğı, ruhi dinclik, mənəvi rahatlıq, dəyərlər və.s. kimi tərəflərin ödənilməsi tələbatına malik canlılardır.
- Tərkdilmiş uşaq sindromu: Bu sindroma valideynlərin birinin və ya hər ikisinin itkisi nəticəsində yarandığı deyilən davranış və ya psixoloji vəziyyətdir. Tərkdilmiş uşaq sindromu üçün xarakterik olan cəhətlər: tərkdilmə problemləri, o cümlədən sosial vidalaşma, günahkarlıq, narahatlıq, yuxusuzluq və kabuslar, yemək pozğunluqları, qəzəb problemləri, depressiya, maddə asılılığı və.s. [3]. İmtina fiziki və ya emosional ola bilər. Yəni valideyn övladının həyatında iştirak etməməklə və ya sevgi, tərbiyə və ya stimullaşdırmadan imtina edərək uşağı tərkd edə bilər. Nəticə etibarilə, tərkdilmiş uşaqlar da laqeydlik, qida-

lanma, aclıq və sui-istifadə kimi amillərdən qaynaqlanan fiziki travmaya məruz qala bilərlər.

➤ Post-travmatik stress pozğunluğunun (PTSP) simptomları. Travma sonrası stress pozğunluğu cinsi təcavüz, müharibə, yol-nəqliyyat hadisələri, uşaqlara qarşı zorakılıq, məişət zorakılığı və ya digər təhdidlər kimi travmatik hadisəyə məruz qalma nəticəsində inkişaf edə bilən psixi və davranış pozğunluğudur. Simptomlara hadisələrlə bağlı narahatedici fikirlər, hisslər və ya yuxular, travmaya bağlı zehni və ya fiziki sıxıntılar daxil ola bilər [7].

➤ Reaktiv bağlanma pozğunluğu (RAP). Reaktiv bağlanma pozğunluğu klinik ədəbiyyatda uşaqlara təsir edə bilən ağır və nisbətən nadir bir xəstəlik kimi təsvir edilir. RAP erkən uşaqlıq dövründə ilkin qayğı göstərənlərə normal bağlılığın formalaşmaması nəticəsində yaranır. Bu pozğunluğa erkən yaşlarda laqeydlik, sui-istifadə, altı aydan üç yaşa qədər baxıcılardan qəfil ayrılma, baxıcıların tez-tez dəyişməsi və ya tərbiyəçinin uşağın ünsiyyət səylərinə reaksiya verməməsi ilə səbəb ola bilər. RAP və digər problemlə erkən bağlanma davranışlarını hədəf alan əsas müalicə və profilaktika proqramları bağlanma nəzəriyyəsinə əsaslanır və diqqətini baxıcının həssaslığını artırmağa və ya bu mümkün deyilsə, uşağı başqa bir baxıcıya yönləndirməyi istiqamətləndirir [6]. Uşaqların tərk edilmə halları çox yaşanan bir vəziyyət olduğuna görə, bu reaktiv bağlanma pozğunluğu halına çox raat gəlmək mümkündür.

Dünyanın hər yerindən 80 ildən çox araşdırmalar müəssisələrdə uşaqlara vurulan əhəmiyyətli zərəri və uşaqların həyatında ailənin mühüm əhəmiyyətini nümayiş etdirdi. Bu zərərlərə aiddir:

1. Ehtiyatsızlıq və sui-istifadə. Sübutlar göstərir ki, uşaq evində qayğı və mühafizənin gəstərilməsi yetərinə deyil. Uşaqlar fərdi qayğıya və diqqətə ehtiyac duyurlar ki, onlar institusional şəraitdə kifayət qədər təmin oluna bilmirlər. Bunun səbəblərindən biri uşaqlarla işçilərin say hesabının uyğunlaşmamasıdır. Müəssisələrdə hər 10 uşağa bir tərbiyəçinin düşməyi normal nisbi göstərici olaraq qəbul edilsə, bu nisbət ödənilə bilmir. Nəticədə uşağın fərdi sevgi və qayğı ehtiyacı ödənməmiş qalır. Laqeydlik uşaqların emosional, fiziki və cinsi zorakılığa məruz qalma riskini artıran potensial təhlükədir.

2. Fiziki və psixoloji zərər. Erkən institutlaşmanın beyin və davranış inkişafına təsirlərini araşdırdıqda müəssisələrdə böyüyən uşaqlarda idrak və inkişafda geriləmələr, həmçinin beyin fəaliyyətinin azalması və psixiatrik pozğunluqların çox yüksək olması müşahidə edilir. Üç yaşından kiçik uşaqlar müəssisələrə yerləşdirmənin təsirlərinə xüsusilə həssasdırlar. Bir müəssisədə nə qədər vaxt keçirdiklərindən asılı olaraq, nəticələr ömür boyu davam edə bilər.

3. Sosial izolə. Qurumlar uşaqlar, onların valideynləri və bacı-qardaşları və ya daha geniş ailə arasında güclü və mənalı əlaqələri dəstəkləyə bilmirlər. Bacı-qardaş qrupları çox vaxt bölünür və ayrı-ayrı bölmələrə, hətta bir-birindən uzaqda olan müxtəlif qurumlara təyin edilir. Müəssisələrdə olan uşaqların əksəriyyəti yetim olmasa da, onların öz icmaları ilə çox az əlaqələri var və ya heç bir əlaqəsi yoxdur. Mədəni irsləri, adət-ənənələri və dəyərləri haqqında çox az məlumatlıdırlar. Çox vaxt uşaqların bütün həyatı müəssisə daxilində keçir. Nəticə etibarilə, onlar damğalanmağa və “fərqli” kimi qəbul olunmağa meyillidirlər ki, bu da öz növbəsində daha çox sosial təcrid olunmağa gətirib çıxarır. Hətta bəzi cəmiyyətlərdə bu uşaqlara “əksik”, “yazıq” obrazlarında yanaşılması da bunun bir sübutudur.

4. Sistemli Təsir. Uşaq evlərinin mövcudluğu yerli hakimiyyət orqanlarına və mütəxəssislərə böhran vəziyyətində olan uşaqlar və ailələrlə işləməkdən qaçmaq üçün “geri çəkilmə” effekti yaradır. Bəzi kontekstlərdə institusionallaşdırma yalnız olaraq ən təhlükəsiz seçim kimi qəbul edilir (məsələn, əlavə ehtiyacları olan və ya əlilliyi olan uşaqlar üçün). Məlumat, məsləhət və tibbi dəstək xidmətlərinə çıxışı olmayan valideynlər çox vaxt yeganə mövcud seçim olaraq institutlara müraciət edirlər. Eynilə, bəzi cəmiyyətlərdə bir ailədən olan uşağın təhsil ala bilməsi üçün uşaq evinə göndərilməsi qeyri-adi hal kimi qarşılanmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsulzadə T. "Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və yeniyetmələrin psixoloji problemləri" -Bakı 2018, 74s.
2. Tahirqızı Ü. "Atılmış uşaqların reabilitasiyası problemi". Xalq Cəbhəsi, № 11, 2013.
3. "Abandonment Issues – Are They Holding You Back In Life?" . Harley Therapy Blog. 2 June 2016.
4. Schweder, Richard (2009). The Child: An Encyclopedic Companion. University of Chicago Press. pp. 1–3.
5. <https://environmental-conscience.com/causes-effects-solutions-for-orphanism/>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Reactive_attachment_disorder
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Post-traumatic_stress_disorder

UŞAQLARIN İNTERNAT MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ YERLƏŞDİRİLMƏ SƏBƏBLƏRİ VƏ UŞAQLARA TƏSİRİ

Adilə Əliyeva

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə uşaqların valideyn himayəsindən məhrum qalması səbəbləri, valideyni (və ya valideynləri) olduğu halda uşaqların tərkedilmə və internat müəssisələrinə yerləşdirilmə səbəblərindən və bu müəssisələrin uşaqlara təsirlərindən bəhs edir. Uşaqların psixoloji vəziyyəti, gələcəyə sağlam uşaqlar və sağlam insan yetişdirməyin risk faktorları qeyd olunur. Uşaqlar üçün ailənin/valideynin və qayğının əhəmiyyəti, laqeydsizlik halları, səbəbləri və tərketmə hallarının fəsadları qeyd olunur.

ПРИЧИНЫ РАЗМЕЩЕНИЯ ДЕТЕЙ В ИНТЕРНАТЫ И ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ДЕТЕЙ

Аделя Алиева

АННОТАЦИЯ

В представленной статье говорится о причинах лишения детей родительской опеки, о причинах отказа от детей и помещения их в интернат-учреждения при наличии у них родителя (или родителей), а также о влиянии этих учреждений на детей. Упоминаются психологическое состояние детей, факторы риска воспитания здоровых детей и здоровых людей в будущем. Упоминаются важность семьи/воспитания детей и заботы о детях, случаи безнадзорности, причины и последствия безнадзорности.

REASONS FOR PLACEMENT OF CHILDREN IN BOARDING INSTITUTIONS AND ITS IMPACTS ON CHILDREN

Adila Aliyeva

SUMMARY

The presented article talks about the reasons for depriving children of parental care, about the reasons for abandoning children and placing them in residential institutions if they have a parent (or parents), as well as the impact of these institutions on children. The psychological condition of children, the risk factors of raising healthy children and healthy people for the future is mentioned. The importance of family/parenting and care for children, cases of neglect, causes and consequences of neglect are mentioned.

QİÇS XƏSTƏLƏRİ İLƏ SOSIAL İŞİN ƏSASLARI

Alişanlı Cəmilə Cahangir qızı
BDU-nun II kurs tələbəsi
alishanlicamila@gmail.com

Açar sözlər: QİÇS, sosial iş, immuncətişməzlik, infeksiyon xəstəlik, virus

Ключевые слова: СПИД, социальная работа, иммунодефицит, инфекционное заболевание, вирус

Keywords: AIDS, social work, immunodeficiency, infectious disease, virus

QİÇS-in yayılması müasir cəmiyyətin ciddi problemlərindən birinə çevrilib və bu problemin təkcə tibbi deyil, həm də sosial əhəmiyyəti var. Epidemiyə cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Bu kontekstdə sosial iş gərginliyi azaltmaq və şəxsi, qrup və ictimai səviyyələrdə problemlərin həlli üçün son dərəcə populyar mexanizmdir. QİÇS infeksiyası immun, sinir və digər insan sistem və orqanlarının hüceyrələrini yoluxdurən retrovirusun yaratdığı xəstəlikdir.

Virus insanın bioloji mayələrində olur: qan, ana südü, tüpürcək və s. İnfeksiya mənbəyi həm asemptomatik daşıma mərhələsində, həm də xəstəliyin inkişaf etmiş klinik təzahürlərində QİÇS-ə yoluxmuş bir şəxsdir. Hazırda virusun üç ötürülmə yolu məlumdur. Bunlar aşağıdakılardır:

- cinsi;
- parenteral;
- şaquli.

Dünyada yoluxma hallarının təqribən 70%-i cinsi əlaqə, 5-10%-i inyeksiya yolu ilə, 5-10%-i anadan uşağa, 3-5%-i isə qanqöçürmə yolu ilə baş verir. Xəstəlik üç mərhələdə (kəskin - infeksiyadan sonrakı ilk altı həftə; xroniki; QİÇS) xarakterizə olunur, bu dövrdə qanda T-limfositlərin səviyyəsi azalır, orqanizmin immun sistemi zəifləyir və eyni zamanda virus yükü artır. QİÇS xəstəliyi sağalmazdır.

Beynəlxalq ictimaiyyət İİV/QİÇS-lə bağlı müxtəlif sosial iş proqramlarının həyata keçirilməsində böyük təcrübə toplayıb, lakin Azərbaycan Respublikasında hələ də bu sahədə məqsədyönlü sistemli yanaşma mövcud deyil.

İİV sahəsində sosial işi şərti olaraq dörd sektora bölmək olar:

1. Gənclər və ümumi əhali arasında İİV infeksiyasının qarşısının alınması (ilkin);
2. Ən həssas sosial qruplar arasında İİV infeksiyasının qarşısının alınması (ikinci dərəcəli);
3. İİV/QİÇS-lə yaşayan insanlara sosial dəstəyin göstərilməsi;
4. İİV/QİÇS sahəsində ictimai maraqların müdafiəsi.

Epidemiyanın son onilliklərində dünyanın bir çox ölkələri QİÇS-ə yoluxmuş insanların vəziyyətini tənzimləyən hüquqi bazanın, o cümlədən imtiyazlar və məhdudiyətlər sistemi, ayırı-seçkilikdən müdafiənin formalaşdırılmasında uzun yol keçmişdir.

QİÇS infeksiyası ilə bağlı sosial problemlərin siyahısı aşağıdakılardır:

- İİV infeksiyası ilə əlaqəli olmayan ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım növlərinə çıxışın azalması və ya olmaması;
- xəstədə İİV-in olması ilə əlaqədar tibb müəssisələrində xəstəliklərin invaziv diaqnostika və müalicə növlərindən imtina edilməsi;
- vətəndaş hüquqlarının pozulması;
- işdən azad edilmə və ya işə qəbuldan imtina;
- yaşayış vasitələrinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması və ya olmaması (işinin itirilməsi, həbs yerlərindən bu yaxınlarda azad olunduğuna görə iş tapa bilməməsi,

pasportunun olmaması, yaşayış yeri üzrə daimi və ya müvəqqəti uzunmüddətli qeydiyyat, vətəndaşlığın olmaması);

➤ ailənin əsas gəlir mənbəyi olan İİV-ə yoluxmuş xəstənin işini itirməsi ilə əlaqədar onun ailəsindəki ağır maddi vəziyyət;

➤ xəstənin ailəsində (valideynlər, uşaqlar) əsas ailə başçısının xəstəliyi və funksionallığı azalmış İİV-ə yoluxmuş şəxsə daimi qayğıya ehtiyacı ilə əlaqədar yetkin ailə üzvlərinin əmək fəaliyyətinə məcburi xitam verilməsi ilə bağlı ağır maddi vəziyyət;

➤ ailədə rolun dəyişdirilməsi: yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar xəstə valideynlərinin yeganə qayğı mənbəyinə çevrilirlər və ya əksinə, yaşlı valideynlərin özləri köməyə ehtiyac duyurlar;

➤ QİÇS-ə yoluxmuş şəxsin dəfn mərasiminin təşkilində çətinliklər;

➤ ailə münasibətlərinin qopması, öz sosial çevrəsinin dağılması, adi həyat vəziyyəti.

QİÇS xəstələrinin üzləşdiyi əsas sosial problemlər aşağıdakılardır:

➤ Sosial təcrid (xəstələr işdən qovulur, qohumları və dostları tərəfindən tərک edilir. Bu səbəblərə görə xəstələr özlərini müasir cəmiyyətdən kənar insanlar kimi hiss etməyə başlayırlar).

İİV-ə yoluxmuş insanların ciddi problemi onların ətrafdakı insanlardan ayrı-seçkiliyə məruz qalmasıdır (əksər insanlar hesab edir ki, xəstələr başqalarından təcrid olunmalıdır).

➤ Psixoloji problemlər:

➤ QİÇS bu gün sağalmaz, xroniki xəstəlik olduğu üçün yoluxmuş insanların psixikasına təsir edir, psixologiyasını dəyişir;

➤ QİÇS xəstələrinin ailələrində psixoloji problemlər yarana bilər. Narkomanlarla təmaslar onların vərdişlərini dəyişməsinə, planlarını pozmasına səbəb olur, narkomanın ünsiyyətdə olduğu yaxınları ilə bağlı qorxular yaradır və nəhayət, onları özlərinə tapşırılan problemə qərq olmağa məcbur edir.

Keyfiyyətli tibbi xidmətin olmaması, xəstələrə qarşı ayrı-seçkilik, mövcud hüquqların müdafiəsi sisteminin İİV/QİÇS-lə yaşayan insanların real ehtiyaclarına cavab verməməsi, onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş proqramların kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi.

Sosial iş QİÇS-lə mübarizədə güclü silahdır. Bu baxımdan, sosial iş ikiqat məna kəsb edir. İİV epidemiyasına qarşı mübarizə istiqamətini göstərməklə bu, təkcə praktiki metodlardan və təlimlərdən istifadəni deyil, həm də sosial cavabı nəzərdə tutur.

Qruplarla sosial iş bir metod kimi QİÇS ilə əlaqədar inkişafa xüsusi təkan verdi. Qruplarla işləməyin bir çox yolu var. Bunlar arasında qrup dəstəyinin və özünə köməkliyin bəzi formaları, psixoterapevtik yardım qrupları, yardım almaq üçün istehlakçı qrupları (məsələn, xəstəxana palatası), açıq müzakirə qrupları, münaqişə problemləri olan qruplar (ayrı-ayrı hallarda).

QİÇS xəstələri ilə sosial işin əsasları mövcud həyat vəziyyətindən keyfiyyət və məmnuniyyəti müəyyən edir. Burada yaşayış şəraiti, yaşayış yerinin qeydiyyatı, tibbi sığorta və digər sənədlər, əsas maliyyə təminatı, uşağa qulluq üzrə öhdəliklər, borclar (icarə də daxil olmaqla), ailə və dostlarla münasibətlər, mövcud cinayət fəsadları, narkotik və alkoqol istifadəsi nəzərə alınır. Müayinə və müalicəyə əlavə xəstəliklər (məsələn, narkomaniyada çəkilmə simptomları), sənədlərin itirilməsi, yaxın qohumların olmaması, uşağa qulluq etməyi müvəqqəti etibar edə bilməməsi, infeksiyanın qarşısının alınması mane ola bilər. Belə hallarda sosial iş üzrə mütəxəssis narkomaniyanı, evsizlərin qeydiyyatını, qəyyumluğun təşkilini həyata keçirən kənar xidmət təşkilatlarının koordinatlarını verir. Həmçinin, müalicəyə qəbul qaydaları, qeydiyyatın xüsusiyyətləri və digər məsələlər barədə məlumat verir. Sosial iş mütəxəssisi ilə xəstənin göndərildiyi təşkilatın nümayəndəsi arasında ilkin razılaşma ilə "xarici xidmət"ə çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Из выступления В. Скворцовой в качестве заместителя Министра здравоохранения и социального развития Российской Федерации на пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН по ВИЧ/СПИДу в 2011 г., опубликованном в Вестнике Агентства социальной информации от 3 июля № 24. (841) . С. 25.
2. В северной столице более десяти лет действует «Общество ВИЧ-инфицированных и больных СПИДом «Позитивный диалог» [Электронный ресурс]. сайт stop-spид.ru (дата обращения: 20.03.2011).
3. Крупнейшие места сбора ВИЧ-инфицированных. URL: <http://www.poz.ru/news/> и www.aids.ru (по состоянию на 20 марта 2011 г.).
4. Тимонова М.С. Вопросы социальной помощи ВИЧ-позитивным больным / Е.А. Иоанниди, М.С. Тимонова / Инфекционные болезни. - 2010. - том 8., прил. № 1. - 0,1 п.л.
5. Тимонова О.А. Чернявская, Е.А. Иоанниди, И.В. Макарова, М.С. Тимонова, «Лечение ВИЧ-инфекции», в Медицинском вестнике, 2010, № 6 (38), том 5, 0,3 страницы.

QİÇS XƏSTƏLƏRİ İLƏ SOSIAL İŞİN ƏSASLARI

Cəmilə Alişanlı

XÜLASƏ

Məqalədə QİÇS xəstələri ilə sosial işin əsaslarından danışılır. Hər bir fərd, icma, dövlət və xalq insanın immunçatışmazlığı virusunun (İİV) sürətlə yayılması və İİV infeksiyasının son mərhələsinin – qazanılmış immunçatışmazlıq sindromunun (QİÇS) fərdi və sosial nəticələri ilə bağlı ciddi problemlə üzləşir.

İİV insanın immunçatışmazlığı virusudur. Bir şəxs QİÇS-ə yoluxduqda, virus bədənin xəstəliklərdən qorunmasına cavabdeh olan immunitet sistemini məhv etməyə başlayır. QİÇS demək olar ki, tamamilə sosial xəstəlikdir. Bir çox ölkələrdə İİV-in ötürülməsinin əsas yolu inyeksiyon narkotik istifadəsidir. Bunlar bir sıra Asiya ölkələri, Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş Sovet respublikaları, bir sıra Latın Amerikasına ölkələri və bəzi Qərbi Avropa ölkələridir (İtaliya, İspaniya). İnsanları narkomaniyaya sövq edən sosial şərait, sosial münasibətlər, mövcud şəraitdən çıxış yollarını görməmək, ümitsizlik və gücsüzlükdür.

ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С БОЛЬНЫМИ СПИДОМ

Джамила Алышанлы

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об основах социальной работы с больными СПИДОМ. Перед каждым человеком, обществом, государством и нацией стоит серьезная проблема, связанная со стремительным распространением вируса иммунодефицита человека (ВИЧ) и личностными и социальными последствиями последней стадии ВИЧ-инфекции - синдрома приобретенного иммунодефицита (СПИД).

Вирус иммунодефицита человека известен как ВИЧ. Когда человек заболевает СПИДОМ, вирус начинает разрушать иммунную систему, которая защищает организм

от болезней. Почти исключительно социальная болезнь, СПИД. Во многих странах основным путем передачи ВИЧ является употребление инъекционных наркотиков. Это ряд стран Азии, страны Восточной Европы и бывшие советские республики, ряд стран Латинской Америки и некоторые страны Западной Европы (Италия, Испания). Именно социальные условия, общественные отношения, не видя выхода из сложившихся условий, безысходность и бессилие подталкивают людей к наркомании.

BASICS OF SOCIAL WORK WITH AIDS PATIENTS

Jamila Alishanli

SUMMARY

The fundamentals of social work with AIDS patients are covered in the essay. The rapid spread of the human immunodeficiency virus (HIV) and the negative personal and social effects of the terminal stage of HIV infection, acquired immunodeficiency syndrome, pose major challenges to every person, community, state and country (AIDS). HIV is the human immunodeficiency virus.

When a person is infected with AIDS, the virus begins to destroy the immune system, which is responsible for protecting the body from diseases. AIDS is almost entirely a social disease. In many countries, the main route of HIV transmission is injection drug use. These are a number of Asian countries, Eastern European countries and former Soviet republics, a number of Latin American countries and some Western European countries (Italy, Spain). It is social conditions, social relations, not seeing ways out of existing conditions, hopelessness and powerlessness that push people to drug addiction.

SOSIAL İŞDƏ İCTİMAİYYƏT İLƏ ƏLAQƏLƏRİN (PR) TƏZAHÜR FORMALARI

Əliyev Kənan Vəliyəddin oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
kenaneliyev535@gmail.com

Açar sözlər: sosial iş, ictimaiyyətlə əlaqələr, PR, iqtisadi, sosial, siyasi münasibətlər.

Keywords: social work, public relations, PR, economic, social, political relations.

Ключевые слова: социальная работа, связи с общественностью, PR, экономические, социальные, политические отношения.

Giriş. Sosial iş fərdlərə, qruplara və cəmiyyətlərə kömək etmək üçün onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müxtəlif strategiyaların işlənilib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini təmin edən peşəkar fəaliyyət növüdür [2, s.61].

Dünyada son zamanlarda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, insanların həyatında müxtəlif dəyişikliklərə, sosial sistemin və xüsusən də bir çox sosial əlaqələrin çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Hal-hazırda ictimai münasibətlərin formalaşması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrdə cəmiyyətin aktual probleminə çevrilir və buna görə də cəmiyyət və sosial institutlar üçün yararlı ola biləcək yeni metodların işlənilib hazırlanması ciddi marağa səbəb olmuşdur.

PR istənilən mütəşəkkil fəaliyyət formasının effektiv idarə edilməsinin tərkib hissəsidir. Buna görə də onun sosial işdə müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq edilə bilər:

- Dövlət və bələdiyyə,
- Sənaye,
- Kommersiya,
- Prestij,
- Səlahiyyət,
- Nüfuz, etimad,
- Qarşılıqlı anlaşma və s. [4, s. 688].

Müəssisə və təşkilatlar ilə ictimaiyyət arasında əlaqələr bu gün ən çox müzakirə edilən mövzulardan biridir. Əlverişli qarşılıqlı faydalı əlaqələr şirkət üçün yeni və daimi müştərilər mənasına gəlir. Onun müəssisə və təşkilatlar üçün bir digər əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, PR, tərəfdaşlar və investorlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün etibarlı fon yaratmağa kömək edir.

"Sosial İşin Müasir Ensiklopediyasında" (Jukova, 2008) tərifə görə, sosial işdə ictimai əlaqələr (PR) müsbət qarşılıqlı əlaqə, anlaşma və qarşılıqlı ünsiyyət qurmağa yönəlmiş daimi və çox yönlü kommunikativ fəaliyyət, onun təşkili və idarə edilməsi sistemidir. Onun tədqiqinin tərkibinə sosial təminat müəssisələrinin, sosial xidmətlərin, sosial işçilərin ictimaiyyətlə (müştərilər, sosial xidmətlərin istehlakçıları, yerli hakimiyyət orqanları, hökumət, qanunverici və ictimai təşkilatlar və digər strukturlar və nümayəndələr) dostluq münasibətlərinin araşdırılması daxil edilir [4, s.688].

Sosial işdə ictimaiyyət ilə əlaqələrin qurulmasındakı əsas məqsədlərə bunlar aid edilə bilər:

1. Xeyriyyəçilik, könüllülük, sosial təminat, sosial müdafiə, sosial xidmətlər sahəsində müsbət, tarixi və müasir təcrübəni toplamaq, əks etdirmək və yaymaqdır;
2. Sosial işçilərin cəlbədicini yaratmaq;
3. Maraqlı tərəflərlə, əhali ilə, dövlət və qeyri-dövlət qurumları, təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəni təkmilləşdirmək.

Təriflərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, tədqiqatçılar bir məsələdə razılaşırlar: ictimaiyyətlə əlaqələr sahəsində fəaliyyətlər təşkilat və onun hədəf auditoriyası arasında mövcud olan ünsiyyət idarəetmə prosesləridir. Eyni zamanda, burada qeyd edilən hədəf auditoriya, geniş şəkildə ictimaiyyət kimi başa düşülə bilər.

İctimaiyyət sosial təşkilatın həm onun daxilində (işçilər, fəhlələr, ictimai təşkilatların üzvləri və s.), həm də ondan kənarında (sosial xidmətlərdən istifadə edənlər, yerli sakinlər, sosial müştərilər, tərəfdaşlar, istehlakçılar və s.) təmasda olduğu bütün şəxslərdir. Sosial işi ictimai münasibətlərin subyekt, ictimaiyyəti obyekt kimi, münasibətlərin özünü isə subyektlə obyekt arasında əks əlaqə kimi həyata keçirən bir təşkilatı təsəvvür etsək, “ictimaiyyətlə əlaqələr”i aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

“İctimaiyyətlə əlaqələr subyektinə ictimai inamı formalaşdırmaq və qorumaq üçün müxtəlif təxəssislər ictimai münasibətlərin məqsədyönlü hərəkətlərini müəyyənləşdirirlər” [4, s.689].

Beləliklə, ictimai münasibətlərin əsas məqsədi sosial işi həyata keçirən təşkilata etimadın formalaşdırılması və saxlanmasıdır. “Güvən” sözü sosial PR-ın mahiyyətini ölçməkdə əsas sözdür. Buna görə də hər bir rəhbər başa düşməlidir ki, təşkilatın PR fəaliyyətinin son nəticəsi və əsası müxtəlif növ sosial işlərin həyata keçirilməsi ilə ictimaiyyətlə təşkilat arasında etimad yaratmaqdan ibarətdir.

Sosial xidmətlərdə ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

1. İnsanlar və ya sosial xidmətlər arasında əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş çoxsaylı fəaliyyət növləri;
2. Sosial xidmətlər və onların həm daxilə, həm də xaricə təmasda olduqları şəxslər arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırma biləcək bütün vasitələrin istifadəsi;
3. Məqsədə, adekvat və sosial etikaya zidd olmayan vasitələrlə xidmətin təsir dairəsini genişləndirməyə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
4. Əlverişli ab-havanın yaradılması;
5. Sosial xidmətlərin ictimai əhəmiyyətinin gücləndirilməsi;
6. İmic tədbirləri üzrə tövsiyələrin verilməsi [4, s.693].

İctimaiyyətlə əlaqələrin sosial iş fonunda müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən əməkdaşlar arasında əmək kollektivinin işinin sistemli qurulması, şirkətlərin fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu mənada, əmək kollektivinin işinin sistemli qurulması aşağıda qeyd edilən məqamlarda özünü göstərir:

- Sosial işçilərin peşəkar inkişafı;
- *İstedadlı yaradıcı işçilərin kəşfi;*
- *Yaradıcı təşəbbüsün və innovasiyanın inkişafı;*
- *Ahıllara sosial xidmətlər sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi və inkişafının dəstəklənməsi;*
- *İşçilərin peşəkar və şəxsi özünü həyata keçirməsi üçün şəraitin yaradılması;*
- *İşçilər arasında onların əməyinin əhəmiyyəti, zəruriliyi haqqında anlayışın formalaşdırılması;*
- *İctimai işin nüfuzunun artırılması və cəlbedici imicinin formalaşması* [4, s.693].

Sosial işlərdə ictimaiyyətlə əlaqələrin iqtisadi təzahürləri

Sosial işlərdə ictimaiyyətlə əlaqələrin iqtisadi təzahürlərini təhlil etmək üçün xərclər və gəlirlər kimi iqtisadi anlayışların tədqiqatına daxil edilməsinə ehtiyac var. Müasir korporasiyanın hər hansı digər strateji funksiyası kimi, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə fəaliyyətləri də büdcəyə uyğunlaşdırılmalı və effektivlik baxımından ölçülməlidir. İctimaiyyətlə əlaqələr departamenti tərəfindən xərclənən pul kimi müəyyən edilən ictimaiyyətlə əlaqələr xərcləri (Kim, 2001) tez-tez belə xərclərin gələcək faydalarının qeyri-müəyyən olması və daha yüksək satış və ya şirkətin böyüməsi ilə nəticələnmə bilməyəcəyi səbəbi ilə tənqid olunur (Ray-

burn, 1986). İctimaiyyətlə əlaqələr investisiyadan tələb olunan gəliri vermirsə, bu, müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli hesab edilmir. Məhz buna görə də ictimaiyyətlə əlaqələr qurularkən ona ayrılan büdcənin gəlirlərə, mənfəətlərə və şirkətin ümumi böyüməsinə verdiyi töhfə baxımından əsaslandırılmağın vacibliyini gözdə tutmaq olmaz [6, s.340].

Hon (1998) tərəfindən təklif olunduğu kimi, ictimaiyyətlə əlaqələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsi ciddi əhəmiyyət kəsb edən mövzu olaraq qalır, çünki ictimaiyyətlə əlaqələr proqramlarının nəticələrinin ölçülməsi, ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkilatlara və müştərilərə öz fəaliyyət məqsədlərinə çatmasına kömək etdiyini nümayiş etdirmək üçün lazım olan məlumatları təmin edir. Beləliklə, son bir neçə il ərzində bu sahədə araşdırma aparən alimlər və şirkət rəhbərləri ictimaiyyətlə əlaqələrin qiymətləndirilməsi və effektivliyinə diqqətlərini artırdılar (məsələn, Guth & Marsh, 2003; Likely, 2004; Xavier, Johnston, Patel, Watson, & Simmons, 2005).

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq bunu deyə bilərik ki, firmanın ictimaiyyətlə əlaqələrinin, onun fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün mühüm tədqiqat perspektivi olan iqtisadi ölçüyə malik olduğu açıq-aydın görünür (Lah & Golob, 2008). İctimaiyyətlə əlaqələr xüsusiyyətlərini idarəetmə və ya daha geniş iqtisadi nəzəri çərçivə daxilində öyrənmək məqsədəuyğundur, çünki ictimai əlaqələr idarəetmə funksiyalarının tərkib hissəsidir (Vercic & Grunig, 2003). Hətta geniş istifadə olunan ictimai situasiya nəzəriyyəsi və ictimai münasibətlər modellərinin də mikroiqtisadi nəzəriyyədə kökləri olmasına baxmayaraq, əksər tədqiqatçılar iqtisadiyyat və ictimaiyyətlə əlaqələr arasında əlaqə yarada bilməmişlər, (Vercic & Grunig, 2003). İctimaiyyətlə əlaqələrin iqtisadi nəzəriyyə ilə əlaqələndirilməsinin akademik səviyyədə tədqiqində ciddi boşluqlar mövcuddur.[6, s.340]

İctimaiyyətlə əlaqələr və iqtisadiyyat arasındakı "münasibətlər" beş qrupa bölmək olar:

1. "İctimaiyyətlə əlaqələr, iqtisadi nəzəriyyələrin hərtərəfli işlənməsində və müzakirə edilməsində fəal iştirak edə bilər" (Hutton, 1999, s. 202) fikrini irəli sürən bir qrup müəlliflər, həmin nəzəriyyələrin təriflərinin köklərini müxtəlif intizam sahələrində və sosial elmi nəzəriyyələrdə, məsələn, simvolik interaksionizm, mübadilə nəzəriyyəsi, münafişə nəzəriyyəsi və struktur-funksional nəzəriyyədə olduğunu vurğulayırlar (Prior-Miller, 1989). Məsələn, mübadilə nəzəriyyəsi də mikroiqtisadi nəzəriyyədən qaynaqlanır (Prior-Miller, 1989). Digər tərəfdən, Lawniczak (2007) ictimai əlaqələri keçid dövründə olan bazar iqtisadiyyatının müəyyən sosial-iqtisadi modelləri ilə əlaqələndirir və hesab edir ki, ictimai əlaqələr həmin modelləri təşviq etməlidir.

2. İkinci qrup tədqiqatçılar ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi mühitinin ictimai əlaqələr praktikasına necə təsir etdiyini araşdırır. İctimaiyyətlə əlaqələr sahəsində ekoloji tədqiqatlar kontekstində (Taylor, 2001) müəlliflər sosial-iqtisadi amilləri bu sahədəki tədqiqatların inkişafı və təcrübəsinin mühüm müəyyənediciləri kimi nəzərdən keçirirlər (məsələn, Culbertson & Jeffers, 1989; Molleda & Moreno, 2006; Sriramesh & Vercic, 2003). Siyasi-iqtisadi yanaşma, eyni şəkildə, ölkədə ictimai əlaqələr prosesinə təsir edən daha geniş siyasi və iqtisadi amilləri nəzərə almağın vacib olduğunu müdafiə edir (Duhé & Sriramesh, 2009) [6, s.341].

3. Üçüncü fikir, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə fənlərarası yanaşmaya ehtiyac duyulduğuna inanan tədqiqatçılar tərəfindən təklif edilir. Onların fikrinə görə, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə bu yanaşma, iqtisadiyyatın kütləvi kommunikasiya, şəxsiyyətlərarası nitq ünsiyyəti, psixologiya və sosiologiya kimi digər intizam sahələri ilə birgə araşdırılmasını və öyrənilməsinə təmin edə bilər (Ihlen & van Ruler, 2007). Bu baxımdan, iqtisadi şərtlər ictimai münasibətlərdə integrativ düşüncə kontekstində, xüsusən də xərclər və resursların mövcudluğu ilə məşğul olan zaman vacibdir (Culbertson et al. 1993).

4. Dördüncü baxış ictimai münasibətləri daha dəqiq konkret iqtisadi paradigma ilə əlaqələndirir. İqtisadiyyatda ictimai münasibətlərin mənşəyini araşdıran Vercic & Grunig (2003) ictimai əlaqələri idarəetmə nəzəriyyəsinə daxil edir və Mintzberg-in neoklassik

mikroiqtisadiyyatdan qaynaqlanan idarəetmə nəzəriyyəsinin rasionallaşdırılmasını təklif edir. Müəlliflər iddia edirlər ki, tranzaksiya xərcləri və xüsusilə Coase-nin işi ictimaiyyətlə əlaqələr araşdırması üçün ən uyğun başlanğıc nöqtələridir (Grunig & Grunig, 2005) [6, s.341].

5. Beşinci baxış, ictimai münasibətlərin təriflərində birbaşa iqtisadi təsiri olan komponentlərdən istifadə edən alimlərin fikirlərindən ibarətdir. Məsələn, ictimaiyyətlə əlaqələrə biznesin “hərəkətverici qüvvəsi” və ya “katalizatoru” kimi baxmaq firmanın əməliyyat xərclərini azaltmaqla bağlı ola bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasının məqsədləri müəyyənləşdirilərkən birbaşa pul dəyərləri təyin edən xərc-fayda təhlilindən istifadə edilir (Bruning, Dials, & Shirka, 2008). İctimai əlaqələrə pul dəyərinin təyin edilməsində subyektivliyin qarşısını almaq üçün ictimaiyyətlə əlaqələr xərclərinin nüfuz təsirinin qiymətləndirilməsi üçün iki mərhələli model təklif olunur (Kim, 2001).

Burada diqqət yrtirilməli olan məsələlərdən biri də şirkətlərin mənfəətinə onların reputasiyanın iqtisadi təsiri (Yang, 2007). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda reputasiyanı müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də düzgün reklam strategiyasının qurulmasıdır. İctimaiyyətlə əlaqələri “inandırıcı” və ya “xoş niyyətin qurucusu” və ya “imic qavrayışı” kimi dəyərləndirərək onun iqtisadi (mənfəət) təsirinə görə reklamlarla oxşarlıqlarını analiz etmək müəssisə və təşkilatlar üçün faydalı ola bilər.

İqtisadi-nəzəri aspektdən ictimaiyyətlə əlaqələrin dəyərləndirilməsi

İctimaiyyətlə əlaqələrə neoklassik baxış optimallaşdırma prosedurlarını tətbiq etmək və ictimai münasibətlərin marjinal vahid xərcləri ilə onun yaratdığı marjinal gəlirlər arasında tarazlıq nöqtəsini müəyyənləşdirməyin mümkün olub-olmaması sualını ortaya qoyur. Bu yanaşmanın bəzi çatışmazlıqları var. Bu yanaşmanın dəyişməz-statik tarazlıqlara əsaslanan metodologiyası, sürətlə dəyişən və qeyri-müəyyən biznes mühitində ictimai əlaqələr təsirlərini təhlil etmək üçün uyğun deyil. Bununla belə, o, ictimai münasibətlərin strateji idarəçiliyinin iqtisadiyyatını başa düşmək üçün olduqca dəyərlidir [6, s.343].

Alternativ yanaşmalar firma daxilində ictimai əlaqələrin strateji rolu haqqında yeni anlayışlar təqdim edir. Bir qayda olaraq, ictimai münasibətlərin strateji idarə edilməsi ilə neoklassik nəzəriyyəyə əsaslanan ictimai münasibətlərin səmərəli olması və təşkilatın uğuruna töhfə verməsi nəzəri əsasların tətbiqi ilə bağlı bir sıra məsələlərin tədqiqini gündəmə gətirir (Grunig & Grunig, 2000).

Burada ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislər üçün iki mühüm sual ortaya çıxır:

1. Firma ictimaiyyətlə əlaqələr təcrübəsində mükəmməlliyə nail olmaq üçün nə qədər “xərcləməli”?

2. Firma ictimaiyyətlə əlaqələr xərclərini necə müəyyən etməlidir?

Bu suallar post-Keynes yanaşması ilə əməliyyat xərcləri yanaşması arasında aşkar əlaqəyə gətirib çıxarır. Birincisi firmada ictimaiyyətlə əlaqələrin strateji rolu ilə məşğul olur, ikincisi isə ictimai əlaqələrin tranzaksiya xərclərini azaltmağa kömək etməyin üsul və vasitələrini araşdırır. İctimaiyyətlə əlaqələr firmanın investisiyaları qoyulmazdan əvvəl (ictimai münasibətlərin əks etdirici ölçüsü), eləcə də investisiya dövründə ətraf mühitlə işləməkdə mühüm rol oynayır [6, s.343].

Vercic və Grunig (2003) və görə firma müxtəlif maraqlı tərəflərlə uğurlu əlaqələr quraraq rəqabət üstünlüyü əldə edə bilər; deməli, ictimai əlaqələr bu cür əlaqələr qurmaqla firmanın uğuruna töhfə verir və beləliklə də firmanı mənfəət xarici təsirlərdən və ya artıq əməliyyat xərclərindən qoruyur.

Nəticə etibarilə, ictimaiyyətlə əlaqələrə iqtisadi yanaşma, əlavə araşdırmalar üçün xüsusilə maraqlı və səmərəli bir vasitə rolunu oynaya bilər. Həm ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə alimlər, həm də müəssisə və təşkilatların rəhbərləri aşağıdakılara diqqət yetirməlidirlər:

- Birincisi, qeyd edilən mikroiqtisadi yanaşmanın nəticələrini tam başa düşmək üçün ölkənin daha geniş iqtisadi kontekstini nəzərə almaq lazımdır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar

tranzaksiya xərclərini azaltmağa kömək edən strateji ictimaiyyətlə əlaqələrə üstünlük verirlər. Digər tərəfdən isə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda hələ də qıt resursların dərhal və nəzərəcarpacaq gəlir gətirən fəaliyyətlərə və ictimai əlaqələrə xərclənməsi, bu mənada ən çox müşahidə edilən haldır. (Sriramesh & Vercic, 2003) [6, s.343].

- İkincisi, iqtisadi konteksti nəzərə alaraq və firmada ictimai əlaqələrə xüsusi iqtisadi yanaşmanı müəyyən edərək, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri, ictimaiyyətlə əlaqələr departamentinin şirkət daxilində mövcudluğunu əsaslandırmağın və gücləndirməyin yollarını yenidən nəzərdən keçirə bilərlər.

- Və nəhayət, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə iqtisadi perspektiv, ictimaiyyətlə əlaqələr metriklərinin və fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin tədqiqi üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər. Neoklassik yanaşma, məsələn, "Təşkilati fəaliyyətə ölçülə bilən şəkildə necə töhfə vermək olar?" sualı ilə əlaqələndirilə bilər. Post-Keynesçi və əməliyyat xərcləri yanaşmaları isə maraqlı tərəflərin davranışlarını keyfiyyətcə dəyişdirməyin yolları barədə fikir təklif edə bilər. Bütün bunlar ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislərə kommunikasiyaları biznes fəaliyyəti ilə uğurla əlaqələndirməyə imkan verəcəkdir [6, s.344].

İctimaiyyətlə əlaqələrin formalaşdırılmasının sosial-siyasi tərəfləri

Hər bir alternativ və ya bir-birini tamamlayan iqtisadi fəaliyyət sosial və sosial-siyasi əhəmiyyətə malik olub neoliberal ideologiyanın nəzəri əsasları və təcrübə ilə öz əhəmiyyətini bir daha göstərir [9, s.10].

Bu cür alternativ konsepsiyaların əsas altı dayağı var ki, bunların hamısına ənənəvi iqtisadi yanaşmalarda da rast gəlinir:

1. Bazarlarda bütün iqtisadi məsələlərin ümumi təşkili,
2. Bazarlarda ictimai, mədəni, intellektual və bioloji malların istifadəsi və idarə edilməsi,
3. Əməyin istifadəsi şərtləri,
4. İqtisadi iştirak haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyəti,
5. İctimaiyyətlə əlaqələrlə bağlı bütün xərclərin ümumi məbləğinin müəyyən edilməsi,
6. Maddi resursların istifadəsi aspektlərinin təyin edilməsi,
7. Sosial xidmətlərin iqtisadi maraqlara xələl gətirməməsi üçün iqtisadiyyatdan kənar olan bir sistem kimi təşkili [9, s.11].

Beləliklə, formalaşdırılan sosial siyasət aşağıdakı əsas müddəalara əsaslanmalıdır:

1. Sosial və ekoloji fəaliyyət maraqlarını qorumaq və bunların mülkiyyət mənafeyi ilə müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır.

2. Ümumiliyə əsaslanan və sosial məqsədə yönəlmiş, öz-özünə təşkil olunmuş fəaliyyət vasitəsilə, o cümlədən cəmiyyətin bütün müvafiq sahələrində sosial və kommunikasiya şəbəkələrində iştirak etməklə sosial məhsuldar iştiraka şərait yaratmaq vacibdir.

3. Sosial aspektin sosial-iqtisadi həllərin tərkib hissəsi kimi nəzərə alınması. Sosial problemlərə iqtisadiyyatdan kənar bir problem kimi baxılmamalı, iqtisadiyyatdan ayrı məsələlər kimi işlənilməməlidir [9, s.13].

4. Dövlət xərcləri plüralist və demokratik təşkilatlarda, effektiv və sinergetik şəkildə təşkil edilməlidir, məsələn, çoxtərəfli müəssisələrdə.

5. Sosial yerli siyasət mövcud maddi resurslardan və sosial kapitaldan sosial məhsuldar şəkildə istifadə etməlidir. O, maddi resursları və sosial kapitalı yaratmalı və idarə etməlidir.

6. Formalaşdırıcı sosial siyasət, həmçinin, xüsusən də cəmiyyət üzvlərinin təcrid olunduğu sahələrdə sosial problemlərin həllinə yeni yanaşmaları öyrənmək və təcrübədən keçirmək üçün imkanlar açmalıdır. O, xüsusilə iqtisadi sistemdə, təhsil sistemində və siyasi idarəetmə sistemində yeni təşkilat formalarını tələb edir [8, s.247].

7. İnsan ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edən və eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsinə hörmət edən çoxluq iqtisadiyyatı prinsipini rəhbər tutmalıdır.

8. Sosial məqsədlərə yönəlmiş bazarlarda və qeyri-bazar iqtisadiyyatlarında fəaliyyət vasitəsilə müstəqil şəkildə resurslar yaratmaq imkanı yaradılmalıdır.

9. Kütləvi işsizlik fonunda ixtisardan əziyyət çəkən insanları əsas sosial təminat dəstəyi ilə təmin etmək və onların ilə işsizliklə bağlı narahatlıqlarını azaltmaq, onları sağlamlıq üçün təhlükəli hesab edilən müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindən azad etmək lazımdır [3, s.82].

10. Əmək qabiliyyətli şəxslərin daimi gəlirli işlə təmin olunması və ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından yüksək məbləğdə qazanc əldə edə bilməsi yeni, sosial cəhətdən inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyatların inkişafı üçün əsasdır [9, s.14].

Nəticə. İctimaiyyətlə əlaqələr dedikdə təşkilat və ictimaiyyət arasında olan qarşılıqlı əlaqə, anlaşma, qəbul və əməkdaşlıq xətlərinin yaradılmasına və saxlanmasına kömək edən fərqli idarəetmə funksiyaları nəzərdə tutulur. Şirkət səviyyəsində o, özündə problemlərin və böhran anlarının idarə edilməsini nəzərdə tutur, rəhbərliyə məlumatlı olmağa və ictimai rəyə cavab verməyə kömək edir. Bundan əlavə ictimaiyyətlə əlaqələr, ictimai maraqlara xidmət etmək üçün rəhbərliyin məsuliyyətini müəyyən edir və vurğulayır, trendləri qabaqcadan görməyə kömək etmək üçün erkən xəbərdarlıq sistemi rolunu oynayaraq rəhbərliyə dəyişikliklərdən xəbərdar olmağa və ondan səmərəli istifadə etməyə kömək edir. Digər tərəfdən PR, tədqiqat və etik ünsiyyət üsullarını əsas alətlər kimi istifadə edir.

Siyasi sferada ictimai münasibətlərin rolunun müzakirəsi təbii olaraq iki bölməyə bölünür: a) hökumətin ictimai əlaqələr praktikasından istifadə etməsi, b) siyasi prosesdə qeyri-hökumət subyektləri, məsələn müəssisə və təşkilatların ictimai əlaqələr praktikasından yararlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. Alison Theaker, *The Public Relations Handbook*, Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE, London and New York, 2001
2. Dhavaleshwar, Chidanand. (2016). The Role of Social Worker in Community Development. *International Research Journal of Social Sciences*. 5. 61-63. 10.2139/ssrn.2854682.
3. Göler von Ravensburg, Nicole: Genossenschaften in der Erbringung Sozialer Dienste. In: Flieger, Burghard (ed.): *Sozialgenossenschaften*. Neu-Ulm 2003 p. 82
4. Moroz, Nina. (2020). Public Relations In Social Work: Experience Of The Kurgan Region. 687-695. 10.15405/epsbs.2020.12.04.79.
5. Moroz, N, & Padurina, E. (2019). The increasing role of social services for senior citizens in the structure of contemporary social policy: a case study of the Kurgan region. In *International Conference on Sustainable Development of Cross-Border Regions: Economic, Social and Security Challenges*, (pp 782 – 786). Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/icsdcbr-19.2019.160>
6. Podnar, K., Lah, M., & Golob, U. (2009). Economic perspectives on public relations. *Public Relations Review*, 35(4), 340–345. <https://doi.org/10.1016/J.PUBREV.2009.08.006>
7. Sommerfeldt, E. J., Yang, A., & Taylor, M. (2019). Public relations channel “repertoires”: Exploring patterns of channel use in practice. *Public Relations Review*, 45(4), 101796. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2019.101796>
8. Sommerfeld, Peter (2004): Sind gesellschaftliche Probleme gemeinschaftlich lösbar? In: Kessl, Fabian/Otto, Hans-Uwe (eds.): *Soziale Arbeit und Soziales Kapital*. Wiesbaden, p. 247.
9. Susanne Elsen, *Social work and community-based social economies reflections on the task of socio-political development*, Department of Social Sciences, University of Applied Sciences, Munich
10. Zhukova, V. I. (2008). *Modern Encyclopedia of Social Work*. Publishing house of RGSU.

SOSIAL İŞDƏ İCTİMAİYYƏT İLƏ ƏLAQƏLƏRİN (PR) TƏZAHÜR FORMALARI

Kənan Əliyev

XÜLASƏ

Məqalədə sosial işdə ictimaiyyət ilə əlaqələrin, yəni PR-in əhəmiyyəti tədqiq edilmiş və onun iqtisadi, sosial və siyasi aspektlərdən təzahür formaları araşdırılmışdır. İqtisadi-sosial sferadakı dinamik dəyişikliklər özünü sosial sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların ictimaiyyətlə əlaqələrinin qurulmasında da göstərmişdir. PR fəaliyyətinin qurulması üçün effektiv yolların araşdırılması və fəaliyyətdən əldə olunan nəticələrin təhlil edilməsi prosesin səmərəliliyi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə müəllifin fikirləri yer almış və yekundə əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ (PR) В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Алиев Кенан

АННОТАЦИЯ

В статье изучено значение отношений с общественностью, т.е. PR, в социальной работе и рассмотрены его проявления с экономической, социальной и политической точек зрения. Динамические изменения в экономической и социальной сфере проявились и в налаживании отношений с общественностью предприятий и организаций, действующих в социальной сфере. Исследование эффективных способов построения PR-активности и анализ полученных результатов деятельности очень важны с точки зрения эффективности процесса. В статью включаются мнения автора, а в конце обобщаются полученные результаты.

MANIFESTATION FORMS OF PUBLIC RELATIONS (PR) IN SOCIAL WORK

Aliyev Kanan

SUMMARY

In the article, the importance of relations with the public, i.e. PR, in social work was studied and its manifestations from economic, social and political aspects were investigated. Dynamic changes in the economic and social sphere have also shown themselves in establishing relations with the public of enterprises and organizations operating in the social sphere. Researching effective ways to build PR activity and analyzing the results obtained from the activity is very important in terms of the efficiency of the process. The author's opinions are included in the article and the results obtained at the end are summarized.

PANDEMİYANIN GƏNCLƏRƏ MƏNFİ TƏSİRİ

*Qəhrəmanova Əsli Kamran qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aslikahraman@mail.ru*

Açar sözlər: əlaqə, sosial məsafə, depressiya, narahatlıq, təhsil

Keywords: relation, social distance, depression, anxiety, education

Ключевые слова: отношения, социальная дистанция, депрессия, тревога, образование

Giriş. COVID-19 pandemiyası bütün dünyada insan həyatının itkisinə səbəb olub və ictimai sağlamlıq, qida sistemləri və iş dünyası üçün görünməmiş problem yaratmışdır. 2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Uhan şəhərində "yeni koronavirus" (SARS-Cov-2) adlanan və "yeni koronavirus xəstəliyi" (COVID-19) kimi təsvir edilən ölümcül təsirə malik olan virus insanların hərəkətliliyi ilə birlikdə sürətlə yayılmağa başladı. Virus qısa müddət ərzində Avropa və Amerikaya yayıldığı üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı COVID-19-u 11 Mart 2020-ci ildə pandemiya elan etdi. Bundan əvvəl virusların yayılma proseslərini müqayisə edərək tədqiqatçılar SARS-Cov-2-nin daha sürətli yayıldığını və daha ölümcül bir virus olduğunu qeyd etdilər [3]. Xəstələnmək, pandemiyanın nə qədər davam edəcəyi, işlərə təsir edib-etməyəcəyi və gələcəyin nə gətirəcəyi barədə insanlarda narahatlıq olmuşdur. COVID-19 epidemiyası əhalinin bütün təbəqələrinə təsir etmişdir və ən həssas vəziyyətdə olan sosial qrupların üzvlərinə xüsusilə zərərli; yoxsulluq şəraitində yaşayan insanlar, yaşlılar, əlillər, gənclər və yerli xalqlar da daxil olmaqla, əhaliyə təsir göstərmişdir. İlk dəlillər virusun sağlamlığa və iqtisadiyata təsirlərinin yoxsul insanlara nisbətən təsir etdiyini göstərir. Məsələn, evsiz insanlar, yerində təhlükəsiz sığınacaq ala bilmədikləri üçün virus təhlükəsinə çox həssasdırlar. Su təchizatına çıxışı olmayan insanlar, qaçqınlar, miqrantlar və ya köçkünlər həm pandemiya, həm də onun nəticələrindən qeyri – mütənasib şəkildə əziyyət çəkmişlər-istər məhdud hərəkət, istərsə də daha az iş imkanları, ksenofobiyanın artması və s.

COVID-19 pandemiyası dünyadakı insanların həyatını kəskin şəkildə dəyişdirdi, məhdudiyətlərə, təzyiqlərə və vərdişlərdən kənarlaşmalara və lazımı sağ qalma hərəkətlərinə səbəb oldu. Sürətli və bərabərləşdirici təbiəti cəmiyyətimizin heç bir hissəsini və ya quruluşunu, ilk növbədə təhsili laqeyd qoymadı. Xəstəliyin ötürülməsini dayandırmaq üçün insanlara tətbiq olunan karantin və sosial yadlaşma, xüsusilə tələbə dünyasında sosial, idrak və psixosomatik nəticələrə səbəb oldu. Bunun səbəbi təkcə öyrənmə prosesinin əvvəlcə kəsilməsi və sonra distant təhsillə əvəzlənməsi deyil, həm də tələbələrin sosial fəallığı və ictimai həyatı kökündən dəyişməsidir [2]. Bu araşdırmada pandemiyanın sosial təsirini tələbələrin sosial uzaqlaşması və yaşadıkları çətinlik və məhrumiyyətləri prioritet qaydada qiymətləndirmələri, təcrid və sosial uzaqlaşmanın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq barədə fikirləri baxımından bir üstünlük və ya çatışmazlıq olaraq görürük.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına (ÜST) görə, mövcud global pandemiya, COVID-19 xəstəliyinə səbəb olan SARS-CoV-19 olaraq təyin olunan yeni koronavirus nəticəsində bilinən ilk pandemiya. Bu tənəffüs yolu xəstəliyi yoluxmuş bir adam öskürəndə və ya asqıranda əsasən damcı şəklində insandan insana asanlıqla yayılır. Çirklənmiş əşyalar və ya səthlərlə təmasda olduqda da yayıla bilər. COVID-19 ilə əlaqəli simptomlar çox mülayimdən ağır və ya ölümcül qədər dəyişdi. Pandemiya irəlilədikcə ölüm nisbəti aydın deyildi və coğrafi bölgələrə və yaş qruplarına görə bəzi fərqlər var idi. Bu vəziyyətin gəncləri digər yaş qruplarına nisbətən psixoloji cəhətdən daha riskli etdiyini iddia etmək olar. Başqa sözlə, həyat tərzi, fiziki güc, inkişaf xüsusiyyətləri və epidemiyaya səbəb olan virusa yoluxma ehtimalının az olması kimi dəyişənlər onlara COVID-19 epidemiyasına qarşı qoruyucu rol verə bilsə də, əksinə, onlar da risk faktorlarına çevrilə bilər. Ümumiyyətlə, virusla əlaqəli

ölümlər gənclər arasında çox olmasa da, sosial həyatlarında bu təcrid prosesinin nə vaxt bitəcəyinə dair bir çox məhdudiyət və qeyri-müəyyənlik yaranmışdı. Bu səbəbdən gənclərin tənhalıq, depressiya, qəzəb, bədbinlik və ümitsizlik kimi psixoloji təsirləri olduğu düşünülür. COVID-19 pandemiyasından mənfi təsirlənən qrup gənclərdir. Covid-19-dan aşağı ölüm nisbəti və virusun səbəb olduğu fizioloji simptomları asanlıqla aradan qaldırmaq qabiliyyəti səbəbindən gənclərin COVID-19-un psixoloji təsirlərinə daha az məruz qalacağını düşünmək olar. Bununla birlikdə, gənclər bu pandemiya prosesindən mənfi təsirlənmiş və psixoloji problemlərlə qarşılaşmışdır [4].

Karantin və evdə təcrid pandemiyanın psixoloji təsirinin araşdırılmasında ən vacib məsələlərdən biridir. Virus görünməyə və yayılmağa başladığı dövrdə gənclərin təlim prosesi davam etdi. Pandemiyanın sürətlə yayılması və bir çox ölkədə ölüm sayının artması səbəbindən gənclər təhsillərini dayandırdılar və evlərində qaldılar. Nəticə etibarilə, təhsil prosesi mənfi təsir göstərən və sosial münasibətləri pozulmuş gənclərdə tənhalıq və depressiya ehtimalı artdı. Sosial münasibətlərini internet və sosial media təbiiqetmələri vasitəsi ilə davam etdirə bilsələr də, üz-üzə qurulan sosial münasibətlər qədər sağlam və keyfiyyətli olmadı. Bu vəziyyətin münasibətlərin azalmasına və həyat məmnuniyyətinə səbəb olduğu iddia edilə bilər.

Eyni zamanda texnologiyanın inkişafı sayəsində digər yaş qrupları ilə müqayisədə gənclər internet və sosial şəbəkələr vasitəsilə dünyada COVID-19 pandemiyasının yaratdığı mənfi axınlara məruz qalmış ola bilərlər. Bütün dünya birliyini təəccübləndirən pandemiya prosesi təhsil sisteminin dəyişməsinə, səhiyyə təşkilatlarının yeni tədbirlər görməsinə, iqtisadi inkişaf məqsədlərinin formasının dəyişməsinə və siyasi təlatümlərə səbəb oldu. Bu müddət ərzində dünyanın bütün ölkələri gördükləri tədbirlər çərçivəsində pandemiyanın çoxşaxəli təsirlərinə qarşı mübarizə yollarını axtarırdılar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı bu prosesi pandemiya elan etdikdən sonra Azərbaycanda qəbul edilən ilk tədbir məktəblərin, universitetlərin müəyyən bir müddət ərzində distant təhsilə keçməsi idi. COVID-19 bütün digər yoluxucu xəstəliklərdən fərqli olaraq sürətlə yayıldığından və ölüm riski yüksək olduğundan, sıx bir mühitdən təcrid olunmağa ehtiyac var idi. Beləliklə, ötürülmə riskinin, sosial hərəkətliliyin artması ilə virusun artacağını və fərqli şəhərlərdə təhsil alan gənclərin səyahət edərkən virusun yayılması zamanı təhlükə yarada biləcəyini nəzərə alaraq şəhərlərarası hərəkətlilik məhdudlaşdırılmışdı.

Cəmiyyətin gələcəyinin vacib bir hissəsi olan gənc əhali bu dövrdə təhsil və təhsil həyatlarını onlayn olaraq, sosial fəaliyyətdən və həmyaşıd qruplarından kənarında davam etdirmək məcburiyyətində qaldı və global böhran məşğulluq sahələrini təsir etdiyi üçün işsizlik problemi ilə üzləşdi. Pandemiya prosesi və bu proseslə əlaqədar görülən tədbirlər çərçivəsində gənclər, eləcə də müxtəlif yaş təbəqələrinin nümayəndələri pandemiyanın bir çox sahələrdə təsirlərini yaşamağı idilər. 2020-ci ilin martından başlayaraq təhsil bir müddət dayandırıldı və gənclərin müəyyən vaxtlarda çölə çıxması qadağan edildi, ictimai yerlərdə tədbirlərə qatıla bilmədilər və distant təhsil prosesində iştirak etdilər. Bu vəziyyət gəncləri ailələrinə və ən yaxın sosial dairələrinə qarşı virusun ölümcül risk daşdığı nöqtəyə qədər daha diqqətli olmağa təşviq etsə də, gələcək risklərlə bağlı "narahatlıq" və "qeyri-müəyyənlik" kimi hisslər yaratdı. Fərdi və ictimai həyat təcrübəmizi fərqli perspektivlərdən dəyişdirən bu proses "yeni norma" sayılan bir dövrdə də qapılar açdı. Təlim məktəbdə deyil, uzaqdan giriş ilə evdə aparılır, teatr və kinoteatr kimi ictimai tədbirlərin tamaşaçısız keçirilməsi, konqres kimi iştirakçı qrupların iştirakı ilə tədbirlərin keçirilməsi, rəqəmsal platformaya keçərək beynəlxalq tədbirlər daxil olmaqla, onlayn, ictimai tədbirlərdə fasilə, pandemiyanın həyatımıza təsirini göstərən nümunələrdir [1].

Tədqiqat çərçivəsində gənclər uzun müddət sosial həyatdan uzaq olduqları üçün özlərindən və cəmiyyətdən uzaqlaşdıqlarını və subay olduqlarını söylədilər. Bəzi gənclər evdə onlayn dərslər almaq və evdə vaxt keçirmək üçün fərqli dərslər keçirdiklərini söylədilər ki, bu da bir müddət sonra xarici dünya ilə əlaqələrini azaltdı. Onların sözlərinə görə, evdə

uzun müddət qalmaqları onlara "cəsarətsizlik və diqqətsizlik" kimi hisslər bəxş edib və məhdudiyətlər qaldırıldıqdan sonra evdən çıxmaq istəmədiklərini bildiriblər. Çünki onlar üçün maska taxaraq çölə çıxmaq, qapalı bir mühitə girə bilməmək, xəstəlik hələ də risk elementidir və xəstəliyi yaxınlarına ötürmək narahatlığı çöldə olmağı daha yorucu edir. Pandemiya zamanı oxuduqları şəhərə və universitetə gedə bilməyən gənclərin ailələri ilə tam iş günü keçirmələri və ortaq bir yerdə uzun müddət qalma ehtiyacı valideynlər və bacı-qardaşlarla problemləri daha çox nəzərə çarpırdı.

Gənclərin ifadələrinə görə nəsillərarası münaqişə pandemiya prosesində "emosional tükənməyə" səbəb olub. Gənclər pandemiyanın vurduğu zərərin cəmiyyətin gələcəyini yaxşılaşdırmağa doğru aparacaq insanlar kimi ən qısa müddətdə aradan qaldırılmasını tələb edirlər. Onların fikrincə, nəsil fiziki və mənəvi cəhətdən nə qədər sağlamdırsa, cəmiyyət də o qədər sağlam olur. Xüsusilə, koronavirus səbəbiylə qohumlarını itirən, ailədəki pandemiya səbəbiylə işlərini itirən və gələcəyə ümidlərini itirən gənclər cəmiyyətdə öz səslərinin eşidilməsini istəyirlər. Gənclər pandemiyanın başlanğıcında ciddi tədbirlər görən dövrlərdə "evdə qalmaq" çağırışları ilə evdə qaldıqlarını bildirirlər. Problemləri barədə danışa bilmədikləri üçün çətin anlar yaşadıklarını qeyd etdilər. Onların fikrincə, bu cür iş ən azı yaşadıkları çətin dövrlər və təcrübələr haqqında bir az danışmaq üçün vacib bir fürsətdir. Bu problemlərin həlli üçün müxtəlif təkliflər vardır.

Nəticə. Evdə təcrid zamanı yarana biləcək tənhalıq, ümitsizlik və bədbinlik hissləri ilə mübarizə aparmaq üçün sosial münasibətlərini, hətta onlayn olaraq da qorunmalıdırlar.

* Evdə təcrid vəziyyətinin zamanla səbəb ola biləcəyi mənfi psixoloji təsirləri azaltmaq üçün rahatlaşdırma məşqləri və ya evə uyğun idman fəaliyyətləri tövsiyə edilə bilər.

* Onların şəxsi inkişafını təmin etmək üçün kitab oxumaq, filmlərə, seriallara və ya sənədli filmlərə baxmaq və musiqi alətləri ilə dərslər keçirmək tövsiyə olunur.

* Gənclərin təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün universitetlərdən və institutlardan onlayn təhsil tədbirlərinin təmin edilməsi və genişləndirilməsi tələb oluna bilər.

* Mütəxəssislər çox stress və qorxu yaşayan gənclərə onlayn psixoloji dəstək verməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Burgess, S., & Sievertsen, H. H. (2020). Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education. CEPR Policy Portal.
2. Dikmen AU, Kına MH, Özkan S, İlhan MN. COVID-19 epidemiyolojisi: Pandemiya nə öyrəndik? J Biotechnol and Strategic Health Res, 2020; 4; 29
3. Dryhurst S et al. Risk perceptions of COVID-19 around the world. J Risk Res, 2020; 23; 994-1006.
4. • Taylor, S. The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease. Cambridge Scholars Publishing, 2019
5. <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/coronavirus/in-depth/mental-health-covid-19/art-20482731>
6. <https://www.un.org/development/desa/dspd/everyone-included-covid-19.html>

PANDEMİYANIN GƏNCLƏRƏ MƏNFI TƏSİRİ

Qəhrəmanova Əsli

XÜLASƏ

Gənclərin pandemiya dövründə şəhərləri dəyişdirməsi və ailələrinin yanında olması, pandemiya əvvəl olduğundan daha çox məskunlaşmış ailələrdə yaşamlarına səbəb oldu. Koronavirus pandemiyası ilə həyatın bütün sahələrində məcburi onlayn qaydaların tətbiqi gənclərin aldıkları təhsilin səmərəliliyinin azalmasına səbəb oldu. Sosial-iqtisadi baxımdan

təqaüd və kompüter kimi milli ortalamaya nisbətən daha aşağı gəlirli gənclərin maddi ehtiyacları onlayn həyatda daha çox nəzərə çarpdı. Koronavirus pandemiyası dövründə gənclərin özünü inkişaf etdirməsi, xarici dillər öyrənməsi, müxtəlif ödənişli kurslara və sertifikat proqramları ilə gənclərə uyğun sahələrdə onlayn təlimlərdə olması onların uğurlu olmasına səbəb olmuşdur.

Depressiya və narahatlıqdan başqa, pandemiya dövründə ən çox rast gəlinən problemlərdən biri də gənclərdə yuxusuzluqdur. Yeniyetmələr televiziya ekranında çox vaxt keçirməyə başladılar və beyinləri çox ciddi şəkildə ağrımağa başladı. Araşdırmalara görə qeyri-müəyyənliyin hökm sürdüyü epidemiyaya prosesi zamanı gənclər ən çox özlərinin və yaxınlarının xəstələnib öləcəklərindən narahat olmuşlar. Eyni zamanda işlərini davam etdirmək, məktəbi bitirmək, pul qazanmaq və xəstəliklərdən qorunmaq istəyi onları düşündürmüşdür.

НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА МОЛОДЕЖЬ

Кахраманова Аслы

АННОТАЦИЯ

Тот факт, что молодые люди меняли города и были со своими семьями во время пандемии, привел к тому, что они жили в более густонаселенных семьях, чем до пандемии. В связи с пандемией коронавируса введение обязательных онлайн-правил во всех сферах жизни привело к снижению эффективности образования, которое получают молодые люди. С социально-экономической точки зрения финансовые потребности молодых людей с более низким доходом, чем в среднем по стране, такие как стипендии и компьютеры, стали более заметными в онлайн-жизни. Во время пандемии коронавируса молодежь занимается саморазвитием, изучает иностранные языки, посещает различные платные курсы и программы сертификации в областях, подходящих для молодежи.

Помимо депрессии и беспокойства, одной из наиболее распространенных проблем во время пандемии является бессонница у молодых людей. Подростки начали проводить много времени на экране телевизора, и их мозг начал очень сильно болеть. Согласно исследованиям, во время эпидемического процесса, в котором царила неопределенность, молодые люди больше всего беспокоились о том, что они и их близкие заболеют и умрут. В то же время их переполняло желание продолжать работу, заканчивать школу, зарабатывать деньги и защищаться от болезней.

THE NEGATIVE EFFECT OF THE PANDEMIC ON YOUTH

Gahramanova Asli

SUMMARY

The fact that young people changed cities and were with their families during the pandemic caused them to live in more settled families than they did before the pandemic. With the coronavirus pandemic, the introduction of mandatory online rules in all areas of life has led to a decrease in the efficiency of Education received by young people. From a socio-economic point of view, the financial needs of young people with lower incomes than the national average, such as scholarships and computers, have become more noticeable in online life. . During the coronavirus pandemic, youth self-development, learning foreign languages, access to various paid courses and certificate programs are in areas suitable for young people.

Apart from depression and anxiety, one of the most common problems during the pandemic is insomnia in young people. Teenagers began to spend a lot of time on the TV screen, and their brains began to hurt very seriously. According to research, during the epidemic process, which was dominated by uncertainty, young people most often worried that they and their loved ones would get sick and die. At the same time, the desire to continue their work, graduate from school, earn money and protect themselves from diseases made them think.

QARABAĞ MƏDƏNİYYƏTİNİN ETNOQRAFİK CƏHƏTDƏN TƏDQIQ EDİLMƏSİNDƏ ONUN TARİXİ İNKİŞAF YOLUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Muradova Ləman
AMIU-nun II kurs magistrantı
lemanmuradova.lm@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, mədəniyyət, tarix, etnoqrafiya, inkişaf, tədqiq.

Keywords: Karabakh, culture, history, ethnography, development, research.

Ключевые слова: Карабах, культура, история, этнография, развитие, исследование.

Giriş. Qarabağın inkişaf xüsusiyyətlərini etnoqrafik cəhətdən təhlil etməzdən əvvəl etnoqrafiyanın bu mənada önəmini vurğulamaq lazımdır. Belə ki, etnoqrafiya, antropologiyadan yaranmış və sosioloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir [3, s.1].

Etnoqrafik tədqiqatların əsas məqsədi kiçik cəmiyyətlərin inanclarını, qarşılıqlı olaraq sosial münasibətlərini, toplumların sosial dinamikasını və tədqiq edilən dövrdə, tədqiq edilən ərazilərdə yaşayan insanların davranışlarını öyrənməkdən və qeyd edilən istiqamətlərdə müşahidələrin aparılmasından, bu zaman əldə edilən məlumatların şərhindən ibarətdir.

Qarabağ mədəniyyətinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması və təhlil edilməsi kompleks yanaşma tələb edən, disiplinlərarası tədqiqin tətbiq edilməli olduğu bir məsələdir. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, aşağıda qeyd edilənlər nəzərə alınmalıdır:

a) Qarabağ mədəniyyətinə etnoqrafik cəhətdən yanaşmaq üçün ilkin olaraq, bölgənin tarixini dərinlən öyrənmək, Qarabağın və ətraf ərazilərin yerli əhalisinin tarixən gündəlik məişət həyatında yaşadıkları təcrübələri haqqında əldə edilən məlumatları sistemləşdirmək və lazımdır.

b) Mədəni inkişafı etnoqrafik aspektdən araşdırarkən diqqət edilməli olan önəmli məqamlardan biri də sosial nəzəriyyələrin tətbiqinin təmin edilməsi və tədqiqat zamanı empirik nümunələrə əsaslanan təhlil üsullarından istifadə etməkdir.

c) Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yerləşən maddi və qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə də mürəkkəb konstruksiyaya malik olan, dil, din, coğrafi yerləşmə, sosial-iqtisadi vəziyyət və s. kimi məsələlərin mütləq şəkildə nəzərə alınmalı olduğu və haqqında daha az məlumata rast gəlinəndə nümunələrin tədqiqində etnoqrafiyada istifadə olunan ən son innovativ texnoloji yeniliklərin tətbiqi mütləqdir.

Qarabağın etnoqrafik mədəniyyətinə dair araşdırmalar

Mədəniyyət bir sıra aspektləri əhatə edən kifayət qədər mücərrəd bir anlayışdır. Etnoqrafik yanaşmalar, görünür, əsasən mədəniyyətə poststrukturist baxışdan təsirlənmişdir. Bu kontekstdə Holliday (2013) mədəniyyəti “ətrafımızda olan və bir növ sosial davranışa malik olan hər şey” [7, s.56] kimi müəyyən etmişdir. O, mədəniyyətə simvolik bir sistem kimi baxıla biləcəyini də iddia edərək əvvəldən bu sistemi təşkil edən daxili elementlərin təcrid olunduğunu deyir və sonra isə bütün sistem elementləri arasında müəyyən edilmiş əlaqələr baxımından təsvir edilməli olduğunu vurğulayır [6, s.442].

Qarabağ Azərbaycanın qədim və tarixi bölgəsidir. Bu rayon Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın adı azərbaycanca “qara” və “bağ” sözlərindən əmələ gəlib [4, s.21].

Qarabağ mədəniyyətinin bu qədər zəngin olmasının əsas səbəblərindən biri onun tarixidir. Buna görə də Qarabağ mədəniyyətinin etnoqrafik təhlilində ilk addım onun tarixinə nəzər salmaq olacaqdır.

Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan bu torpaqlarda zəngin mədəniyyəti, dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı yaşayıb. Eramızdan əvvəl III minillikdən eramızın III əsrinə qədər bu torpaqlarda ən qədim tayfa birliklərinin, ilkin dövlət qurumlarının və Azərbaycanın dövlət-

çilik ənənələrinin formalaşdığı dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Aratta, Kutı, Lullubi, Turukki, Manna, Atropatena, Albaniya kimi ən qədim tayfa birlikləri mövcud olmuşdur [4, s.22].

Güclü Manna dövləti eramızdan əvvəl IX-VI əsrlərdə Azərbaycanın cənubunda yaranmışdır. Manna qədim türk xalqlarının tarixində ilk türk dövlətidir. Azərbaycanlıların dövlətçilik ənənəsinin tarixi Mannadan başlayır. Manna Assuriya və Urartuya qarşı mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi, Şimali Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Qarabağ ərazisi Urartunun işğalından kənar qaldı.

Əhəmənilər dövlətinin Makedoniyalı İsgəndər (e.ə. 336-323) tərəfindən darmadağın edilməsindən sonra Azərbaycanın şimalında siyasi proseslər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Nəticədə Makedoniyalı İsgəndərin qısa hakimiyyətindən sonra onun ölümü ilə imperiyası dağılanda Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında Albaniya kimi dövlətlər yarandı.

Eramızdan əvvəl IV əsrdə və daha sonra Atropatena Azərbaycanın şimal əraziləri olub və o zaman Qarabağ ərazisinə daxil olan torpaqların bir hissəsi həmin dövlətə məxsus olub.

Atropatena ilə eyni vaxtda yaranmış Albaniya dövləti eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər yaradılmışdır. VIII əsrdə mövcud olmuş, 1200 ilə yaxın Azərbaycan tarixində böyük rol oynamışdır. Qarabağın bütün ərazisi Qarabağın qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparan Alban dövlətinin tərkibində idi [4, s.24].

Qarabağ tarixində əsas dəyişikliklər Ərəb xilafətinin işğalı və nəticədə Alban dövlətinin ləğvi ilə başladı. IX-XIII əsrlərin əvvəlləri, xüsusilə Saci-Atabəylər-Şirvanşahlar dövrü Azərbaycanın bütün Cənubi Qafqazda qüdrətinin artdığı bir dövr idi.

Sacilər və Atabəylər əslində Azərbaycanın tarixi torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirdilər. Keçmiş Albaniya ərazisində yaranmış Xaçın knyazlığı Mehranilər sülaləsinə mənsub Həsən Cəlalın (1215-1261) dövründə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

I Monqol yürüşü (1220-1222) zamanı zəifləmiş Atabəylər dövlətinə son qoyan Xarəzmşah Cəlaləddin Azərbaycanda (1225-1231) dövründə Qarabağ da onun hakimiyyəti altında idi.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğalının başa çatması (1231-1239) ilə Qarabağ da digər Azərbaycan torpaqları kimi Monqol İmperiyasının (1239-1256), daha sonra Elxanilər dövlətinin (1256-1357) tərkibində olmuşdur. XV əsrdə Qarabağ Azərbaycanın Qaraqoyunlu (1410-1467) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətlərinin tərkibində olmuşdur.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə (1501) bütün Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdirilməsi başlandı. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət kimi mərkəzləşdirilməsi başa çatdırıldı. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi dövləti Osmanlı İmperiyasından sonra bölgənin ikinci ən güclü dövləti oldu. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylik yaratmışlar ki, onlardan biri də Qarabağ və ya Gəncə bəylikləri idi [4, s.33].

Səfəvi dövləti zəiflədikdən sonra Azərbaycan torpaqları İran, Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında döyüş meydanına çevrildi. Bu dövrdə Gəncə Qarabağ torpaqları ilkin olaraq Osmanlı İmperiyasının tərkibində idi.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Cavanşir nəslindən olan Pənahəli xan Qarabağ xanlığını qurdu. Qarabağ xanlığı Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərqində yerləşirdi. Xanlığın sərhədləri Araz çayından Göyçə gölünə qədər, Tərtər çayından Mehri, Tatev və Sisiana qədər uzanaraq bütün düzənliyi və Dağlıq Qarabağı, Zəngəzuru, Bərgüşadı əhatə edirdi. Pənahəli xanın ölümündən sonra (1763) hakimiyyətə gələn İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi.

Tam müstəqil xarici siyasət nöqtəyi-nəzərindən Qarabağ xanlığı dövlətlərarası münasibətlərdə müstəqil tərəf sayılırdı. 1804-cü ildən başlayaraq Rusiya ilə İran arasında gedən müharibə zamanı Qarabağ xanlığı hər iki dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

İbrahimxəlil xan İrani Qarabağ üçün təhlükə hesab etdiyi üçün rus qoşunlarının komandanı general P.Sisianovun Qarabağı Rusiyanın tabeliyinə vermək təklifini qəbul etdi və onlar danışıqlara başladılar.

Danışıqlardan sonra Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Rusiya imperiyasının nümayəndəsi Sisianov 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay müqaviləsini imzaladılar. Müqaviləyə əsasən Qarabağ Rusiyanın tabeliyinə keçdi. 1813-cü il oktyabrın 18-də Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülüstan sülh müqaviləsi Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşməsinə təsdiqlədi [4, s.61].

Rusiya ilə İran arasında ikinci müharibədə (1826-1828) sülhü təmin edən 1828-ci il 10 fevral tarixli Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən, İran Şimali Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını taxt-tacdan çıxardığını təsdiqlədi. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri imzalandıqdan sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi çox sürətlə həyata keçirildi, nəticədə süni ərazi bölgüsü aparıldı.

Birinci Dünya Müharibəsi Cənubi Qafqazda ermənilərin artmasına da təkan verdi. 1828-1911-ci illərdə Rusiya tərəfindən İran və Türkiyədən bir milyondan çox erməni gətirilərək bölgədə, xüsusən də Azərbaycanda məskunlaşdırılıb. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran, 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında müqavilələr imzalandıqdan sonra ermənilərin Qarabağ da daxil olmaqla yeni işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsinə başlandı.

Mövcud məlumatlara görə, 1828-1830-cu illər ərzində Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa İrandan 40 min, Osmanlı Türkiyədən isə 90 min erməni köçürülmüşdür.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması elan edildi. 1919-cu ilin aprelinde müttəfiqlər Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzuru birləşdirərək, 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Azərbaycanın yurisdiksiyasında yaradılmış, paytaxtı Şuşa, Xosrov bəy Sultanov isə qubernator olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğunu tanıdılar.

1923-cü il iyulun 7-də Qarabağın dağlıq hissəsində inzibati mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. DQMV-də idarəetmənin bütün əsas elementləri var idi. 1923-cü ilin sentyabrında bolşeviklərin lideri Stepan Şaumyanın şərafinə Xankəndi şəhəri Stepanakert adlandırıldı. 1947-ci il dekabrın 23-də qəbul edilən 4083 nömrəli qərara əsasən Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi.

Qərarla qeyd olunur ki, 1948-1950-ci illərdə 100 min, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min azərbaycanlı könüllülük prinsipi əsasında Azərbaycana köçürülməli idi. Həmin dövrdə Ermənistan SSR-də 400 mindən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Deportasiya tədbirləri Ermənistanın 22 rayonunu, əsasən Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Dilican, Aştarxan, Kirovakani əhatə edib. Bu rayonlar əsasən azərbaycanlıların kompakt və ya ermənilərlə qarışıq yaşadığı dağlıq və dağətəyi ərazilər idi.

Erməni millətçiləri ilk növbədə azərbaycanlıları bu bölgələrdən qovmağa çalışırdılar. 1949-cu ildə Ermənistandan Saatlı, Göyçay, Mirbəşir (indiki Tərtər), İmişli, Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (indiki Beyləqan), Yevlax, Ucar, Gədəbəyə 15276 nəfər köçürülüb. və Azərbaycanın Bərdə rayonları. 1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən və onların tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş azərbaycanlıların bu faciəsi BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının 1948-ci il tarixli qətnaməsinin II maddəsinə uyğun olaraq hüquqi baxımdan soyqırımını və etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməlidir.

1988-ci ilin sonunda Ermənistanda baş vermiş zəlzələdən sonra xaricə yardım göndərilməsi ilə yanaşı, respublikaya silah daşınması da geniş vüsət aldı. Bu silahlar yeni yaranan millətçi qrupların daha yaxşı silahlarla təmin olunmasına imkan verdi. İttifaq hökumətinin kifayət qədər güclü olduğu 1989-cu ilin dekabr ayı ərzində Ermənistan ərazisindən azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə 91 silahlı basqın edilmiş, nəticədə 52 nəfər həlak olmuş, 166

nəfər yaralanmışdır. 1990-cı il yanvarın 18-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kərki kəndi erməni silahlıları tərəfindən işğal olunub. Yəni sovetlər dövründə Azərbaycan ərazisi Ermənistanın hərbi işğalına məruz qalıb.

1991-ci ilin avqustunda Moskvada dövlət çevrilişi cəhdinin uğursuzluğu SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi. Mərkəzin müttəfiqlər üzərində nəzarəti tamamilə zəiflədi. Bu, Ermənistanın təcavüzünə yeni təkan verdi. Erməni millətçi qrupları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün parçalanmasına nail olmaq üçün 1991-ci ilin sentyabrında qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” təşkilatının yaradıldığını elan etdilər. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Ali Soveti dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyini elan etdi. 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğvi haqqında” qanun qəbul etdi.

1992-ci ilin fevralında Xocalı şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğın törədilib. Xocalı soyqırımını kimi tanınan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının qətlə yetirilməsi və ya əsir götürülməsi ilə nəticələnmiş, şəhər tamamilə yerlə-yeksan edilmişdir. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım aktı həyata keçirdi. Nəticədə 613 mülki şəxs həlak olub, onların əksəriyyəti qadın (106) və uşaq (63) olub. 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhəri və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən Laçın rayonu işğal edilib. 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ətrafındakı daha altı rayonunu – Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal edib.

1993-cü il aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurası bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazilərindən dərhal çıxarılmasını tələb edən 822 sayılı qətnamə qəbul etdi.

1993-cü il iyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası bütün işğalçı qüvvələrin Ağdam rayonundan və Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazilərindən tam, dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 853 sayılı qətnamə qəbul etdi. 1993-cü il oktyabrın 14-də BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏM-in Minsk Qrupunun nizamlaşdırma cədvəlinə uyğun olaraq dərhal qarşılıqlı və zəruri tədbirlərə, o cümlədən sonuncu işğal olunmuş ərazilərdən geri çəkilməyə çağıran 874 sayılı qətnamə qəbul etdi. 11 noyabr 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası 884 sayılı qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamədə Zəngilan rayonunun və Horadiz qəsəbəsinin işğalı, dinc əhaliyə hücum və Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin bombalanması pislənilmiş, silahlı qüvvələrin birtərəfli qaydada çıxarılması tələb edilmişdir.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 20 faizi – Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayon – Xankəndi şəhəri, Xocalı, Şuşa, Laçın, Xacavənd, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları, o cümlədən Tərtər rayonunun 13 kəndi, Qazax rayonunun 7, Naxçıvanın Sədərək rayonunun 1 kəndi erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunub. Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı məcburi köçkünə çevrilmiş, hərbi əməliyyatlar zamanı 20 min nəfər həlak olmuş, 50 min nəfər əlil olmuşdur. Münaqişə nəticəsində dörd minə yaxın insan itkin düşüb, onlardan 67-si uşaq, 265-i qadın, 326-sı qoca olub.

Nəticə. Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın əksər bölgələrindən, eləcə də dünya ölkələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik ərazidir. Tarixi, maddi mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti, musiqi mədəniyyəti ilə zəngin olan Qarabağdır. Gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin bolluğu Qarabağın təfəkkür sənətinə, yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Qarabağlıların yaradıcılıq bulağında ən mühüm yer onun məişət tərzi və gündəlik həyatı ilə sıx bağlı olan xalq sənətləridir. Qarabağlıların rifah standartlarının, estetik zövqünün, milli simasının, kimliyinin xüsusilə bu sənət növündə özünü göstərməsi təbii görünür. Əbəs yerə deyil ki, dünyanın ən məşhur muzeylərində Qarabağ xalq sənəti təmsalında ən heyranedicili xalq yaradıcılığı nümunələrinə rast gəlinirdi.

Londonun Viktoriya və Albert muzeylərinin, Parisin Luvr muzeyinin, Vaşinqton, Vyana, Roma, Berlin, İstanbul, Tehran, Qahirə Metropoliten muzeylərinin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən hər yerdə mahir Qarabağ ustalarının yaratdığı sənət əsərlərini görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı. Elm, 2004
2. Murchison, J. M. 2010. Ethnography essentials: designing, conducting, and presenting your research. U.S.: Jossey-Bass.
3. Naidoo, Loshini. (2012). Ethnography: An Introduction to Definition and Method. 10.5772/39248.
4. Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi. Monoqrafiya. Bakı. Günəş nəşriyyatı. 2006, 80 səh.
5. The Basics of Ethnography: An Overview of Designing an Ethnographic Research in Anthropology and Beyond Pinaki Dey Mullick, Paramita Sen, Kaustav Das and Koel Mukherjee, Journal of the Anthropological Survey of India, 62(2) : (893-902), 2013
6. Ganassin, Sara. (2019). Understanding intercultural communication: negotiating a grammar of culture: 2nd edition, by Adrian Holliday, Abingdon, Oxon, Routledge, 2018, 194 pp., £ 110 (hardback), ISBN 978-0-8153-5238-9. Language and Intercultural Communication. 19. 1-3. 10.1080/14708477.2019.1644475.
7. Holliday, A. R. (2013). Understanding intercultural communication: Negotiating a grammar of culture (1st ed.). London, England: Routledge

QARABAĞ MƏDƏNİYYƏTİNİN ETNOQRAFİK CƏHƏTDƏN TƏDQIQ EDİLMƏSİNDƏ ONUN TARİXİ İNKİŞAF YOLUNUN ƏHƏMİYYƏT

Muradova Ləman

XÜLASƏ

Məqalədə Qarabağ mədəniyyətinin etnoqrafik cəhətdən tədqiq edilməsində onun tarixi inkişaf yolunun əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Etnoqrafik cəhətdən təhlil edilməzdən əvvəl bölgənin tarixini dərinlən bilmək araşdırmada olduqca önəmlidir. Qədim mədəniyyət nümunələrini özündə əks etdirən Qarabağ və ətraf ərazilər tarixi münəqişələr səbəbi ilə ciddi problemlər yaşamışdır. Məqalədə müəllifin fikirləri qeyd edilmiş və sonda tədqiqat nəticəsində əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

ЗНАЧЕНИЕ ЕГО ИСТОРИЧЕСКОГО ПУТИ РАЗВИТИЯ В ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУРЫ КАРАБАХА

Мурадова Ляман

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется значение его исторического пути развития в этнографическом изучении карабахской культуры. Глубокое знание истории региона очень важно в исследовании, прежде чем его можно будет проанализировать этнографически. Карабах и его окрестности, хранящие образцы древней культуры, испытали серьезные проблемы из-за исторических конфликтов. В статье отмечены мнения автора, а в конце подведены итоги, полученные в результате исследования.

**THE SIGNIFICANCE OF ITS HISTORICAL DEVELOPMENT PATH
IN ETHNOGRAPHICAL STUDY OF KARABAGH CULTURE**

Muradova Laman

SUMMARY

In the article, the significance of its historical development path in the ethnographic study of Karabakh culture is investigated. A deep knowledge of the history of the region is very important in the research before it can be analyzed ethnographically. Karabakh and its surrounding areas, which contain examples of ancient culture, have experienced serious problems due to historical conflicts. The author's opinions are noted in the article and the results obtained as a result of the research are summarized at the end.

FƏLSƏFƏ

DÜNYAGÖRÜŞÜ MƏDƏNİYYƏTİNİN SOSIAL İŞDƏ ROLU

*Hacıyev Zeynəddin Camal oğlu,
BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının professoru*

Açar sözlər: dünyagörüşü mədəniyyəti, sosial iş, bilik, prinsip, dəyər.

Ключевые слова: мировоззренческая культура, социальная работа, знания, принципы, ценность.

Keywords: ideological culture, social work, knowledge, principles, value.

Sosial işin nəzəriyyəsi və praktikasında dünyagörüşü mədəniyyətinin müstəsna rolu, hər şeydən əvvəl bununla sərtlənir ki, sözügedən fəaliyyət sahəsi özündə gündəlik təcrübə və empirik nəzəri və qnoseoloji tərəfləri də əhatə edir.

Dünyagörüşü mədəniyyəti dedikdə dünyada və cəmiyyətdə baş verən proseslərin dərki, anlaşılması, qiymətləndirilməsi və onlara dəyərləndirici münasibət bildirilməsi üsulu başa düşülür. O hər bir insanın öz peşəsinin missiyasını doğru anlamağa insan varlığı mahiyyətinə nüfuz etməyi, ona düşdüyü böhran vəziyyətindən xilas olmaqda köməklik göstərilməsini nəzərdə tutur. Dünyagörüşü mədəniyyəti bir fəaliyyət subyektinin öz prosesinin qarşısında duran vəzifələrin adekvat mənalandırılmasını qarşısına çıxan problemlərin rəasional nəzəri və hissi-emosional tərəflərinin vəhdətdə götürülməsini təmin edir. Onu səciyyələndirən başlıca xassələrdən biri dünyanın və cəmiyyətin inteqral müstəvidə qavranılmasıdır. Bu məqam onun sosial iş baxımından əhəmiyyətini daha da artırır, çünki sosial iş də öz təbiəti etibarilə inteqral səciyyə daşıyır. Gənc onunla məşğul olan işçi eyni zamanda psixoloqa, sosioloqa, pedaqoqa, qismət tibb işçisinə xas olan tərəfləri özündə birləşdirir.

Bütövlükdə mədəniyyət kimi, onun dünyagörüşü forması da aşağıdakı üç əsas səpkili malikdir: 1) insanın atributu, yəni ayrılmaz keyfiyyətini təşkil etməsi, onun fəaliyyət göstərən mahiyyətini və bu fəaliyyətin humanist xarakteri; 2) insanın cəmiyyətdə daim inkişafını və yaradıcı olmasını; 3) mədəniyyətin insan mahiyyətinin inkişafı gedişində dəyərləndirici tənziomedici səpkisində (1, s.10).

Hər bir dövrdə insanların dünyagörüşü onun obyektiv tələbatlarının, məqsəd və idealların, hisslərin ümidlərin və digər mənəvi ünsürlərin məcmusu kimi çıxış edir. Onun məzmunu müvafiq dövrün təbiətşünaslıq və sosiohumanitar elmlərin nailiyyətlərini ifadə edən biliklərə, dünyanın elmi mənzərəsinə arxalanır. Sonuncu anlayış dinamik səciyyə daşımaqla, daim təkmilləşir və inkişaf edir. Bu müstəvidə yanaşdıqda dünyanın dini mənzərəsi, mexaniki mənzərəsi, elektromaqnit mənzərəsi və sinergetik mənzərəsi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müasir dövrdə insanların şüurunda möhkəmlənməkdə olan sinergetizm, dünyaya qeyri-xətlik, qeyri müvazinətlik, xaosdan nizama və əksinə keçid prizmasından yanaşması ilə səciyyələnir. Sosial işin nəzəriyyəsi və praktikasının müasir mərhələsi məhz həmin dünyagörüşü ilə sıx əlaqə və münasibətlərdə həyata keçirilir. Mürəkkəb daxili məzmunu malik olan dünyagörüşü mədəniyyətinin strukturunda təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklər əsas yer tutduğundan, bu fenomenin sosial iş nəzəriyyəsi üçün əhəmiyyətini də öncə həmin istiqamətdə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Elmi biliklərə insanlar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin mahiyyəti yaranması səbəbləri və inkişafı qanunauyğunluqları haqqında obyektiv və əsaslandırılmış informasiya verir. Bu informasiya onların öz fəaliyyətlərini səmərəli təşkil etməsinin etibarlı əsası rolunu oynayır. Sosial işçinin fəaliyyətində sözügedən informasiyanın əhəmiyyəti daha da artır, çünki, o zəkaya, şüura emosiyalara və iradəyə malik olan insanlar arasında çöxtərəfli qarşılıqlı münasibətlər məkanında cərəyan edir. Qeyd olunan mənəvi keyfiyyətlər insana konkret şəraitin

diktə etdiyi variantlar içərisində seçim etmək, müstəqil qərar qəbul etmək və onu sərbəst yerinə yetirmək imkanı verir.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin nəzəri əsaslarını ifadə edən elmi biliklər, sosial işdə subyekt-obyekt münasibətlərinin nisbətini düzgün anlamaqda xüsusilə vacib yer tutur. Bu onunla izah edilir ki, bütövlükdə sosial idraka xas olan başlıca keyfiyyət – dərkətmənin həm obyektinin, həm də subyektinin eyni olması, sosial iş nəzəriyyəsi qarşısında müəyyən tələblər irəli sürür, burada sözügedən tərəflərin qarşılıqlı nüfuz etmiş vəziyyətini nəzərə almağı zəruri edir. Sosial iş fəaliyyətində obyektiv və subyektiv tərəflərin konkret məzmunu da özünün spesifikliyi ilə seçilir. Burada obyektiv şərait başlıca olaraq, sosial işçinin özünün də daxil olduğu çoxtərəfli ictimai münasibətlər sistemini, dövləti və digər siyasi strukturları əhatə edir. Subyektiv tərəflər isə yalnız hər bir insana məxsus olan sırf fərdi xarakterli maraqlar, məqsəd və iradi cəhdər ilə əlaqəlidir. Bu keyfiyyət sosial işçidən obyektin, həm obyektiv real mənə göstəriciləri kontekstində, həm də subyektiv-psixoloji səpkidə təsvir etməyi nəzərdə tutur. Başqa sözlə, insanlar arasında münasibətlərin mahiyyətinə nüfuz etmək üçün ona təkə xarici reallıq amilləri kimi yanaşmaq kifayət etmir, burada özünü göstərən şüur və mənlilik şüuru ünsürləri də nəzərdə saxlanılmalıdır. Məsələn, sosial işçi müxtəlif sosial strukturlar, institutlar və təşkilatlar arasındakı münasibətləri təsvir edərkən, sosial biliklər onlardakı ümumiləşdirilmiş məlumatlara əsaslanmaqla olur. Burada subyektiv səpki isə sözügedən münasibətlərdə iştirak edən insanların təcrübəsi, hissləri və yaşantıları ilə bilavasitə bağlıdır.

Sosial hadisələrdə və proseslərdə obyekt anlayışı mürəkkəb daxili məzmunla malikdir. Onun həm də yüksək dərəcədə dinamikliyi və yeni daim yeni məqamlarla tamamlandığı diqqət saxlanılmalıdır. Nəzərə alınmalı olan digər bir mühüm cəhət budur ki, sosial həyatı səciyyələndirən qanuna uyğunluqlar şüurlu insnarlar arasındakı münasibətləri əks etdirdiyindən onlar tələbdəki qanunlardan fərqli olaraq, qanun-meyl formasında fəaliyyət göstərirlər, yəni onların təsiri nəticədə olduğu dərəcədə şərt və birmənalı deyildir. Başqa sözlə, sosial proseslərin təkamülü mexanizmlərində sərfilik ünsürləri və ehtimalılıq daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olur (6, s.41).

İnsanların davranış və hərəkətləri çoxsaylı xarici və daxili amillərin birləşməsi altında baş verdiyi üçün, burada obyekt-subyekt anlayışlarının məzmunu özünəməxsus səciyyə daşıyır. Obyekt anlayışı bir qayda olaraq insanların şüur və iradəsindən asılı olmayaraq formalaşan amilləri (sosial-iqtisadi şəraiti, mövcud dövlət quruluşunu, təbii şəraiti və sair) ifadə edir. Sosial subyekt dedikdə isə müxtəlif sosial birlik formalarının və ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətində təzahür edən şüurluluq, mütəşəkkillik, məqsədəuyğunluq və digər mənəvi ünsürlər nəzərdə tutulur. Sosial həyatda obyekt-subyekt münasibətləri varlığın digər sahələrindən fərqli olaraq dixotomik xarakter daşımır, bir-birilə qovuşmur və sintez olunmuş vəziyyətdə çıxış edir, çünki burada idrakın həm obyekt, həm də suğyekt insanlar və onlar arasındakı münasibətlərdir. Lakin bu heç də sosial fəaliyyətdə subyekt ilə obyekt fərqləndirməyin gərəksizliyi demək deyildir, əslində bundan kənarında hər hansı analitik təhlil aparmaq çox çətin və qeyri-mümkündür. Söhbət yalnız sosial gerçəklikdə obyekt ilə subyektin çoxsaylı tellər və vasitələrdə bir-birinə nüfuz etmiş vəziyyətdə mövcudluğundan gedir. Deyilənlərdən aydın olur ki, sosial iş mütəxəssisi öz fəaliyyətində subyekt səciyyələndirən amillər kompleksini fərdi maraqları, iradə və məqsədi istəkləri, şüurluluq və mütəşəkkillik səviyyəsini diqqətdə saxlamalıdır. O unutmamalıdır ki, daim müraciət etdiyi obyekt subyektlərarası rəngarəng münasibətləri əks etdirdiyindən, onları öyrənərkən seyretmə, müşahidə kimi metodlar kifayət deyildir, dərin daxili insanı mənəalara və dəyərlərlə bağlı tərəflərə də nüfuz edilməlidir. Məsələn, sosial işin obyekt sosial münasibətlər formasında ifadə olunduqda başlıca diqqəti sosial-iqtisadi tərəfə yönəldilməlidir. Digər bir vəziyyətdə, yəni obyektin fərdin subyektiv dünyasına aid olduğu halda o şəxsi keyfiyyətləri, birinci növbədə həmin insana humanist və şəxsiyyət mövqeyindən yanaşmağı bacarmalı, onun subyektiv

dünyasını bütöv bir tam kimi öyrənməlidir. Unutmaq olmaz ki, eyni bir sosial hərəkəti bir münasibətdə obyekt kimi, həm də səciyyələndirmək olar, əgər ona özünün müəyyən məqsədi və niyyəti olan aksiya kimi yanaşmaq olar. Sonuncu vəziyyətdə onun insanı humanist səpkisi ön plana keçir. Burada aydın olur ki, eyni bir sosial obyekt həm obyektiv-məntiqi planda, həm də subyektiv-psixoloji meyarlardan çıxış etməklə təsir və izah oluna bilər. Beləliklə sosial işin daxilində strukturlar institut və təşkilatlar arasındakı münasibətləri təsvir olmadıqda ümumiləşdirilmiş metodlar və göstəricilərdən əsas götürülsə, bu münasibətlərin real subyektiv tərəfinin təsviri və izahında subyektlərarası münasibətlər (onların hissləri yaşantıları və s.) digər mərkəzinə çəkilir, yəni subyektiv aləmin özü öyrənmənin obyektini kimi çıxış edir (4, s.72).

Sosial işdə dünyagörüşü mədəniyyətinin əhəmiyyətini artıran bir məqam odur ki, burada öyrənilən hadisə proseslər və vəziyyətlər sadəcə təsvir olunmur. Həm də onların yaranması və inkişafı səbəblərinin izahı verilir. Lakin sosial hadisələr dəyişkən, dinamik olduğundan, onların bu səpkidə öyrənilməsi bir çox cəhətdən nisbi və ümumi səmtlərdirici xarakter daşıyır. Buradan aydın olur ki, dünyagörüşü mədəniyyəti yalnız sosial hadisə və proseslərin təsviri də məhdudlaşmayaraq, onların mahiyyətinə nüfuz edir. Dünyagörüşü mədəniyyətinin məzmunundan humanist və demokratik ideallar və dəyərlər, insanın tələbatlarının, onun potensialının və rifahının yüksəldilməsi ilə yanaşı sosial ədalətin həyata keçirilməsinə yönəlir.

Digər fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, sosial işdə də, müəyyən göstərişlər və prinsiplərdən geniş istifadə olunur. Onlar bütöv bir tam kimi çıxış edərək, fəaliyyətin bu sahəsində təməl xarakterli yanaşmaların əsasında durur. Belə prinsiplər sırasında humanizm xüsusi qeyd olunmalıdır.

Əsrlərin sınağından keçərək daim təkmilləşmədə olan bu prinsip insan varlığına, hörmət və qayğı bəsləmək ona yardım göstərmək və xoşbəxt şəraitdə yaşamasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Humanizm sadəcə digər insanlara yazıqlıq hissi ifadə etmək deyildir. Onun əsas qayəsi birgəyaşayış tələblərinə riayət etməklə ümumi inkişafa nail olmaqdır.

Digər mühüm prinsip insana şəxsiyyət kimi yanaşılmasıdır. Bu prinsipi nəzərə almaqdan nə müştərinin maraqlarını yerinə yetirmək, onun düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmasına real yardım göstərmək, yalnız xoş arzu və istək olaraq qalır.

Nəhayət, ümumilikdə götürülən sosial işdə, şabelə onun hər bir konkret istiqamətinin həyata keçirilməsində komplekslik və sistemli yanaşma əsas yerlərdən birini tutur. Bu, həm sosial vəzifələrin komanda halında yerinə yetirilməsinə, həm də hər bir insanın qarşısına çıxan problemlərin həllində ona hərtərəfli yardım göstərməyi ifadə edir. Başqa sözlə, sosial işdə birtərəflilik deyil, problemlərin həllinə kompleks yanaşılması əsas götürülməlidir. Çünki həmin sahədəki fəaliyyət çoxtərəfli və polifunksional xarakter daşıyır. Deməli, məhdud filantropik qaybı və köməklik göstərməklə, səmərəli sosial iş fəaliyyəti göstərmək absurdur. Nəzərdə tutulmalıdır ki, unikal mövcud olan insanda təbii bioloji və kosmik tərəflər iştirak etsə, onun əsas sosial keyfiyyəti şəxsiyyət olmasıdır.

Sosial iş baxımından yanaşdıqda bu prinsip onu ifadə edir ki, hər bir insanın problemləli vəziyyətdən çıxmasına kömək edərək, onu qınamaq və mühakimə etmək, yaxud onda qorxu və nifrət hissi yaratmaq yolverilməzdir, hər bir insana digərləri ilə bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi qavramaq və hərəkət etmək lazımdır. Başqa sözlə, sosial xidmətin bütün növlərini yerinə yetirərək müştəriyə zor göstərmək, öz rəyini ona sırmaq məqbul deyildir. Onda əməkdaşlığın zəruriliyinə inam formalaşdırmaq, könüllülük, seçim azadlığı, şəxsi ləyaqətin toxunulmazlığı və özünəhərmət hissinin qorunmasına şərait və imkanlar yaratmaq vacibdir.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin sosial iş prosesində əldə rəhbər tutulmalı olan üçüncü prinsipi müştəriyə etibar etmək və onun etibarını qazanmaqdır. Bu prinsipin mühüm rolu onda təzahür edir ki, müştəri ilə əsl qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı təsir mühitinin yaradılmasında etibar və inam müstəsna rol oynayır. Buradan aydın olur ki, sosial iş mütəxəssisi-

nin dünyagörüşü mədəniyyəti nə qədər yüksəkdirsə, onun qarşısında duran vəzifələrin həlli də bir o qədər asan olur.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin dəyərlər aspekti də çox mühüm olub, işçi ilə müştəri sırasında real mövcud olan münasibətlərin və qarşılıqlı təsirin konkret səviyyəsi açaır. Sosial iş maraqlar arasında mövcud ola bilən müxtəlifliyi yumşaltmaq üçün daim müəyyən normativ tələblərə və dəyər oriyentasiyalarına müraciət etməli olur. Sonuncular həm ictimai əlaqə və münasibəti effektiv səviyyəsinin təmin olunmasının, həm də müştərinin öz davranışında düzgün seçim etməsinin, qarşısında duran problemləri uğurlu həllinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin ayrılmaz tərfi olan dəyərlər sistemi tarixi-mədəni şəraitin təsiri altında formalaşır, inkişaf edir, zaman keçdikdə təkmilləşir və zənginləşir. Onların fəaliyyəti həm makrosəviyyədə, həm də mikrosəviyyədə özünü göstərir. Birinci kontekstdə insanlar arasında münasibətlərin, onların əqidə və inamlarının, ideal və cəhdlərinin qarşılıqlı təsirinə normaları və mənəvi-əxlaqi tərəflərini ümumi dünyagörüşü və submədəniyyətlər kontekstində ifadə edir. Bu qəbildən olan dəyərlər sırasında aşağıdakılar daha önəmlidir: hər bir insanın yaşamaq hüququ, humanizm, azadlıq, bərabərlik, ədalət və həmrəylik. Mikrosəviyyəsində bilavasitə sosial işçi ilə müştəri arasında münasibətləri səciyyələndirən dəyərlərə misal olaraq empatiyanı, etibarlılığı, peşə səlahiyyətliliyini və başqalarını göstərmək olar.

Dəyərlərin qeyd olunan hər iki səviyyəsi bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqələrdə və təsirdə fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi sosial işdə də mənəvi əxlaqi dəyərlərin təsir dairəsi genişlənir və rolu daha da artır. Onların məzmununda ümumbəşəri tərəf ilə yerli, konkret şəraiti əks etdirən məqamlar üzvi vəhdətdə götürülür.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin formalaşmasını şərtləndirən sosiomədəni determinantlar, həm də onun fəaliyyətində vacib yer tutur. Bu baxımdan milli səpkinin xüsusi rolu vurğulanmalıdır. Milli xarakter və psixiki həyat tərzinin spesifikliyi və özünəməxsusluqları sosial işin təşkilinin bütün tərəflərində, o cümlədən də burada dünyagörüşü mədəniyyətinin rolunda özünün müvafiq ifadəsini tapır. Sözügedən müstəvidə yanaşdıqda Azərbaycan xalqının xarakterini və psixiki həyat tərzini səciyyələndirən əsas cəhətlərin mərhəmətlilik, ürəyiaçıcılıq, başqalarının halına açmaq, öz qonşuları ilə mehribançılıq və faydalı əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq istəyi, digər xalqların dilinə və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmaq və sair müsbət rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Hazırda ölkəmizdə 90-dan artıq millət və xalqın nümayəndələri mehribançılıq, dostluq, faydalı əməkdaşlıq şəraitində aşıyır və fəaliyyət göstərir. Ondən artıq dini konfessiyanın azad və bərabər hüquqlu fəaliyyətinə dövlət təminatı verilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, multikulturalizm və tolerantlığın Azərbaycan modeli indi böyük beynəlxalq nüfuzə malikdir və bütün dünyada geniş yayılmaqdadır.

Dünyagörüşü mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan dil də sosial işin səmərəli təşkilində mühüm yer tutur. Hər bir nəzəriyyədə olduğu kimi sosial işdə də dil təfəkkür ilə reallıq arasında, müxtəlif sosial subyekt növləri arasında (fərdi və qrup səviyyəli) anlaşma vasitəsi rolunu oynayan sosiomədəni fenomendir. Məhz onun köməyilə sosial işin konkret obyektləri bir-birilə kommunikasiya yaradır, tələbatlarını və maraqlarını qarşılıqlı surətdə anlamağı bacarırlar. Sosial iş nəzəriyyəsinin predmet dili öz mahiyyətinə görə mürəkkəb və çoxpilləli prosesdir, burada dilin terminoloji quruluşu, anlayışlar məkanının müəyyənləşdirilməsi və terminlərin düzgün təşkilatı çox mühümdür. Bütün bu mərhələlərin uğurlu həlli dünyagörüşü mədəniyyətinin bilavasitə və dolaylı formalarda təsiri altında baş verir. Bu məsələdən danışarkən dilin və mədəniyyətin milli səpkinsinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Çünki onların milli özünəməxsusluqları həm sosial iş nəzəriyyəsinin milli onsepsiyyalarının formalaşmasında, həm də müvafiq anlayışlar aparatının yaranması və təkmilləşməsində əvəzsiz rol oynayır və sosial işin milli nəzəri modellərinin məzmunundakı müəyyən

edir (5, s.78). bu təsadüfi olmayıb onunla şərtlənir ki, hər bir millət elmi-nəzəri fəaliyyətini ifadə edən yeni bilikləri birinci növbədə öz milli dilində işləyib hazırlayır, onlar yalnız sonradan beynəlmiləl məzmun kəsb edir. Deyilənlərə bu da əlavə edilməlidir ki, dil, həm də sosial iş nəzəriyyəsinin ərazi korporativ komplekslilik prinsiplərini vəhdətini təmin edir.

Bütövlükdə götürdükdə dünyagörüşü mədəniyyətinin sosial işdə rolu aşağıdakı əsas məqamlarda ifadə olunur. Hər şeydən əvvəl sosial mühitin və mədəniyyətin məhsulu oldutu haqda ümum metodoloji müddəanı bu sahəyə münasibətdə konkretləşdirir. Digər tərəfdən hər bir insanın öz hərəkət və davranışlarını sərbəst seçim və sosial dəyərlərə əsaslanmaqla yerinə yetirdiyini vurğulayır. Sonra mədəniyyəti məhəlli planda anlamağın məhdudluğunu qeyd edir, onun pluralist formasını (çoxlu mədəniyyətlərin yanaşı mövcudluğunun qəbul edilməsi) əsas götürür. Daha sonra sosial proseslərdə ictimai həyatın konkret formaları və strukturlarında insan amilinin rolunu ön plana çəkir. Növbəti məqam budur ki, şəxsiyyətin hərəkət və davranışlarında ümumi ictimai mühit və ictimai münasibətlər ilə mikromühiti vəhdətdə götürməyin vacibliyini əsaslandırır. Nəhayət ictimai həyatın müxtəlif sferalarında reallaşdırılması nəzərdə tutulan proqram və layihələrin insan ölçüləri və ümummədəni inkişaf baxımından əsaslandırılması zərurətini irəli sürür (3, s.48).

Əgər nəzərə alsaq ki, sosial iş nisbətən yeni idrak və fəaliyyət sahəsidir, onun paradigmaları və anlayışlar aparatı hələ kifayət qədər oturmuşmamış səviyyədədir, onda yuxarıda qeyd olunan tərəflərin burada nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi barədə aydın təsəvvür yaranar.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, dünyagörüşü mədəniyyəti sosial işin nəzəriyyəsi və praktikasında çox mühüü rol oynayır, buna görə də onun daim yüksəldilməsi qayğısına qalmaq, bu sahədə çalışan işçinin öz peşə hazırlığını təkmilləşdirməsinin və bütövlükdə sosial işin səmərəli təşkil edilməsinin zəruri şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Барулин В.С. Социальная философия. М.: Фаир-Пресс, 2002.
2. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX века. М.: Логос, 2000.
3. Фирсов М.В., Наместникова И.В., Студенова Е.Т. Философия социальной работы. М.: Кнорус, 2012.
4. Студенова Е.Т. Социальная работа, язык, культура, познание. М.: Изд-во МГОУ, 2006.
5. Хьюнбер К. Нация: от забвения к возрождению. М.: Канон, 2011.
6. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Писание, объяснение, понимание социальной реальности. М.: Добросвет, 2003.

DÜNYAGÖRÜŞÜ MƏDƏNİYYƏTİNİN SOSIAL İŞDƏ ROLU

Насиєv Zeynəddin

XÜLASƏ

Məqalə sosial işdə ideoloji mədəniyyətin rolunun təhlilinə həsr edilmişdir. Sosial işçinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün dünyagörüşü mədəniyyətinin bilik, prinsip və dəyərlər kimi komponentlərinin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Sosial işin nəzəriyyəsi və praktikasında dünyagörüşü mədəniyyətinin milli aspektinə xüsusi diqqət yetirilir.

РОЛЬ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Гаджиев З.Дж.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу роли мировоззренческой культуры в социальной работе. В ней раскрывается значение таких составляющих мировоззренческой культуры, как знание, принципы и ценности, для эффективной организации деятельности социального работника. Особое внимание уделяется национальному аспекту мировоззренческой культуры в теории и практике социальной работы.

THE ROLE OF WORLDVIEW CULTURE IN SOCIAL WORK

Hajyiev Z.J.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the role of ideological culture in social work. It reveals the importance of such components of the worldview culture as knowledge, principles and values for the effective organization of the activities of a social worker. Particular attention is paid to the national aspect of worldview culture in the theory and practice of social work.

SOSİOLOGİYA

BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Qasimov Zülfüqar İlqar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
zulfuqar.qasimov.1998@gmail.com

Açar sözlər: terrorçu, terror, sülhməramlı, antiterror, milli təhlükəsizlik.

Key words: terrorist, terrorism, peacemaker, anti-terror, national security.

Ключевые слова: террорист, терроризм, миротворец, антитеррор, Национальная безопасность.

Tarixə nəzər saldıqda, bir dövlətin digərini zəiflətmək, onun güc strukturlarını çökdürmək, torpaqlarını həmin dövlətin hesabına genişləndirmək və siyasi maraqlarını yeritmək üçün hərbi vasitələrdən istifadə etdiyini açıq-aşkar görmək olar. Bu tendensiya XX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdi. SSRİ-nin çöküşü və “üçüncü dünya dövlətlərinin” yaranması mövcud ənənəni dağıtdı. Çünki keçmiş sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra onun tabeliyində olan xalqlara “miras” qoyduğu münaqişələr super güclər tərəfindən məharətlə istifadə edilirdi. Artıq yeni bir təsir metodu formalaşmışdı. Bu terrorizm və ya separatizm idi. Çünki yeni dövrdə terrorun ən geniş yayılmış forması millətçilik və dini terror hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası yerləşdiyi geosiyasi mövqə baxımdan bütün dövrlərdə dünyanın güclü dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmçinin bölgədə neft ehtiyatlarının əsas mənbəyi də ölkəmizdə toplanmışdır və tranzit imkanları da xeyli yüksəkdir. Bu da ölkədə ciddi və tarazlaşdırılmış siyasi kursun götürülməsini vacibliyini şərtləndirir.

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə ölkəmiz istər beynəlxalq, istərsə də milli səviyyədə ciddi addımlar atmışdır. Bu işlər içərisində ilk növbədə yerli səviyyədə görülən işlərə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, ilk olaraq terrorizmlə mübarizədə qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması və ya mövcud qanunların müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması vacib amildir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən terrorla bağlı bir neçə amil beynəlxalq arenada irəli sürülmüşdür. Onlara daxildir:

1. Terror təşkilatları arasında koordinasiyalı əlaqələr formalaşmışdır. Belə ki, artıq dünyada terror təşkilatları hər hansı bir qüvvəyə qarşı əməkdaşlıq edirlər və birlikdə müəyyən ictimai-siyasi pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğuldurlar.

2. Terror təşkilatları təkcə digər terror təşkilatları ilə deyil, eləcə də mütəşəkkil cinayətkar dəstələrlə də işbirliyi içərisindədir. Bu da dövlətin mübarizə aspektlərinin şaxələnməsini və daha dərinliklərdə bu bəla ilə mübarizəni şərtləndirir.

3. Terrorizmin hədəfləri zaman keçdikcə dəyişmişdir. Artıq terror cəmiyyətə deyil, dövlətə istiqamətlənib. Onun məqsədi siyasi hakimiyyəti devirmək, dövləti və cəmiyyəti idarə etməkdir. Eləcə də dövlətin də dövlətə qarşı terror hücumları realizəsi mümkündür.

4. Cəmiyyətlər elm-texnologiya, mədəni, iqtisadi inkişaf etdiyi kimi terror təşkilatları da texnoloji baxımdan inkişaf edir. Bu isə ənənəvi mübarizə metodlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikası terrorçuluğa qarşı mübarizə sahəsində öz daxili qanunvericiliyini mövcud beynəlxalq öhdəliklərə uyğunlaşdırmaq məqsədilə müntəzəm əsasda nəzərdən keçirir və zəruri əlavə və dəyişikliklər edir. Azərbaycan hazırda terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə mövcud 12 beynəlxalq konvensiyanın hamısına tərəf olaraq qoşulmuşdur.

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Qanun (1999) Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti dövlət qurumlarının müvafiq istiqamətdə fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün hüquqi çərçivə yaradır.

Terrorçuluğa qarşı milli səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə yanaşı terrorçuluğa gətirib çıxaran ekstremist və radikal ideologiyanın yayılmasına qarşı qabaqlayıcı strategiyaları da əhatə edir. Bundan əlavə, mövzunun sosial aspektlərini nəzərə alaraq, potensial terrorçuların və onların ailə üzvlərinin sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə reintegrasiyası sahəsində aidiyyəti dövlət qurumları tərəfindən müvafiq işlər görülür.

Qanunvericilik sahəsində həyata keçirilən islahatlar terrorçuluğa qarşı mübarizədə qurumlar arasındakı əlaqələndirməni təmin etmək istiqamətində institusional təkmilləşmələrlə də müşayiət olunur. Müvafiq sahədə əsas səlahiyyətli dövlət qurumları Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Xarici Kəşfiyyat Xidməti, Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Sərhəd Xidmətidir. Hüquq-mühafizə qurumları ilə yanaşı, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və digər aidiyyəti qurumlar tərəfindən terrorçuluğa qarşı mübarizədə preventiv və sosial xarakterli tədbirlər görülür.

Maliyyə Monitorinqi Xidməti ölkənin əsas maliyyə kəşfiyyatı qurumu olaraq terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə sahəsində ixtisaslaşmışdır. Qurumun institusional əsası və funksiyaları İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF) standartlarına uyğunlaşdırılmışdır [1].

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu terrorizm, terrorçu anlayışlarını aydınlaşdırır və onların mahiyyətini aşkar edən bir normativ hüquqi aktdir. 1999-cu ildə qəbul olunan qanun terrorla mübarizə aparacaq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təşkilatı və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir, terrorla mübarizədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini, dövlətin vəzifələrini müəyyən edir. Qanun müasir dövrdəki terrorun tənzimlənməsi sahəsində bəzi boşluqlar olduğun üçün 2017-ci ildə dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, dövlət terrorizmlə mübarizə aparacaq orqanlarda xidmət edən əməkdaşların hüquqi və sosial müdafiəsini təmin etmək üçün bir sıra öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür.

terrorçuluq - ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədi ilə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərər vurulması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya başqa ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan partlayış, yanğın və ya digər hərəkətlər (terror aktı) törətmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir;

terrorçu - hər hansı formada, birbaşa və ya dolayısı ilə, qəsdən terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsində təşkilatçı, təhrikçi, köməkçi və ya icraçı qismində iştirak edən və ya bu cür aktları hazırlayan və ya onların törədilməsinə cəhd edən, habelə əvvəlcədən əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstənin və ya cinayətkar birliyin terror fəaliyyətini həyata keçirməsinə bilə-bilə yardım göstərən fiziki şəxsdir [2].

Bundan əlavə terrora səbəb olan bir sıra hallarla bağlı da dövlət strategiyası hazırlanmışdır. Belə ki, “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dini ekstremist qruplaşmalar, onların maliyyələşməsi, onlarla mübarizə metodları və hüquq-mühafizə orqanlarının davranış qaydaları və hüquqları, vəzifələri bu qanunla tənzimlənir. Qanunun məqsədlərinə daxildir:

3.0. Azərbaycan Respublikasında dini ekstremizmə qarşı mübarizə aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir:

3.0.1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun əsaslarının, habelə ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

3.0.2. insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi;

3.0.3. dini ekstremist fəaliyyətin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və dini ekstremizm nəticəsində gözlənilən zərərin minimuma endirilməsi;

3.0.4. dini ekstremizmin yaranması və dini ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi səbəblərinin və şəraitinin, habelə dini ekstremizmin maliyyələşdirilməsi hallarının aşkar və ləğv edilməsi [3].

Dövlətlərin mübarizə apardığı əsas məsələlərdən biri də terrorizmi maliyyələşdirilməsi, onların iqtisadi resurslarla təmin edilməsinin qarşısını almaqdır. Çünki silah alması, maddəli silahlı birləşmələri saxlamaq və onların təchizatı terrorçu birləşmələrin qanunsuz əldə etdiyi vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Bu sahədə çirkli pulların yuyulması, son dövrlərdə kriptovalyuta üzərində dövlət nəzarətinin zəifliyindən istifadə edərək iqtisadi gəlirlər əldə etməsi, insan və ya qadın alveri, qaçaqmalçılıq və s. vasitəsilə əldə olunan vəsaitlərə qarşı dövlət tədbirləri vacib amillərdəndir. 2009-cu ildə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun bu sahədə maliyyə monitorinq xidmətinin təşkili ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Həmçinin qanun hansı yollarla çirkli pulların yuyulmasının qarşısını almaq, cinayətkar yollarla əldə edilən vəsaitlərin qanuniləşdirilməsi ilə mübarizə aparmaq olar onları göstərir. Bu qanun cəmiyyətdə əsas maliyyə institutlarına, yəni banklara, bank olmayan kredit təşkilatlarına, lombardlara, onlara nəzarət edən dövlət strukturlarına şamil edilir.

Bu qanunlar terrorçuluqla mübarizədə və onun qarşısının alınmasında preventiv tədbirlərin görülməsi üçün hüquqi bazanı formalaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət bu hüquqi bazaya və tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddəaları rəhbər tutaraq müvafiq siyasət formalaşdırır.

Terrorla mübarizədə xüsusilə fərqlənən dövlət strukturları Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Xarici Kəşfiyyat Xidməti, Daxili İşlər Nazirliyi və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Xidmətidir. Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti dövlətə və ya cəmiyyətə qarşı planlanan və çoxsaylı insan tələfatına yol açacaq terror aktlarının qarşısını almaq və gizli fəaliyyəti üzə çıxarmaq istiqamətində formalaşdırılmışdır. Daxili işlər Nazirliyi ictimai-siyasi asayişin qorunması, insanlar arasında xaosa səbəb olacaq halların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir. Bu orqanlar güc strukturları olduğunu nəzərə alsaq, onların ideoloji maarifləndirmədə iştirak etmədiyini müşahidə edirik. Dini ideologiyanın düzgün tərbiyə olunmasında, insanların dini savadlılığının artırılması və dini-ekstremist qruplaşmaların ölkədə ideoloji fəaliyyətinə qarşı mübarizəni Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Xidməti həyata keçirir.

Bütün bu sadalananlar ölkə daxilində terrorizmlə aparılan mübarizənin tərkib hissəsidir. Eləcə də, Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrdə də terrorla mübarizəyə öz dəstəyini göstərmişdir. Bu sahədə aktivlik 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra müşahidə edildi. XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət gərgin idi. Yenidən müstəqillik qazanmış 3 respublika, yəni Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan regionda gedən proseslərdən təsirlənməmək və siyasi müstəqilliklərini saxlamaq üçün tarazlaşdırılmış siyasət yaratmalı idi. Belə regionda 3 əsas siyasi güc formalaşmışdır. Bunlar Rusiya, İran və ABŞ-in dəstəklədiyi Türkiyə hesab edilirdi. Həmin dövrdə ən çox siyasi təzyiqlər və dünyanın diqqəti Azərbaycanda idi. Çünki hər üç dövlətin bu ölkədə maraqları toqquşurdu. Belə ki, Rusiya enerji hasilatında öz hegemonluğunu saxlamaq üçün Azərbaycanın həyata keçirdiyi layihələrə mane olmağa çalışırdı. İran isə Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul edə bilmirdi. Çünki onlar hesab edirdilər ki, Azərbaycan Türkiyə ilə müttəfiq olaraq ABŞ-in regionda təsirlərini artırır. Eləcə də, İran daxilində yaşayan azərbaycanlıların müstəqillik istəmələrindən də qorxurdu. Bu səbəbdən idi ki, 2001-ci ildə İran Xəzər dənizində Azərbaycana məxsus neft yataqlarını tutur və Azərbaycan gəmisinə atəş açır. Sonra Türkiyə Silahlı Qüvvələrinə məxsus qırıcıların Azərbaycan üzərindən İrana tərəf uçuşu onlar üçün bir dərs oldu.

2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Azərbaycan-ABŞ əlaqələri yeni bir müstəvidə formalaşdırıldı. Əvvəllər Azərbaycanın guya insan haqlarına pis münasibəti olduğunu

vurğulayan ABŞ artıq bu iddialardan əl çəkdi. Eləcə də, erməni lobbisinin təsirləri zəiflədi. Çünki 1992-ci ildə Azərbaycana qarşı qəbul edilən 907 sayılı düzəliş müvəqqəti dayandırıldı.

Minsk Qrupunun heç bir uğur əldə etməməsindən sonra ABŞ və Rusiya əl altından Azərbaycana “hərbi məğlubiyyət” təlqin etməsi də açıq-aşkar idi. Bu hal 11 sentyabr hadisələrindən sonra istər-istəməz dəyişməyə məcbur idi. Dəyişikliyin ilk göstəricilərindən biri ABŞ-ın Azərbaycana iqtisadi embarqonu tətbiq edən və erməni lobbisinin təsiri ilə qəbul edilən 907 sayılı qərarın ləğv edilməsi idi. Eyni şəkildə, Naxçıvan ilə Azərbaycanı birləşdirən və Ermənistan ərazisindən keçən dəmiryolunun yenidən istifadəyə verilməsi üçün təşəbbüs göstərməsi idi. Çünki 11 sentyabrdan sonra Əfqanıstana və Orta Asiyaya gedən yollar açılmalı idi [4].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 11 sentyabr hadisəsindən dərhal sonra ABŞ prezidentinə ünvanlandığı başsağlığı məktubunda terrorizmi pislədiyini və beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə öz üzərinə düşəni icra etməyə hazır olduğunu vurğulamışdı. ABŞ-ın başçılıq etdiyi antiterror koalisiyasına qoşulan ilk dövlətlərdən biri də məhz Azərbaycan idi. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə koalisiyaya öz hava məkanını və hava limanlarını açmaqla dəstək oldu. Eləcə də, Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən nəqliyyat marşrutu kimi istifadə edilirdi. ABŞ və NATO qüvvələri bu yoldan istifadə etməklə hərbi texnika və sursatın, humanitar yardımın terrordan əziyyət çəkən insanlara çatdırılmasını təmin edirdilər [5].

Qonşu dövlətlər isə bu addımların ABŞ-ın Cənubi Qafqazda təsir imkanlarının artmasına gətirib çıxaracağını bildirdilər. Bu isə nə Rusiyanın, nə də İranın maraqlarına uyğun idi. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə nəinki logistik dəstək verdi, eləcə də, ilkin olaraq 93 nəfərdən ibarət sülhməramlılarını da ən təhlükəli ərazilərdə sülhün bərqərar olması üçün göndərdi. Sonrakı dövrlərdə onların sayı 120 nəfərə çatdırılmışdı. Sülhməramlı missiyası yalnız Əfqanıstanla yekunlaşmadı. Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində İraq və Kosovada da sülhməramlılar göndərmişdi. NATO ilə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq edilirdi.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əməkdaşlığı terrorçuluğa qarşı mübarizədə ən mühüm komponentlərdən biri olaraq qəbul edir.

Digər ölkələrlə imzalanan ikitərəfli, üçtərəfli və çoxtərəfli sazişlərlə yanaşı, Azərbaycan terrorçuluğa qarşı mübarizə sahəsində regional və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərində fəal iştirak edir. Bu istiqamətdə xüsusilə BMT-nin Terrorçuluqla Mübarizə İdarəsi, ATƏT-in Transmilli Təhdidlər Departamenti, Avropa Şurasının Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə Ekspertlər Qrupu (CODEXTER), eləcə də GUAM, Avropa İttifaqı, MDB, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və digərlərini qeyd etmək lazımdır [6].

Terrorla mübarizədə Azərbaycan region dövlətləri ilə ikitərəfli və ya üçtərəfli əməkdaşlığa üstünlük verir. Regionda Türkiyə ilə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində hər iki tərəfi rahat edən qruplaşmaların fəaliyyətini əngəlləmək üçün birgə fəaliyyət icra edilir. Eləcə də, bu sahədə Gürcüstanla da sıx əlaqələr mövcuddur. Bu sahədə 2004-ci ildə hər iki tərəfin qəbul etdiyi birgə bəyannamə əməkdaşlığın ilkin bazasını təşkil edir.

Tərəflər yeni global çağırış və təhlükələrə, ilk növbədə beynəlxalq terrorizm, təcavüzkar separatizm, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri və silahların qanunsuz ticarətinə qarşı fəaliyyətin göstərilməsi məqsədilə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın səmərəliliyinin gələcəkdə də artırılmasını təmin edəcəklər.

Tərəflər beynəlxalq terrorizmin bütün forma və təzahürləri ilə mübarizə məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın hərtərəfli möhkəmləndirilməsinə yardım etməyə razılaşıdılar.

Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində, regional təhlükəsizlik və sabitliyin möh-

kəmləndirilməsində mühüm rol oynayan əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsində onun əhəmiyyətini qeyd edirlər [7].

Hər iki dövlət xalqların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, iqtisadi-sosial inkişafı və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa dair bir sıra vəzifələr üzərilərinə götürmüşdür. Bu sahədə ən önəmli məsələ keçmiş Dağlıq Qarabağda yerləşdirilən terrorçu qruplaşmaya silah-sursat nəqliyyatında Gürcüstanın üzərinə götürdüyü öhtəliklərdir. Çünki onları silahla təmin edən Rusiyanın yeganə yolu Gürcüstan ərazisindən keçməkdə idi. 2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədində baş verən silahlı toqquşmalardan sonra Gürcüstan ərazisindən Ermənistana hərbi təyinatlı yüklərin daşınması ilə əlaqəli məlumatlar yayılmışdı. Ancaq Gürcüstan hökuməti bu məlumatların yalan olması ilə əlaqəli bəyanat vermişdi. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan hökumətlərinin qarşısında duran ən vacib amil enerji layihələrinin təhlükəsizliyini qorumaq, narkoticarətin zəiflədilməsi, insan alverinin qarşısını almaq və s. ibarətdir. Buna görə də 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında “Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında” Saziş imzalanmışdır.

Sıx əlaqələndirmə və əməkdaşlıq çərçivəsində Şərq-Qərb Enerji Dəhlizinin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, bu sistemin müasir texnologiya ilə təmin edilməsi, boru kəmərlərinin mühafizəsi üçün təyin olunmuş heyətin təlimi, informasiya mübadiləsi və digər aidiyyəti məsələlər Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən birgə tərtib edilən Protokolla tənzimlənəcəkdir [8].

Azərbaycan ərazisində müəyyən vaxtlarda terror faktları qeyd alınmışdır. Bəzi hallarda bu terrorlar xarici terror təşkilatları, bəzi hallarda isə respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu təşkilatlar içərisində ilk yerlərdə dayananlardan biri “Meşə qardaşları” terrorçu-cihadçı qruplaşmadır. Bu qruplaşma 2007-ci ildə yaradılmışdı. Əsas məqsədi Azərbaycanın daxilində, xüsusilə də, şimal bölgəsində pozucu fəaliyyətlə məşğul olmaq idi. Təşkilat Rusiya Federasiyasının Dağıstan vilayətində də fəaliyyət göstərirdi. Meşə qardaşlarının Azərbaycanda ən böyük pozucu fəaliyyəti “Əbu-Bəkr məscidi” kimi tanınan Cümə məscidində həyata keçirdiyi terror fəaliyyətidir. 2008-ci ilin avqustunda məsciddə baş verən partlayışdan sonra dini icmanın fəaliyyəti dayandırılır. Avqustun 17-də axşam saatlarında məscidin pəncərəsindən qumbaraatan atılıb, partlayış nəticəsində 2 nəfər olub, 11 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alıb. Yaralılar arasında məscidin imamı Qamət Süleymanov da var [9].

Əbu-Bəkr məscidində həyata keçirilən bu terror aktı Azərbaycanda dini zəmində baş verən ilk terror aktı hesab edilir. Çünki respublikamız indiyə qədər etnik terrorizmə məruz qalıb.

2008-ci ildə onun əsas rəhbərləri hər iki dövlətin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən keçirilən əməliyyat nəticəsində öldürülür. Rəhbər şəxslərdən olan İlqar Mollaçiyev Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən “Qartal” əməliyyatından qurtulsa, da Dağıstana keçərkən polisə müqavimət göstərərək öldürülüb.

“Qartal” əməliyyatı (2008-ci ilin 29 avqust- 6 sentyabr) - Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi Qusar rayonu ərazisində qanunsuz fəaliyyət göstərən ekstremist “Meşə Qardaşları” təşkilatına qarşı uğurlu əməliyyat həyata keçirmişdi. Avqustun 25-də Dağıstandan Azərbaycana gələn 4 terrorçu başda əslən Zaqataladan olan “Dağıstan Əmirli”nin əmiri İlqar Mollaçiyev olmaqla axtarısa verilir. Sonradan onların Qusarın Həzrə kəndi yaxınlığında meşə massivində gizləndikləri məlum olur. Azərbaycan Daxili Qoşunlarının xüsusi təyinatlı dəstəsinin avqustun 29-da keçirdiyi əməliyyat zamanı MAXE Əli Elçiyev öldürülür, onun hərbi dostu isə yaralanır.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin “Qartal” xüsusi təyinatlılarının, polis qüvvələrinin iştirakı ilə qaçmış terrorçular sentyabrın 6-da meşə massivindəki evlərdən birində aşkar olunur. Əməliyyat zamanı terrorçu qruplaşmanın 3 üzvü – Telman Abdullayev (Həmzət), Ra-

mil Əsədullayev və Gülşad Əlixanov öldürülür. Dəstənin rəhbəri İlqar Mollaçiyev isə ərazini tərk edə bilsə də, növbəti gün Samur çayını keçərkən Dağıstan polisi tərəfindən öldürülür [10].

Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən və müəyyən vaxtlarda cəmiyyəti təhdid edən terror təşkilatlarından biri də Ceyşullah “Allahın ordusu” hesab edilir. Bu terror təşkilatı ilk vaxtlarda yalnız Allahın yoluna çıxanlara qarşı mübarizə aparırdılar. Onların əsas hədəfi cəmiyyətdəki cadugarlar və ekstrasenslər hesab edilirdi. Onların ideologiyası ondan ibarət idi ki, bu kateqoriyadan olan insanlar Allahın işinə mane olur. Ceyşullah terror təşkilatının əsası Qaradağ rayonunda qoyulmuşdur. Onların Hizbullahın bir qolu olması barədə də məlumatlar vaxtaşırı mətbuatda yer almaqdadır. Yəni bu terror təşkilatından göstəriş alan Ceyşullah Azərbaycanda ictimai-siyasi asayışı pozmaqda maraqlıdır. Əlbəttə ki, burada siyasi maraqlar mövcuddur. Hizbullah terror təşkilatı İran İslam Respublikasının maliyyə, hərbi və siyasi dəstəyi ilə formalaşdırılan bir qruplaşmadır. Yəni təşkilat Orta Şərqdə İranın maraqlarını təmin etməyə çalışır. İranın Azərbaycanda müxtəlif dini təşkilatlar yaratmaqla dini qarşudurma yaratmaq istəyi daim mövcud olmuşdur. Bundan belə nəticə çıxara bilərik ki, Ceyşullahın əsas yaradıcısı məhz İrandır. Terror təşkilatı son illərdə Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı cihadə başlayacaqlarını bildirmişdir. Ceyşullah öz tərkibində azərbaycanlıları Suriya və İraqdakı hərbi əməliyyatlara cəlb etmişdir. 2020-ci ildə Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin keçirdiyi əməliyyatlar zamanı Ceyşullahın tərkibində Suriyada döyüşən azərbaycanlılar tutularaq istintaqa cəlb edilmişdir.

Bunlardan əlavə, Azərbaycanda “Hizbut-Təhrir”, “Qutbiyyə”, “Cihad” və s. kimi terrorçu dəstələr fəaliyyət göstərmişdir. Onların yalnız adlarında dəyişiklik ola bilər. Məqsədləri isə eynidir. Cəmiyyətdə mövcud siyasi sabitliyi pozmaq, siyasi qarşudurma və insanlarda xaotik psixologiya yaratmaqdır. Diqqət çəkən məqam isə bu terror təşkilatlarının maliyyələşməsidir. Xarici donörlər vasitəsilə iqtisadi təminat alan bu təşkilatlar yalnız onlardan asılı olaraq həmin donörlərin tapşırıqlarını icra edirlər.

2003-cü ilə qədər Azərbaycanda terror təşkilatlarına sponsorluq edən “Beynəlxalq Xeyriyyə Fondu” fəaliyyət göstərirdi. Alman qəzeti olan “Frankfurter Allgemeine Zeitung” bir vaxtlar Dağıstan döyüşçülərini maliyyələşdirmək üçün pulların Azərbaycanda yerləşən ərəb banklarının filiallarında onların hesablarına köçürüldüyü barədə məlumat vermişdi. Döyüşçülər, həmçinin Azərbaycanın cənub sərhədlərində nüfuzlu sponsorlara malikdirlər [11].

Azərbaycanda terror maliyyələşdirilməsi beynəlxalq institutlar tərəfindən edilsə də, bir çox hallarda bu resursların mənbəyi qonşu dövlətlər hesab edilir. Belə ki, Ermənistan, İran Azərbaycanda terroru hər zaman dəstəkləmişdir. İran xüsusi xidmət orqanları ölkə ərazisində ekstremist qruplaşmalar üçün iqtisadi resurslar ayırmışdır. İran təkcə Azərbaycanda deyil, digər ölkələrdə də bu fəaliyyətlə məşğuldur.

Hizbullahın lideri İranın tapşırıqlarına boyun əyməsə də, onlarla çox yaxındır. ABŞ Dövlət Departamentinin 2020-ci ildəki hesabatında göstərilir ki, İran Hizbullahə 700 milyon dollar yardım edib. Onlar təxmin edirlər ki, daha 300 milyon da toplanılır ki, təşkilata göndərsin. Bununla yanaşı hərbi dəstək də göstərilir. İran minlərlə raket və artilleriya sistemləri, pilotsuz kəşfiyyat aparatları təşkilata bağışlanmışdır [12].

Ümumiyyətlə, terror təşkilatları elə bir cəmiyyətdə fəaliyyət göstərir ki, həmin cəmiyyətdə işsizlik, siyasi-dini savadsızlıq yüksək səviyyədə olsun və insanların hüquqları dövlət tərəfindən tanınmasın və ya müdafiə olunmasın. Azərbaycan cəmiyyətində isə bu amillər aşağı səviyyədədir. Eləcə də, terrorla mübarizə aparan dövlət təşkilatları öz fəaliyyətini yüksək səviyyədə təşkil etmişdir. Məhz bu amillərdir ki, Azərbaycanda terrorla bağlı risklərin qarşısını alır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/ocak/25/ccandar.html>
2. <https://e-qanun.az/framework/3855>
3. https://dq.mia.gov.az/files/document/dini_ekstremizme_qarsi_mubarize_haqqinda.pdf
4. <https://mfa.gov.az/az/category/tehlukesizlik/terrorculuga-qarsi-mubarize>
5. <https://president.az/az/articles/view/3061/print>
6. Brien K A. Information age, terrorism and warfare // Small Wars and Insurgencies., 2003, No14, pp.183–206
7. <https://e-qanun.az/framework/5931>
8. <https://e-qanun.az/framework/1037>
9. <https://islamnews.ru/news-15340.html>
10. <https://m.modern.az/az/news/128590>
11. <https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycan-terrorunun-cografiyasi-meqale-7273>
12. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2022/11/FP_20221110_hezbollah_dilemmas_byman.pdf

BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Qasımov Zülfüqar

XÜLASƏ

Bu məqalədə beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə Azərbaycanın dünya siyasi müstəvisində həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında danışılmışdır. Cənubi Qafqazın əsas söz sahibi olan Azərbaycan Respublikası bu bölgədə sabitləşdirici rol oynamaqdadır.

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В БОРЬБЕ С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ

Гасымов Зульфугар

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о мерах, осуществляемых Азербайджаном на мировом политическом уровне в борьбе с международным терроризмом. Азербайджанская Республика, главный голос Южного Кавказа, играет стабилизирующую роль в этом регионе.

THE ROLE OF AZERBAIJAN IN THE FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM

Gasimov Zulfugar

SUMMARY

This article talks about the measures implemented by Azerbaijan at the world political level in the fight against international terrorism. The Republic of Azerbaijan, the main voice of the South Caucasus, plays a stabilizing role in this region.

AİLƏNİN MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN SOSIAL STRUKTURUNDA YERİ VƏ ROLU

Şahverdiyeva Fərqanə Baba qızı
BDU II kurs magistrantı
sahverdiyeva.ferqane25@gmail.com

Açar sözlər: ailə, sosial struktur, sağlam ailə, ailə rolları, ailənin qorunması, rifah səviyyəsi, ailə statistikasına, ailə strukturu, ailə məsuliyyəti.

Ключевые слова: семья, социальная структура, здоровая семья, семейные роли, защита семьи, уровень благосостояния, семейная статистика, структура семьи, семейная ответственность.

Key words: family, social structure, healthy family, roles of family, family protection, welfare level, statistics of family, family structure, family responsibility.

Sağlam cəmiyyət və güclü dövlətinin əsas təməllərindən birini təşkil edən ailə, sosial strukturun ayrılmaz hissəsidir. Bu səbəbdən, bütün dövrlərdə formalaşan ailə anlayışı və onun dəyərlərinin cəmiyyətdə yeri və rolu haqqında müzakirələr aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Ailənin cəmiyyət həyatında rolunu bununla ifadə etmək olar ki, o, adət-ənənələrin, milləti millət kimi formalaşdırıcı dəyərlərin, keçmiş nəsillərin təcrübəsinin əsas daşıyıcı və ötürücüsüdür. Fərdiyyətçiliyin aradan qaldırılaraq cəmiyyət üçün, insanın özündən başqa digər insanlar üçün çalışması, fərd anlayışının şəxsiyyət olma yolunda irəliləyişinin əsas təməl daşını məhz ailə təşkil edir ki, bu da fərdi həm də sosiallaşdırıcı məktəblərdən biridir.

Nikah və qohumluq, hüquqi, siyasi, iqtisadi, etnik və s. ictimai sistemlər, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olaraq öz ifadəsini bütövləşmiş şəkildə məhz ailə anlayışında tapır. Sosial strukturdakı gücü baxımından yanaşdıqda isə ailənin mahiyyətini məhz onun sosial qrup, sosial institut kimi xarakterizə olması ifadə edir. Ona görə də, ailənin sağlam və möhkəm olması, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən birini təşkil edir. Sağlam və möhkəm ailənin formalaşmasını isə dəyərlərdən, mental düşüncələrdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ailəni ailə kimi formalaşdırıcı dəyərlərin içərisində məsuliyyət anlayışı mühüm yer tutur ki, məhz bu məsuliyyət duyğusu bir üzvü digər üzvlə bağlayır. Bu dəyərin ailədə yox olması, görməzdən gəlinməsi, yaxud dağılması, sonda ailənin dağılmasına gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda ailə institutu elə formalaşmışdır ki, onda həm İslam dininin, həm milli adət-ənənələrimizin, həm də müasir günümüzün tələblərini ifadə edən yüksək keyfiyyətlər mövcuddur. Burada Şərqi və Qərbi dəyərləri, bir-birindən qopmuş şəkildə deyil, əksinə bir-biri ilə cəmlənmiş şəkildə çıxış edir. Məsələn əvvəllər Azərbaycanda çoxuşaqlı, geniş ailələr üstünlük təşkil edirdisə, artıq zamanla qloballaşmanın da təsiri nəticəsində bu anlayış get-gedə dəyişməyə başladı və artıq nuklear ailə tiplərinin sayı artmağa başladı ki, bu da Qərbi dəyərlərinin təsirinin ifadəsi kimi özünü göstərir.

Azərbaycan xalqının çox gözəl və zəngin milli ailə ənənələri, məişət sistemi var. Bu ənənələrin əsasında isə, böyüklərə, valideynlərə hörmət, tolerantlıq, sədaqətlik, vicdanlılıq və s. kimi yüksək insani keyfiyyət və xüsusiyyətlər durur. Azərbaycan ailəsinin digər ailə modellərindən uzunömürlülüüyü və sağlamlığı ilə özünəməxsus şəkildə seçilməsində də bu dəyərlər rol oynamışdır. Tarixən qədimdən, bugünkü müasir Azərbaycan cəmiyyətinə qədərki dövrü əhatə edən uzun bir zaman kəsiyinə diqqətlə baxdıqda görürük ki, kişilər Azərbaycan ailəsinin əsas iqtisadi dayağı rolunu oynayır və bu rola əsasən, qərarverici,

idarəedici, nəzarətedici funksiya yerinə yetirir. Lakin bu mənəvi dəyərin mövcud olması heç də o demək deyildir ki, burada hüquq bərabərsizliyi özünü göstərir.

Mənəvi aspektdən baxış bucağının bu istiqamətdə formalaşmasına baxmayaraq, ölkəmizdə qadın və kişi hüquqları bərabər səviyyədədir. Belə ki, bir ailəni təşkil edən kişinin necə ki cəmiyyətdə və idarəçilikdə seçmək və seçilmək, söz və fikir azadlığı, sahibkarlıqda aparıcı rolu mövcuddursa, eynilə qanun səviyyəsində bu hüquqlar qadınlara da aid edilir. Bu da qədimdən bəri Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan qadına hörmət, ehtiram və sevgi kimi yüksək keyfiyyətlərin ailə dəyərlərimizdə həmişə rolunun olmasından irəli gəlir.

Azərbaycan ailələrində özünü aşkar şəkildə büruzə verən övlad sevgisi kimi bir dəyər mövcuddur ki, bu dəyər hətta onu dünyanın ən qabaqcıl və inkişaf etmiş ölkələrində mövcud olan ailə formalarından tamamilə fərqləndirir və bu fərq müqayisəolunmaz səviyyədədir. Məhz bu dəyərin təcəssümüdür ki, cəmiyyətimizdə əksər valideynlər savadlı, ağıllı, özünü inkişaf etdirməyə meyilli gənclər yetişdirməyə çalışırlar. Bu da öz növbəsində təhsil başda olmaqla bir çox sosial strukturlara təsirsiz ötürür.

Eyni zamanda, böyüyə hörmət, sevgi, ailə məsuliyyəti və s. kimi kiçik yaşlarından övladlara aşılaraq dəyərlər sayəsində, əksər gənclər valideynə olan öhdəliklərini canla-başla yerinə yetirməyə çalışır, müəyyən yaş ötməklərinə baxmayaraq, onların məsuliyyətini öz öhdəliklərinə götürür və ömürlərinin sonuna kimi onların qeydinə qalırlar ki, bu da öz növbəsində qocalar evləri, kimsəsizlər evində göstəricilərin, digər dövlətlərlə müqayisədə olduqca aşağı olmasına səbəb olur.

Ailə dəyərlərinin qorunması zərurəti, hər bir dövlətdə cəmiyyət üçün güclü ailələr formalaşdırmağa maraqlı oyadır. Dünyanın bir çox ölkələrində bu məsələ ilə bağlı tədbirlər görülür, bir sıra layihələr hazırlanır ki, bunlardan biri də məhz Azərbaycanda özünü büruzə verir. Hal-hazırda ölkəmizdə qüvvədə olan qanunlara nəzər saldıqda görürük ki, aztəminatlı ailələrin ehtiyacları əsaslı surətdə ödənilməyə çalışılır, əhəlinin sosial müdafiəsi üçün bir sıra istiqamətlərdə ardıcıl tədbirlər təşkil olunur.

Ailə yaşının 18 yaşdan yuxarı olduqda qanuni hesab olunması, nikahdan öncə məcburi tibbi müayinədən keçirilmə və s. qanunlarda edilmiş dəyişiklikləri nəzərə alaraq vurğulanmalıdır ki, bu cür qərarların dövlət səviyyəsində təsdiqini tapması, dövlət tərəfindən Azərbaycan cəmiyyətində sağlam ailə və gələcək nəsillərin formalaşdırılmasında mühüm addımların atıldığını sübut edir.

Cəmiyyətimizin bir çox sahələrində baş verən struktur dəyişikləri nəticəsində, ailə institutunda da bir sıra dəyişiklər özünü göstərir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə ailəni təşkil edən insanların dünyagörüşünə təsir göstərir. Buna misal olaraq, ailədə sosial rollarda müasir dövr üçün baş verən dəyişiklikləri göstərmək olar. Cəmiyyəti inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlər nəticəsində ailədə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə müasir cəmiyyət üçün qadınların rolunun kişilərlə bərabər olması səciyyəvi haldır.

Ailənin strukturunda qadınlar maddiyyatla bağlı məsələlərdə daha önəmli rol sahibi olmağa başlamış, məsuliyyətlə bağlı məqamlarda isə, qadınlarla bərabər kişilərin də rolu artmışdır. Cəmiyyətdə hələ də ailənin strukturunda qadınların rolunun kişilərin rolundan geri qaldığını düşünən, yaxud bunun doğru olduğunu fikirləşən insanlar az da olsa mövcuddur. Dövr olaraq müqayisə etdikdə ortaya çıxan fərq bundan ibarətdir ki, cəmiyyətdə ildən – ilə bu düşüncə tərzinə sahib kütlənin sayında göstəricilər ciddi fərqlər azalmağa başlayır.

Ailə sosial strukturun əsasını təşkil edən vacib sosial institutlardan biri kimi, həm Azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən, həm də dövləti tərəfindən qorunub saxlanılmağa çalışılır. Müasir dövrün vəziyyəti üçün ailə bir sosial qrup kimi sağlam, illərin sınağından çıxmış, dayanıqlı təmələ malik model kimi özünü göstərə bilər. Buna səbəb cəmiyyətdə sağlam ailə strukturunun formalaşdırılmasına diqqətin ayrılmasıdır. Sağlam struktura malik olmayan ailələrin sayı nə qədər çox olarsa, cəmiyyətin sosial strukturu inkişafda bir o qədər gözlənilən nəticədən geri qalar.

Sağlam ailələrin formalaşdırılması yolunda atılan gərəkli addımlardan biri də mövcud ailə vəziyyəti üçün evliliyin yalnız və yalnız əks cinslər arasında həyata keçirilə bilməsidir. Bu məsələ cəmiyyətdə həm qanuni baxımdan, həm də cəmiyyət üzvləri tərəfdən yalnız bu cür qəbul edilir. Digər ailə modellərinin cəmiyyətimiz tərəfindən qəbul edilməməsi, müasir Azərbaycan cəmiyyətini digər cəmiyyətlərdə fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

Cəmiyyətin sosial quruluşunda ailə ilə bağlı diqqət edilməli vacib məqamlardan biri də ailənin rifah səviyyəsinin özünü hansı dərəcədə bürüzə verməsidir. Bununla bağlı olaraq, əsas məqsədi aztəminatlı ailələr, şəhid ailələri, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ailələrinin rifah səviyyəsinin artması olan bir sıra mühüm layihələr hazırlanır və tədbirlər həyata keçirilir. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsi də öz növbəsində müasir cəmiyyətdə sağlam ailələrin formalaşdırılaraq sayının artmasına öz təsirini göstərir. Həyata keçirilən tədbirlərdə və göstərilən dəstəklərdə ailənin tərkibində qadınlar və uşaqlara edilən dəstəklər xüsusilə seçilir. Cəmiyyətin sosial quruluşunda baş verən inkişaf proseslərini ailə ilə bağlı inkişafdən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Bir cəmiyyətdə sağlam təməl malik dövlətin formalaşdırılması üçün, o cəmiyyətdə ilk növbədə sağlam struktura malik ailə formalaşdırılmalıdır.

“Müstəqil Azərbaycanda ailə siyasətinin əsas prinsipləri uğurla həyata keçirilir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ailəsi dövlətin himayəsindədir. Bir sözlə, cəmiyyət və dövlət modernləşən ailə institutunun təməllərinin möhkəmliyini təmin etmək, onun nüfuzunun artmasına nail olmaq üçün ciddi addımlar atır” [3, səh 3].

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmilə Çiçək, “Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar”, Bakı 2018
2. Quliyeva Nərgiz, “Family and family life in modern Azerbaijani village”,
3. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/aprel/170916.htm
4. <https://barassociation.az/en/news/792>

AİLƏNİN MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN SOSIAL STRUKTURUNDA YERİ VƏ ROLU

Şahverdiyeva Fərqanə

XÜLASƏ

Cəmiyyətin sosial quruluşunun inkişaf səviyyəsi onun əsasını təşkil edən fərdlərdən olduqca asılıdır. Bu səbəbdən fərdi fərd kimi formalaşdıran, onun fərdiyyətçiliyini aradan qaldıran ailə anlayışı daim diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bir cəmiyyətdə nə qədər çox sağlam ailə formalaşarsa, bir o qədər möhkəm sosial quruluş formalaşdırmaq mümkündür. Çünki sağlam ailədə formalaşan fərdlər, sağlam fərdlərə çevrilir və cəmiyyətin sosial quruluşunun təməlini təşkil edən bir çox sahələr üçün yararlı rol oynayır. Ailədə baş verən hər bir dəyişiklik sosial quruluşun digər sahələrinə də təsirsiz ötüşmür. Ailə statusların, sosial rolların formalaşdığı əsas qruplardan biri hesab olunur. Bununla bağlı olaraq, müasir dövr Azərbaycan cəmiyyətində də ailə ilə bağlı inkişafın daha da müsbət istiqamətlənməsi yönündə tədbirlər həyata keçirilir və sağlam struktura malik, rifah səviyyəsi yüksək ailələrin sayının artmasına diqqət yetirilir.

МЕСТО И РОЛЬ СЕМЬИ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Шахвердиева Фаргана

АННОТАЦИЯ

Уровень развития социальной структуры общества во многом зависит от индивидов, составляющих его основу. По этой причине понятие семьи, формирующее человека как личность и снимающее его индивидуализм, всегда должно быть в центре внимания. Чем больше здоровых семей образуется в обществе, тем прочнее можно сформировать социальную структуру. Потому что люди, сформированные в здоровой семье, становятся здоровыми личностями и играют полезную роль во многих областях, составляющих основу социальной структуры общества. Семья считается одной из основных групп, где формируются статусы и социальные роли. В связи с этим в современном азербайджанском обществе принимаются меры в направлении более позитивного направления семейно-родственного развития, уделяется внимание увеличению числа семей со здоровым укладом и высоким уровнем благосостояния.

THE PLACE AND ROLE OF THE FAMILY IN THE SOCIAL STRUCTURE OF MODERN AZERBAIJAN SOCIETY

Shahverdiyeva Farghana

SUMMARY

The level of development of the social structure of the society depends greatly on the individuals who form its basis. For this reason, the concept of family, which forms an individual as an individual and removes his individualism, should always be in the center of attention. The more healthy families are formed in a society, the stronger it is possible to form a social structure. Because individuals formed in a healthy family become healthy individuals and play a useful role in many areas that form the foundation of the social structure of society. Every change that occurs in the family does not affect other areas of the social structure. Family is considered one of the main groups where statuses and social roles are formed. In this regard, in the modern Azerbaijani society, measures are being taken in the direction of more positive direction of family-related development, and attention is paid to increasing the number of families with a healthy structure and a high level of well-being.

POLİTOLOGİYA, İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

ABŞ-IN AZƏRBAYCAN ÜZƏRİNDƏN FORMALAŞDIRDIĞI DİPLOMATİK SİYASƏT

*Mehraliyeva Şövkət Cəmil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
mehraliyevasovkt@gmail.com*

Açar sözlər: ABŞ, Aİ, Rusiya, İran, Qarabağ, Türkiyə

Keywords: USA, EU, Russia, Iran, Karabakh, Turkey

Ключевые слова: США, ЕС, Россия, Иран, Карабах, Турция

Giriş: ABŞ-la Azərbaycan arasındakı siyasi münasibətlər 1918-1920-ci illərdə başlayıb. Bu dövrdə Azərbaycan rəhbərliyi Paris konfransı zamanı prezident V.Vilsonla görüşsə də ABŞ Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımamışdı. Buna baxmayaraq, ABŞ-ın ölkədə diplomatik nümayəndəsi var idi. Yalnız 1920-ci il yanvarında ABŞ Antanta blokunun üzvü kimi Azərbaycanı de-fakto tanıdı [1, s. 361]. Bu tanınmadan bir neçə ay sonra Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafına imkan vermədi. Yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ABŞ regionda fəallaşmağa başladı. Beynəlxalq münasibətlərdə region ölkələrinin siyasətindən asılı olmayaraq həmin bölgəni təhlil etmək mümkün deyil. Azərbaycanın ABŞ üçün əhəmiyyətli respublika olması regional və qlobal güclərin Bakı mərkəzli siyasət formalaşdırmasına səbəb olur. ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycanın strateji olaraq əhəmiyyətini göstərən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

- Zəngin karbohidrogen potensialı, o cümlədən digər faydalı qazıntılar;
- Azərbaycanın ABŞ-ın “Şər üçbucağı” hesab etdiyi ölkələrdən biri olan İranla qonşu olması;
- SSRİ-ni öz varisi hesab edən Rusiya Federasiyasının Azərbaycandakı maraqları;
- 21-ci yüzilliyin ilk onilliklərində iqtisadi sıçrayışa nail olmuş Çinin Yaxın Şərqdən qaynaqlanan enerjidən asılılığı və bu siyasətin Xəzər hövzəsi ilə şaxələndirmək arzusu;

Bu xüsusiyyətlər ABŞ-ın regiondakı siyasəti ilə yanaşı Azərbaycan xarici dövlətlərlə münasibətlərini istiqamətləndirdi. Demək olar ki, ABŞ-ın Bakı siyasəti də dolayısıyla bu ölkənin Rusiya Federasiyası, İran və Çinlə bağlı siyasətini müəyyən edir [2, s. 257-258].

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda Rusiya ilə apardığı enerji mübarizəsi: ABŞ dövlət xadimi Zbiqnev Bjezinski SSRİ dağılandan sonra ABŞ-ın Qafqazla bağlı siyasətini üç dövrə bölüb:

- 1991-1995: ABŞ-ın Qafqazda Moskvaya əsaslanan siyasət yürütməsi;
- 1995-2001: ABŞ-ın müstəqil respublikalara münasibətdə yaxınlıq.
- 2001-dən sonra : ABŞ-ın daha fəal siyasəti [3, s. 117].

İlkin dövrdə ABŞ Cənubi Qafqaz siyasətini Rusiya üzərindən həyata keçirdi. Bunun ən mühüm səbəbi Rusiya Federasiyasının beynəlxalq sistemə inteqrasiyası və bununla da təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Bu mənada Rusiya Federasiyasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş “yaxın ətraf mühit doktrinası” ABŞ tərəfindən də təsdiqlənmişdi. Rusiya və ABŞ-ın Qafqaz siyasəti paralellik nümayiş etdirirdi [4, s. 89-90]. 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan da siyasətini Rusiya üzərindən qurmuşdu. Ölkənin ilk Prezidenti Ayaz Mütəllibov və daha sonra prezident vəzifəsini icra edən Yaqub Məmmədov Rusiya meyli idi. Bu dövrdə Azərbaycan enerji resurslarını xarici bazarlara Bakı – Novorossiysk xətti ilə çatdırırdı. İlkin dövrdə bu neft kəməri Azərbaycan üçün iqtisadi baxımdan sərfəli idi [5, s. 291]. Lakin 1992-ci ildə Azərbaycanda anti-Rusiya siyasət yürüdən AXC-nin iqtidara gəlməsi ilə vəziyyət dəyişdi.

Azərbaycan neft resurslarını xarici bazarlara çıxarmaq üçün alternativ mənbələr axtarmağa başladı. Bununla bağlı Prezident Ə.Elçibəy Britaniya Baş naziri M.Tetçerlə görüşdü. Lakin 1993-cü ilin iyununda Gəncədən baş verən proseslərdən sonra Ə.Elçibəy paytaxtdan

qaçdı. Prezident vəzifəsini icra edən Heydər Əliyev ilkin olaraq bu layihəni ləğv etdi. 1993-cü ilin payızında Azərbaycan MDB və KTMT-yə daxil oldu. Lakin Zəngilanın işğalından sonra Prezident Əliyev siyasi vektoru 180 dərəcə dəyişdi. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə ölkədə neft resursları üzərində əsas sərmayə Qərb dövlətlərinə, o cümlədən ABŞ-a verildi. Bu dövrdən etibarən Bakını Qərblə birləşdirəcək neft layihəsi məsələsi gündəmə gəldi.

1995-ci ildən etibarən ABŞ-ın Azərbaycanda təsiri güclənməyə başladı. İlk dəfə Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) neft boru kəmərinin inşası məsələsi müzakirə olunmağa başladı. 1997-ci ilin martında ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisi Səndi Berqer Xəzər regionunun ABŞ üçün xüsusi rolundan danışmışdı. Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatlarının əhəmiyyəti Ağ Evin “Yeni əsr üçün Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” adlı hesabatında xüsusi qeyd var idi. ABŞ-ın keçmiş energetika naziri Federiko Penya Ağ Evin Azərbaycandan Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına qədər strateji boru kəməri çəkilməsi planını dəstəklədiyini açıq formada bildirmişdi [5, s. 293]. ABŞ BTC boru kəmərinin marşrutunun müəyyənləşdirilməsində Rusiyayı neytrallaşdırmaqla bu ölkənin Azərbaycanla yaxınlaşmasının qarşısını aldı [2, s. 258]. Bu layihənin istismara verilməsindən 1 il sonra Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəməri layihəsi yekunlaşdı. Beləliklə, 2007-ci ilin martında yekunlaşan bu layihə təbii qazın Avropaya nəqli üçün mühüm alternativ marşrutu müəyyənləşdirdi. Bu layihələr ABŞ, Aİ, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında ümumi maraq formalaşdırdı.

Azərbaycan eyni dövr ərzində Rusiyanın təklif etdiyi Rusiya ərazisindən Qara dənizə vahid boru kəmərinin çəkilməsi təklifindən imtina etdi. Əvəzində Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən Aralıq dənizinə boru kəməri layihəsi həyata keçirildi. Növbəti illərdə ABŞ Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya boru kəməri, Nabukko, eləcə də dəmir yolları layihələrini dəstəklədi [6, s. 166]. Lakin ABŞ Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən nəql olunacaq yeni layihələrə təbii qaz və neft ehtiyatı Azərbaycandan dəfələrlə çox olan Qazaxıstan və Türkmənistanı cəlb edə bilmədi. Bu səbəbdən Azərbaycan nisbətən kiçik layihə olan TAP üzərinə fokuslandı. 2022-ci ilin martında Yunanıstan və Bolqarıstanın xəttə qoşulması ilə Azərbaycan qazının Avropaya birbaşa nəqli başladı. 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsindən sonra Aİ və ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sanksiyaları, eləcə də rus təbii qazının Avropaya nəqlinin minimuma düşməsi yenidən Azərbaycanın önəmini ortaya çıxardı. Avropa Komissiyasının Prezidenti Ursula fon der Leyenin 2022-ci ilin iyulunda Bakıya gələrək Azərbaycanla təbii qazla bağlı müqavilə imzalaması bu vacib geosiyasi dəyişikliyi göstərdi. Bu səbəbdən ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycanın təbii resursları əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ABŞ-ın Azərbaycan siyasətində İran faktoru: SSRİ-nin dağılmasından sonra İran islam, eləcə də mədəni amildən istifadə edərək Qərb dövlətlərinin, xüsusən də ABŞ-ın mümkün təsirini azaltma siyasətinə başladı. ABŞ rəsmiləri Azərbaycan və Türkmənistandakı anti-İran siyasətlərini çox aydın və intensiv şəkildə ifadə edərək İranla mümkün əməkdaşlığın qarşısını almağı hədəfləmişdi. Həm Azərbaycan, həm də Türkmənistanın milyonlarla soydaşlarının İranda yaşaması bu siyasət üçün əsas vasitə roluna çevrilmişdi. Lakin bu siyasət ilk dövrdə uğur qazanmadı. Türkmənistanın özünü neytral dövlət elan etməsindən sonra gözlər Azərbaycana çevrildi. 11 sentyabr hadisələri, belə demək mümkünsə, ABŞ-İran münasibətlərinə mənfi mənada yeni təkan verdi. Bu tarixdən sonra ABŞ dünya ölkələrini iki kateqoriyada qiymətləndirdi:

- Təhlükəli ölkələr
- Dost ölkələr. [7, s. 127].

İrannın kütləvi qırğın silahı istehsal etmək söyləri, ABŞ-ın “İran beynəlxalq terrorizmi dəstəkləyir” iddiası və İrannı “Şər üçbucağı” çərçivəsində qiymətləndirməsi dünya gündəmini zəbt etməyə başladı. Xüsusilə, ABŞ-ın “Buş Doktrinası” ilə İrannı hədəf ölkə etdiyinə dair fikir hakim olmuşdur. [8, s. 75]. Ağ Ev 2002-ci ilin sentyabrında “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” adlı mətnə İrannı əsas düşməni elan etdi. Mətnə diqqətəlayiq ifadə “preventiv zərbə” anlayışı idi. Müvafiq olaraq, o, ABŞ-a qarşı mümkün terror aktına qarşı tədbirlərin görülməsini ehtiva edir.

di. Belə bir zərbə endirilməsi güman edilən əsas ərazilər Körfəz ölkələri və Azərbaycan ola bilərdi. Məhz həmin ildən Azərbaycanla ABŞ-ın münasibətləri daha da dərinləşdi. 2002-ci ildə Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığın dərinləşməsi və 2007-ci ildə “Hərbi Əməkdaşlıq Planı” sənədləri imzalandı. Lakin Azərbaycanın xarici siyasətində İranla bağlı bu cür aqressiv münasibət yox idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda keçirilən sorğuda respondentlərin böyük əksəriyyəti belə bir müdaxilənin əleyhinə olduğunu bildirmişdi. Bundan başqa, ABŞ da İran məsələsində ehtiyatlı davranırdı. ABŞ Prezidenti Corc Buş aqressiv siyasət aparsa da İran məsələsini hərbi güc vasitəsilə yox, diplomatik yolla həll etməyə çalışdı. Eyni proses Barak Obamanın prezident seçildiyi dövərdə də davam etdi. Buşdan fərqli B.Obamanın İranla dialoq qapısını açmaq istəyi sülhə olan ümidləri artırdı [9, s. 2].

Bundan başqa, ABŞ-ın İran siyasətində daha bir həlledici dövlət də İsraildir. İsrailin Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığı ABŞ-Azərbaycan-İran siyasətinə dərinlən təsir edir. Belə ki, B.Obama 2008-ci il dekabrın 27-də İsrailin Qəzzaya həyata keçirdiyi hava əməliyyatını dayandırmışdı [10, s. 58]. İsrail istər İran məsələsində, istərsə də Fələstin münaqişəsində ən zəif dəstəyə məhz B.Obamanın prezident olduğu dövəründə məruz qaldı. ABŞ, Aİ, Çin və Rusiyanın 2015-ci ildə İranla nüvə proqramı müqaviləsini imzalaması İsrail üçün ağır zərbə oldu. Lakin bu siyasət respublikaçı Prezident D.Trampın zamanında yenidən dəyişdi. 2017-ci ildə Prezident D.Trampın müqavilədən geri çəkilməklə İrana ağır sanksiyalar tətbiq etməsi, eləcə də 2020-ci ildə SEPAH-ın “Qüds” qanadının lideri Qasım Süleymanın öldürməsi vəziyyəti gərginləşdirdi. Bu dövər qədər Azərbaycan ABŞ və İsrailin İran proksi konfliktinin bir hissəsinə çevrilmək istəmirdi. Lakin 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsinin bitməsindən sonra Azərbaycan və İran arasında başlanan gərginlik bu ölkəyə qarşı de-fakto ABŞ-İsrail-Azərbaycan yarandığı görünür. Bu, özünü daha çox İsrail-Azərbaycan münasibətlərində göstərir.

ABŞ-ın Qarabağ siyasəti: ABŞ soyuq müharibənin başa çatmasından sonra bölgədə yaranan güc boşluğunu qiymətləndirmək və onun effektiv hala salmaq üçün mühüm qərar qəbul etdi. Bu istiqamətdə 1991-ci ildə “Azadlığa Dəstək Aktı” adı altında qanun qəbul edildi. Bunun qanunun məqsədi keçmiş SSRİ respublikalarında insan hüquqlarının və demokratiyanın inkişafına töhfə vermək, bunun üçün isə maddi yardım göstərmək idi. Lakin Azərbaycanın bu yardımdan yararlanmasının qarşısını almaq üçün 1992-ci ildə bu qanuna əlavə maddə (907-ci düzəliş) əlavə edildi [2, s. 259]. Bu qərarın qəbul olunmasında əsas güc erməni diasporu idi. Bu qərar Azərbaycanda AXC iqtidarı zamanı qəbul edilmişdi. De-fakto bu qərar ABŞ-ın Ermənistanı dəstəkləməsi demək idi. ABŞ Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi ilə bağlı BMT-nin 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində ermənilərin qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsinə səs versə də bölgədəki apardığı siyasət tamamilə fərqli idi. Vaşinqton “işğal edilmiş ərazilər” Ermənistanına qarşı heç bir sanksiya tətbiq etmədi, əksinə, Azərbaycana qarşı müəyyən sanksiyalar tətbiq olundu. Bu məsələdə ABŞ dövlət administrasiyası ilə Konqresin fikri üst-üstə düşmürdü. ABŞ Konqresi bu dövər də ardıcıl olaraq Ermənistanı Azərbaycandan xeyli çox vəsait ayırdı. 1992-2005-ci illərdə Ermənistan ABŞ-dan 1,3 milyard dollar yardım alıb.

Lakin ABŞ-ın regiondakı siyasəti getdikcə daha çox Azərbaycana yönəldi və 2002-ci ildə ABŞ Prezidenti Corc Buş 907-ci düzəlişi müvəqqəti olaraq ləğv etdi. Buşun bu düzəlişi ləğv etməsində bir digər amil Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında ABŞ-ın rolu idi. ABŞ problemin həlli üçün Minsk Qrupu çərçivəsində məhdud missiyanı öz üzərinə götürdü. 2001-ci ildə Minsk Qrupunun üç həmsədri, ABŞ-ın dövlət katibi Kolin Pauer, Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin iştirakı ilə Ki-Vestdə keçirilən görüşlərdə müəyyən irəliləyişin əldə olunduğu bildirilsə də, heç bir ciddi nəticə alınmadı. 1991-2001-ci illərdə Robert Köçeryanla Heydər Əliyev arasında keçirilən görüşlərin gündəmində olan xarici işlər üzrə mütəxəssis Robert Qolenin hazırladığı plan da iflasa uğradı. O zaman Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarda iştirak edərək Dağlıq Qarabağ məsələsində dəstək axtarırdı. Rusiya Ermənistanın təhlükəsizliyini təmin edən indiki statusunu qoruyub saxlayır, Azərbaycana isə silah satırdı. ATƏT-in

Minsk Qrupunun sülh planı isə daha çox Dağlıq Qarabağın faktiki müstəqilliyi qorunması, Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında Laçın dəhlizi açılması, bunun müqabilində Ermənistanın işğal etdiyi ətraf rayonlardan çıxması üzərində fokuslanmışdı. ABŞ de-yure Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu etiraf edirdi və 100.000-ə yaxın azərbaycanlı qaçqına humanitar yardım göstərirdi. Ümumi olaraq isə ABŞ-ın mövqeyi daha çox Ermənistanla yaxın idi. ABŞ-ın dövlət katibi Hilari Klinton 2010-cu il iyulun 4-də Bakıya səfər edən zaman çıxışında demişdi: *“Birləşmiş Ştatlar bu regionda (Dağlıq Qarabağ) münaqişələri həll edə bilməz, lakin biz tərəfdaş və vasitəçi ola bilərik”* [11, s. 5-6].

2014-cü ilin iyununda Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin ABŞ, Rusiya və Fransanın baş nümayəndələrinin tərəflərə silahlanma yarışından qaçma və danışıqlarla bağlı tövsiyəsi həmin dövlətlərin status-kvo siyasətini dəstəklədiyini göstərirdi. Lakin Azərbaycan bu status-kvo ilə razılaşa bilməzdi. ABŞ-da Donald Trampın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycanla münasibətlərdə yeni dövr başladı. Trampın İrana qarşı sərt mövqeyində Azərbaycanla yaxşı münasibətlər qurma istəyi özünü Vətən müharibəsi zamanı göstərdi. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı ABŞ Azərbaycana demək olar ki, heç bir təzyiqə məruz qoymadı. Lakin Trampın gedişindən sonra Co Baydenin iqtidara gəlməsi yeni siyasi kurs formalaşdı. Belə ki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bitdiyi elan etsə də ABŞ israrla Azərbaycanı Ermənistanla ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlara çağırırdı. Hazırda ABŞ-ın xarici siyasətində ermənipərəst çalarlar özünü Laçın dəhlizində keçirilən ekoloji aksiya çərçivəsində də göstərməkdədir.

Nəticə: Soyuq müharibənin bitməsindən 2001-ci il sentyabrın 11-dək olan dövrdə ABŞ Qafqazda enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara çatdırılmasını prioritet hesab edən və iqtisadi maraqlara əsaslanan siyasət yeritdi. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra ABŞ-ın Qafqaz siyasətində təhlükəsizlik məsələləri və narahatlıqlar ağırlaşmağa başladı. Lakin Əfqanıstan və İraq, ümumilikdə Yaxın Şərq və Asiya-Sakit okean regionu kimi məsələlər ABŞ-ın əsas maraqlarıdır. Qafqaz regionunda baş verən proseslər ABŞ üçün nisbətən arxa planda qaldı. Rusiyanın yenedən gündəmə gəlməsi və onun Qərblə münasibətlərində daha çox qarşıdurma mövqeyi Gürcüstan böhranında özünü büruzə verməsi ABŞ-ın regionla bağlı siyasətində Rusiyanın balanslaşdırılması zərurətinə səbəb oldu. ABŞ qlobal aktorlardan biri olan Rusiyaya qarşı balanslaşdırıcı, regional güclərdən biri olan İrana qarşı isə bölgədəki təsirini azaltmaq və istisna etmək, Türkiyəyə qarşı əməkdaşlıq və dəstək siyasəti həyata keçirir. Qafqazda Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kimi nisbətən kiçik ölkələrə təsir imkanlarını maksimum dərəcədə artırmaq məqsədi güdür. Lakin regionun mürəkkəb dinamikası və münaqişələri Vaşinqtonun məqsədlərinə çatmasını çətinləşdirir. Azərbaycan xüsusilə enerji resursları və Mərkəzi Asiyaya əlverişli yol rolu ilə seçilir.

Gürcüstan Xəzər hövzəsi neftinin nəqlində tranzit ölkə statusu, Qara dənizə sahilyanı mövqeyi, ərazi bütövlüyü ilə bağlı ciddi təhlükələrlə üzləşməsi və Rusiyanın məsələyə müdaxiləsi ilə Vaşinqtonun diqqətini çəkir. Ermənistan isə ABŞ-ın xarici siyasəti baxımından çox mürəkkəb vəziyyət yaradır. Bir tərəfdən Ermənistanın Rusiyadan siyasi, iqtisadi və hərbi asılılığı, Kremlə sıx əlaqələri problem kimi qiymətləndirilir və İrəvan ABŞ-dan əsaslı yardım almaqda davam edir. 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya həyata keçirdiyi hərbi müdaxilədən sonra Ermənistanın Rusiya ilə uzaqlaşaraq Aİ və ABŞ yönümlü siyasət aparması ABŞ-ın regionda güclənməsi ilə özünü göstərdi. Azərbaycanın Rusiya ilə 2022-ci ildə imzaladığı bəyannamə, eyni zamanda Aİ-yə təbii qaz nəqli ilə bağlı müqavilə əsrin əvvəllərindən bəri başladığı neytral siyasətini hələ də qoruduğunu göstərir. Azərbaycan Aİ ölkələri və NATO strukturları ilə əlaqələrin dərinləşməsində maraqlıdır. Bununla belə, Azərbaycan bütün güc mərkəzləri ilə yaxşı münasibət qurmağa çalışır. Azərbaycan Rusiya ilə bütün sahələrdə fəal əməkdaşlıq edir, lakin hazırda Avrasiya inteqrasiya layihələrinə qoşulmaq niyyətində deyil.

Azərbaycan NATO və ya Aİ-yə üzvlük arzusunu bəyan etmir. Əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan qismən neytrallıq şəraitindən faydalanır [6, s.

167]. Avrasiya ABŞ üçün getdikcə əhəmiyyət kəsb edən strateji bir bölgədir. Zbiqnev Bjezinski Soyuq Müharibədən dərhal sonra yazdığı kitabda Avrasiyanı həm qlobal, həm də regional aktyorların öz geostrateji və iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün daim rəqabət apardığı “böyük şahmat taxtası” kimi təsvir etmişdir. Qafqaz da bu şahmat taxtasının mərkəzindədir və bu baxımdan ABŞ-in onun əhəmiyyətini artırması, onu qoruması qaçılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifova, S. (2014). The recognition of the independence of Azerbaijan Democratic Republic in Paris Peace Conference and the attitude of Iran. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 355
2. İyikan, N. (2009). ABD'nin Azərbaycan ilişkilerine etki eden parametreler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), 255-267
3. Brzezinski, Z. (2005). Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri, (çev. Yelda Türedi). *İstanbul: İnkılap Kitapevi*
4. Mikail, E. H. (2012). ABD'nin Kafkasya Politikasının Güvenlik Boyutu. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(2), 87-97.
5. Маркова, Е. А. (2021). Отношения США и Азербайджана в Каспийском регионе (90-е годы XX века). *Проблемы постсоветского пространства*, 8(2), 288-296
6. Yılmaz, Ş. (2012). ABD'nin Kafkasya Politikaları. *İçinde: Aydın M (Editör). Kafkaslar Değişim Dönüşüm Avrasya Üçlemesi III, 1*, 147-171.
7. Çelikkanat, E. (2007). 11 Eylül Sonrası ABD-İran İlişkileri ve Siyasi Boyutta Türkiye'ye Etkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 3(06), 123-152.
8. Parsi, T. (2012). *A single roll of the dice: Obama's diplomacy with Iran*. Yale University Press.
9. Heisbourg, F. (2003). A work in progress: The Bush doctrine and its consequences. *The Washington Quarterly*, 26(2), 73-88.
10. Ruebner, J. (2016). Obama's Legacy on Israel/Palestine. *Journal of Palestine Studies*, 46(1), 50-64
11. Yildirim, Z. (2012). US Foreign Policy Towards Azerbaijan: From Alliance to Strategic Partnership. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 11(4), 1-15.

ABŞ-IN AZƏRBAYCAN ÜZƏRİNDƏN FORMALAŞDIRDIĞI DIPLOMATİK SİYASƏT

Mehraliyeva Şövkət

XÜLASƏ

ABŞ və Azərbaycanın 1918-ci ildən etibarən yaranmış dövlətlərarası münasibətlərində müxtəlif dövrlərdə eniş və qalxış müşahidə olunub. Xüsusilə 25 dekabr 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət ABŞ üçün xüsusi önəm daşımışdır. ABŞ-in ilkin dövrlərdə Rusiya ilə birlikdə apardığı siyasət zamanla bu iki ölkələr arasında baş verən soyuqluqdan asılı olaraq dəyişmişdir. ABŞ-in Azərbaycanı həm təbii sərvətləri, həm də 2001-ci il terror hadisələrindən sonra İranla yaranmış diplomatik gərginlikdən sonra regiondakı əsas siyasi dayaq kimi görmüşdür. Bu siyasət müxtəlif dövrlərdə ABŞ Konqresinin Azərbaycan əleyhinə qərarlar verməsi, eləcə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ermənipərəst mövqe nəticəsində nisbətən zədələnsə də Dövlət departamentinin səyləri ilə ölkədə bu ölkənin reytingi yüksək olaraq qalıb. Xüsusilə 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsindən sonra regionda Rusiya-İran ittifaqının yaranması Azərbaycanın ABŞ üçün əhəmiyyətini daha da artırıb. Bu məsələyə eyni zamanda enerji təhlükəsizliyi problemini də əlavə etsək ABŞ-in Azərbaycan münasibətlərinin qarşıdakı illərdə intensiv inkişafını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА США В ОТНОШЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мехралиева Шавкат

АННОТАЦИЯ

Межгосударственные отношения между США и Азербайджаном, установившиеся с 1918 года, в разные периоды переживали взлеты и падения. Особенно после распада СССР в 1991 году новая геополитическая ситуация на Южном Кавказе имела особое значение для США. Политика, проводимая США в отношении России в первые дни, со временем менялась в зависимости от геополитического конфликта между этими двумя странами. Соединенные Штаты рассматривают Азербайджан как главную политическую опору в регионе после природных ресурсов и дипломатической напряженности с Ираном после террористических актов 2001 года. Хотя эта политика была относительно повреждена из-за решений Конгресса США против Азербайджана в разное время, а также проармянской позиции в нагорно-карабахском конфликте, рейтинг этой страны оставался высоким в стране благодаря усилиям Государственный департамента. Особенно после военной интервенции России на Украине в 2022 году формирование российско-иранского альянса в регионе еще больше повысило значение Азербайджана для США. Если добавить к этому вопросу одновременно и проблему энергетической безопасности, то можно было прогнозировать интенсивное развитие американо-азербайджанских отношений в ближайшие годы.

US DIPLOMATIC POLICY TOWARDS AZERBAIJAN

Mekhralieva Shavkat

SUMMARY

The interstate relations between the United States and Azerbaijan, which have been established since 1918, have seen ups and downs in different periods. Especially after the collapse of the USSR in 1991, the new geopolitical situation in the South Caucasus was of special importance for the United States. The policy that the United States conducted with Russia in the early days has changed over time depending on the coldness between these two countries. The United States has seen Azerbaijan as the main political pillar in the region after both natural resources and diplomatic tensions with Iran after the terrorist incidents of 2001. Although this policy was relatively damaged due to the decisions of the US Congress against Azerbaijan at various times, as well as the pro-Armenian position in the Nagorno-Karabakh conflict, the rating of this country remained high in the country due to the efforts of the State Department. Especially after Russia's intervention in Ukraine in 2022, the formation of the Russian-Iranian alliance in the region has further increased the importance of Azerbaijan for the United States. If we add the problem of energy security to this issue at the same time, it was possible to predict the intensive development of US-Azerbaijan relations in the coming years.

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQLAR

Məmmədov Rauf Qurban oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
raufmmdov726@gmail.com

Açar sözlər: Şuşa bəyannaməsi, strateji əməkdaşlıqlar, Cənubi qafqaz, strateji mərhələ, perspektivlər

Ключевые слова: Шушинская декларация, стратегическое сотрудничество, Южный Кавказ, стратегический этап, перспективы.

Key words: Shusha declaration, strategic cooperation, South Caucasus, strategic stage, perspectives

Bir il əvvəl, 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada son dərəcə mühüm sənəd imzalandı. “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik əlaqələri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” iki qardaş ölkənin, əziz Şuşamızın və 44 günlük müharibədə tarixi Qələbəmizin tarixinə layiq bir hadisə oldu.

15 iyun 2021-ci il Azərbaycan və Türkiyənin müasir tarixinə iki qardaş dövlət arasında strateji əlaqələrin müttəfiqlik münasibətlərinə çevrildiyi gün kimi əbədi olaraq yazılacaq. Bu baxımdan 1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulmuş tarixi Azərbaycan şəhəri olan, bütün dövrlərdə azərbaycanlıların 98%-nin yaşadığı Şuşa şəhərinin seçilməsi təsadüfi fakt deyildi. Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən Müttəfiq Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi beynəlxalq sənəd olmaqla, nəhayət, dövlətlərarası münasibətlərin müttəfiqlik səviyyəsini rəsmiləşdirmiş ölkələrin gələcək münasibətlərinin hüquqi əsaslarını qoyur.

Azərbaycan 1991-ci ilin oktyabrında müstəqillik əldə etdikdən sonra onun Türkiyə ilə əlaqələri bütün istiqamətlərdə ardıcıl inkişaf edib. Ölkələr arasında münasibətlərin məzmununu, ümumi istiqamətini və xarakterini müəyyən edən mindən çox dövlətlərarası sənəd imzalanmışdır. Eyni zamanda, dövlətlərarası Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafı üçün əsas olan ilk fundamental sənəd Azərbaycan Prezidentinin ilk rəsmi səfəri zamanı imzalanmış “Azərbaycan və Türkiyə arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı haqqında müqavilə” olmuşdur [1].

Dövlətlərarası münasibətləri daha yüksək səviyyəyə qaldıran növbəti mərhələ 2010-cu il avqustun 16-da “Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Saziş”in imzalanması oldu.

Nəhayət, 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması nəticəsində Azərbaycan müasir tarixdə ilk dəfə olaraq qardaş Türkiyə olan strateji tərəfdaş və rəsmi müttəfiq tapmışdır.

Qoşulmama siyasəti sayəsində Azərbaycan əvvəllər heç bir hərbi-siyasi blokun üzvü deyildi və Cənubi Qafqazdakı bəzi qonşularından fərqli olaraq heç bir rəsmi müttəfiqi yox idi. Beləliklə, Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilk dəfə olaraq Azərbaycan və Türkiyəni blokdan kənar müttəfiqlərə çevirdi və iki türk dövlətinin sonrakı inteqrasiyası və qarşılıqlı əməkdaşlığına xidmət etdi ki, buda başqa ölkələrə nümunə ola bilər.

Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri tərəfindən Şuşa şəhərində imzalanmış, Azərbaycan və Ermənistan arasında İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan edilmiş “İttifaq münasibətləri haqqında” Bəyannamə Azərbaycanla Ermənistan arasında dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində mühüm mərhələyə çevrilmişdir [2].

Əlamətdar haldır ki, Bəyannamənin imzalanması iyunun 15-də, Azərbaycanda Milli

Qurtuluş Gününün qeyd edildiyi vaxt baş tutub.

Şuşada imzalanan bəyannamə müxtəlif sahələrdə müttəfiqlik münasibətlərinə aiddir. Burada hərbi, siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi sahələrdə qarşılıqlı yardım, birgə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, gənclər siyasəti, idman, təhsil, beynəlxalq fəaliyyət, siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafı məsələlərinə toxunulur, enerji təhlükəsizliyinin, xüsusilə, Cənub Qaz Dəhlizi vacibliyi vurğulanır.

Azərbaycan dövlət başçısı danışıqlarda əsas vurğunu iki mühüm məsələyə yönəldib:

- 1) müdafiə sektorunda əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət
- 2) nəqliyyat kommunikasiyaları ilə bağlı məsələ.

Bununla bağlı sənəddə üçüncü dövlətlər tərəfindən təcavüz və ya onun təhlükəsi zamanı zəruri birgə tədbirlərin görülməsi barədə tərəflərin razılığı öz əksini tapıb.

Qeyd edək ki, İttifaq Bəyannaməsi yüz il əvvəl imzalanmış Qars müqavilə sinin möhkəm tarixi bünövrəsinə əsaslanır, lakin yenə də Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının gələcək ümumi istiqamətini göstərir.

İmzalanmış Bəyannamədə əksini tapan ikinci mühüm məsələ nəqliyyat kommunikasiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. Sənəddə Türkiyə ilə Azərbaycanı avtomobil və dəmir yolu ilə birləşdirən nəqliyyat magistralı olan Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı müddəaları əks etdirən bənd var. Belə ki, müqavilənin 9-cu bəndinə əsasən, “Tərəflərin razılığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qərb rayonları ilə birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının tikintisi təmin ediləcək”. Bu qərar iki ölkə arasında yerləşən Ermənistanın kəskin mənfi reaksiyasına səbəb olub [4].

Şuşa bəyannaməsində qeyd olunan Zəngəzur avtomobil dəhlizi Ermənistan ərazisindən keçməklə 1990-cı illərin əvvəllərinə, Birinci Qarabağ müharibəsi hadisələri nəticəsində rabitə kəsilməyə qədər fəaliyyət göstərib. 2020-ci ilin noyabrında Rusiya nümayəndə heyətinin iştirakı ilə bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Azərbaycan və Türkiyəni Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi ilə birləşdirəcək avtomobil və dəmir yolunun tikintisi nəzərdə tutulur. Bu qərar İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Bu gün təkcə Türkiyə ilə Azərbaycanı deyil, bəzi digər dövlətləri dəmir yolu və avtomobil yolu ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı nəinki danışıqlar gedir və planlar hazırlanır.

Hər iki prezident bütün qonşu ölkələri Qarabağ bölgəsinə qarşılıqlı əməkdaşlıq və sülh ərazisinə çevirməyə çağırır. Xüsusilə, Türkiyə Prezidenti R.T. Ərdoğan bu regionun bütün qonşu ölkələri arasında dərin əməkdaşlığın həyata keçirilməsini arzuladığını bildirib. Türkiyə yaxşı niyyətlə Ermənistanı uzadılan həmrəylik əlinin qəbul edilməsini və ortaqların gələcəyi birgə formalaşdırmağımıza imkan verməsini istəyir.

İki ölkənin prezidentləri altı tərəfli platformadan danışıqlar ki, bu platforma çərçivəsində altı dövlət dinc və konstruktiv məqsədlər üçün birləşməlidir: Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, Gürcüstan və Ermənistan. Prezident Ərdoğanın sözlərinə görə, “Bu altı tərəfli platforma ilə birlikdə bölgəyə sakitlik və sülh istəyirik.

Bu addım naminə biz hər cür fədakarlığa hazırıq. Cənab Putin də buna eyni dərəcədə hazırdır. Bu istiqamətdə atılan addımlar sayəsində region sülh bölgəsinə çevriləcək”.

Bu baxımdan iyunun əvvəlində Gürcüstanın baş naziri İrakli Qarıbaşvilinin Ankaraya dövlət səfəri böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Türkiyə regional əməkdaşlığın inkişafının açarını Gürcüstanda görür. Türkiyə prezidenti hesab edir ki, birgə səylərlə regionda sülhü möhkəmləndirmək üçün real imkan var. Bu baxımdan Azərbaycanla üçtərəfli əməkdaşlıq da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Türkiyə hakimiyyəti istər Gürcüstan-Azərbaycan-Ermənistan, istərsə də Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə istənilən üçtərəfli əməkdaşlığı dəstəkləyir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın siyasi, diplomatik və iqtisadi uğurudur. Bəyannamədə nəzərdə tutulan hərbi əməkdaşlıq, regional əhəmiyyət daşıyan iqtisadi layihələr və bütün digər müstəviləri əhatə edən təşəbbüslər ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artıracaq. Bəyannamə ölkələr arasında münasibətlərin gələcəyini müəyyən

edir və iki ölkə arasında əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırır. Bəyannamənin icrası keyfiyyətcə daha yüksək işbirliyinin təminatıdır. Bəyannamədə xalqlarımızın böyük liderləri Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyevin kəlamları öz əksini tapıb. XX əsrin əvvəllərində Mustafa Kamal Atatürk demişdir ki, “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir”. XX əsrin sonlarında isə Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, “Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir” [5].

Şuşa Bəyannaməsində siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sahələrində tərəflərin razılaşıdırılmış və birgə fəaliyyətlərinin təşviqi hər iki ölkənin istənilən xarici təcavüz cəhdlərinə qarşı müdafiə qabiliyyətinin daha da artırılması deməkdir: “İlk növbədə, Şuşa bəyannaməsi müstəqilliyə zəmanət verir, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili bütövlüyü. İki dost və qardaş ölkə olan Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edir. İşlər görür və öz milli mənafeələrini və mənafeələrini qorumağa və təmin etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət yeridirlər. Bəyannamədə diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, sənəddə milli maraqlar baxımından siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sahələrində əlaqələndirilmiş və birgə fəaliyyətin təşviqinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu o deməkdir ki, tərəflərdən hər hansı biri üçüncü dövləti və ya dövlətləri onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə təhdid edərsə və ya ona hücum edərsə, beynəlxalq hüquq kontekstində ölkələrimizin vəziyyətində birgə məsləhətləşmələr aparmalıdır., bu, təhdidlərin və ya təcavüzün aradan qaldırılması üçün birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Şuşa Bəyannaməsində Silahlı Qüvvələrimizin müasir tələblərə uyğun yenedən təşkili və modernləşdirilməsi istiqamətində birgə səylərin göstərilməsi, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birgə fəaliyyət imkanlarının artırılması, hər iki ölkənin Təhlükəsizlik Şuralarının müntəzəm birgə iclaslarının keçirilməsi kimi müddəalar da öz əksini tapıb. Azərbaycan kimi dövlətlərin milli təhlükəsizlik məsələlərində və Türkiyənin hərbi-müdafiə gücünün gücləndirilməsinə xidmət edir. Türkiyənin hərbi sənaye sahəsində dünyanın qabaqcıl ölkələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu tipli əməkdaşlığın ölkəmizin gələcək hərbi inkişafı üçün son dərəcə əhəmiyyətli olduğunu deyə bilərik [6].

Ən önəmlisi hər iki ölkə tərəfindən dəyər kimi qəbul edilən ədalətin və inkişafın qələbəsidir. Yeni geosiyasi reallığın ən mühüm nailiyyəti Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması oldu. Bu tarixi sənəd Azərbaycan ilə Türkiyə arasında qardaşlıq, dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərini müttəfiqlik statusunda rəsmiləşdirdi. Bu sənəd təhlükəsizliyin və sülhün qarantına çevrilib və təkcə Cənubi Qafqaz üçün deyil, bütün Avrasiya üçün böyük strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və Türkiyə birlikdə regionun resurslarından, logistika və kommunikasiya potensialından səmərəli istifadə üçün imkanların yaradılacağı regionun layiqli, hamı üçün faydalı, fırvan gələcəyinə doğru inamla addımlayır. Ölkələrimizin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində global rol bundan sonra da Avrasiyada davamlı əməkdaşlıq və xalqların rifahı üçün möhkəm təməl olacaq [10].

Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafı təkcə bu iki dövlətin deyil, həm də regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Şuşa Bəyannaməsi Türk dünyasının iqtisadi, siyasi və mədəni birliyi ilə daha da sarsılmaz olacaq. Türkiyə və Azərbaycan arasındakı imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi ilə təkcə iki qardaş ölkəni deyil, bütün türk dünyasını, eləcə də Şərqlə Qərbi birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması qətiləşdi və bu proses sürətləndiriləcək. Müttəfiqlik haqqında imzalanmış birgə Bəyannamədə bu məsələnin əks olunması böyük məna daşıyır. Beləliklə, daha bir kommunikasiya xətti türk dünyası coğrafiyasında, eləcə də Asiya və Avropa arasında əlaqələrin daha sürətli və asan olmasına şərait yaradacaq.

Region ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının dərinləşməsinə və iş birliyinin genişlənməsinə xidmət edəcək. Beləliklə, Şuşada imzalanan Azərbaycan-Türki-

yə strateji müttəfiqliyini, əməkdaşlığın bütün sahələrini özündə ehtiva edən Bəyannamə təkcə iki qardaş ölkənin əlaqələrini yeni fazaya keçirmir, həm də region üçün uzunmüddətli sülh və davamlı inkişafa yönəlmiş gələcək vəd edir [7].

Türkiyə regional əməkdaşlığın inkişafının açarını Gürcüstanda görür. Türkiyə prezidenti hesab edir ki, birgə səylərlə regionda sülhü möhkəmləndirmək üçün real imkan var. Bu baxımdan Azərbaycanla üçtərəfli əməkdaşlıq da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Türkiyə hakimiyyəti istənilən üçtərəfli əməkdaşlığı dəstəkləyir, istər Gürcüstan-Azərbaycan-Ermənistan, istərsə də Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə. Türkiyə lideri də ikitərəfli və çoxtərəfli regional əməkdaşlığın geniş spektrini müzakirə etmək üçün mümkün qədər tez bir zamanda Türkiyə-Gürcüstan Strateji Şurasının iclasını keçirmək əzmindədir.

Şuşa Bəyannaməsinin siyasi əhəmiyyəti Azərbaycan üçün daha vacibdir. Belə ki, Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyənin mənəvi-siyasi dəstəyi xalqımız və dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Hazırda Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan və Türkiyənin birgə təşəbbüsləri bu sahədə səylərin artırılmasının zəruriliyini göstərən ən gözəl nümunədir.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə 15 iyun 2021-ci ildə tarixi addım ataraq, bölgənin geosiyasi mənzərəsini dəyişəcək, həm də Azərbaycanın və Türkiyənin düşmənlərinə tutarlı mesajı olan, həmçinin ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə inteqrasiyanın nümunəsi olan Bəyannaməyə imza atdı. Ən əsası, bu Bəyannamə region üçün yeni tarixi gerçəklik deməkdir.

Şuşa Bəyannaməsi əraziyə yeni sərmayə qoyuluşu prosesini stimullaşdıracaq, regionun artan investisiya potensialı yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmaqla, Şuşa və Şuşa ətrafının gözəl turizm imkanları daha da artıracaqdır [12].

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə prezidentləri Hökumət haqqında Bəyannaməni imzaladılar. [Elektron resurs] / Rejim
Giriş: https://www.gazeta.ru/politics/2021/06/15_a_13642226.shtml
2. Azərbaycan xalqının Milli Qurtuluş Günü. [Elektron resurs] / Rejim
giriş: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Şuşada Əliyev və Ərdoğan arasında danışıqlar: Yekun bəyanatlar. [Elektron resurs] / Rejim
Giriş: <https://az.sputniknews.ru/politics/20210616/427209124/Erdogan-mozhet-vystupit-v-parlamente-Azerbaydzhana.html>
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında Şuşada görüş, 15 iyun 2021-ci il.
[Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://www.google.az/search?q=>
5. İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında danışıqlar. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://nedelia.az> › xəbərlər ›
6. Kommersant. 2021. 16 iyun. № 101. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://www.kommersant.ru/doc/4857331>
7. Ərdoğan Azərbaycan parlamentində çıxış edəcək. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://az.sputniknews.ru/politics/20210616/427209124/Erdogan-mozhet-vystupit-v-parlamente-Azerbaydzhana.html>
8. Spartak Həsənov, İnformasiya şöbəsi 15 iyun 2021-ci il. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://haqqin.az/news/212560>

9. Gürcüstanın baş nazirinin Türkiyəyə səfəri. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://www.trend.az/business/economy>
10. Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://www.google.az/search?q=%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F+%D1%88%D1%83%D1%88%D0%B8&sxsrf=>
11. Şuşinin tarixi. [Elektron resurs] / Rejim giriş:<https://www.google.az/search?q=%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F+%D1%88%D1%83%D1%88%D0%B8&sxsrf=>
12. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. [Elektron resurs] / Giriş rejimi: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/4610295.html>

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQLAR

Məmmədov Rauf

XÜLASƏ

Məqalədə Şuşa bəyannaməsi və Cənubi Qafqazda strateji əməkdaşlıqlar təhlil olunmuşdur.

Şuşa bəyannaməsi həm Türkiyəyə, həm də Cənubi Qafqaz regionunda sülh və sabitliyin təminatçısı kimi Azərbaycana təsir imkanlarının artırılmasına kömək edir. Beləliklə, Azərbaycan-Türkiyə birliyinin yeni strateji mərhələyə keçməsi ilə regionda iqtisadi əməkdaşlıq üçün böyük perspektivlər açılır.

ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Məmmədov Rauf

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы Шушинская декларация и стратегическое сотрудничество на Южном Кавказе.

Шушинская декларация способствует увеличению влияния как Турции, так и Азербайджана как гаранта мира и стабильности в регионе Южного Кавказа. Таким образом, с переходом азербайджано-турецкого союза на новый стратегический этап открываются большие перспективы экономического сотрудничества в регионе.

SHUSHA DECLARATION AND STRATEGIC COOPERATION IN THE SOUTH CAUCASUS

Mammadov Rauf

SUMMARY

The Shusha Declaration and strategic cooperation in the South Caucasus were analyzed in the article.

The Shusha Declaration helps to increase the influence of both Turkey and Azerbaijan as a guarantor of peace and stability in the South Caucasus region. Thus, with the transition of the Azerbaijan-Turkey union to a new strategic stage, great prospects for economic cooperation in the region are opened

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ NAXÇIVAN VƏ SƏMƏRQƏND SAMMİTLƏRİ: ƏHƏMİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏSİRLƏRİ

BDU-nun dosenti Xəyyam İsmayilzadə

Aytən Həsənova

BDU-nun II kurs magistrantı

aytenhesenova343@gmail.com

Açar sözlər: Türk Dövlətlər Birliyi, TÜRKSOY, Türk PA, sammit, global inteqrasiya, faydalı əməkdaşlıq, Türk Şurası, Türk sivilizasiyası, Naxçıvan Bəyannaməsi, Səmərqənd Bəyannaməsi.

Ключевые слова: Союз тюркских государств, ТЮРКСОЙ, Турецкая ПА, саммит, глобальная интеграция, взаимовыгодное сотрудничество, Тюркский совет, турецкая цивилизация, Нахчыванская декларация, Самаркандская декларация.

Keywords: Union of Turkish States, TURKSOY, Turkish PA, summit, global integration, beneficial cooperation, Turkic Council, Turkish civilization, Nakhchivan Declaration, Samarkand Declaration.

Türk Dövlətləri Birliyi dedikdə geniş mənada türk dilində danışan və türk mədəniyyətinə sahib olan bütün xalqların, dövlətlərin, muxtar respublikaların birliyi nəzərdə tutulur. Dar mənada isə türk dilində danışan dövlətlər birliyi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə Türk Birliyi ideyasının reallaşması yolunda ilk fürsət SSRİ – nin dağılması və türk dövlətlərinin müstəqillik qazanması oldu. Türk birliyi ideyası- özünün rəşional ideya əsasları olan və daima inkişaf edən, yeni – yeni yanaşmalarla öz quruluşunu təkmilləşdirmə, məzmunun dinamikləşdirən canlı, dinamik bir sistemdir (1. səh 68). Əsaslı Ankara və İstanbul sammitləri ilə qoyulan Türk dövlətləri təşkilatının yaranması və təkmilləşməsinə Naxçıvan və Səmərqənd sammitlərinin özünəməxsus yeri mövcuddur.

2-3 oktyabr 2009 – cu ildə baş tutmuş Naxçıvan sammiti türk dövlət başçılarının doqquzuncu Zirvə görüşü idi (2. səh 232). Özbəkistan sammitə qatılmadı, Türkmənistan isə Nazirlər Kabinetinin sədr müavini səviyyəsində iştirak etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev sammitin keçirildiyi, “Duzdağ “ otelinin konfrans zalı qarşısında sammitdə iştirak edən ölkə başçıları yəni, Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülü, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevi, Qırğızıstan Prezidenti Kurmanbek Bakiyevi və Türkmənistan Nazirlər Kabinetinin sədr müavini Xıdır Saparliyevi hörmətlə qarşılamışdır. Sammitin giriş sözünü açan İlham Əliyev önəmli məqamlara toxundu və “Ölkələrarası əlaqələrin ikitərəfli formatda əlaqələrin yüksək səviyyədə olması və beynəlxalq təşkilatlarda (BMT, İslam Konfransı Təşkilatında, ATƏT - də və s) əməkdaşlıq etməsini yüksək qiymətləndirdi. Bu fəaliyyətlərin türk dövlətləri arasındakı inteqrasiya proseslərinin inkişafına öz töhfəsini verməsini qeyd etmişdir. Birliyin təkə iştirak edən ölkələr üçün deyil, regional əməkdaşlıqda da mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi potensialının olmasını və buna səbəb kimi iqtisadiyyatlarımızın bir- birini tamamlaması, bir - biriləri ilə rəqabət aparmasını göstərilmişdir. Yaxın illərdə birlikdə həyata keçiriləcək layihələr əsasında əməkdaşlığın daha da yaxınlaşacağına inandıqları bildirilmişdir. Humanitar sahədə əməkdaşlığın inkişafına geniş perspektivlərin olduğunu və əməkdaşlığın sürətlə inkişaf etdirilməli olduğunu vurğulanmış və bu sahədə TÜRKSOY – un fəaliyyəti yüksək qiymətləndirildi. Yaxın illərdə onun fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün TÜRKSOY fondunun yaradılması təklifi ilə bağlı çıxış edildi. Neft – qaz sahəsində inkişaf edən əməkdaşlıq dostluğumuzun nümunəsi olmaqla yanaşı regional əməkdaşlığın uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan və Türkiyə, Azərbaycan və Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistanın neft qaz sahəsində səmərəli əməkdaşlıq etdiyi vurğulanmışdır. Bu

əməkdaşlığın nəticəsi kimi Xəzər dənizinin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması istiqamətində əməli işlərin görülməsi, böyük investisiyalar qoyulması diqqətə çatdırılıb. İlk zamanlar mif kimi görünən Bakı – Tbilisi – Ceyhan boru kəmərinin fəaliyyət göstərməsi, regiona verdiyi xeyir və neft qaz sahəsində şaxələndirmə prosesləri istehsalçılar, tranzit ölkələr və istehlakçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi qeyd edilmişdir.

Bununla belə bütün tərəflərin maraqları, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq qorunmalıdır - deyərək qeyd olunub. Sammitdə nəqliyyat sektorunda əməkdaşlığa da toxunulub konkret layihələr üzərində çalışdıqlarını Xəzər dənizində əməkdaşlığın davam etdirilməsi diqqətə çatdırılıb. Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolunun tikintisi ilə Avropa və Asiya arasında yeni mühüm yolun açılacağı qeyd olunub. Konkret layihələr ölkələrimizi daha da birləşdirəcək, əlavə gəlir və maliyyə resursları gətirəcək bununla da regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün gözəl imkanlar yaradılacağı qeyd olunub. Son olaraq Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunulub və bu problem təkcə Azərbaycan üçün yox eyni zamanda regional əməkdaşlığa maneə olan əsas amil kimi qiymətləndirilib. Bakıda keçirilən Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyasının ilk iclası da mühüm hadisə kimi qiymətləndirilib. Qanunverici orqanlarımızın bir – biri ilə sıx əlaqədə olacağı bildirilib. Düzdür ölkələrimizi təmsil edən deputatlar əvvəllər də sıx əməkdaşlıq etmiş lakin Türk PA – nın vasitəsi ilə əlaqələrin daha dinamik inkişafına şərait yaradılacağı qeyd olundu.

Əgər gələcəkdə bütün siyasi məsələlərdə, beynəlxalq təşkilatlarda, beynəlxalq aləmdə bir – birimizi dəstəkləməyə davam etsək, iqtisadi sahədə əməkdaşlığımızı konkret layihələr ilə zənginləşdirsək, humanitar və mədəni əlaqələri inkişaf etdirsək birlik dahada güclənə bilər - deyərək qeyd edilmişdir. “Türkdilli ölkələrin malik olduğu imkanlar - təbii sərvətlər, neft – qaz yataqları, əlverişli coğrafi mövqeyi, iqtisadiyyatları var. Bunlarda istifadə edərək sistemli işlərlə birliyi gücləndirsək, o zaman beynəlxalq aləmdə də mövqələrimiz möhkəmlənəcək. Bütün imkanları bir yerdə toplayıb cəmləşdirsək, türk dilli ölkələr qlobal gücə çevriləcək”-deyərək İlham Əliyev bildirmişdir.

Sammitdə çıxış edən Qırğızıstan Prezidenti Kurmanbek Bakıyev “Qırğızıstanın türkdilli dövlətlərlə ortaq tarixə, mədəniyyətə və dilə əsaslanan münasibətləri səmimi və etibarlıdır, qardaşlıq, bərabərlik və qarşılıqlı maraqlara hörmət ruhunda inkişaf edir”. - deyərək bildirib. Türkdilli Dövlətlər Şurasının yaradılması haqqında sazişin imzalanmasını türkdilli ölkələrin söylərini birləşdirmək üçün unikal bir şans kimi dəyərləndirildi. Bu vasitə ilə həmrəyliyin güclənəcəyi və bunun nəticəsində hərtərəfli əlaqələrin inkişafına təkan verəcəyi qeyd edilmişdir. Ölkələrin parlamentləri arasında əlaqələrin daim dərinləşməyə və təkmilləşməyə meyilli olduğu bildirildi. 2009 – cu il 28 – 29 sentyabrda Bakı şəhərində TÜRK PA – nin birinci plenar iclası buna sübut kimi göstərilmişdir. Qırğızıstan Respublikasının nümayəndələri tərəfindən enerji, nəqliyyat kommunikasiyaları və turizm sahələrində birgə iri iqtisadi layihələrin yaradılması üzrə söylərin gücləndirilməsi təklif edilmişdir. Eyni zamanda, terrorizm, dini ekstremizm və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi kimi transsərhəd təhdidlərə qarşı mübarizədə türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulandı. 2009 – cu ilin sentyabrında Türkdilli dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransının Bişkekdə keçirilən 12 – ci plenar iclası da yüksək qiymətləndirilmişdir. Xüsusi xidmət orqanlarının iştirakçı dövlətlər ərazisində fəaliyyət göstərən yeraltı terror qruplarının fəaliyyətinin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, aradan qaldırılması üçün tənzimləmə məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Konfransın nəticələrinin Regionda sülhün sabitliyin və təhlükəsizliyin qorunmasına töhfə verəcəyi bildirildi.

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül çıxışı zamanı” Naxçıvanın Türkiyə üçün önəmindən bəhs edib, 10 – 12 km-lik sərhədin siyasi əhəmiyyətini böyük olaraq qiymətləndirmişdir. Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın təhlükəsizliklə bağlı müxtəlif təhdidlərlə üzləşdiyi bir vaxtda

sammitlərin mühüm həmrəylik və məsləhətləşmələr platforması kimi həm qardaş ölkələr arasında münasibətləri, həm də global problemləri müzakirə etməyə imkan verir” - deyə bildirmişdir. Naxçıvan Bəyannaməsi yüksək qiymətləndirildi. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərinin təşkilati formalaşdırılmasında dəyərli tarixi addım kimi səciyyələndirildi. TÜRKSÖY barəsində İlham Əliyevin fikirləri dəstəkləndi və TÜRKSÖY – un katibliyinin Bakıda yerləşməsi qərara alındı. Son olaraq Abdullah Gül türk dövlətlər arasında olimpiya oyunlarına bənzər yarışlar keçirilməsinin müzakirəsini təklif etmişdir. O, bildirib ki türk xalqının özünün milli idman növləri var və olimpiya oyunları şəklində təşkil olunmuş oyunlar keçirə bilərik. “XXI əsr müharibələr əsri deyil, sülh və firavanlıq əsrinə çevirmək hər birimizin üzərinə düşür” - deyə Abdullah Gül bildirmişdir. Öz ölkəsinin türkdilli dövlətlərin iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətinə böyük önəm verdiyini, təcrübə mübadiləsinin, qarşılıqlı sərmayə qoyuluşunun vacibliyini vurğulamışdır.

Cənubi Qafqazda sülhün təminin ölkəsi üçün prioritet olduğunu bildirərək Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin danışıqlar və diplomatiya yolu ilə həll olunmasının vacibliyini vurğulamışdır. Türkmənistan Nazirlər Kabineti sədr müavini Xıdır Səparaliev “türk dünyası ölkələrinin beynəlxalq siyasətdə mühüm yer tutduğunu, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq etdiyini vurğulamışdır. Dövlət başçılarının zirvə toplantıları, iqtisadi əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komissiyaların iclasları qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması və artıq yaranmış qardaşlıq və dostluq əlaqələrinin Sammitin sonunda İlham Əliyev Naxçıvanın önəmini bildirərək söyləyib “Naxçıvanın türk dünyasında xüsusi və böyük yeri var. Naxçıvan qədim tarixə malikdir. Naxçıvanın strateji əhəmiyyəti, tarixi, mədəniyyəti, bizim üçün böyük sərvətdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin formalaşması, müstəqilliyin əsasının qoyulması məhz Naxçıvanda baş verib. “ Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılacağını və Naxçıvan bəyannaməsinin qəbul ediləcəyini vurğulamışdır (3). Naxçıvan bəyannaməsində əsas müddəaları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1) Şərq - Qərb dəhlizinin tərkib hissəsi olan Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu xəttinin Asiya ilə daşımaların həcmi artıracağına, beynəlxalq nəqliyyat kommunikasiya xətlərinin inkişafına, iqtisadi inkişafa, regionun təhlükəsizliyi və sabitliyinə töhvə verəcəyi barədə ortaq qərara gəldi.

2) Türk Dilili Ölkələrin xalqları arasında əlaqələrin inkişafına imkan verəcək şəkildə parlamentarilər, Mərkəzi və yerli administrasiyalarının və mətbuat arasında əlaqələrin artırılmasını dəstəklədilər və s (4səh. 115).

Naxçıvan Sammitinin ən uğurlu nəticəsi kimi Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanın iştirakı ilə Türk Şurasının yaradılmasının qərara alınması idi. Müqavilənin əsas məqsədi iştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlığın artırılması idi. TDT-nin əsas fəaliyyət məqsədləri və vəzifələri də Naxçıvan sazişi ilə müəyyən edilmişdir. Sazişdə tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi, regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsi, xarici siyasət məsələlərinə ortaq yanaşmanın təşviq edilməsi istiqamətində addımlar atılması nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əlaqələndirilməsi, ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması da, həmçinin, sənəddə öz əksini tapmışdır. Bundan başqa hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi, elm, texnologiyalar, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi, kütləvi informasiya vasitələri arasında əlaqələrin, eləcə də daha geniş miqyasda informasiya mübadiləsinin təşviq edilməsi, hüquqi məlumatların mübadiləsinin hüquq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, də həmçinin, Naxçıvan sazişinin müddəaları sırasında yer tutmuşdur.

Sammitin sonunda 23 maddəlik Naxçıvan bəyannaməsi iştirakçı dövlət başçıları tərəfindən imzalandı. Sammitin keçirilməsi üçün Naxçıvanın seçilməsi bir neçə cəhətdən

özünəməxsusluq təşkil etmişdir. İlk növbədə, Naxçıvanın çoxəsrlik dövlətçilik təcrübəsini, sonra isə bir sıra ümumdövlət əhəmiyyətli qərarların Naxçıvanda qəbul olunduğunu qeyd etmək lazım gəlir. Türkdilli Dövlət Başçıların IX Zirvə toplantısının Naxçıvanda keçirilməsi məntiqi mənada qədim oğuz yurdu olan bu diyarın həmişə Azərbaycan torpağı, qədim türk yurdu olduğunu da bir daha nəzərə çarpdırmağa xidmət edir. Nəhayət, bu mühüm əhəmiyyətə malik olan Zirvə toplantısının Naxçıvanda keçirilməsi torpaqlarımıza göz dikən, müxtəlif cür xülyalar irəli sürərək dünya xalqlarını çaşıran Ermənistana da ciddi bir mesaj, düşünülmüş bir cavab idi. Etiraf etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Orta Asiya respublikalarında Naxçıvanın coğrafiyası, blokadaya salınması, yersiz torpaq iddiaları ilə üzləşməsi ilə bağlı tam obyektiv məlumat yox idi. Naxçıvan Sammiti Naxçıvan həqiqətlərini əyani surətdə meydana qoydu. Eyni zamanda Türkdilli Dövlət Başçıların bu vaxta qədərki toplantıları yaxınlaşma, ünsiyyət qurmaq, qarşılıqlı tanınma kimi məqsədlərin həyata keçirilməsinə hesablanmışdı. Bu qurumun təşkilində ilk dəfə idi ki, Naxçıvan Sammitində qarşılıqlı və çoxaspektli əlaqələrin tənzimlənməsi üçün təşkilatlanma baxımından irəliyə doğru addım atıldı.

Sammitdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişinin imzalanması Zirvə toplantısının rolunu və əhəmiyyətini artıran əsas faktora çevrildi. 16 sentyabr 2010 – cu ildə İstanbulda təşkil edilmiş sonuncu Türk dilində danışan dövlət rəhbərləri sammitində Türk Şurasının yaradıldığı rəsmi olaraq elan edildi. Türk Şurasının daimi orqan olaraq yaradılması ilə keçirilən zirvələr Türk Şurası Zirvələri olaraq yenidən adlandırıldı. 2018 – ci il Qırğızıstanda keçirilən altıncı zirvədə isə Macarıstan müşahidəçi statusu aldı. 30 aprel 2018 – ci ildə Özbəkistan Türk Şurasına qoşulmaq istədiyini bildirdi və 14 sentyabr 2019 cu-ildə Özbəkistan Türk Şurasına tam hüquqlu üzv kimi daxil oldu (5 səh 71).

2022- ci il Noyabrın 11- də Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində TDT liderlərinin zirvəsi keçirildi. “Türk sivilizasiyasının yeni dövrü :birgə inkişaf və tərəqqiyə doğru “mövzusu ilə toplantı keçirildi. Sammitdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Prezidenti Recep Tayyib Ərdoğan, Qazaxıstan Prezidenti Qasım Comert Tokayev, Qırğızıstan Prezidenti Sadır Caparov və Özbəkistan Prezidenti Şevket Mirziyoyev iştirak etdilər. Sammitdən əvvəl 10 noyabr tarixində İlham Əliyev ilə görüşən Şövkət Mirzəyev Naxçıvan sammitinin əhəmiyyətinə diqqət çəkərək bildirmişdir”: Sabahkı sammit rəmzi mənə daşıyır, ona görə ki, bu tədbirin əsasını Naxçıvanda qoymuşuq, İlham Heydər oğlu, Sizin vətəninizdə, atanızın Vətəninə (5). Səmərqənd sammiti türk dövlətləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığın gələcək inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi sayıla bilər, çünki ilk dəfə sammit başqa adla keçirildi. Səmərqənddə keçirilən sammitdə çıxış edən İlham Əliyev “Türk dünyasının 200 milyondan çox insanın yaşadığı geniş coğrafiyanı əhatə etdiyini vurğulayaraq, bir – birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq, bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik nümayiş etdirməliyik “ - deyər bildirmişdir. Sammit iqtisadi, ticarət, nəqliyyat və gömrük sahələrindəki TDT layihələri ilə bağlı razılaşmaların və sənədlərin qərara alındığı bir platforma idi.

Özbəkistan XİN Vladimir Norov çıxışında bildirmişdir ki, qlobal miqyasda TDT – nin qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində birgə əməkdaşlıq etdirmək çox vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə bərabərlik və dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə davamlı inkişafa qarşı olan təhdidlərin aradan qaldırılmaq üçün çox tərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirməli, türk dünyasının iqtisadi əməkdaşlığının əsas prinsipi xalqlarımızın rifahı olmalı bunun üçün isə ölkələrimizin aparıcı sənaye müəssisələri, investisiya şirkətləri, bank-maliyyə qurumları və s. arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Sammitdə Naxçıvan anlaşmasına dəyişiklik edilməsi haqqında protokol, 2022 – 2026 Türk dövlətlər Təşkilatının strategiyası, TDT-nin ticarətin asanlaşdırılması strategiyası, sadələşdirilmiş

gömrük dəhlizinin yaradılması haqqında saziş, beynəlxalq kombinə yük daşıma sazişi, Daşıma əlaqəsi proqramı, Türk Dövlətləri Təşkilatının Ticarətin asanlaşdırılması strategiyasının qəbulu və imzalanması gündəmin əsas məsələlərindən olmuşdur (6).

Qazaxıstan Prezidenti Kasım – Jomart Tokayevin təklifi ilə Türkiyə Respublikası Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan xidmətlərinə görə Dövlət Başçıları Şurası tərəfindən Türk Dünyası Əli ordeni ilə təltif edildi. Zirvə toplantısının ən mühüm qərarlarından biri kimi TDT Üzv və Müşahidəçi Dövlətlərin iqtisadiyyatları üçün lazımı resursları təmin edəcək və Türkiyənin daha güclü maliyyə inteqrasiyanın yaradılmasına kömək edəcək olan Türkiyə İnvestisiya Fondunun yaradılmasını göstərmək olar. Səmərqənd Zirvə toplantısında, eyni zamanda, təşkilatın baş katibi vəzifəsini başa vuran Bağdad Amreyev dövlət başçılarının xüsusi qərarı ilə Türkiyə İnvestisiya Fondunun sədri təyin edildi. Liderlər Qırğızıstan Respublikasının Türkiyə Respublikasındakı səfiri Kubaniçbek Ömurəliyevi qarşıdakı dövr üçün yeni baş katib təyin ediblər. Təşkilatın sədrliyinin Türkiyədən Özbəkistana keçdiyi Zirvə toplantısının sonunda dövlət başçıları Səmərqənd bəyannaməsini imzaladılar. Səmərqənd sammiti yalnız qəbul etdiyi qərarlarla deyil prezidentlərin bəyanatları ilə də xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, İlham Əliyevin “ 40 milyon Azərbaycanlının öz ana dilində təhsil almaqdan məhrum buraxıldığı, acı taleyin hökmü ilə dövlətdən ayrı düşmüş soydaşlarımızın dilimizi, ənənələrimizi, mədəniyyətimizi qoruyub saxlamaları, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olmaları, öz tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin heç vaxt kəsilməməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik” (7) sözlərini TDT zirvəsində Azərbaycan tərəfindən son dövrlərdə İranın yeritdiyi siyasətə cavab olaraq dəyərləndirilə bilər. “Praqa və Soçi bəyanatları bir daha göstərir ki, Qarabağ münaqişəsi tarixdə qalıb”, eyni zamanda, “Zəngəzur dəhlizinin açılmasında region ölkələri faydalanacaq” və s. göstərə bilər. Son dövrlərdə Qırğızıstan və Tacikistan arasında sərhəd problemlərinə beynəlxalq hüquq çərçivəsində dəstək mesajları verildi.

29 iyun 2022 – ci il tarixində Ankarada keçirilən TDT üzvləri Milli Təhlükəsizlik Nazirləri iclaslarının davamlı olaraq həyata keçirilməsi qərarının alınması TDT-nin üzv dövlətlərinin təhlükəsizlik məsələlərində bir mexanizm təşkil etdiklərini göstərir. Bu, xüsusilə, müqavilənin 19-cu bəndində “təhlükəsizliyə dair məsləhətləşmələrin davam etdirilməsi “ və “müdafiə sənayesi və hərbi sahədə daha sıx əməkdaşlığa çağırış” müddəaları nəzərə alındıqda daha vacib rol oynayır. Zirvənin önəmli qərarlarından biri kimi Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinə müşahidəçi statusu verilməsi oldu. Bu həm Kipr üzərindəki təcrid olunmanın aradan qaldırmaqla, bərabər, həm də, TDT üzvləri tərəfindən atılan cəsarətli addım kimi dəyərləndirilmişdir. Həmçinin, azad edilmiş Azərbaycan ərazilərinin yenidənqurulmasına verilən dəstək zirvənin əhəmiyyətini artırır (8). Dünya geosiyasətində dəyişikliklərin baş verdiyi və bu dəyişikliklərin Orta Asiya regionuna təsir etdiyi son dövrlərdə getdikcə global və regional məsələlərdə əhəmiyyətli rol oynayan TDT – nin yenidən qurulmasından sonrakı ilk sammitin Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən və Mərkəzi Asiyanın ticarət, mədəni və elmi mərkəzi olan Səmərqənddə keçirilməsi mühüm tarixi faktdır. Avropa İttifaqı və ABŞ – ın Orta Asiya bölgəsinə əhəmiyyətli təsiri və Orta Asiya ölkələrinin Rusiya və Çinin təsirindən xilas olmaları istiqamətində bəyanatlardan sonra zirvənin Səmərqənddə keçirilməsi bölgə ölkələri üçün çox əhəmiyyətli hadisə sayıla bilər (9). Eyni zamanda, 2023 – cü ilin “Türk sivilizasiyasının çiçəklənmə ili” elan edilməsi qərarı qəbul edilib və 2023 – cü il zirvəsinin Qazaxıstanda keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Bu zirvəyə gedən prosesdə TDT ölkələrinin bir-biri ilə, region və dünya ilə əlaqələrini gücləndirəcəklərini, təşkilatın tam hüquqlu beynəlxalq təşkilata çevrilməsi üçün zəruri olan konkret addımları davam etdirəcəklərini proqnozlaşdırmaq olar. (10)

İstər Naxçıvan sammiti istərsə də Səmərqənd sammiti qəbul etdiyi qərarlar baxımından Türk Dövlətləri Birliyinin yaranma prosesində özünəməxsus yer tutur. Sammitlərin keçirildiyi bölgələrin regional əhəmiyyəti və sammitlərdə səsləndirilən bəyanatlar həm Türk birliyinin yaranmasına təkanverici amil olmuş, həm də Türk dövlətləri arasında inteqrasiya münasibətlərinin inkişafına təkan vermişdir. Həmçinin keçirilən sammitlər nəticəsində Naxçıvan və Səmərqənd yenidən beynəlxalq dialoq və əməkdaşlıq mərkəzinə, mühüm siyasi və iqtisadi qərarların qəbul olunduğu məkana çevrildi. Türk Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının tamhüquqlu təşkilata çevrilməsindən sonra Səmərqənd sammiti türk dövlət başçılarının geniş tərkibdə ilk görüşü olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Feyziyev. Türk Dövlətləri Birliyi. Qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli. Bakı 2013 səh. 312
2. Nazarbayevın Kazakistanı. Dr. Serdar Yılmaz. Astana 2019. Səh. 277
3. нахчыванский саммит еще больше укрепит единство тюркоязычных стран в нахчыване прошел ix саммит глав государств тюркоязычных стран. <https://azertag.az/ru>
4. Emre Sever. Türk Keneşi – Nahçıvan anlaşmasının 10.Yıl Dönümü. Səh. 136.
5. “Türk konseyi’nden (Türk Keneşi) Türk Devletleri Örgütü’ne oradan “ Türk BİRLEŞİK Devletleri’ne uzanan yol. Dr. Ali Nazmi Çora. 2021 səh. 156
6. Türk Devletleri Təşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant'ta gerçəkləşdirildi. <https://www.turkkon.org/tr>
7. <https://qafqazinfo.az/news/detail/40-milyon-azerbaycanlinin-ekseriyyeti-bu-imkanlardan-mehrumdur>
8. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/ferhat-pirincci/arsiv>
9. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/semerkant-zirvesi-turk-devletleri-teskilatini-bir-ust-duzeye-tasiyacak>
10. <https://www.ankasam.org/turk-devletleri-teskilati-semerkant-zirvesi-guclu-ve-butunlesmis-turk-dunyasina-dogru/>

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ NAXÇIVAN VƏ SƏMƏRQƏND SAMMİTLƏRİ: ƏHƏMİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏSİRLƏRİ

Xəyyam İsmaylzadə, Aytən Həsənova

XÜLASƏ

Məqalədə Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması və inkişafı istiqamətində özünəməxsus qərarları ilə seçilən Naxçıvan və Səmərqənd sammitləri haqqında bəhs olunur. Sammitlər də Türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, eyni zamanda, dünyanın bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətlərin analizi, qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli ideyasının yaradılması geniş şəkildə izah edilmişdir ki, bütün bunlar da hər tərəfli şəkildə burada əks edilmişdir.

**НАХЧЫВАНСКАЯ И САМАРКАНДСКАЯ ВСТРЕЧИ НА ВЫСШЕМ
УРОВНЕ В РАМКАХ СОЮЗА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ЗНАЧЕНИЕ И
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

Хайям Исмаилзаде, Айтен Гасанова

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о Нахчыванском и Самаркандском саммитах, которые отличались уникальными решениями в направлении создания и развития Союза тюркских государств. На саммитах дальнейшее расширение политических, экономических и культурно-гуманитарных связей между турецкими государствами, одновременно анализ взаимоотношений со многими влиятельными международными организациями мира, создание идеи евразийского модели глобальной интеграции были широко разъяснены, и все это всесторонне обсуждалось здесь.

**NAKHCHIVAN AND SAMARKAND SUMMITS WITHIN THE FRAMEWORK OF
THE UNION OF TURKIC STATES: SIGNIFICANCE AND INTERNATIONAL
EFFECTS**

Khayyam İsmayilzadə , Ayten Hasanova

SUMMARY

The article talks about the summit meetings of Nakhchivan and Samarkand, which are distinguished by their unique decisions in the direction of the establishment and development of the Union of Turkic States. At the summit meetings, further expansion of political, economic, cultural and humanitarian relations between the Turkish states, as well as analysis of relations with many influential international organizations of the world, creation of the idea of the Eurasian model and global integration were widely explained and all this was discussed in detail here.

BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ COVID-19 PANDEMIYASININ VERGİ VƏ FİSKAL SİYASƏTƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Vüqarlı Alı Vüqar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
alielekberov@icloud.com

Açar sözlər: Fiskal siyasət, vergi siyasəti, maliyyə tədbirləri, COVID-29, Asiya İnkişaf Bankı
Ключевые слова: Фискальная политика, налоговая политика, финансовые меры, COVID-29, Азиатский банк развития
Keywords: Fiscal policy, tax policy, financial measures, COVID-29, Asian Development Bank

Dünyada ölkələrin siyasi fəaliyyətləri fərqli olsa da, müxtəlif ölkələrin qlobal sağlamlıq böhranın qarşı verdiyi reaksiya və qlobal tənəzzüllə mübarizələri ilə bağlı bəzi ümumi mövzular vardır. Bir çox hökumətlər COVID-19 böhranına həm cəld və həm də əhəmiyyətli şəkildə reaksiya verdilər. Əvvəlki tənəzzüllərdən fərqli olaraq, yaranmaqda olan tənəzzül, böyük dərəcədə, pandemiya cavab olaraq hökumətlərin gördüyü tədbirlərlə bağlıdır. İşgüzar aktivliyin əhəmiyyətli dərəcədə azalması hökumətlərin virusun ötürülməsinin qarşısını almaq üçün qəbul etdikləri bağlanmaların birbaşa nəticəsi idi. Bu zəruri tədbirlərlə yanaşı, hökumətlər iqtisadi fəaliyyətdə müvəqqəti fasilə zamanı fiziki şəxsləri, səhiyyə təminatçılarını, biznesləri və onların işçilərini, xeyriyyə təşkilatlarını və ayaqda saxlamaq üçün pul və fiskal siyasət tətbiq etməli oldular.

COVID-19 pandemiyası qlobal sağlamlıq böhranı ilə nəticələndi və iqtisadi aktivliyin yaxın tarixdə görünməmiş kəskin azalmasına səbəb oldu. Cəmi bir neçə ay ərzində COVID-19 pandemiyası sağlamlıq böhranından qlobal iqtisadi böhrana çevrildi və qlobal ÜDM-də 2008-ci ildəki qlobal maliyyə böhranından daha böyük daralmaya səbəb oldu.

Sürətli və davamlı siyasət tədbirləri qlobal ÜDM-in indi pandemiya əvvəlki səviyyələrə qayıtması ilə sağlamlıq və iqtisadi bərpanı dəstəklədi. COVID-19 böhranına siyasi cavab biznes və ev təsərrüfatları üçün əhəmiyyətli maliyyə dəstəyini əhatə etdi və bu, məşğulluq, gəlir və məhsul istehsalının daha da böyük azalmasının qarşısını aldı. Effektiv peyvəndlərin davamlı tətbiqi, davamlı siyasət dəstəyi və bir çox iqtisadi fəaliyyətin tədricən bərpası b qlobal iqtisadi artımın artdığını göstərdi.

COVID-19 böhranı dövlət maliyyəsinin ciddi şəkildə pisləşməsinə səbəb oldu. Saxlama tədbirləri, hökumət xərclərinin artması və vergi daxilolmalarının azalması büdcə kəsirinin və dövlət borcunun artmasına səbəb oldu ki, bu da ÜDM-ə nisbətə son bir neçə onillikdə ən yüksək səviyyəyə çatdı. Bir çox ölkələrdə güzəştli pul siyasəti ilə dəstəklənən cari aşağı istiqraz gəlirləri suveren borc üzrə faiz ödənişlərini idarə oluna bilən səviyyədə saxlamağa kömək etsə də, yüksək borcun saxlanması faiz dərəcəsi artımı və artımın ləngiməsinə qarşı həssaslığı və borcun çevrilməsi risklərini artırdı. Dövlət maliyyəsinin bərpası uzun illər ölkələr üçün prioritet olaraq qalacaqdır.

Pandemiyanın dövlət maliyyəsinə təsirləri ilə yanaşı, ölkələr artıq bir çox uzunmüddətli struktur problemlərlə üzləşmişdilər. Bunlara iqlim dəyişikliyi, əhalinin qocalması, rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırmanın sürətlənməsi, iqtisadi artımın yavaşlaması, eləcə də bərabərsizliklərin artması daxildir. Pandemiya diqqəti bu uzun müddətli davam edən problemlərin bir çoxundan müvəqqəti olaraq uzaqlaşdırsa da, COVID-19 böhranı artan bərabərsizliklər, qeyri-adekvat sosial təhlükəsizlik şəbəkələri və qeyri-bərabər çıxış kimi bir sıra əvvəllər mövcud olan struktur zəifliklərini də üzə çıxardı.

Böhran və “daha yaxşı bərpa etmək” istəyi ölkələrə inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi ilə dövlət maliyyəsinə öz yanaşmalarını yenidən nəzərdən keçirmək imkanı verir. G20 ölkələrinin əksəriyyəti bərpa mərhələsindən keçərkən, ölkələrin ümumi fis-

kal çərçivələri ilə birlikdə vergi və xərcləmə siyasətlərini əsaslı şəkildə yenidən qiymətləndirmək imkanı vardır.

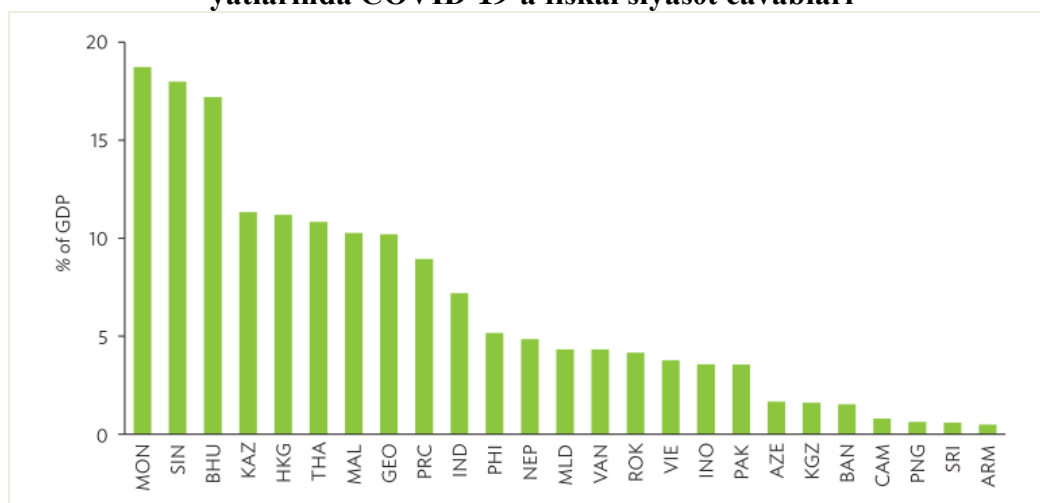
Ölkələr pandemiyanın yaratdığı gərgin şərtlərin aradan qaldırılmasından sonra öz hökumətlərinə xas şəraiti nəzərə alan və davamlı vergi daxilolmalarının dəstəklənməsi və dövlət xərclərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən dövlət maliyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə tədbirlər kompleksini əhatə edən dövlət maliyyəsi strategiyaları hazırlamağa başladılar. Bəzi ölkələr üçün əlavə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün daxili resurs səfərbərliyinin artırılması tələb olunacaq, digər yandan isə artıq cari vergitutma və xərclərin səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə xərclərin artımını məhdudlaşdırmaq və onun səmərəliliyini artırmaq zərurəti yarana bilər. Vergi daxilolmaları vergi dərəcələrinin tənzimlənməsi, vergi bazalarının genişləndirilməsi və vergi tərkibinin dəyişdirilməsi kimi vergi sistemində dəyişikliklər vasitəsilə gücləndirilə bilər, uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyən struktur islahatları və öz növbəsində daha böyük vergilərlə də gücləndirilə bilər.

Bu sənədin məqsədi orta və uzunmüddətli dövrdə həm maliyyə, həm də ekoloji cəhətdən davamlı olan inklüziv artımı təşviq edəcək ölkələrin vergi və fiskal siyasətlərini nəzərdən keçirməkdir. Bu müzakirə inklüzivlik, təkmilləşdirilmiş sağlamlıq nəticələri, davamlılıq, ekoloji davamlılıq və iqtisadi artım da daxil olmaqla, dövlət siyasətinin məqsədlərini əhatə edir. (OECD, 2021)

Dünyanın bir çox başqa yerlərində olduğu kimi, inkişaf etməkdə olan Asiyada da fiskal siyasət reaksiyası tarixi standartlara görə olduqca böyük olmuşdur (1). Siyasət dərəcələrinin ənənəvi yumşaldılması və likvidlik təzyiqlərini azaltmaq üçün məqsədyönlü tədbirlərdən başqa, bəzi regionlar da daxil olmaqla, bir çox iqtisadiyyatlarda mərkəzi banklar daha da irəli gedərək, geniş miqyaslı aktiv satınalmalarını və geniş miqyaslı aktivlərin alınmasını özündə birləşdirən müxtəlif tədbirlər həyata keçirdilər (7). Riskləri olmasa da, bu müdaxilələr dövlət borclanma xərclərinə aşağı istiqamətli təzyiq göstərmək, fiskal məkanı genişləndirmək və hökumətlərə geniş miqyaslı vergi və xərcləmə tədbirləri tətbiq etmək imkanı vermək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Inkişaf etməkdə olan Asiyada, AİB-in COVID-19 Siyasət Məlumat Bazasında büdcə fiskal tədbirləri haqqında elan edildiyi kimi, ixtiyari fiskal siyasət reaksiyası həmişə böyük olmuşdur (5). Bir çox hallarda, Fici, Monqolustan, Sinqapur və Butan xüsusi böyük tədbirlər toplusunu tətbiq etməklə ÜDM-in 5% və ya daha çoxunu təşkil edirdi (Şəkil 1). Demək olar ki, bütün iqtisadiyyatlarda tədbir paketləri həm vergi, həm də xərcləmə tədbirlərindən ibarət idi.

Şəkil 1: 15 Noyabr 2021-ci il tarixinə seçilmiş inkişaf etməkdə olan Asiya İqtisadiyyatlarında COVID-19-a fiskal siyasət cavabları

Mənbə: Felipe, Jesus, and Scott Fullwiler. 2020. "ADB COVID-19 Policy Database: A Guide." Asian Development Review 37 (2): 1–20.

Bütün iqtisadiyyatlarda elan edilmiş fiskal stimuly, bəzi hallarda Tuvalu və Özbəkistan da daxil olmaqla, fiskal stimulyun əsas hissəsini təşkil edən səhiyyə ilə bağlı xərclərin artımını əhatə edirdi. Səhiyyə xərclərinə COVID-19 hallarının müalicəsi üçün səhiyyə müəssisələrinə edilən xərclər, tibb işçilərinin əmək haqqı, ventilyatorlar və digər kritik tibbi avadanlıqlar və laboratoriya testləri daxildir. Bir sıra iqtisadiyyatlar karantin və ix-tisaslaşmış COVID-19 sınaq müəssisələri də daxil olmaqla, COVID-19 monitorinqi və işin idarə edilməsi üçün əlavə xərclər ayırmışdır. Ölkəmizdə və Qazaxıstan kimi bir neçə iqtisadiyyatda COVID-19 xəstələrinə xidmət göstərmək üçün modul komplekslər ti-kilmişdir. Sinqapur, ciddi peyvəndin yan təsirlərindən əziyyət çəkənlərə kömək etmək üçün COVID-19 peyvəndi zədələnməsinə maddi yardım proqramı təqdim etdi. Peyvəndlərin alınması üçün xərclər getdikcə daha çox uşaq və yeniyetmə peyvəndləri də daxil olmaqla sağlamlıqla bağlı xərclərin əlavə əsas komponenti idi (2).

Sağlamlıqla bağlı olmayan xərclər birbaşa ev təsərrüfatlarının dəstəklənməsinə və maliyyə stressinin azaldılmasına, xüsusilə gəlir dəstəyinə və subsidiyalar da daxil olmaqla, biznesə təzyiqlə azaldılmasına yönəldildi. Birbaşa ev təsərrüfatlarına dəstək təşəbbüsləri nağd pul köçürmələri, ərzaq subsidiyaları və uşaq müavinətləri ödənişlərindən ibarət idi. Demək olar ki, bütün hökumətlər həssas və aztəminatlı ailələrə ərzaq və ya ərzaq kartları payladı. Azərbaycan, Gürcüstan, İndoneziya, Maldiv adaları, Monqolustan və Nepal daxil olmaqla əksər inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatları da təsirə məruz qalmış ev təsərrüfatlarına kommunal subsidiyalar verdi. Azərbaycan, Fici və Şri-Lankada da işsizliyə yardım hökumət tərəfindən həyata keçirildi. Monqolustan həssas və aztəminatlı ailələrə uşaq baxımı üçün müavinətlər verdi.

Əksər inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatları həmçinin bəzi iqtisadiyyatlarda, o cümlədən Gürcüstan və Vyetnamda ümumi fiskal stimuly paketlərinin çox böyük tərkib hissəsini təşkil edən vergilərlə bağlı tədbirlər həyata keçiriblər. Bu tədbirlər fərdi gəlir vergisi, korporativ gəlir vergisi, əmlak, ticarət və ƏDV daxil olmaqla, əsas vergi kateqori-yalarının bütün spektrini əhatə edirdi. Bəzi iqtisadiyyatlarda vergi tədbirləri, həmçinin el-ektrik enerjisi, su və digər əsas xidmətlər üzrə tariflərin azaldılması və ya artırılmasının təxirə salınması, bəzi dövlət əlavələri və qeydiyyat haqları kimi qeyri-vergi gəlirləri tə-d-birləri ilə tamamlandı.

Butan, Kamboca və Hindistan kimi iqtisadiyyatlar fərdi və biznes gəlir vergiləri üzrə vergi təxirə salınması, o cümlədən sosial pensiyalar da daxil olmaqla məcburi töhfələrin ödənilməsinin təxirə salınması tətbiq etdi. Digər iqtisadiyyatlar ya vergi dərəcələrini azaldı, vergidən azad etdilər, ya da ödənilməmiş vergi öhdəlikləri üçün gecikmə rüsumlarından və faiz ödənişlərindən imtina etdilər. Məsələn, Butan sadalanan əsas əşyalar üzrə satış vergisi və gömrük rüsumunun ödənilməsinə təxirə saldı, İndoneziya isə avtomobil sənayesinin bərpasını sürətləndirmək üçün bəzi avtomobillərin satışından dəbdəbəli vergini müvəqqəti olaraq ləğv etdi. Yoxsul ev təsərrüfatlarının dəstəklənməsinə yönəlmiş bəzi tədbirlər; məsələn, seçilmiş ərzaq məhsulları üçün ƏDV-dən azadolmalar və aztəminatlı ailələrə veri-lən gəlir vergisindən azadolmalar həyata keçirilmişdir. Fiskal paketlərin səhiyyə sistem-lərini dəstəkləməyə güclü diqqətini əks etdirən bəzi iqtisadiyyatlarda vergilər, gömrük rüsumları və müəyyən tibbi avadanlıq və əlaqəli məhsullar üzrə tariflərdən imtina edildi. Məsələn, İndoneziyada fərdi qoruyucu vasitələr və məişət antiseptik məhsulları istehsalçılara xüsusi müddəalar təqdim edildi. Azərbaycanda zəruri tibbi məhsullara da ƏDV-dən azadolmalar tətbiq edildi, Banqladeş tibbi ləvazimatların, o cümlədən qoruyucu vasitələr və sınaq dəstələrinin idxalına rüsum və vergilərini dayandırdı.

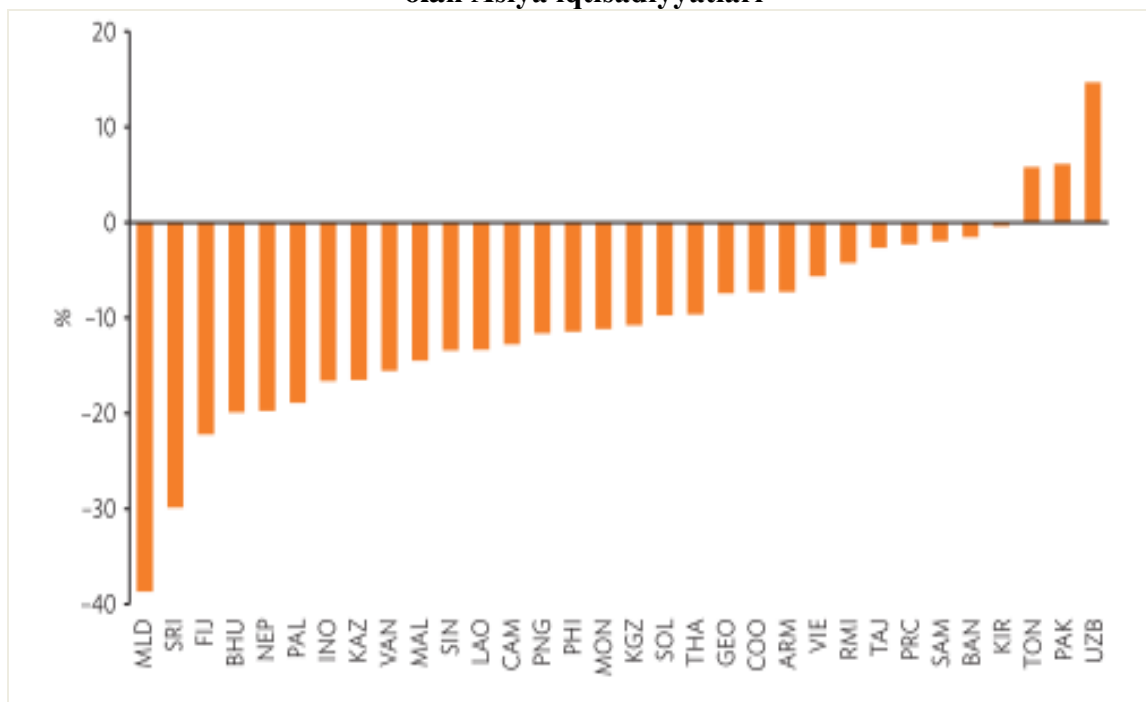
İnkişaf etməkdə olan Asiyada, COVID-19 maliyyə siyasətinə cavab tədbirləri pandemi-yanın ən pis dövründə müvəqqəti rahatlıq təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu və bir çox iqtisadiyyatlar maliyyə dəstəyi tədbirlərini elan edərkən bunların müddəti bitməzdən əvvəl məhdud müddətə tətbiq ediləcəyini qeyd etdilər. Bu, ev təsərrüfatları və bizneslər üçün qey-

ri-müəyyənliyi və tədbirlərin möhkəmlənməsi və hökumətin maliyyəsi üzərində qalıcı təsir yaratması riskini azaltmağa kömək etdi.

Bir çox xərcləmə təşəbbüsləri sağlamlıqla bağlı infrastruktur kimi xüsusi layihələr üçün birdəfəlik ödənişlər və ya xərclərdən ibarət idi. Bəzi ev təsərrüfatlarının və biznes gəlirlərinin dəstəklənməsi tədbirlərinin bir neçə ay ərzində tətbiq edilməsi nəzərdə tutulsa da, digərləri, o cümlədən bəzi böyük təşəbbüslər daha uzun sürməli idi. Həqiqətən də, Kambocanın yoxsul və həssas ailələr və təsirə məruz qalan müəssisələr üçün nağd pul köçürməsi həyata keçirilməkdə və müntəzəm olaraq qiymətləndirilməkdə bu gün də davam edir. Eynilə, vergi və digər gəlirlərin azaldılması tədbirlərinin bəzi növləri bütün maliyyə illəri üçün, digərləri isə daha qısa müddətə tətbiq edilir. Laos Xalq Demokratik Respublikası turizmlə əlaqəli müəssisələrdən vergi yığımını 3 ay müddətinə təxirə saldı. Vyetnam təsirə məruz qalmış biznes və fiziki şəxsləri dəstəkləmək üçün ƏDV, korporativ və gəlir vergiləri və torpaq icarəsi ödənişlərini 5 ay müddətinə təxirə saldı, ÇXR isə kiçik müəssisələr və özünüməşğulluq subyektləri üçün korporativ gəlir vergisi ödənişinin 6 aylıq təxirə salınmasına icazə verdi (2).

İqtisadi fəaliyyətin çökməsi ilə birlikdə geniş diskresion fiskal siyasət reaksiyaları 2020-ci ildə inkişaf etməkdə olan Asiyada vergi daxilolmalarının kəskin azalmasına səbəb oldu (Şəkil 2). Bu enişlər ümumiyyətlə daha geniş iqtisadi şəraitlə əlaqələndirildi, gəlirlər Fici və Maldiv adaları da daxil olmaqla bəzi kiçik ada iqtisadiyyatlarında, eləcə də İndoneziya, Malayziya və Şri-Lanka kimi digər ağır zərbələrdən əziyyət çəkən iqtisadiyyatlarda daha çox azaldı. 2020-ci ildə inkişaf edən Asiya üçün fərdi vergilərə dair məhdud məlumatlar gəlir azalmasının geniş olduğunu göstərir. Məsələn, AİB-in (Asiya İnkişaf Bankı) Əsas Göstəricilər Bazasına əsasən, Şri-Lankada fərdi gəlir vergisi üzrə mədaxil 83%, korporativ gəlir vergisi üzrə mədaxil 32%, Filippin və Ermənistanda isə kəskin şəkildə azalıb.

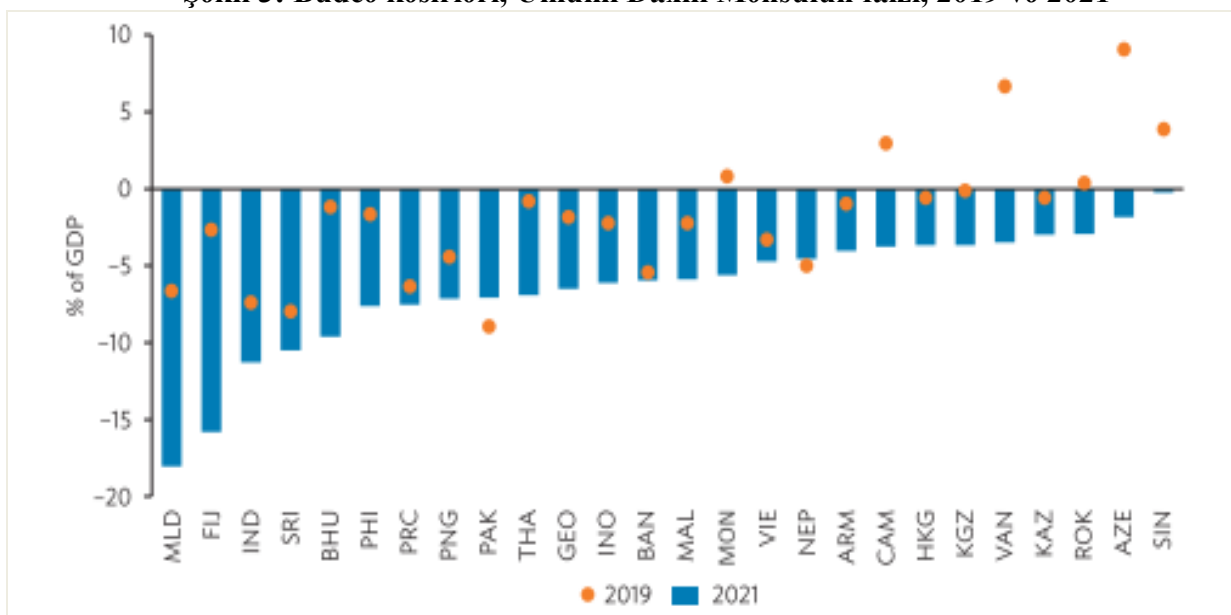
Şəkil 2: 2019-2020-ci illər arasında vergi daxilolmalarının dəyişməsi, İnkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatları

Mənbə: International Monetary Fund. Government Finance Statistics Database. <https://data.imf.org/> (accessed 31 January 2022); ADB. 2021. Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery. Manila: Asian Development Bank.

Daha zəif gəlirlər və daha yüksək xərclər regionun əksər iqtisadiyyatlarında fiskal kəsirlərin orta hesabla 2019-cu ildə ÜDM-in 1,8%-dən 2021-ci ildə ÜDM-in 6,4%-nə qədər genişlənməsinə səbəb oldu (Şəkil 3). Ümumilikdə, hasilat və gəlirlərdə ən böyük azalma yaşayan iqtisadiyyatlar kəsirlərdə ən çox artım gördülər. Bir çox hallarda, bu artım, COVID-19 pandemiyası zamanı olduğu kimi, bölgədəki hökumətlər böyük iqtisadi tənəzzülün təsirlərinə qarşı çıxmaq üçün böyük maliyyə stimulu tətbiq etdikdən sonra daha da böyük oldu.

Şəkil 3: Bütçə kəsirləri, Ümumi Daxili Məhsulun faizi, 2019 və 2021

Mənbə: International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/> (accessed 31 January 2022).

Nəticə olaraq söyləmək mümkündür ki, inkişaf etməkdə olan Asiya pandemiyadan xilas olmağa davam etdikcə, fiskal dayanıqlığı bərpa etmək üçün bir çox iqtisadiyyatlarda fiskal konsolidasiya tələb olunacaqdır. İnkişaf etməkdə olan yeni fiskal siyasət ortodoksluğu iqtisadiyyatların konsolidasiya tələb olunmazdan əvvəl maneəvər etmək üçün daha çox imkana malik ola biləcəyini iddia etsə də, buna baxmayaraq, borc məhdudiyətləri qalır və əsas tələbin güclü olduğu bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda davam edən kəsirlər daha zəifdir.

Beləliklə, inkişaf etməkdə olan Asiya COVID-19-dan əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmiş fiskal vəziyyətdə, daha yüksək kəsir və borcla çıxır və fiskal dayanıqlığı qoruyarkən, zəruri hallarda fiskal stimulu saxlamaq üçün çətin balanslaşdırma aktı ilə üzləşir. İqtisadiyyatın bərpası cəlbədicilik qazandıqından, vergi tutma qabiliyyəti gəlirləri gücləndirməyə kömək etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. ADO (2021). Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery. Manila: Asian Development Bank.
2. Eugenia G., Hill S., Jaber H.M., Jinjarak Y., Park D., Ragos A. (2022). "Developing asia's fiscal landscape and challenges". The ADB Economics Working Paper, 28 pages. Series DOI: <http://dx.doi.org/10.22617/WPS220267-2>

3. International Monetary Fund. Government Finance Statistics Database. <https://data.imf.org/> (accessed 31 January 2022); ADB. 2021. Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery. Manila: Asian Development Bank.
4. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/> (accessed 31 January 2022).
5. Jesus F., Fullwiler S. (2020). "ADB COVID-19 Policy Database: A Guide." Asian Development Review 37 (2): 1–20.
6. OECD (2021) "Tax and fiscal policies after the COVID-19 crisis", 39 pages <https://doi.org/10.1787/5a8f24c3-en>
7. World Bank. 2021. January 2021 Global Economic Prospects. Washington, DC

BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ COVID-19 PANDEMİYASININ VERGİ VƏ FİSKAL SİYASƏTƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Vüqarlı Ali

XÜLASƏ

Korona virus (COVID-19) pandemiyası, digər ölkələrdə olduğu kimi, Asiyada da vergi gəlirləri və dövlət xərclərinin əsas inkişafına təsir göstərərək, qısamüddətli və uzunmüddətli ləngimələrlə nəticələnib. Həyata keçirilən tədbirlər əsasən vergi və fiskal siyasətə yönəlib. Bununla belə, görülən tədbirlərin nəticələri ölkənin inkişaf səviyyəsindən və pandemiyanın formasından asılı olaraq müxtəlif olub. Bu sualları təhlil etmək üçün müxtəlif mənbələrdən Asiyanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarına dair məlumatlar əldə edilmişdir. Təhlil göstərdi ki, inkişaf etməkdə olan Asiyada vergi gəlirləri COVID-19-dan əvvəlki iyirmi il ərzində davamlı olaraq artsa da, onlar hələ də yüksək gəlirli ölkələrdən və bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən geri qalır. Bölgə dolaylı vergilərə, xüsusilə istehlak vergilərinə əsaslanır ki, bu da nisbətən səmərəli, lakin daha az mütərəqqi vergi strukturu yaradır. COVID-19-a cavab olaraq əhəmiyyətli fiskal stimula həm fiskal, həm də xərcləmə tədbirləri daxildir ki, bu da azalan gəlirlərin təsiri ilə birlikdə bir çox inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatlarında dövlət maliyyəsini ciddi şəkildə zəiflətdi.

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА НАЛОГОВУЮ И НАЛОГОВУЮ ПОЛИТИКУ В МЕЖДУНАРОДНОМ МИРЕ

Вугарли Али

АННОТАЦИЯ

Пандемия коронавируса (COVID-19), как и в других странах, повлияла на ключевые особенности развития налоговых поступлений и государственных расходов в Азии, что привело к краткосрочному и долгосрочному замедлению. Реализуемые меры в основном сосредоточены на налоговой и фискальной политике. Однако результаты принятых мер варьировались в зависимости от уровня развития страны и формы пандемии. Для анализа этих вопросов данные о развивающихся экономиках Азии были получены из различных источников. Анализ показал, что, хотя налоговые поступления в развивающихся странах Азии неуклонно росли в течение двух десятилетий до COVID-19, они по-прежнему отставали от стран с высоким уровнем доходов и некоторых развивающихся стран. Регион опирается на косвенные налоги, особенно налоги на потребление, что создает относительно эффективную, но менее прогрессивную налоговую структуру. Значительные стимулы налогово-бюджетной политики

в ответ на COVID-19 включали как налоговые меры, так и меры по расходам, которые в сочетании с воздействием сокращения доходов серьезно ослабили государственные финансы во многих странах Азии с формирующимся рынком.

ANALYSIS OF THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON TAX AND FISCAL POLICY IN THE INTERNATIONAL WORLD

Vugarli Ali

SUMMARY

The coronavirus (COVID-19) pandemic, as in other countries, has affected key developments in tax revenues and government spending in Asia, resulting in short-term and long-term slowdowns. The measures being implemented are mainly focused on tax and fiscal policy. However, the results of the measures taken varied depending on the level of development of the country and the form of the pandemic. To analyze these questions, data on Asian emerging economies were obtained from various sources. The analysis found that while tax revenues in developing Asia rose steadily over the two decades prior to COVID-19, they still lagged behind high-income countries and some developing countries. The region relies on indirect taxes, especially taxes on consumption, which creates a relatively efficient but less progressive tax structure. Significant fiscal stimulus in response to COVID-19 has included both fiscal and spending measures, which, combined with the impact of declining revenues, have severely weakened public finances in many emerging Asian economies.

IMPLICIT AND EXPLICIT REASONS OF THE US INTERVENTION IN IRAQ

Nazrin Qasimova,
graduate student Baku State University
naz.gasimova@gmail.com

Key words: Iraq, Iran, United States of America, Gulf war, Sunni, Shia, Middle East, ISIS, Saddam Hussain, Kuwait, Saudi Arabia, weapons of mass destruction, United Nations, sanction, attack, operation.

Açar sözlər: İraq, İran, Amerika Birləşmiş Ştatları, Körfəz müharibəsi, Sünni, Şiə, Yaxın Şərq, İŞİD, Səddam Hüseyn, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, kütləvi qırğın silahları, Birləşmiş Millətlər, sanksiya, hücum, əməliyyat.

Ключевые слова: Ирак, Иран, Соединенные Штаты Америки, война в Персидском заливе, сунниты, шииты, Ближний Восток, ИГИЛ, Саддам Хусейн, Кувейт, Саудовская Аравия, оружие массового поражения, ООН, санкции, нападение, операция.

The United States declared the first Gulf war in 1990 but its involvement in Iraq goes back much further. This is an almost 60-year history of covert and overt intervention. The USA would first help to install Saddam Hussein, and then support him in a prolonged war with Iran arming him with chemical weapons. Then they would go on to declare war on him while still keeping him in power and imposing sanctions that would kill hundreds and thousands of innocent Iraqis. Later, a second war was about Saddam Hussein, this time under the false pretext of weapons that he did not have. The result was a mix of destruction and sectarian violence that would see Iraq descend into chaos, civil war and ultimately lead to the birth of ISIS. Since its first intervention in Iraq, the US still has troops there.

In 1958, Iraq was ruled by the British-backed monarch, Al-Malik Faysal Ath-thani. Iraq was rich in oil and the British were freely exploiting this natural resource. Abdul-Karim Qasim, an Iraqi army brigadier launched a coup to seize military control of Baghdad and overthrow the monarchy. Qasim was specifically opposed to western powers controlling Iraq and its resources. Iraq was a republic with a revolutionary council that had Sunni, Shia and Kurdish representatives and a cabinet that included the secular-leading Baath party as well as Marxists. Qasim concentrated on women's rights, improving national education and distributing wealth to the rural poor. Therefore, western powers panicked. ***Qasim was highly critical of the British-owned Iraq petroleum company and clearly wanted to nationalize oil production.*** He also began normalizing relations with Russia. In 1959, Iraq officially withdrew from the anti-Soviet regional alliance, known as ***the Baghdad pact***. President Eisenhower established a special committee on Iraq to monitor events and propose various contingencies for preventing a potential communist takeover of the country.

In 1962, President Kennedy gave the CIA instructions to prepare for a coup against Qasim, training his administration's support to the anti-communist Baath party. In 1963, the Baath party staged a coup just five years after Qasim came to power. He was executed live on radio. Within the Baath party, a former enforcer named Saddam Hussein was rising to power. The new Iranian regime was opposed to Saddam's rule and worried that this would inspire Shia uprising in Iraq. Iraq began what would become the Iran-Iraq War. ***The Reagan administration armed both sides in its effort to ensure that neither side would dominate the region,*** but ultimately preferred Iraq, supplying it with the weapons and intelligence support needed to win as Saddam's victory was seen as preferable to that of a rising Iran. By the early 80s, the US was so keen on its support for Saddam Hussein as a means of keeping Iran in check, that Ronald Reagan sent Donald Rumsfeld as a special envoy to Iraq twice. Rumsfeld knew that Iraq had committed war crimes with chemical weapons and

equipment provided by the US but said nothing. He would be confronted with this almost 20 years later in a live television interview. Despite their support for Iraq, the US was concerned that the Iran-Iraq conflict would spill over into other regions of the Middle East. Iraq would still be central to the US's shifting Middle East strategy, but now in a completely different and devastating way. Despite having knowledge of Saddam Hussein's plans to invade Kuwait, the US did not make any attempt to stop him from doing so.

The First Gulf War is the war that started in 1990 when Iraq, one of the most powerful states in the Middle East, invaded its neighbor Kuwait, which resulted in the rescue of the forces by 37 countries gathered under the leadership of the United States of America, the United Kingdom, France, and Saudi Arabia. During the Cold War, which emerged after the end of the Second World War, Iraq had been an ally of the Soviet Union from the 1950s onwards, and for this reason, it fell at odds with the United States. In particular, Iraq's sending soldiers to Israel in the Arab-Israeli wars and financial and equipment aid to the Palestinian liberation army caused a rift with the United States. As a result of the Soviet Union's support of Iran due to the outbreak of the Iraq-Iran War in 1980, Iraq started to get closer to the United States this time. In 1980, the United States even removed the Iraqi state from the list of countries that support terrorism. When the Armistice was signed in August 1988, which ended the Iran-Iraq War, Iraq was mired in debt and its people were in a state of poverty. Almost all of these debts of Iraq were in Saudi Arabia and Kuwait. Although Iraq asked both countries to clear its debts, it received a negative response. ***Although Kuwait was a small country, it was very rich in oil and had a very good economy.***

During the Ottoman Empire, Kuwait was actually integrated into Iraq. Therefore, Iraq still considered Kuwait as a part of itself. With the British separating Kuwait and Iraq in 1923, Iraq's access to the Persian Gulf was almost eliminated. In addition, Kuwait was constantly increasing the quota determined by OPEC for oil production and indirectly causing a decrease in oil prices. Therefore, Iraq had become well known to Kuwait, which was already at odds. Iraq, whose economy was damaged by the Iran-Iraq war, was unable to make even basic expenditures, let alone repair its infrastructure, which was damaged by the fall in oil prices. Iraq urgently needed money to fix its economy. Just in this period, after Saddam Hussein announced that he would shoot Israel with chemical weapons if military force was used against Iraq, the American administration completely cut off its support for Iraq. At the beginning of July 1990, Iraq threatened Kuwait with military action, which it complained about, and deployed 30,000 soldiers to the Kuwaiti border. Kuwait, on the other hand, sought supporters and sent envoys to Iran, Syria, Egypt and Saudi Arabia. On July 31, 1990, due to the oil dispute between Iraq and Kuwait, they met in Jeddah, Saudi Arabia. During the Jeddah talks, Iraq demanded serious compensation from Kuwait for compensation for its losses, but Kuwait offered a much lower amount than the requested amount. Iraq's response would be to invade Kuwait.

On August 12, 1990, Iraq launched the invasion by bombing the city of Kuwait, the capital of Kuwait. At the beginning of this invasion, the Kuwaiti army consisted of 16,000 men, while the Air Force had 80 warplanes and 40 helicopters. When the Iran-Iraq War ended, ***the Iraqi army was the fourth largest in the world***, with 955 thousand active personnel and 650 thousand militia. It also had 4500 tanks, 484 combat aircraft and 232 combat helicopters. Only 12 hours after the start of the first attack, while the resistance was largely broken, the Emir and his family, who ruled the country, as well as all the ministers, left Iraq to run the country and fled to Saudi Arabia by road.

After Iraqi forces released control of Kuwait City, they turned south and took control of the Saudi Arabian border. After the absolute victory of Iraq, a puppet administration was formed by Saddam Hussein under the name of the ***Free Force Interim government***, and then on August 28, 1990, he announced that he annexed Kuwait as the 19th province

of Iraq. Immediately after this invasion, the United Nations Security Council, which met within hours at the request of the United States, **condemned the invasion and demanded that Iraq withdraw its forces from Kuwait immediately**. The Arab League, with its decision on August 3, announced that it wanted the problem to be resolved between Arab countries and that it was against foreign intervention. Only two Arab countries, Sudan and Libya, have declared that they do not welcome Iraq's withdrawal from Kuwait. The United Nations passed a resolution banning trade with Iraq on 6 August.

In a speech broadcast on Baghdad radio on August 12, Iraqi leader Saddam Hussein demanded that Israel withdraw from the occupied territories, that Syria leave Lebanese territory, and that Arab forces replace the American soldiers sent to Saudi Arabia. Saddam, who wanted these wishes to be fulfilled within the framework of the United Nations resolutions, emphasized that the Kuwait issue could be discussed after that. In addition to these, Saddam Hussein demanded an immediate end to all boycotts and blockades against Iraq. American President George H. Bush responded to this statement with a speech rejecting it. In another proposal made in December 1990, Iraq stated that it could end the occupation of Kuwait in return for an agreement on the Palestinian issue and both Israel and Iraq abandoning their weapons of mass destruction.

However, the White House rejected these offers and declared that they would not negotiate with Iraq without withdrawing from Kuwait. And UN stated that if his forces did not evacuate Kuwait by January 15, 1991, a military action would be taken against him. One day before this deadline, France called for Saddam Hussein's withdrawal for the last time, while many Arab countries, especially Saudi Arabia, Algeria and Egypt, supported this call, but the Iraqi side also rejected this call. One of the most important concerns of the United States was that **Iraq would come to Saudi Arabia as the next target and occupy the important oil resources there**. American President George H. Bush announced that the Desert Shield operation would be launched in order to completely protect this country on the grounds that Iraq may invade Saudi Arabia. In a short time, the number of American soldiers in Arabia reached 500 thousand. In order to meet the expenses of these soldiers, America began to knock on the doors of some countries. Saudi Arabia announced that it would support the Operation with 15 billion dollars, Japan 10 billion dollars, Germany 6 billion dollars, and Türkiye, on the other hand, declared that it would provide support by closing the Kirkuk-Yumurtalık pipeline by following the embargo.

By January 1991, the military strength of the coalition against Saddam had reached 1 million soldiers in the region. The United States army, on the other hand, was the main weight of this force with 700 thousand soldiers. Operation Desert Storm began with a large-scale airstrike on Iraq by the American-led coalition forces on the night of January 16. The primary goal of the coalition forces was to destroy Iraq's Air Force and air defense systems. Within a few weeks of the start of the air strike, Iraq's command and communication infrastructure, electricity, generation capacity, airports and air defense systems, chemical weapons, nuclear research facilities were largely destroyed. In a short time, coalition forces entered Kuwait and headed towards the capital of the country, Kuwait. The operation concluded sooner than expected, and the President of the United States, George H. Bush, declared an Armistice on February 28, 1991. As a result of the agreement, Iraq canceled the annexation decision of Kuwait and agreed to pay war indemnity. Thus, the Gulf War came to an end.

Although Iraq had the 5th largest land army in the world before the war started, the main reason for its defeat was the superiority of the American army and allied armies compared to the Iraqi army in terms of technology. In addition, the Iraqi army was tired from the eight-year Iran-Iraq war, the will to fight was reduced and it was trained according to classical infantry warfare. During the Gulf War, **the Iraqi forces estimated a total**

of 35,000 dead, over 75,000 wounded, and one hundred thousand civilian casualties. Finally, although Türkiye did not actually participate in this war, at the request of the American President Bush, he wanted to psychologically put Iraq under pressure by deploying 180,000-strong Army to the Iraqi border.

The Second Gulf War, as usual, was the operation of the United States, which took on the task of distributing justice to the world, to overthrow Saddam Hussein. The purpose of the operation was to destroy the weapons of mass destruction in the country and to clear the terrorist nests. However, with the surrender of Saddam Hussein, the Operation turned into a war and then resulted in the invasion of Iraq. So what was the main purpose of this war, or rather what was the purpose of the countries participating in the war? Iraq developed rapidly, especially after Saddam Hussein came to power, becoming the most militarily powerful country among the Middle East countries and among the top 10 in the world. It was also in a very good economic situation due to the fact that it had *the 5th largest oil reserves in the world*. But if you ask what was lacking in Iraq, as in every war cause, of course freedom. This time, Iraq was the target of America, which is at the top of the freedom distributors in the world.

The relationship between America and Iraq improved during the Iran-Iraq War, but deteriorated again during the invasion of Kuwait. Iraq, which lost the Kuwait War heavily, suffered great losses and was expelled from Kuwait with the US-led Operation. After the end of the First Gulf War, Shiites in the south of Iraq and Kurds in the north started a revolt against Saddam's authority. Saddam Hussein created a new crisis in the country because of the brutal methods he used to suppress these rebellions. As a result of these events, more than one and a half million people migrated to the borders of Türkiye and Iran. This increasingly aggressive attitude of Saddam led to international reactions and sanctions against Iraq. However, these sanctions did not affect Saddam much, since his economy was based on oil and especially Western countries needed oil very much.

After Saddam Hussein could not be restrained, a more serious claim was made by the President of the United States this time. In a report prepared by the American intelligence, it was written that *Saddam Hussein had weapons of mass destruction* and that Saddam trusted these weapons, and he would not hesitate to use them on Europe and America. This reason alone was a sufficient reason for the US to intervene in Iraq. Saddam, on the other hand, stated that this allegation was a lie and that they could come to his country and do research if they wanted to. The United Nations made an agreement with Saddam and established a commission and sent experts to investigate whether there were nuclear, chemical or biological weapons in Iraq. Claiming that the investigators of this commission were American agents in August 1998, Saddam stopped all investigations and suspended the agreements. The Clinton government, on the other hand, emphatically rejected this and started to take tougher steps against Saddam. The most serious of these steps was the bombing and destruction of many military bases, military airports and air defense systems in Iraq in December 1998.

George Bush, who promised to make the world a safer place by overthrowing the Saddam regime, won the 2000 presidential elections in the United States. After George Bush took office in 2001, he started to voice that Iraq should be invaded in his speeches at the United Nations. Saddam categorically denied the existence of weapons of mass destruction, saying that he could come again to impartial experts to investigate Iraq. By February 2, 2003, investigators conducted a detailed study of Iraq, but found no sufficient evidence of the nuclear program. American President Bush, on the other hand, claimed that there were weapons of mass destruction still in Iraq and that Saddam was hiding these weapons. After the United Nations did not believe his claim, Bush claimed that Saddam helped al-Qaeda, which organized the September 11 attacks, and demanded an Operation in Iraq.

While Britain, Poland, Italy, Denmark, Australia, Japan and Spain supported Bush, Canada, Germany and France were opposed. However, in a speech he delivered on March 17, 2003, Bush asked Saddam Hussein to hand over the keys to the country and leave the country within 48 hours, taking his sons with him. Saddam Hussein, on the other hand, replied to Bush that «he would defend his country to the death, and that if America entered Iraq, it would never come out easily».

Before the movement began, the Iraqi army had a regular army of approximately 550 thousand, a militia of 50 thousand people, and an Iraqi Republican guard of 80,000 people. The United States, on the other hand, participated in this operation with approximately 500 thousand soldiers, England with 45,000, Australia with 2,000 and Poland with 179 soldiers. In addition, cooperation was established with the Kurdish administration of Northern Iraq through CIA agents, and a Peshmerga force of 70,000 people participated in the operation to be carried out against Saddam.

On March 20, 2003, at 5.34 am Baghdad time, a military operation began in Iraq. The American army, using the lands of Kuwait, Jordan and Saudi Arabia in the south, knocked on Türkiye's door to use the Turkish lands in the north, but Türkiye refused to use the lands in this occupation, since a March bill did not pass with the vote in the parliament. Therefore, control of the occupation in the north was left to a few thousand American commanders and 70,000 peshmerga. At first, about seventy targets were heavily bombed by American and British aircraft. After short-term clashes, American soldiers entered the city and regained control and began to drive the Iraqi army to the north. Although the name of the operation was to liberate Iraq, the American soldiers captured the Oil field as the second target and soon brought the conflicts to Nasiriyah.

On March 29, 2003, the American army, which took control of the city with 70 casualties, proceeded towards Karbala and started to work. While the bodies of 6 of the 7 captured American soldiers were found, only one female soldier was able to save him alive. Although American government officials said that the rescued female soldier Jessica was raped and tortured, eight years later, after she left the military, Jessica revealed that everything she said that day was a lie, they did not treat her badly, but on the contrary, the Iraqis treated her very well. While the American army continued to advance towards Karbala, British and Polish soldiers seized the Oil wealth in Southern Iraq one by one. Then, detachments began in the Iraqi army, some generals fled, and some surrendered to the Americans and began to provide them with intelligence. On April 9, 2003, the capital Baghdad fell and Saddam Hussein's 24-year rule officially ended.

On April 10, Saddam Hussein called to his people on state television, saying that he is still alive and inviting the Iraqi people to resist America. However, Saddam's request was not met. ***With the fall of Baghdad, the tribes began to fight each other for power, and sectarian violence erupted in the country.*** By May 2003, control was achieved at all points across the country and all Iraqi soldiers surrendered. However, there was still no news of Saddam Hussein and his sons. By July 23, American soldiers killed Saddam Hussein's sons, Uday, Qusay, and one of their grandchildren after a six-hour battle in Mosul. On the other hand, Saddam Hussein was captured by American soldiers in a farmhouse in Tikrit on December 13, 2003, 9 months after the start of the invasion of Iraq. Many Iraqi men celebrated the overthrow of his government with joyous demonstrations in the squares. However, as the history progressed, these displays of joy gave way to anxiety, fear and civil war.

During the Second Gulf War, the American army lost about 4 thousand, while the Iraqi army lost 11 thousand. The number of civilians who died in the civil wars in the country since 2004, when the war in Iraq, which America brought freedom to, has actually ended, has exceeded one and a half million. Finally, I would like to mention the confession made

in 2011 by the CIA agent Johnson, who first questioned Saddam. “I questioned Saddam every day for a period of 2 months, and as a result of the questioning, I came to the same conclusion as Saddam. As the CIA, we came to the following decision with the support of the researches carried out alongside the interrogation. There was neither chemical weapon nor a facility that could produce chemical weapons in Iraq”.

The Clinton administration also maintained its support for crippling UN sanctions on Iraq despite no proof that they had any effect on Saddam Hussein’s regime. The project for a New American Century - a neoliberal think-tank - was founded with the purpose of pushing for aggressive US foreign policy. 10 of the organization's 25 founders would go on to serve under George W Bush, including Donald Rumsfeld, Dick Cheney and Paul Wolfowitz. In 1998, they began criticizing Clinton’s bombings as inadequate and openly advocated for regime change in Iraq. Clinton soon signed the *Iraq Liberation Act*, which would later be cited to advocate for the US invasion of Iraq. Immediately following the 9/11 attacks in 2001, right-wing voices like the Project for a New American Century began calling even more vocally for regime change in Iraq. Dick Cheney, the US Vice president claimed that Saddam Hussein was stockpiling weapons of mass destruction, a claim backed by American intelligence officials and repeated by media outlets, but which would later be proven false.

Bush pushed for war authorization. This would give him freedom to use military force. Joe Biden was a senior democrat at the time and the chair of the senate foreign relations committee. He supported Bush's administration, coordinating with them to organize a series of Senate hearings to make the case for war authorization. On October 11 2002, the authorization for use of military force against Iraq resolution was passed by a democrat-controlled senate 77 to 23. 29 democrats voted in support including Joe Biden and Hillary Clinton.

As the US oversaw the administration of post-war Iraq, multi-million dollar reconstruction contracts were handed out to US corporations, like Halliburton. In a process known as “de-Baathification” almost 250.000 Iraqi troops were made jobless overnight, told they could not be employed due to their previous loyalty to Saddam's regime. What followed was years of sectarian and religious violence until many former enemies began to join forces with a singular goal - to remove the US occupiers from Iraq. This would culminate in a toxic marriage between religious extremists and secular Baathists who were former officers under Saddam. Together, they would found Daesh, also known as ISIS. In 2011, Barack Obama officially withdrew US troops from Iraq after almost nine years but by 2014, ISIS controlled a third of the country with the help of foreign fighters and Obama sent 5000 troops back to Iraq.

Donald Trump ran on a platform where he appeared to be against the Iraq war. “You know what, you call it whatever you want. I want to tell you they lied. They said there were weapons of mass destruction, there were none and they knew there were none. There were no weapons of mass destruction”. But before long he was also bombing Iraq, this time ordering strikes against Iranian-backed militias and the assassination of Iranian General Qasem Soleimani in Baghdad.

Conclusion

Simply put, the Iraq war was motivated by America's desire to re-establish itself as the world's leading power. Indeed, even before 9/11, then Secretary of Defense Donald Rumsfeld viewed Iraq through the prism of status and reputation, arguing variously in February and July 2001 that Saddam's removal would “*increase US credibility and influence throughout the region*” and “*show that US policy is all about*”. These hypotheses became reality by September 11, when the symbols of American military and economic

superiority were destroyed. The Bush administration, driven by humiliation, felt that the US needed to reassert its position as undisputed hegemon.

The only way to send such a threatening message was a dashing victory in the war. However, it is important that Afghanistan was not enough: it was simply too weak state. As prison bullies know, a fearsome reputation is not acquired by beating up the weakest in the yard. Or, as Rumsfeld put it on the evening of 9/11, *“We need to blow up something else to prove that we are, you know, big and strong and not going to be subjected to that kind of attack”*.

Iraq today is witnessing one of its longest periods of public protest in decades. The movement is calling for an end to the political system that has existed in Iraq since the removal of Saddam Hussein. Iraqis have taken to the streets over corruption, unemployment and inefficient public services. This country was once home to world-renowned universities, a hub of arts and culture, but decades of being a geopolitical pawn have left its institutions and people devastated. What the future holds only time will tell us.

REFERENCES

1. Scott Walker, 2019. American Foreign Policy and Forced Regime Change since World War II: <file:///C:/Users/user/Downloads/American>
2. Ahsan Butt, 2018. Why did the United States invade Iraq in 2003?: <file:///C:/Users/user/>
3. Ahsan I Butt, 20 March, 2019. Why did Bush go to war in Iraq?: <https://www.aljazeera.com>
4. Richard A. Lacquement, JR. September 9, 2020. The Gulf war 30 years later: successes, failures, and blind spots: <https://warontherocks.com/>
5. Council on Foreign Relations, 2022. The Iraq War: <https://www.cfr.org/timeline/iraq-war>
6. Ipek Danju, Yasar Maasoglu, Nahide Maasoglu, 2012. The Reasons Behind U.S. Invasion Of Iraq: <https://pdf.sciencedirectassets.com/>
7. Markus Nikolas Heinrich, March 9, 2015. One War, Many Reasons: The US Invasion of Iraq: <https://www.e-ir.>
8. Raymond Hinnebusch, October 1, 2007. The US Invasion of Iraq: Explanations and Implications: <https://www.tandfonline.com/>
9. Office of the Historian. The Gulf War, 1991 - Milestones: 1989–1992: <https://history.state.gov>
10. ThoughtCo, June 20, 2019. Why Did the United States Go to War with Iraq?: <https://www.thoughtco.com>

IMPLICIT AND EXPLICIT REASONS OF THE INTERVENTION IN IRAQ

Nazrin Gasimova

SUMMARY

The United States' support of the first Baath coup in 1963, its arming and assisting of Saddam Hussein's regime in the 1980s, its bombardment of Iraq in 1991, its imposition of sanctions in the 1990s and early 2000s, and its occupation of Iraq in 2003 have forced Iraqis to live with the risk of death for decades. The American invasion of Iraq in March 2003 overthrew the government of Saddam Hussein, but since late 2007, it has led to a major sectarian civil war with no end in sight. The main purpose of this article is to examine the reasons for America's intervention in Iraq and to analyze the crisis it created.

İRAQA MÜDAXİLƏNİN GİZLİ VƏ AÇIQ SƏBƏBLƏRİ

Nəzrin Qasımova

XÜLASƏ

ABŞ-ın 1963-cü ildə ilk Bəəs çevrilişinə dəstəyi, 1980-ci illərdə Səddam Hüseyn rejimini silahlandırması və ona yardım etməsi, 1991-ci ildə İraqı bombalaması, 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində sanksiyalar tətbiq etməsi və İraqı işğal etməsi 2003-cü ildə iraqlıları onilliklər boyu ölüm riski ilə yaşamağa məcbur etdi. 2003-cü ilin martında Amerikanın İraqa təcavüzü Səddam Hüseynin hökumətini devirdi, lakin 2007-ci ilin sonlarından etibarən sonu görünməyən böyük bir məzhəb vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Bu məqalənin əsas məqsədi də Amerikanın İraqa olan müdaxiləsinin səbəblərini araşdırmaq və yaratdığı böhranı təhlil etməkdir.

НЕЯВНЫЕ И ЯВНЫЕ ПРИЧИНЫ ИНТЕРВЕНЦИИ В ИРАКЕ

Назрин Гасимова

АННОТАЦИЯ

Поддержка США первого Баасистского переворота в 1963 году, вооружение и помощь режиму Саддама Хусейна в 1980-х годах, бомбардировки Ирака в 1991 году, введение санкций в 1990-х и начале 2000-х годов и вторжение в Ирак в 2003 году заставили иракцев десятилетиями жить с риском смерти. Американское вторжение в Ирак в марте 2003 г. привело к свержению правительства Саддама Хусейна, но с конца 2007 г. оно привело к крупной межконфессиональной гражданской войне, конца которой не видно. Основная цель этой статьи — рассмотреть причины интервенции Америки в Ираке и проанализировать кризис, который она вызвала.

COVID-19 PANDEMİYASI VƏ SONRASINDA CƏNUBİ QAFQAZ

Xıdırov Niyazi Abbas oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
niyazi.khidirov@gmail.com

Açar sözlər: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Cənubi Qafqaz, Beynəlxəq Miqrasiya Təşkilatı, Pandemiya, Avropa İttifaqı

Ключевые слова: Всемирная организация здравоохранения, Южный Кавказ, Международная организация по миграции, пандемия, Европейский Союз

Keywords: World Health Organization, South Caucasus, International Organization for Migration, Pandemic, European Union

2023-cü ilin mart ayında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) SARS-Cov-2 (COVID-19) yeni növ koronavirusunu qlobal pandemiya elan etməsindən üç il keçəcək. Cənubi Qafqazda miqrantlar, münaqişələr nəticəsində didərgin düşmüş əhali və miqrasiyadan asılı olan icmalar uzun sürən böhranın təsirlərinə məruz qalan ən həssas qruplardır.

Pandemiyanın ilkin dövrlərində Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanda peyvəndləmə fəaliyyətlərinin ləngliyi hər gün xeyli sayda yeni infeksiyaların qeydə alınmasına yol açdı. Sözügedən ölkələrdə hərəkətilik bütün kateqoriyalardan olan miqrantlar və səyahətçilər üçün məhdudlaşdırılmışdı, çünki həmin dövrdə dünyada 47,000-dən çox məhdudiyət qüvvədə qalmış və Cənubi Qafqazda quru sərhədləri bağlanmışdı. Pandemiyanın qarşısını almaq üçün tətbiq edilən kilidləmələr, sosial tənzimləmələr və iqtisadi məhdudiyətlər bölgəyə əhəmiyyətli sosial-iqtisadi tənəzzül gətirdi və bu, ərzaq və istehlak mallarının qiymətlərində kəskin artım, habelə işsizliyin rekord səviyyələrində özünü göstərdi.

Beynəlxəq Miqrasiya Təşkilatının 2020-ci il COVID-19 Qlobal Strateji Hazırlıq və Cavab Planına uyğun olaraq, 2020-ci ildə BMqT Cənubi Qafqazda fəvqəladə vəziyyətə cavab verməkdə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə təcili birbaşa yardım və dəstək göstərmək üçün əsas humanitar proqramlar həyata keçirdi. COVID-19 böhranı zamanı miqrantlar və miqrasiyadan asılı əhali arasında üstünlük təşkil edən kritik ehtiyaclar xəstəliklə bağlı sağlamlıq risklərindən və tibbi xidmətə çıxışda maneələrdən irəli gəlir. Bununla belə, onlar həm də yerli hökumətlər tərəfindən həyata keçirilən qabaqlayıcı tədbirlərin nəticələri və dəstək tədbirlərinə çıxışın olmaması ilə daha da ağırlaşır. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri tərəfindən tətbiq edilən təsirlərin azaldılması planları ilk növbədə yerli əhalini, o cümlədən xaricdə yaşayan və pandemiya zamanı evə qayıdan vətəndaşları hədəf alıb.

Regiondakı əsas risk və ehtiyaclar

Pandemiya və əlaqədar məhdudiyətlər pul köçürmələrindən asılı olan mənşə icmalarında və ölkələrinə geri qayıdan miqrantlar arasında sosial-iqtisadi zəifliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. 2020-ci ildə Cənubi Qafqazdan olan on minlərlə miqrant təhlükə/işsizlik və pandemiya zamanı xaricdə qala bilməməsi fonunda vətənlərinə qayıtdı [1, s2].

2020-ci ildə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstana qayıdan miqrantların reinteqrasiyası davam edən iqtisadi tənəzzül və xidmət məntəqələrinin bağlanması böhran motivli xarakterinə görə xüsusilə çətin olmuşdur. Fiziki uzaqlaşdırma tövsiyələri icmalar arasında əlaqəni məhdudlaşdırmış, geri qayıdanların vətənlərinə gəldikdən sonra təcrid olunması hallarını artırmışdır. Pul köçürmələri Cənubi Qafqazda ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və ərzaq və təhsil kimi əsas xərcləri ödəməklə yerli ev təsərrüfatlarının təxminən 20%-ni iqtisadi həyat xətti ilə təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən miqrantlar əvvəllər hər ay ailələrinə yüzlərlə avro göndərirdilər.

Potensial həllər

Şərq qonşuluğunda baş verən münaqişələrin həllində Avropa İttifaqının daha fəal rol alması üçün Aİ-yə üzv dövlətlər və tərəfdaşlara doğru artan gözləntilər var. Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsi həll olunmamış münaqişələrdən əziyyət çəkib. 2020-ci ilin payızında Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında Ermənistan və Azərbaycan arasında 44 günlük müharibə regionu silkələdi və regional tarazlığı dəyişdi. Aİ-yə üzv dövlətlər və tərəfdaşlar tərəfindən Aİ-nin Şərq Qonşuluğundakı münaqişələrin həllində daha fəal rol alması üçün artan gözləntilər var.

Onların Gürcüstandakı fəaliyyəti Aİ-nin sülh, demokratiya və s. kimi islahatlarla nə edə biləcəyinə yaxşı nümunədir. Aİ 2008-ci ildəki hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair razılaşmaya vasitəçilik edib. Bundan əlavə Aİ-nin Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi Nümayəndəsi, o cümlədən Cenevrə Beynəlxalq Müzakirələrinin həmsədr münaqişənin həlli üçün göstərilən səylərə rəhbərlik edir. Aİ Monitoring Missiyası Gürcüstanın təhlükəsizliyinə ən mühüm töhfə verən qurum olmaqla yanaşı, həm də 2009-cu ildən bəri regiondakı yeganə beynəlxalq monitorinqdir.

Aİ indi Şərq Tərəfdaşlığının dekabr sammitinə hazırlaşır. Bu kontekstdə üç nazir “Şərq Tərəfdaşlığı”nın inklüziv əməkdaşlıq formatı olduğuna və bu formada qalacağına dair aydın mesaj göndərdi. Aİ-nin region üçün təklif etməyə hazır olduğu bir vizyonu var, həmçinin, islahatlar sahəsində də etibarlı tərəfdaşdır. “Biz ATƏT və BMT kimi çoxtərəfli tərəfdaşlarla birlikdə etimadın yaradılması və münaqişələrin transformasiyasına kömək etməyə hazırıq. Biz qorxu və nifrətdən azad bir mühit yaratmaq səylərini dəstəkləmək istəyirik. Biz təkcə fiziki yolların və körpülərin deyil, həm də barışıq və dinc birgəyaşayış yollarının yenidən qurulmasına kömək etməyə hazırıq”.

Üç ölkənin lideri Aİ-nin səfərini yüksək qiymətləndirib və Aİ-nin regionda daha çox iştirakını istədiklərini bildiriblər. Onlar regional iqtisadi inkişaf və əlaqə sahəsində Aİ ilə əməkdaşlığa hazır olduqlarını və etimadın yaradılmasında və münaqişələrin transformasiyasına töhfə verməkdə Aİ-nin rolunu yüksək qiymətləndirdiklərini vurğulayıblar.

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı

2020-ci ildə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanda BMqT-nin COVID-19-a qarşı cavab tədbirləri birbaşa 30,200-dən çox miqrant benefisiarına çatdırıldı və miqrantlara və cəbhəyanı miqrasiya rəsmilərinə 1,06 milyon ədəd şəxsi mühafizə avadanlığı paylandı. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanda, paytaxtlardakı baş ofislərdə, eləcə də sahə ofislərində yerləşdirilən 100-dən çox işçisi ilə BMqT COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu ictimai səhiyyə fəvqəladə vəziyyətdə dəstəyi davam etdirmək üçün unikal şəkildə yerləşdirilib.

BMqT-nin miqrasiya idarəçiliyi üzrə geniş portfel ilə yanaşı, böhranların mobillik aspektlərinə cavab verməkdə böyük təcrübəsi var. Bu portfelə stiqlə və ayrı-seçkiliyi minimuma endirən miqrantları əhatə edən yaşamları müdafiə edərək, sağlamlıq təhdidlərinin qarşısını almaq, aşkar etmək və onlara cavab vermək üçün hökumətlərə və icmalara dəstək daxildir. BMqT sərhədlərin tədricən və təhlükəsiz şəkildə yenidən açılmasına imkan verən sağlamlıq tədbirləri daxil olmaqla, müvafiq sərhəd idarəetmə təcrübələrini və prosedurlarını müəyyən etmək üçün Üzv Dövlətlər və Hökumətlərlə işləmişdir.

BMT Agentliyinin bir hissəsi kimi BMqT Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanda BMT-nin Ölkə Qruplarının və Dağlıq Qarabağ böhranı ilə bağlı fəvqəladə hallara reaksiya koordinasiya mexanizminin fəal üzvüdür. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının rəsmi partnyoru, Qurumlararası Daimi Komitənin Qlobal Sağlamlıq Klasterinin Strateji Məsləhət Qrupunun üzvü və bu yaxınlarda Qlobal Epidemiyə Xəbərdarlığı və Cavab Şəbəkəsinin üzvü olan Düşərgələrin Koordinasiyası və Düşərgələrin İdarə Edilməsi üzrə qlobal həmsədr kimi BMqT qlobal miqyasda ictimai səhiyyə fəvqəladə hallarına cavab verməkdə getdikcə artan rola malikdir.

BMqT Cənubi Qafqazda hökumət, qeyri-hökumət və beynəlxalq aktorlar daxil olmaqla, əsas həmsöhbətlər şəbəkəsi ilə uzunmüddətli birbaşa əməkdaşlığını davam etdirəcəyini vurğulayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. UN Migration, IOM SOUTH CAUCASUS COVID-19 STRATEGIC RESPONSE AND RECOVERY PLAN, December 2021
<https://crisisresponse.iom.int/sites/g/files/tmzbd11481/files/uploaded-files/IOM%20South%20Caucasus%20COVID-19%20Strategic%20Response%20and%20Recovery%20Plan.pdf>
2. <https://koronavirusinfo.az/az>
3. <https://georgia.gov/covid-19>
4. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58685829>
5. https://azertag.az/xeber/44_gunluk_muharibe_Zefere_geden_yol_ve_yeni_realliq_1915002
6. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2021/07/29/post-munaqis-dovru-avropa-ittifaqinin-c-nubi-qafqaz-siyas-ti-1681585>

COVID-19 PANDEMİYASI VƏ SONRASINDA CƏNUBİ QAFQAZ

Xıdırov Niyazi

XÜLASƏ

Covid-19 pandemiyasının bütün dünyanı, eləcə də Cənubi Qafqazı təsiri altına salmasından üç il sonra, sözügedən regiondakı sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətdə müəyyən dəyişiklər olmuşdur. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarındakı ləng cavab tədbirləri regiondakı vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişələrə son qoyan 44 günlük müharibənin də pandemiya dövrünə təsadüf etməsi zərərçəkənlərin sayını xeyli artırdı. Müharibə həm də koronavirusun diqqət mərkəzindən kənar qalmasına yol açdı. Bununla belə, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı və Avropa İttifaqı kimi qurumlar Cənubi Qafqazdakı sabitliyi bərqərar etmək, pandemiyanın mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq və zərərçəkənlərə yardım göstərmək üçün regionda fəal iştirak etmişdir.

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ ВО ВРЕМЯ И ПОСЛЕ ПАНДЕМИИ COVID-

Хидыров Ниязи

АННОТАЦИЯ

Спустя три года после того, как пандемия Covid-19 охватила весь мир, а также Южный Кавказ, произошли определенные изменения в социально-экономической и политической ситуации в указанном регионе. Медленные ответные меры в республиках Азербайджан, Армения и Грузия привели к обострению ситуации в регионе. Кроме того, тот факт, что 44-дневная война, положившая конец конфликтам между Азербайджаном и Арменией, совпала с периодом пандемии, значительно увеличил число жертв. Война также позволила коронавирусу выпасть из поля зрения. Однако такие институты, как Международная организация по миграции и Европейский Со-

юз, активно участвуют в регионе для установления стабильности на Южном Кавказе, устранения негативных последствий пандемии и оказания помощи пострадавшим.

SOUTH CAUCASUS DURING AND AFTER THE COVID-19 PANDEMIC

Khidirov Niyazi

SUMMARY

Three years after the Covid-19 pandemic affected the whole world, as well as the South Caucasus, there have been certain changes in the social, economic and political situation in the said region. Slow response measures in the republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia led to the aggravation of the situation in the region. In addition, the fact that the 44-day war, which ended the conflicts between Azerbaijan and Armenia, coincided with the pandemic period, greatly increased the number of victims. The war also allowed the coronavirus to fall out of the spotlight. However, institutions such as the International Organization for Migration and the European Union have been actively involved in the region to establish stability in the South Caucasus, eliminate the negative consequences of the pandemic and provide assistance to the victims.

XARİCİ TİCARƏTİN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Rzaquluzadə Əlibala Aslan oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
rzaquluzadee@gmail.com

Açar sözlər: xarici ticarət, ticarət əlaqələri, xarici ticarət strategiyası, beynəlxalq və xarici ticarət

Ключевые слова: внешняя торговля, торговые отношения, внешнеэкономическая стратегия, международная и внешняя торговля

Key words: foreign trade, trade relations, foreign economic strategy, international and foreign trade

Müasir şəraitdə xarici ticarət hər bir ayrı-ayrı ölkənin və bütövlükdə dünyanın fəaliyyətinin və inkişafının mühüm tərkib hissəsidir, çünki heç bir dövlət qloballaşma proseslər kontekstində digər ölkələrin iqtisadiyyatları ilə səmərəli iqtisadi əlaqələr sistemi qurmadan inkişaf edə bilməz. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində milli iqtisadiyyatlar ayrı-ayrı iqtisadi sistemlər kimi deyil, dünya bazarında təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin sistemli kompleksi kimi qəbul edilir, buna görə də ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Xarici ticarətin rolunu və onun ölkə iqtisadiyyatına təsirini öyrənməkdən ibarət olan bu məqalənin yazılmasının məqsədi də bununla müəyyən edilir. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və formalaşması problemləri bir sıra elmi əsərlərdə nəzərdən keçirilir və işlənir. Beləliklə, bu məsələnin klassik nəzəri aspektləri A. Smit, D. Rikardo, T. Menn tərəfindən təqdis olunur.

Xarici ticarət əlaqələri nəzəriyyəsinin inkişafına töhfəsini qeyd etmək lazımdır və Belarus alimləri, məsələn, V.N.Şimov, A.V.Bondar, V.N. Ermaşkeviç, S.N. Knyazev, G.A.Şmarlovski və bir sıra rus müəllifləri, məsələn, E.N. Smirnov, E.F.Prokuşev, N.A.Volgin və başqaları. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin elementi kimi mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir, ona görə də onun çoxlu tərifləri mövcuddur.

Beləliklə, bu tərif “bir-biri ilə ticarət edən dövlətlərin ticarət əlaqələrinin, xarici ticarət əlaqələrinin məcmusu” “bütün dünya ölkələrinin xarici ticarətindən ibarət beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sistemi”, “bütün dünya ölkələrinin bir-biri ilə ticarət aparən ticarət əlaqələrinin, xarici ticarət əlaqələrinin məcmusu”, “dünyanın müxtəlif ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu”, “müxtəlif ölkələrin adamları və firmaları arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi”, “müxtəlif təsərrüfatların istehsalçıları arasında beynəlxalq bölgü əsasında bağlanmış münasibətlər forması” əmək haqqında” və ya “dünyanın bütün ölkələri arasında ümumi ödənişli ticarət dövriyyəsi”, “fərdi və hüquqi şəxslər, firmalar, korporasiyalar, qeyri-kommersiya təşkilatları ola bilən müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında ticarət və s. kimi qəbul edilir. O, sövdələşmə ölkələri arasında mal və xidmətlərin könüllü mübadiləsini”, “malların milli gömrük sərhədlərini keçdiyi bir çox ölkələrin mal və xidmətlərinin mübadiləsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq ticarəti bütün ölkələrin xarici ticarətinin məcmusu olan beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sahəsi kimi də müəyyən etmək olar.

Müasir mərhələdə beynəlxalq ticarət həm dünya iqtisadiyyatının, həm də ümumən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və dünya iqtisadiyyatının ayrı-ayrı subyektlərinin inkişafında mühüm rol oynayır, iqtisadi artım amili və ölkələrin qarşılıqlı asılılığı artım amilidir. Ayrı-ayrı ölkənin beynəlxalq ticarətdə iştirakı xarici ticarət formasında təqdim olunur. Xarici və beynəlxalq ticarət oxşar, lakin eyni deyil, bir-birinə qismən və bütöv, milli və beynəlxalq kimi aid olan anlayışlardır. Xarici ticarət xarici iqtisadi kompleksin tərkib hissəsi olmaqla ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasına və sabitləşməsinə, eləcə də xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət edən prioritet sahələrdən biri hesab olunur. Ədəbi mənbələrin təhlilinə

əsaslanaraq qeyd etmək istərdim ki, hazırda “xarici ticarət” anlayışının tərifinə vahid yanaşma yoxdur, lakin kifayət qədər oxşar konseptual struktur mövcuddur. Beləliklə, alimlər İ.V.Kokuşkina, M.S.Voronin, Y.Q.Kozak, S.N.Lebedev xarici ticarəti “müəyyən bir ölkənin digər ölkələrlə mal və xidmətlərin iki əks axınından ibarət ticarəti: ödənişli ixrac (ixrac) və idxal (idxal)” kimi təyin edir. S.İ.Dolqovaya görə bu, “müxtəlif dövlətlərin mallarının istehsalçıları və istehlakçıları arasında ödənişli mal mübadiləsidir”, I.T. Balabanova hesab edir ki, “malların xarici ticarəti beynəlxalq ticarətin tərkib hissəsidir və müxtəlif ölkələrin satıcıları və alıcıları arasında mal mübadiləsinin spesifik formasıdır”.

Böyük Ensiklopedik lüğətdə xarici ticarətə aşağıdakı tərif verilir: “xarici iqtisadi əlaqələrin forması, beynəlxalq bazarda malların, qiymətli kağızların alqı-satqısı”, “bir ölkənin digər ölkələrlə ticarəti, xarici iqtisadi əlaqələrin tərkib hissəsidir”. Xarici Ticarət Ensiklopediyasına görə, bunlar “ölkələr arasında beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan ixrac-idxal münasibətləridir”. Bundan əlavə, “Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında” Qanunda informasiyanın xarici ticarəti, əqli mülkiyyət, mal və xidmətlərin xarici ticarəti xüsusi vurğulanır. Xarici ticarət beynəlxalq münasibətlərin ilk formalarından biri hesab olunur. Xarici (beynəlxalq) ticarətin əsas klassik nəzəriyyələri merkantilist nəzəriyyə, A.Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsidir. Mill Heckscher-Ohlin (qarşılıqlı tələb anlayışı) nəzəriyyəsi, Leontief paradoksu, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, Mayk Porter nəzəriyyəsi, Rıbcinski teoremi və Samuelson və Stolper teoremi, beynəlxalq ticarətin standart modeli və ümumi tarazlıq modeli.

Bundan əlavə, neotexnoloji istiqamət nəzəriyyələri fərqlənir: “texnoloji boşluq” nəzəriyyəsi, “miqyas effektinin artımı nəzəriyyəsi”, “oxşarlığa üstünlük nəzəriyyəsi”, “xalqların beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti” nəzəriyyəsi və riyazi xarici ticarət modelləri: J. Tinbergen, P.P. Poikhonema, H. Linnemanın xarici ticarət dövriyyəsi modelləri. Xarici ticarətin məqsədləri, üsulları və vasitələri dövlətin xarici ticarət siyasətinin məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir, bu da öz növbəsində dövlətlərin xarici siyasətinin tərkib hissəsidir və onların ümumi iqtisadi və siyasi məqsədlərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq formalaşır. Xarici ticarət siyasətinin strategiyası onun məqsədləri və dövlətin xarici ticarətinin inkişafı və tənzimlənməsinin konseptual problemlərinin həlli ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, o, həm də milli maraqların qorunmasını, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, buna görə də bir çox ölkələrdə daxili biznesin xarici ticarət sferasında fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edən xüsusi hüquqi sənədlər qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasəti azad ticarət və proteksionizm prinsiplərinin məcmusu əsasında qurulur ki, bu da ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən istehsalın formalaşdırılması strategiyasını həyata keçirməyə imkan verir və iqtisadiyyatının açıqlığı problemlərini həll edən müvafiq ölkənin tələblərinə cavab verir.

Azərbaycan Respublikasının rezidentləri - xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçıları, mal istehsalçıları və istehlakçıları, müştərilər və xidmət göstərənlər üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə həyata keçirilir. Çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaratmaq, bu istiqamətdə addımları əlaqələndirmək məqsədilə xarici ticarətin dəstəklənməsi vasitəsi kimi çoxlu sayda beynəlxalq təşkilat və assosiasiyalar yaradıldı (ÜTT, NAFTA, UNCTAD, Dünya Bankı, BMK, AYİB, BCC, Aİ, MDB, Gİ, SES, s.) Beynəlxalq təşkilatlar ticarət maneələrinin aradan qaldırılması kimi ən mühüm problemləri həll edir, dövlətlər arasında geniş mal mübadiləsinə təşviq edir və valyutaları sabitləşdirir və bir sıra digər xarici ticarət problemlərini nəzərdən keçirir. Azərbaycanda xarici ticarət öz inkişafının müasir mərhələsində iqtisadi təhlilin tədqiqat obyektini kimi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin təhlili tədqiqat obyektindən asılı olaraq makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyədə aparıla bilər. Belə təhlilin aparılması zərurəti əldə olunan məlumatlar əsasında dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin işlənilməsi, dövlətin inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onun dünya iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi öhdəliyi ilə müəyyən edilir.

Elmi-praktik tədqiqatların aparılmasının əsasını ayrı-ayrı ölkələrin dərc olunmuş statistik hesabatları və bir sıra beynəlxalq təşkilatların hesabatları təşkil edir. Xarici ticarətə dair müasir statistik məlumat bazasını təşkil edən əsas dəyərlər ixrac, idxal, balans və ticarət dövriyyəsi, ixrac və ya idxalın ölkənin ÜDM-dəki payıdır. Azərbaycan Respublikasının sənaye kompleksinin strukturu ölkə iqtisadiyyatının açıqlığına və onun xarici bazarlara yönəlməsinə kömək edir. Müvafiq olaraq, ölkənin inkişafının əsas prioritetlərindən biri iqtisadiyyatın strukturunda ÜDM-in yarından çoxunu təşkil edən ixracdır. Son onillikdə xarici ticarətin dinamikası elmi-texniki və tranzit potensialın artması, inteqrasiya proseslərində (Gömrük İttifaqının və Ümumi Müttəfiqlərin formalaşması) iştirakı ilə əlaqədar xarici ticarətin həcmının artması ilə xarakterizə olunur. İqtisadi Məkan), eləcə də dünyanın digər regionları ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsi ilə (ölkə çoxvektorlu xarici iqtisadi siyasət həyata keçirir). Beynəlxalq və xarici ticarət sahəsində nəzəri və praktiki mənbələrin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: - elmi ədəbiyyatda “xarici ticarət” və “beynəlxalq ticarət” anlayışlarının müəyyənləşdirilməsinə vahid yanaşma mövcud deyildir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакаева О.Ю. Новеллы правовых актов, регулирующих таможенные отношения.// Актуальные вопросы таможенного регулирования и таможенного контроля. 2018.№3.С.3
2. Балабин О.И. Таможенное регулирование внешней торговли / О.И. Балабин, О.Б. Сокольникова ; Рос. тамож. акад. – Санкт-Петербург : Троицкий мост, 2021. – 222 с
3. Галузо В.Н. Таможенное право: Учебник для студентов вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2016. С. 102—151
4. Попова, Л. И. Таможенные операции в отношении товаров и транспортных средств : учебное пособие для вузов / Л. И. Попова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2022. — 187 с
5. Халипов С.В. Таможенное право: Учебник для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2013
6. Хмелёв И.Б. Влияние таможенных пошлин на экономику и развитие внешней торговли России / И.Б. Хмелёв, А.Д. Стручалина, П.А. Кривова // Актуальные вопросы права, экономики и управления : сб. ст. XVI междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. Г.Ю. Гуляев. – Пенза, 2018. – Ч. 1. – С. 218-221.
7. Чупахина П.А. Основные методы, цели и принципы таможенного регулирования // Молодежная наука в развитии регионов : материалы всерос. науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых / Перм. нац. исслед. политехн. ун-т. – Пермь, 2017. – Т. 2. – С. 144-147
8. Шестопалова Н.С. Влияние мер таможенно-тарифного регулирования на экономику страны // Экономика и предпринимательство. – 2022. – № 7 (144). – С. 276-279

XARİCİ TİCARƏTİN ÖLKƏNİN İQTİSADİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Rzaquluzadə Əlibala

XÜLASƏ

Ölkənin xarici ticarətinin inkişafı bilavasitə dövlət orqanları tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin səmərəliliyindən asılıdır ki, bu da öz növbəsində makroiqtisadi səviyyədə aparılan analitik tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır.. Xarici ticarət beynəlxalq münasibətlərin ilk formalarından biri hesab olunur. Tarixi inkişaf prosesində

xarici ticarətə aşağıdakı amillər təsir etmişdir: ölkənin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, dünya iqtisadiyyatının strukturu, milli istehsalın inkişaf səviyyəsi və əhalinin həyat səviyyəsi, inkişaf səviyyəsi. elmi-texniki tərəqqi, dünya valyuta-maliyyə sisteminin inkişafı, siyasi proseslər, beynəlxalq təşkilatların və inteqrasiya birliklərinin yaranması, miqrasiya prosesləri. Xarici ticarətin milli iqtisadiyyatın formalaşmasında və uğurlu inkişafında mühüm rolunu, eləcə də ölkənin inteqrasiya proseslərinə uğurla daxil olmasına artan təsirini qeyd etmək lazımdır

ВЛИЯНИЕ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТРАНЫ

Rzaquluzada Alibala

АННОТАЦИЯ

Развитие внешней торговли страны напрямую зависит от эффективности принятия управленческих решений государственными органами, что в свою очередь базируется на результатах аналитических исследований, проводимых на макроэкономическом уровне. Внешняя торговля считается одной из первых форм международных отношений. В процессе исторического развития на внешнюю торговлю оказывали влияние следующие факторы: природно-географические особенности страны, структура мирового хозяйства, уровень развития национального производства и уровень жизни населения, уровень развития научно-технический прогресс, развитие мировой валютно-финансовой системы, политические процессы, появление международных организаций и интеграционных объединений, миграционные процессы. Необходимо отметить важную роль внешней торговли в формировании и успешном развитии национальной экономики, а также ее возрастающее влияние на успешное вхождение страны в интеграционные процессы.

THE EFFECT OF FOREIGN TRADE ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

Rzaquluzada Alibala

SUMMARY

The development of the country's foreign trade directly depends on the effectiveness of managerial decision-making by state bodies, which in turn is based on the results of analytical studies conducted at the macroeconomic level. Foreign trade is considered one of the first forms of international relations. In the process of historical development, foreign trade was influenced by the following factors: the natural and geographical features of the country, the structure of the world economy, the level of development of national production and the standard of living of the population, the level of development. scientific and technological progress, the development of the world monetary and financial system, political processes, the emergence of international organizations and integration associations, migration processes. It is necessary to note the important role of foreign trade in the formation and successful development of the national economy, as well as its growing influence on the country's successful entry into integration processes.

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ENERJİ FAKTORU

Əliyeva Aytən Miroğlan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aliyeva1291@gmail.com

Açar sözlər: enerji layihələri, boru xətti, tranzit dəhlizi, enerji təhlükəsizliyi, sərmayə yatırımları, Əsrin Müqaviləsi, TANAP

Ключевые слова: энергетические проекты, газопровод, транзитный коридор, энергетическая безопасность, инвестиции, Контракт века, ТАНАП

Keywords: energy projects, pipeline, transit corridor, energy security, investments, Contract of the Century, TANAP.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətləri ümumi olaraq 4 mərhələdə dəyərləndirə bilərik. Birinci mərhələ Əbülfəz Elçibəyin prezidentliyinə qədərki Ayaz Mütəllibov və onun keçid hökuməti dönməsi (1991-1992-ci illər), ikinci mərhələ Əbülfəz Elçibəyin dövrü (1992-1993-cü illər), üçüncü mərhələ Heydər Əliyevin dövrü (1993-2003-cü illər) və 4-cü mərhələ İlham Əliyevin dövrü (2003-cü ildən bugünədək). Elçibəyə qədərki dövrdə Türkiyə ilə münasibətlər o qədər də inkişaf etməsə də, Elçibəyin dövründə ən üst zirvəyə qalxmışdır. Prezident olaraq ilk xarici səfərini Türkiyəyə edən Elçibəy Sovet döyərlərinin əvəzinə milliyətçilik dəyərlərini ön plana çıxarmış, xarici siyasətinin təməlini millətsevərlik, vətənpərvərlik və demokratik tənzimləmələrin həyata keçirilməsi təşkil etmişdir (1, 383). Elçibəyin hakimiyyəti illərində Türkiyə Azərbaycanın xarici siyasətinin mərkəzində yer almış və vaxtilə Rusiyanın tutduğu öncəliyə Türkiyə sahib olmuşdur. Bu təzəcə müstəqillik əldə etmiş respublikamızın xarici siyasətində tam bir dönüş nöqtəsi və strateji dəyişiklik idi. Azərbaycanın əsas strateji ortağı olan Türkiyə artıq model ölkəyə çevrilmiş, yeni ikitərəfli enerji layihələri irəli sürülmüş, boru xəttlərinin inşasına başlanmışdır (2, 24). Bakı-Tbilisi-Ceyhan proyektinin təməli də məhz bu dövrdən etibarən qoyulmuşdur. Müxtəlif sahələrə yeni yatırımlar etməklə yanaşı, Azərbaycan qərb şirkətləri tərəfindən öz enerji qaynaqlarının istismarı ilə bağlı imzalanacaq sazişlərdə Türkiyənin də iştirak etməsini istəmişdir. Türk dostu olaraq qəbul edilən Elçibəy kimi bir liderin rəhbərliyi altında Türkiyə Azərbaycanın neft istehlakında və pay bölgüsündə xüsusi vəzifələri tuta bilərdi. Bir çox araşdırmaçıların fikrincə, Türkiyənin Azərbaycanın enerji sahəsindəki fəaliyyəti Elçibəyin 1992-ci il dekabrın 5-də İzmir Şəhərində qonaq qaldığı oteldən birbaşa Türkiyənin o dönməki prezidenti Turqut Özala zəng vuraraq, “Türkiyəni neft layihələrinə daxil edəcəyəm, adamlarınızı Bakıya göndərin” deməsi ilə başlamışdır (3, 111). 1993-cü ildə SOCAR prezidenti Sabit Bağirov Elçibəy tərəfindən Türkiyəyə göndərilmiş və Azəri yatağındakı neftin Ceyhan limanına göndərilməsi haqqında iki ölkə arasında ilk anlaşma imzalanmışdır.

1993-cü il iyunun 7-də Gəncədə başlayan, 15-ində artıq Bakıya çatan hərbi çevrilişdən sonra Elçibəy iqtidardan uzaqlaşdırılmışdır. Sözügedən hərbi çevrilişə Rusiya açıq şəkildə dəstək vermişdir. O zamankı Türkiyə hakimiyyəti Azərbaycanla bağlı siyasətində Rusiya ilə qarşı-qarşıya gəlməmək strategiyası yürütdüyünə görə, bu çevrilişə Süleyman Demirel hökuməti hər hansı müdaxilə edə bilməmişdi. Süleyman Demirel Elçibəyə deyil, Əliyevə dəstəyini açıq ifadə etmiş, Azərbaycana 100 milyon dollar məbləğində kredit ayırmışdır, Əliyevi Türkiyə ziyarətində prezident kimi qarşılamışdır. Bütün bunlar Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində yeni səhifə açmışdır. Bu səbəblərdən dolayı nə Rusiya, nə də İranla münasibətlərinin pozulmasını istəməyən Türkiyə üçün Heydər Əliyev kimi daha mülayim və Rusiya ilə balansı qoruyub saxlaya biləcək bir liderin iqtidara gəlməsi daha məqbul idi, nəinki Elçibəy kimi türkçülük və millətçilik şüarları ilə Rusiyanı qıcıqlandıracaq birinin (4, 207).

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan neftinin səhmdarları sırasında Türkiyəyə, türk şirkətlərinə verilən pay artırılmış, bir çox yeni proyektin əsası qoyulmuşdur. Belə ki, Əsrin Müqaviləsinə əsasən Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının birgə işlənməsi layihəsi ilə Türkiyə ilk dəfə Azərbaycanın enerji sektoruna daxil olmuşdur. Bayaq da qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyənin bu layihələrə qatılması ilə bağlı ilk addımlar hələ Elçibəyin dövründə atılmışdı. Hərbi çevrilişin ardından iqtidara gələn Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında qərb şirkətlərilə enerji məsələsinə dair yarımçıq qalmış görüşləri təkrar başlatmış və Türkiyənin TPAO şirkətinin də görüşmələrdə iştirakını təmin etmişdir. İlk əvvəl TPAO 1,75 % pay almış olsa da, sonralar bu pay 5 % artırılaraq 6,75%-ə yüksəlmişdir. Həm Azərbaycan, həm Türkiyə əsas neft daşıma kəmərinin Bakı-Ceyhan olması üçün böyük çaba sərf etmişlər. Əslində, Əsrin Müqaviləsindən bir qədər öncə, 1993-cü il martın 9-da SOCAR və TPAO arasında Azərbaycan neftinin Bakı-Ceyhan boru xətti ilə daşınması haqqında anlaşma imzalanmışdı, sadəcə olaraq bu mövzu bölgədə nüfuz dairəsi uğrunda uzun müddət diplomatik mübarizə mövzusu olmuşdur. 1995-ci ilin martında Heydər Əliyevə qarşı çevriliş cəhdinin edilməsi Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətləri gərginləşdirmişdir. Belə ki, Türkiyənin bəzi üstqurum orqanları tərəfindən çevrilişə açıq dəstək verildiyi iddia edilirdi və məhz bu səbəbdən Azərbaycandakı Türkiyə səfiri Altan Kahramanoğlu inqilabçılara açıq dəstək verməsi iddiası ilə sərhəddən kənarlaşdırılmışdır (5, s.28). İkitərəfli münasibətlərdəki bu gərginlik çox qısa zamanda başa çatmış, Türkiyə və Azərbaycanın Bakı neftinin BTC boru xətilə daşınması mövzusunda birlikdə hərəkət etmək istəyi əlaqələrin normallaşmasını təmin edən ünsür olmuşdur. Türkiyə və Azərbaycanın bu qərarlı addımlarına Gürcüstan tərəfdən də davamlı dəstəyin gəlməsi layihənin reallaşmasını daha da sürətləndirmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan neftinin Türkiyə vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılma istəyini dəfələrlə dilə gətirmişdir. Xəzər dənizinin zəngin enerji qaynaqlarının hansı xəttlə daşınması uzun müddət mübahisə mövzusu olmuşdur. 1999-cu ilin ikinci yarısından etibarən bu məsələ ilə bağlı önəmli irəliləyişə nail olunmuşdur. Heydər Əliyevin qərarlılığı sayəsində İngiltərənin BP və ABŞ-ın Amoco şirkətlərinin də ortaq iştirakı ilə BTC xətilə bağlı bütün digər şirkətlər və dövlət təmsilçiləri arasında görüşlər başlanmışdır. 1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında BTC ilə bağlı sürətli bir irəliləyişə nail olundu. 1998-ci ildə ABŞ, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyənin birgə imzaladığı Ankara deklarasiyası bu sahədə təməl sənəd hesab oluna bilər. Ardınca 18 noyabr 1999-cu il tarixində ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə bir araya gələn Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan liderləri BTC Neft İxrac Boru Xətti haqqında Anlaşma imzaladılar (6. s.148). Xəttin təməli 2002-ci il sentyabrın 18-də qoyulmuş və dərhal sonra inşaat işlərinə başlanmışdır. Lakin Türkiyənin Azərbaycanın enerji sektoruna yatırımları Əsrin Müqaviləsi ilə məhdudlaşmadı. Azərbaycanın bütün neft və təbii qaz sazişlərində Türkiyə müəyyən miqdarda paya sahibdir. BTC boru xətti layihəsində 6,15 %, Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsində 6,75%, Şahdəniz layihəsində 9%, Kürdaşı layihəsində 5%, Araz Alov-Sark layihəsində 10%.

1991-ci ildən bu yana fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti dövlət mülkiyyətində olan ən böyük və yeganə neft şirkətidir. SOCAR-ın Gürcüstan, Türkiyə, Rumıniya, Avstriya, İsveçrə, Qazaxıstan, İngiltərə, İran, Almaniya, Ukraynada nümayəndəlikləri, Nigeriya, Sinqapur, Vyetnam və İsveçrədə ticarət şirkətləri fəaliyyət göstərməkdədir. Şirkətin 70 mindən çox işçi heyəti var. SOCAR-ın Türkiyəyə investisiya yatırımı İzmir Aliğa şəhərində yerləşən ən böyük neft-kimya zavodu PETKİM-in alınması ilə başladı. PETKİM blok satış metodu ilə keçirilən tender prosesinin nəticəsində, Petrokimya Holdingin səhm kapitalında 51 faiz paya malik olmaqla 2 milyard 40 milyon dollara 30 may 2008-ci il tarixində SOCAR və TURCUAS Enerji ASC-yə satılmışdır. 30 dekabr 2011-ci il tarixindən etibarən şirkətin adı SOCAR Turcuas ASC olaraq dəyişdirilmişdir. 25 faizlik payını SOCAR-a ötürən Turcuas Aliğa şəhərində təməli qoyulan Star Neft Emalı Zavodundakı 18,5

%-lik ortağ payını isə saxlamaqdadır. SOCAR-ın PETKİM-i satın alması ilə ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələr tam fərqli yeni bir görünüm əldə etmişdir. 2018-ci ilə qədər SOCAR-ın Petkimə 10 milyarddan da çox investisiya strategiyası açıqlanmışdır. SOCAR-ın yatırımları sayəsində PETKİM-in təməl xam maddə olan naftanın əldə edilməsində 90 % xaricdən asılılığına son qoyulmuş, hətta şirkət naftanı tam ixrac edəcək bir özəlliyə sahib olmuşdur. Bununla da həm rəqəbətdə üstünlük əldə etmiş, həm də hər il milyardlarla dolların havayı xərclənməsinin qarşısını ala bilmişdir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsindəki əlaqələrin stimulu olacaq bir çox müştərək müəssisələr yaradılmışdır. İlk belə müəssisələrdən biri 1993-cü ildə ARDNŞ ilə Türkiyənin “Atilla Doğan Petrol” şirkəti arasında keçmiş “Neftçalanefi” NQÇİ-nin bazasında yaradılmışdı. “Anşad Petrol” adı ilə təsis olunmuş müştərək müəssisə “Neftçala”, “Xıllı”, “Durovdağ” və “Babazanan” neft yataqlarının istismarı sahəsində fəaliyyət göstərməli idi. Müəssisə fəaliyyətə başladıqdan bir neçə il sonra iştirakçıların sayı artdı. Belə ki, 1995-ci ildə Malayziyanın “Land and General Berhard” şirkəti “Atilla Doğan Petrol”un layihədəki iştirak payının 17,15%-ni alaraq “Anşad Petrol”un tərkibinə daxil oldu (7, s.88)

Ümumilikdə 1993-2008-ci illər arasında Azərbaycana 32,7 milyard dollar xarici sərmayə qoyulmuşdur. Türkiyə 1995-2008-ci illərdə Azərbaycanın neft və təbii qaz sektoruna yönəlik xarici investisiya yatırımında ABŞ və İngiltərədən sonra üçüncü sırada yer almışdır. 1994-2007-ci illər arasında TPAO-nun Azərbaycandakı toplam yatırımları 2,8 milyard dollara bərabərdir (8, s 273-276). Azərbaycanda TPAO-nun mövcudluğu 1992-ci ildə Şahdəniz layihəsi ilə başlayıb, 1994-cü ildə Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsi ilə davam etmişdir. 2016-cı ildə toplam istehsalın 65%-ini xarici sahələrdən təmin edən TPAO-nun məhz xarici istehsalındakı ən böyük pay da 78%-lə Azərbaycan layihələrinə aid olmuşdur. 2017-ci ilin 14 sentyabrında Əsrin Müqaviləsinin 2049-cu ilə kimi uzadılması haqqında yeni müqavilə imzalanmışdır.

Bunlarla yanaşı qarşılıqlı sərmayə yatırımlarını incələsək, kifayət qədər böyük rəqəmlərlə qarşılaşırıq, hansı ki, bu da Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi münasibətlərdə enerji məsələsinin daim ön planda olduğunu göstərir. TPAO-nun 2006-cı ilə olan sərmayə yatırımlarını incələsək görürük ki, xarici sərmayə miqdarı toplam 2,851 milyard dollar olan TPAO bu vəsaitlərin 2,507 milyard dollarını, yəni 88 faizini Azərbaycana sərf etmişdir. Azərbaycana gəlincə, təxminən 100 milyard dollarlıq büdcəyə sahib ölkəmiz 2018-ci ildə Türkiyəyə 20 milyard civarında birbaşa investisiya yatırmışdır. STAR neft emalı zavodu bu yatırımlar arasında birinci yerdədir. Azərbaycan 5 milyard dollar investisiya dəyəri olan STAR neft emalı zavodunu almaqla Türkiyədə bir obyektə edilən ən böyük investisiyanı reallaşdırmış oldu. Türkiyədə neft emalı, neft-kimya, enerji istehsalı, logistika və paylanmanın bütün sahələrinə sərmayə qoymağı planlaşdıran SOCAR şirkəti ilə 2015-ci ildə tamamlanmış neft emalı zavodunun tikintisində təxminən 7-10 min nəfər, NEZ-in istismarı zamanı isə mütəmadi olaraq min nəfərə yaxın insan işlə təmin olunmuşdur. PETKİM-in (Türkiyənin aparıcı neft-kimya şirkəti) SOCAR tərəfindən alınması daha bir çox layihələr üçün də motivasiyaedici dəyərə malikdir. Bu çərçivədə bir-birini dəstəkləyən başqa layihələr həyata keçirilməyə başlandı. SOCAR-ın qurmağı planlaşdırdığı 1,3-1,5 milyon ədəd tutumlu konteyner limanı da bu layihələrdən biridir. Son illərin statistikasını incələyək olsaq, ən son 2022-ci ilin göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Türkiyədə ümumən enerji sektoruna 19,5 milyard dollar sərmayə yatırmışdır.

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına hansı yollarla çıxarılması məsələsinin gündəmdə olduğu bir vaxtda çoxları Bakıdan Novorossiyskə gedən boru xəttini bu iş üçün daha məqbul görürdü. Lakin bu xətt Rusiya torpaqlarından keçməsi səbəbindən Avropa Birliyi üçün heç də cazibə görünmürdü. Həm də Bakı-Novorossiysk xətti çıxarılacaq nefti daşımaq üçün kifayət qədər tutuma da malik deyildi. Həmin dövrdə mübahisə mövzusu olan 3 xətt mövcud idi. Bakıdan başlayaraq nefti Gürcüstanın Supsa şəhərinə qədər daşıyacaq xətt (Bakı-

Supsa), Gürcüstanın Tiflis şəhəri üzərindən keçərək Türkiyənin Ceyhan limanına neft daşıyacaq xətt (BTC) və İran üzərindən nefti daşıyacaq Cənub xətti. Üçüncü xətt daha sonra gündəmdən düşsə də, BTC və Bakı-Supsa boru xətləri zamanla reallığa qovuşdu (9,s141).

Uzunluğu 833 km olan Bakı-Supsa boru xətti Səngəçal terminalında başlanır və Gürcüstanın Supsa terminalında başa çatır. Xam neft Supsa terminalında tankerlərə doldurularaq İstanbul boğazı üzərindən Avropa və dünya bazarlarına daşınır. Bu xəttin çəkilməsi ilə bağlı ilk anlaşma Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadze arasında 1996-cı ildə imzalanmış, 1997-1998-ci illərdə inşa edilmişdir. 1999-cu ilin 17 aprel tarixindən etibarən ilk neft ixracına başlanmışdır

1999-cu il ATƏT-in İstanbul zirvəsindən sonra rəsmi Vaşinqtonun da təkidi və israrı ilə Azərbaycan neftinin Ceyhan limanından Aralıq dənizinə, oradan da dünya bazarına daşınması planının əsası qoyuldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan adını almış bu xəttin rəsmi açılış mərasimi 2006-cı ilin iyulunda Ceyhan terminalında gerçəkləşdi. BTC Orta Asiya və Qafqazın enerji qaynaqlarını Qərbi bazarlarına daşımaqla bu sahədə Rusiyanın tək əlini qırmışdır. Ona görə də sözügedən boru xəttinin strateji önəmi çox böyük idi.

2002-ci ilin avqustunda BTC xəttinin inşası və idarə olunması üçün BTC co şirkəti təsis olunmuş, sentyabrın 18-də xəttin təməli atılmışdır. Uzunluğu 1768 km olan BTC-nin 1076 km-i Türkiyənin, 443 km-i Azərbaycanın payına düşür və ən kiçik 249 km-lik hissəsi isə Gürcüstan torpaqlarından keçir. Proyektin toplam dəyəri 4,8 milyard dollar idi. Bu xətt tək-cə Azərbaycan neftini deyil, gələcəkdə anlaşmaya nail olunacağı təqdirdə Qazaxıstan neftini də daşıya biləcək tutuma malik idi. BTC xətti Türkiyə üçün enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi gəlirlər baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, Türkiyə neftə olan ehtiyacının sadəcə 4\100-ünü öz resursları ilə qarşımaq iqtidarında idi. Bu xəttin inşasıyla Rusiyadan olan enerji asılığını bir qədər azaltmağa nail olmuş Türkiyə tranzit dəhliz roluna malik ölkə kimi də önəm qazanmış və bunun hesabına öz daxili büdcəsinə ildə 250-300 milyon dollar vəsait əlavə etməyə nail olmuşdur. Digər tərəfdən BTC xəttinin açılması yeni iş imkanları qazandırmış, yeni xarici sərmayəçilərin ölkəyə gəlməsinə şərait yaratmışdır. 2006-cı ilin iyunundan boru xətilə ilk neftin daşınmasına başlanmışdır. BTC həm Azərbaycan və Türkiyəni Gürcüstana daha sıx şəkildə bağlamış, həm də digər sahələrdə əlaqələri genişləndirmişdir. Günlük neft pompalama gücü 1,2 milyon barel olan BTC boru xətilə 2017-ci ilin sonlarına qədər olan müddətdə 383 milyon tondan çox neft daşınaraq Türkiyənin Ceyhan limanına və oradan da dünya bazarlarına göndərilmişdir. 2008-ci ildən etibarən Qazaxıstanın Tengiz yatağındakı neftin və Türkmənistanın il ərzində istehal etdiyi 11.8 milyon ton neftin də kiçik miqdarı BTC xətilə daşınmaqdadır (10, s.73).

BTC layihəsinin iqtisadi olduğu qədər siyasi əhəmiyyəti də təbii ki, danılmazdır. Bu bərdə təməlqoyma mərasimində çıxış edən Heydər Əliyev tam əminliklə belə demişdir: Bu layihə və onun həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər. Bu boru xətti, bu polad boru Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-birilə daha sıx birləşdirəcəkdir (11, s.106).

Nabuko layihəsinin gündəmdən düşməsindən sonra Azərbaycan-Türkiyə işbirliyində Cənub Qaz Dəhlizinin əsas hissələri olan TANAP, TAP, Şahdəniz-2, Cənubi Qafqaz təbii qaz kəmərləri Avropanın enerji təhlükəsizliyi və resursların diversifikasiyası baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik layihələr kimi ön plana çıxdı. Ortaq reallaşdırılan enerji layihələrinin başında gələn TANAP bu baxımdan iki ölkənin aralarındakı bağların daha sağlam təməllər çərçivəsində inkişaf etməsində böyük rola malikdir. İlk öncə onu qeyd edək ki, bu layihənin iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələrə qatqısı böyük olmuşdur. TANAP sayəsində Azərbaycanla Türkiyənin birgə ticarət həcmində artım müşahidə olunmuşdur. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq, Türkiyənin Azərbaycana ixracatı 2,58 milyard dollar, Azərbaycandan idxalatı isə 1,6 milyard dollar həcmində olmuşdur ki, bu rəqəmlərdə enerji ticarətinin önəmli rolu vardır. Ölkələr arası ticarət həcmi artıran faktor əslində gerçəkləş-

dirilmiş bu yatırımla birlikdə inkişaf edəcək digər sektorların iqtisadi birlikdəliyə verəcəyi töhfədir.

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın ilk mərhələsində mövcud olan ticarət müqavilələrinin yerini enerji layihələri tutduqda iki ölkə arasındakı siyasi əməkdaşlıq daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. BTC və BTE enerji layihələri sayəsində ölkələr arasındakı siyasi əməkdaşlıqda müsbət irəliləyişlər əldə edilmiş, əlaqələr daha konkret zəmində formalaşmışdır. Bu proseslər zamanı Ermənistanla sərhədlərin açılması kimi məsələlərlə bağlı müəyyən problemlər olsa da, haqqında bəhs etdiyimiz proyektlər həmin problemlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması üçün tərəflərin üzərinə böyük öhdəliklər qoyurdu.

2012-ci il iyunun 26-da keçirilən TANAP-ın rəsmi imzalanma mərasimində çıxış edən Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin ən yüksək səviyyədə olduğunu, əlaqələrin gündən-günə gücləndiyini və dərinləşdiyini bildirib. Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin əsasını iki ölkə xalqları arasında dostluq və sədaqət təşkil etdiyini deyən Əliyev Azərbaycanın ən çətin vaxtlarında Türkiyənin Azərbaycan xalqının yanında olduğunu və bunun heç vaxt unudulmayacağını bildirib. O, TANAP layihəsinin bunun ifadəsi olduğunu dedikdən sonra Türkiyənin enerji təhlükəsizliyini öz enerji təhlükəsizliyi kimi qəbul etdiklərini, Azərbaycan və Türkiyənin maraqlarının, niyyətlərinin, siyasətlərinin eyni olduğunu izah edib. Türkiyənin o zamankı baş naziri Rəcəb Tayyip Ərdoğan isə TANAP-ın Türkiyə ilə Azərbaycan arasında möhkəm əlaqələrə dayanan və uzun illər davam edəcək bir layihə olacağına inanırdı. Baş nazirin müavini Bəşir Atalay iki ölkənin bir ailənin üzvü olduğunu, Türkiyənin uğurunun Azərbaycanın, Azərbaycanın uğurunun isə Türkiyənin uğuru olduğunu bildirib. TANAP layihəsi keçmişdən bu günə qədər güclənən Türkiyə-Azərbaycan siyasi birliyinin möhkəmlənməsinə töhfə verdi.

2014-cü il sentyabrın 20-də, Əsrin Müqaviləsinin 30-cu ildönümündə Türkiyə Respublikasının prezidenti tərəfindən 6553 və 6554 sayılı qanunların təsdiqi ilə TANAP-ın tətbiq qoyma mərasimi keçirilib. Əsası prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Təbii sərvətlər naziri Taner Yıldız tərəfindən birgə qoyulan TANAP layihəsi ilə iki ölkənin enerji sahəsində keçmişdən bugünə olan əməkdaşlığı daha da güclənmişdir. İki ölkənin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli təşəbbüs Cənub Qaz Koridorunun mühüm komponentlərindən olan TANAP layihəsi Türkiyə və Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təchizatının diversifikasiyası baxımından böyük önəm daşıyır. TANAP çərçivəsində Türkiyəyə ilk qaz nəqlinə 2018-ci ildə başlanmışdır. Əvvəldə illik 16 milyard kub metr (bunun 6 milyard kub metrini Türkiyə alır) təşkil edəcək qaz nəqlinin həcminin mərhələli surətdə əvvəlcə 24 milyard kub metrə, sonra 31 milyard kub metrə yüksəldilməsi mümkündür. 1850 kilometrlik TANAP xətti 2019-cu ilin sonlarından etibarən Cənub Qaz Koridorunun digər mühüm komponenti olan Trans-Adriatik Təbii Qaz Boru Xəttinə (TAP) bağlanaraq, Yunanıstan, Albaniya, Bolqarıstan və İtaliya üzərindən Avropaya çatdırılır.

TANAP-ın Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə Türkiyə üçün layihənin əsas strateji əhəmiyyətini təşkil edir. Enerji tələbatının yalnız 20%-ini öz resursları hesabına qarşılayan Türkiyə 74%-lə idxaldan asılıdır. 2013-cü ildə 45,6 milyard kub metr təbii qaz istehlak edən Türkiyənin idxaldan asılılığı 99% təşkil edirdi. Bundan əlavə, Türkiyə təbii qaz idxalını 2 ölkədən, Rusiyadan 56%-ini, İrandan 18 %-ini reallaşdırır. Türkiyə birinci mərhələdə TANAP ilə idxal edəcəyi 6 milyard kub metr təbii qazla ehtiyacının təxminən 16%-ini Azərbaycandan ödəyəcək. Həmçinin, Türkiyə təbii qaz ehtiyatlarını TANAP-a qaz vermə ehtimalı olan Türkmənistan, İraq, İran və İsrailə şaxələndirəcək. TANAP-ın Türkiyəyə töhfə verəcəyi digər mühüm sahə iqtisadiyyatdır. TANAP-ın 30%-lik tərəfdaşı olan Türkiyə kəmərin tam gücü ilə işləməsi hədəfinə çatarsa, 2045-ci ilə qədər nəqliyyat xərclərindən təxminən 17 milyard dollar qazanacaq. Bundan başqa, TANAP ilə reallaşdırılacaq əlavə 6 milyard kub metr təbii qaz idxalı sayəsində Türkiyə hər min kub metr qazda 38-57 dollar

qazanacaq. Bu isə 2018-ci ildən etibarən illik 1,8-3,3 milyard dollar endirimi təmin edəcək. 2045-ci ilə qədər bu rəqəmin 94,8 milyard dollara çatacağı gözlənilir. Digər mühüm töhfə məşğulluq sahəsində özünü göstərir. TANAP 15 minə yaxın insanı birbaşa, 10 min nəfəri isə dolaylı yolla işlə təmin edib. Əlavə olaraq 128 dəstəkləyici digər alt sektorlar sayəsində Türkiyədə uzun müddətə 279.914 nəfərə daimi iş imkanı yaranacağı hesablanıb. Digər mühüm töhfə Türkiyənin yerli şirkətlərinin də layihədə iştirakına imkan yaranmasıdır. Türk şirkətləri material təchizatı və tikinti mərhələsində iştirak edərək təxminən 5-6 milyard dollar gəlir əldə ediblər. Türkiyə TANAP layihəsi sayəsində enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün sərf edəcəyi xərcləri də azaldacaq.

Azərbaycan təbii qazını Türkiyə üzərindən Cənubi Avropaya nəql edən Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) Dünya Bankı Qrupunun (DB) təşviq etdiyi ilk 10 faydalı yanacaq layihəsi siyahısında birinci yerdədir. Bu barədə Dünya Bankının yeni "Big Shift Global" hesabatında deyilir. Hesabatda Dünya Bankının son illərdəki maliyyə axınları təhlil edilir və inkişaf bankının köməyi ilə irəliləyən ilk 10 faydalı yanacaq layihəsi müəyyən edilir. Hesabatda əsasən, Dünya Bankı Qrupuna daxil olan Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanəti Agentliyi (MIGA) 2018-ci ildə investorları qorumaq üçün TANAP-a 1,1 milyard ABŞ dolları kredit zəmanəti verib. Türkiyə ərazisindən təxminən 1 150 mil uzanan boru kəmərinin Azərbaycandan Avropaya illik 16 milyard kub metr qaz nəql edəcəyi gözlənilir ki, bu da Azərbaycanın hazırkı illik ixracından üç dəfə çoxdur.

TANAP-ı Cənub Qaz Dəhlizi prizmasından dəyərləndirdikdə də görürük ki, bu kəmərsə vasitəsilə təbii qaz ixracı hər iki ölkənin maraqlarına uyğundur. Hər şeydən öncə, bayaq da qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyənin təbii qaza olan tələbatını ödəməsi üçün Azərbaycana ehtiyacı var. TANAP-la bağlı imzalanmış hökumətlərarası sazişə əsasən, Türkiyə Avropaya göndəriləcək təbii qazın həcmində söz sahibidir. Türkiyənin TANAP-la bağlı iqtisadi mövqeyi AB-yə qarşı sövdələşmə gücünü artırır. İqtisadi baxımdan qiymətləndirdiyimiz zaman Türkiyənin TANAP sistemi ilə nəql olunacaq 6 milyard kub metr təbii qazı alması layihənin davamlılığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. TANAP müqaviləsində bu şərtin olması və hər iki tərəfin razılığı SOCAR üçün və layihənin iqtisadi mahiyyəti baxımından çox vacibdir. Çünki boru kəmərləri tam gücü ilə işlədikcə xərclər azalmağa meyillidir. Digər tərəfdən transsərhəd təbii qaz layihələrində təbii qazın boru kəməri ilə tədarükü tranzit risklərini azaldır. Gələcəkdə CQD-in tutumunun Rusiya səlahiyyətliləri tərəfindən artırılması halında, Rusiya təbii qazının da bu dəhlizə nəql olunma biləcəyi vurğulanır. Rusiya qazı da dəhlizə qoşulsa, CQD Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji dəhlizi olması baxımından əhəmiyyətli üstünlükləri təmin edəcək. Məlumdur ki, Türkiyə enerji idxalında böyük ölçüdə Rusiya, İran və Azərbaycandan asılıdır. Rusiya və İrandan idxal olunan təbii qazın qiymətləri Azərbaycanınkı ilə müqayisədə nisbətən bahadır. 1 iyul 2018-ci il tarixinə olan məlumata görə, Rusiyadan idxal olunan təbii qazın min kub metrinə görə 265 dollar ödənilir. TANAP kəməri ilə ilkin mərhələdə ötürüləcək qaz digər ölkələrdən ixrac olunan qazla müqayisədə 38-57 dollar ucuzdur. Təbii ki, bu Türkiyə iqtisadiyyatı üçün böyük fayda deməkdir. Nəzərə alsaq ki, təbii qaza olan tələbat günü-gündən artır. Son hesablamalara görə, Türkiyənin ümumi qaz tələbatının 2025-ci ildə 55-65 milyard kub metr, 2030-cu ildə isə 60-62 milyard kub metr olacağı gözlənilir.

CQD-in transformasiya nöqtəsi 2011-ci ildə imzalanmış sazişdir, hansı ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında "Şahdəniz-2" yatağından hasil ediləcək təbii qazın alqı-satqısını nəzərdə tutur. Azərbaycanın təbii qaz potensialını qiymətləndirdiyimiz zaman bir çox yeni ehtiyat yataqların işə salınması ilə illik hasilatın 2030-cu ildə 39 milyard kub metr olacağı təxmin edilir. Gələcəkdə "Şahdəniz-3" yatağından da təbii qaz hasilatı planlaşdırılır. 2030-cu ildə başlayacaq hasilatın ildə 10 milyard kub metrədən çox olacağı proqnozlaşdırılır. (12, s.54)

Cənub Qaz Dəhlizi ilə bağlı bəzi problemlə məsələlər də vardır ki, bunlardan biri PKK terror təşkilatının CQD-nin təhlükəsizliyini təhdid etməsidir. Məsələn, 2008-ci ildə BTC

boru kəmərinə hücum nəticəsində Türkiyə iqtisadiyyatı 1,5 milyard dollar zərər çəkdi. CQD-də bu vəziyyətin təkrarlanmayacağına heç bir zəmanət yoxdur. Bu isə Türkiyənin enerji qovşağına çevrilmə strategiyasına mane olur. Azərbaycanın isə öz məqsədlərini həyata keçirməsində ən böyük maneə Dağlıq Qarabağ məsələsidir. Kəmər Ermənistanın işğalı altında olan Krabak yaxınlığındakı marşrutdan keçir. CQD Azərbaycanın enerji ixrac marşrutunu şaxələndirmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Layihə yüksək enerji tələbatı olan bazarlara çıxmaq baxımından da çox böyük rola malikdir.

Türkiyə və Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Xüsusən də Avropa Birliyi və Rusiya münasibətləri baxımından dəyərləndirsək, alternativ bir enerji təminatçısına ehtiyac duyan birlik ölkələri Türkiyə-Azərbaycan marşrutu üzərindən Azərbaycanın enerji resurslarını əldə edərək Rusiyadan olan qaz asılılığını xeyli azaltmağa da nail olur. Lakin iki ölkənin qarşı-qarşıya qaldığı təhdid və risklər də yox sayıla bilməz. Bu məqamda rast gəlinən ən böyük problem nəqliyyat yollarının təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. İki ölkə arasında birbaşa quru sərhədlərinin olmaması səbəbindən neft və qaz Gürcüstan ərazisindən keçən boru kəmərləri vasitəsilə nəql olunur. Rusiyanın Gürcüstanla bağlı siyasəti nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirmə edəcək olsaq, o zaman Gürcüstanın sırf enerji məsələsində daim Türkiyə və Azərbaycanla ortaq hərəkət etməsinin nə qədər mühüm olduğunu aşkara çıxarmış olarıq. Digər tərəfdən, Azərbaycanın müdafiə xərcləri, ordu quruculuğu və modernizasiyasının enerji gəlirləri ilə paralelliyini də nəzərə alsaq, Ermənistanın enerji resurslarının ötürülmə xətlərinə mümkün hücum cəhdləri də böyük təhdid mənbəyidir. Boğazların təhlükəsizliyi də nəqliyyat marşrutlarının təhlükəsizliyinin başında gəlir. Neft və qaz tankerlərinin boğazlardan keçməsi həm boğaziçi nəqliyyatına mənfi təsir edir, həm də yaşana biləcək qəzalardan dolayı ciddi fəsadlar törədə bilər.

Türkiyə üçün də enerji resurslarının nəql olunma təhlükəsizliyi ön planda olan məsələlərdəndir. Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin mərkəzində qaynaqların mövcudluğu, dayanıqlılığı, əlçatanlığı, səmərəliliyi kimi məsələlər ön plandadır. Belə ki, Türkiyə bir-birindən fərqli ölkələrdən enerji ehtiyacını qarşılamağa çalışaraq tək bir ölkədən asılı qalmamaq siyasəti yürüdür. Xüsusən, təbii qaz və neft idxalatı Azərbaycan, Rusiya, İran, Əlcəzair, Nigeriya və İraq kimi ölkələrdən həyata keçirilir. Bu tip ölkələrə əlavə olaraq fərqli tədarükçü ölkələrə istiqamətlənmiş diplomatik cəhdlər də edilməkdədir. Türkiyənin içində yer aldığı coğrafiya dünyanın ən istiqrarsız bölgələrindən biridir və dövlətlərin yaşadıkları daxili və xarici problemlər Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinə, bütövlükdə enerji siyasətinə qeyri-effektiv təsir göstərmə potensialına malikdir. Digər bir xüsüs terrorçu qrupların fəaliyyətinin Türkiyənin və onunla siyasi cəhətdən bağlılığı olan digər ölkələrin enerji təhlükəsizliyinə yaratdığı hədələrdir. PKK-nın zaman-zaman nəqliyyat xətlərinə etmiş olduğu hücumlarla İraq və Suriyanın şimalında qurulmağa çalışılan terror dövlətlərinin enerji qaynaqlarını ələ keçirmə cəhdləri də bu baxımdan risk yaradan faktorlardır.

2021-ci il iyun ayının 15-də Azərbaycanla Türkiyə arasında tarixə qızıl hərflərlə düşəcək çox önəmli bir sənəd Şuşa bəyannaməsi imzalanmışdır. Tərəflər regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut saxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar. Tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş söyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Tərəflər, həmçinin global enerji sektorundakı prosesləri nəzərə alaraq regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcək söylərin artırılaraq davam etdirilməsi üzrə niyyətlərini ifadə edirlər. Tərəflər iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb/Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından istifadə etməklə bey-

nəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit-nəqliyyat potensialını daha da inkişaf etdirəcəklər.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə qənaətə gələ bilərik ki, Türkiyənin tranzit təhlükəsizliyi ilə Azərbaycanın enerji tələbatı təhlükəsizliyi bir-birini tamamlayıcı, bir-birindən asılı olan faktorlardır. Bu vəziyyət də iki ölkənin enerji sahəsində bir-biriylə yaxın əlaqələr qurmasını şərtləndirən təməl səbəblərdən birini meydana gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşar Kalafat-Araz Aslanlı, “Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri”, 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası, (Ed), İdris Bal, Nobel, Ankara, 2004, s.383
2. Lale Sarıbrahimoğlu, Kurt Kapanında Kısır Siyaset, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s.24
3. Mehmet Saray, Azərbaycan Türklerinin Tarihi, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s.111
4. Fazil Qəzənfəroğlu, Əbülfəz Elçibəy Tarixdən Gələcəyə, Prestij Mətbəə, Bakı 1998, s.207
5. Elnur Cəmilli, ABD-nin Güney Kafkasya Politikası, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007s.28
6. Cavid Vəliyev, “Azərbaycan Dış Politikasının Enerji Boyutu”, Gazi Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Magistr Dissertasiyası), Ankara, 2006, s.148
7. Ərəstun Mehdiyev. “Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı: «Turxan» NPB, 2014. – s.88
8. Eyüp Zengin Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan, İTO Yayınları, İstanbul 2010 s.273-276
9. Alter Kahraman, “Hazar Ekseninde Boru Hatları Diplomasisi”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Stratejik Öngörü, 2008, S. 12, s. 141.
10. Azad Garibov, “The Trans-Caspian Corridor: Geopolitics of Transportation in Central Eurasia”, Caucasus International, 2016, s. 73.
11. M. Atakişiyev-“Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş”. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2004-s.106
12. Rzayeva Gulmira, 2015, “The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe: Challenges and Perspectives,” Oxford, United Kingdom., s.54
13. <https://ankara.mfa.gov.az/az/content/106/azerbaycan-turkiye-iqtisadi-elaqeleri>
14. <https://sputnik.az/20221013/tanap-10-faydali-yanacaq-layihesi-siyahisinda-birinci-olub-447428882.html>
15. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2022/01/16/turkiy-az-rbaycan-munasib-til-ri-bir-modeldir-r-m-mm-dov-1763220>
16. <https://president.az/az/articles/view/52122>
17. <https://apa.az/az/senaye-ve-energetika/tap-in-genislendirilmesi-2027-ci-ilin-sonuna-qeder-bas-tutacaq-726909>

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ENERJİ FAKTORU

Əliyeva Aytən

XÜLASƏ

Türkiyə həm Azərbaycanın enerji tələbatının, həm də enerjinin nəql olunmasının təhlükəsizliyinə töhfə verir. Digər bir tərəfdən Azərbaycan isə istehsal etmiş olduğu enerji resurslarını Türkiyəyə idxal edərək onu Rusiya və İranın təzyiqlərinə qarşı da dəstəkləmiş olur. Bundan başqa enerji resurslarının keyfiyyəti və çıxarılması baxımından türk şirkətləri konsorsium daxilində öz sözünü deməkdədir. Azərbaycan öz enerji qaynaqlarını dünya ba-

zarlarına Rusiya və İrandan asılı olmadan quru və dəniz yolları ilə çıxarmaq iqtidarındadır. Bir-mənalı şəkildə Türkiyənin təminat, Azərbaycanın isə enerji tələbatı təhlükəsizliyi qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlamış olur. CQD layihəsi vasitəsilə qaz təchizatının təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi Türkiyənin iqtisadi artımına müsbət təsir edəcək, onun Avropa dövlətləri ilə yeni ticarət əlaqələri qurmaqla dünyanın enerji bazarlarındakı nüfuzunu gücləndirəcək. Həmçinin, Türkiyənin beynəlxalq səviyyədə enerji mərkəzi olmaqla bağlı öz ambisiyaları var. O, ərazisindən keçən layihə və infrastrukturlarda pay qazanmağa çalışır ki, bütün iştirakçı aktorlara təsir göstərə bilsin. Aİ-na qoşulma istəyi baxımından da bunu bir perspektiv kimi qiymətləndirmək olar. Eyni zamanda Türkiyənin bu layihələrdə genişmiqyaslı iştirakı Azərbaycanın da hər anlamda xeyrinədir. Azərbaycan öz artan enerji potensialını Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində istifadə edəcək.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР В ОТНОШЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАН-ТУРЦИЯ

Айтен Элиева

АННОТАЦИЯ

Турция вносит свой вклад в обеспечение спроса на энергию и транспортировку энергии в Азербайджане. С другой стороны, Азербайджан импортирует произведенные им энергоресурсы в Турцию и поддерживает ее против давления России и Ирана. Кроме того, в консорциуме свое слово в плане качества и добычи энергоресурсов имеют турецкие компании. Азербайджан имеет возможность экспортировать свои энергоресурсы на мировые рынки по суше и по морю, не завися от России и Ирана. Однозначно, предложение Турции и спрос на энергию и безопасность Азербайджана взаимно дополняют друг друга. Укрепление безопасности поставок газа по проекту CQD положительно скажется на экономическом росте Турции, усилит ее влияние на мировых энергетических рынках за счет установления новых торговых отношений с европейскими странами. Также у Турции есть свои амбиции стать энергетическим центром на международном уровне. Он стремится получить долю в проектах и инфраструктурах, проходящих через его территорию, чтобы иметь возможность влиять на всех участвующих субъектов. С точки зрения желания вступить в ЕС это можно рассматривать как перспективу. В то же время широкомасштабное участие Турции в этих проектах во всех отношениях выгодно Азербайджану. Азербайджан будет использовать свой возросший энергетический потенциал в направлении урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта.

ENERGY FACTOR IN AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

Aytan Aliyeva

SUMMARY

Turkey contributes to the security of Azerbaijan's energy demand and energy transportation. On the other hand, Azerbaijan imports the energy resources it has produced to Turkey and supports it against the pressures of Russia and Iran. In addition, in terms of the quality and extraction of energy resources, Turkish companies have their say within the consortium. Azerbaijan is able to export its energy resources to the world markets by land and sea without depending on Russia and Iran. Unambiguously, Turkey's supply and Azerbaijan's energy demand and security mutually complement each other. Strengthening the security of gas supply through the CQD project will have a positive effect on Turkey's economic growth, and will strengthen its influence in the world's energy markets by establishing new trade relations with European countries. Also, Turkey has its own ambitions to become an energy center at the international level. It seeks to gain a stake in projects and infrastructures that pass through its territory so that it can influence all participating actors. In terms of the desire to join the EU, it can be considered as a perspective. At the same time, Turkey's large-scale participation in these projects benefits Azerbaijan in every way. Azerbaijan will use its increased energy potential in the direction of resolving the Nagorno-Karabakh conflict.

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ DANIŞIQLAR PROSESİ

Mustafayev Məmməd Aydın oğlu
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
memmedmustafayev2000@gmail.com

Açar sözlər: Rusiya, Ukrayna, danışıqlar

Ключевые слова: Россия, Украина, переговоры

Keywords: Russia, Ukraine, negotiations

2014-cü ilin fevralın 22-də Ukrayna prezidenti Viktor Yanukoviç parlamentin qərarı ilə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Hakimiyyət qərb meyilli qüvvələrin əlinə keçdikdən sonra Rusiya Ukraynanın Krım yarımadasını hərbi qüvvə ilə işğal edərək özünə birləşdirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, 1954-cü ildə Krım ərazisi Ukraynanın Rusiyaya birləşməsinin 300 illiyi münasibəti ilə Xruşov tərəfindən Rusiyadan çıxarılaraq Ukraynaya verilmişdir. 2014-cü ilin martında Krım Məclisi yarımada statusu və Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri barədə 16 Martda bir referendum keçirilməsinə qərar verdi. Referendum Rusiya Federasiyasına qoşulmaq üçün demokratik qanuni bir hüquq qazanmaq üçün keçirildi. Referendumdan sonra Krım səlahiyyətli seçici fəallığının 82% olduğunu və 95%-in Rusiyaya birləşmə üçün səs verdiklərini elan etdilər.

Krım xalqının yüksək faizinin lehinə səs versə də, bu referendum regional qanunsuzluğa məhəl qoymadı və qanuniləşdirildi. "Bu halda beynəlxalq hüquq birbaşa pozulmasa da, daxili işlər məsələsi olduğu üçün referendumun necə keçirilməsinə dair beynəlxalq standartlar mövcuddur. Bundan əlavə, Ukrayna konstitusiyasındakı mümkün referendumların qadağan edilməsi də burada nəzərə alınmalıdır". Ukrayna Konstitusiyasının 73-cü maddəsində deyilir ki, "Ukraynanın bir bölgəsində keçiriləcək hər hansı bir referendum bütün Ukrayna xalqını əhatə edəcək şəkildə təşkil olunmalıdır". Bunun proseduru barədə məlumat Ukrayna Konstitusiyasının 72-ci maddəsində verilmişdir. Bu prosedurlara görə, referendum elan etmək hüququ Ukrayna Ali Məclisinə və Ukrayna Prezidentinə məxsusdur. Bu hüququn təməli də konstitusiyadan gəlir. Buna görə Ukraynanın ərazi bütövlüyünün bir hissəsi olan Krımda keçirilən referendum Ukrayna Konstitusiyasının yuxarıda göstərilən maddələrini pozdu. Referendumda verilən suallar bunlardan ibarət idi:

1) Krım Muxtar Respublikasının Rusiya Federasiyasının bir hissəsi olaraq Rusiyaya birləşməsinə dəstəkləyirsinizmi? Və ya

2) 1992-ci ildə Krım Respublikasının Konstitusiyasına qayıtmağın və Krımın Ukraynanın bir hissəsi statusu almasının tərəfdarisinizmi?"

Göründüyü kimi, hər iki suala "bəli" və ya "yox" ilə cavab verilə bilər. Üstəlik, ikinci sual yanılmağa meyllidir. Çünki 1992-ci ildə Krım Konstitusiyasının iki versiyası qüvvədə idi. Bir versiyada açıq şəkildə Krımın Ukraynanın bir quruluş hissəsi olduğu, digər versiyada isə olmadığı açıq şəkildə ifadə edilir. Referendumun elan edilməsi ilə səsvermə arasında müəyyən bir müddətin keçməsi də vacibdir çünki insanların öyrənə bilmələri lazımdır. Bu referendumda isə elan tarixi ilə referendum arasında cəmi 10 gün var. Nəticədə referendum Ukrayna konstitusiyasını pozdu və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və standartlarına zidd olaraq keçirildi [1]. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, belə bir referendum regional dəyişiklik üçün qanuni bir ad olaraq görülməsi kontekstində hüquqi dəyər verə bilməz. Referendum tək əsas ola bilməz, yalnız torpaq üzərində suverenlik unvanında dəyişikliklərin əlavə demokratik əsaslandırılması üçün əlverişlidir." Referendumun ertəsi günü Krım Ali Milli Şurası Krımın müstəqilliyini elan etdi və 16 Mart 2014-cü ildə nümayəndələr Rusiya ilə müqavilə imzaladılar. Müqavilə Krımın Rusiya Federasiyasına birləşməsinə icazə verdi. Bu hadisələrdən bir neçə il sonra Rusiya və Ukrayna arasında münasibətlər daha da pisləşdi

[2]. Buna səbəb 2022-ci ilin fevralın sonlarında Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Donetsk və Luganskın qondarma müstəqilliyini tanıması oldu.

O çıxışında hətta Ukraynanın şərqi qədim rus torpağı olduğunu da dedi. Artıq bu hadisələr yavaş-yavaş müharibənin olacağından xəbər verirdi. 24 fevral 2022-ci ildə Rus qoşunlarının Ukrayna ərazisinə girməsi ilə müharibə başladı. Tərəflər arasında ilk danışıqlar prosesi isə 28 fevralda Belarusun Gomel şəhərində baş tutdu. Həmin danışıqlar 5 saat çəkdi. Rusiya nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən Putinin müşaviri Vladimir Medinski açıqlamasında qeyd etmişdi ki, bütün məsələləri müzakirə ediblər və bəzi nöqtələrdə fikirləri eynidir. Ukrayna nümayəndə heyəti rəhbəri prezident köməkçisi Mixail Padolyak isə qeyd etdi ki, Ukrayna ərazisində atışmaların dayanması və atəşkəsin əldə olunması onların əsas prioritet məqsədidir. O, həmçinin dedi ki, tərəflər bugün müzakirə olunan mövzular barədə öz rəhbərləri ilə məsləhətləşəcəklər. Tərəflər bu danışıqlar prosesində növbəti danışıqların baş tutması barədə razılaşıdılar. Belarus Xarici İşlər Naziri Vlaimir Makey isə Rusiya və Ukrayna arasında olan birinci danışıqların vacibliyini vurğulayaraq, nümayəndə heyətlərinin son açıqlamalarında müsbət yönümlü olduqlarını qeyd etdi.

O, həmçinin söylədi ki, bu danışıqların Belarus ərazisində baş tutmasından məmnunluq duyur, çünki Belarus bütün problemlərin həll yollarını tapmaq üçün hər şeyi eləməyə hazırdır. Rusiya və Ukrayna tərəfləri arasında ikinci danışıqlar prosesi 3 martda Belarusun Brest şəhərində baş tutdu. Tərəflər bu danışıqlarda bəzi bölgələrdə müvəqqəti atəşkəs barədə razılığa gəldilər. Danışıqların bitməsindən sonra Ukrayna nümayəndə heyətinin başçısı Maxail Padolyak qeyd etdi ki, bu danışıqlar prosesində istədikləri nəticələrə nail ola bilmədilər. Buna rəğmən tərəflər insanların təhlükəsi üçün ortaq koridor yaradılması mövzusunda konsensusa nail olmuşdular. Bu danışıqlarda növbəti danışıqlar barədə razılığa gəldi. Rusiya və Ukrayna tərəfləri arasında növbəti danışıqlar 6 martda yenidən Brestdə baş tutdu. Rus nümayəndə heyətinə yenə Putinin müşaviri Vladimir Medinski, Ukrayna nümayəndə heyətinə Mixail Padolyak rəhbərlik edirdi.

Danışıqlar Bakı saatı ilə 18:00 da başlayıb, 22:00 da bitdi. 4 saatlıq danışıqlarda tərəflər bəzi razılığa gəldilər. Onlardan biri insanlar üçün yardım koridorlarının açılması idi. Əldə olunan razılığa əsasən bu koridor 8 martda açılacaq. Rusiya həmçinin Ukraynanın Kiyev, Xarkov, Sumi və Mariopol şəhərlərindən sivil insanların təhlükəsi üçün Moskva saat ilə 10:00 dan etibarən müvəqqəti atəşkəs elan etdi. Rusiya həmin danışıqlar prosesində müharibənin bitməsi üçün qarşı tərəfə bəzi şərtlər qoydu. Bunlar Ukraynanın Krımı Rusiya ərazisi kimi tanıması və Rusiya tərəfindən müstəqillikləri tanınan qondarma respublikaların müstəqilliklərini tanınması idi. Bu şərtlərin qəbulunda Rusiya müharibəni dayandıracağını qarşı tərəfə çatdırdı. Ukrayna tərəfi isə bu şərtlərlə razılaşmadı. Ukrayna isə qarşı tərəfdən Krım və Donbas daxil bütün Ukrayna ərazisindən çıxmasını tələb etdi. 15 mart tarixində tərəflər arasında onlayn şəkildə danışıqlar baş tutdu. Padolyak açıqlamasında bildirdi ki, danışıqlar çətin keçir, fikirlərimizin toqquşduğu nöqtələr var amma ortaq nöqtəyə gəlmə şansımız hələdə var.

Tərəflər arasında ən önəmli danışıqlar proseslərindən biri heç şübhəsiz ki, Türkiyədə keçirilən danışıqlardır. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan çıxış edərək danışıqlar prosesini açıq elan etdi. Bu görüşə eyni zamanda rus biznesmen Roman Abramoviç də qatılmışdı. Padolyak çıxışında qeyd etdi ki, əsas mövzu Ukraynanın təhlükəsizliyinə qarantıya verən beynəlxalq razılaşmanın əldə olunmasıdır. Ancaq bu halda Ukrayna müharibədən geri çəkilməyə bilər [3]. Ukrayna tərəfi hal-hazırkı mühafizə formasının effektiv olmadığını bildirdi və yeni bir təhlükəsizlik sisteminə ehtiyac olduğunu qeyd etdi. Ukrayna nümayəndə heyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən eyni zamanda Türkiyə, Almaniya, Kanada, Polşa və İsraildən ibarət ölkələrin qarantıya verməsini tələb etdi.

Həmçinin atəşkəs elan olunmadan hər hansı bir razılaşmanın və ya təhlükəsizlik qarantıyasının mümkün olunmayacağını Ukrayna tərəfi bildirdi. Bunları deyərək Ukrayna tərəfi Ukraynanın ərazi bütövlüyünün yenidən bərpasına işarət edirdi. Rus nümayəndə heyətinin

başçısı Vladimir Medinski isə bildirdi ki, rus nümayəndə heyəti Rusiya Federasiyanın Prezidenti Vladimir Putinə Ukrayna tərəfinin tələblərini çatdıracaqlar. Rusiya dövlət kanalı "Pierviy"ə açıqlama verən Medinskinin sözlərinə görə, Ukrayna tərəfi təfərrüatları bölüşməsə də, Moskva rəhbərliyinə aşağıdakı təkliflər verilib:

- Ukrayna beynəlxalq hüquqi təminatlar əsasında daimi, neytral, qeyri-nüvə dövləti elan ediləcək. Bu məqsədlə zəmin ölkələrin siyahısı təqdim olunub.

- Ukrayna qarant dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın razılığı olmadan hərbi ittifaqlara qoşulmaqdan, xarici hərbi baza və qoşunlara ev sahibliyi etməkdən, hərbi təlimlər keçirməkdən imtina edəcək.

- Təhlükəsizlik zəmanətləri Krım və Donbas bölgələri üçün keçərli olmayacaq. Ukrayna bu əraziləri hərbi yolla geri almaq cəhdini rədd edəcək.

- Rusiya Ukraynanın Aİ üzvlüyünə etiraz etməyəcək.

- Rəsmi status iki ölkənin dövlət başçılarına görüşündə dəqiqləşəcək.

Türkiyənin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlarda Rusiya Ukraynadan Krımın ilhaqını tanımasını, Ukraynanın silahsızlaşdırılmasını, NATO üzvlüyündən imtinasını və həmçinin Donbas regionu üçün yeni yanaşmanı tələb edir. Ukrayna isə yuxarıda göstərdiyimiz kimi öz tələblərini qoyur. Ona görə də hər iki dövlət güzəştə getməyincə ölkələr arasında kompromis tapmaq asan görünmür. Rusiya - Ukrayna müharibəsi təkcə Ukraynanın təhlükəsizliyi üçün problem yaratmayıb. Bu hadisə bəzi Baltikyanı ölkələrin oxşar aqibətlə üzləşməkdən narahatlığını artırıb və bu ölkələrin NATO-ya üzvlük üçün müraciət etməsinə səbəb olub. NATO-ya üzvlük 7 addımdan ibarət çox uzun bir prosesdir və 30 üzv dövlətin hamısı üzvlük üçün müraciət edən ölkələrin üzvlüyünü təsdiqləməlidir [4]. Moskva NATO-nun keçmiş sovet ölkələri də daxil olmaqla sərhədlərinə doğru genişlənməsini təhlükəsizliyə təhdid kimi görür. Qərb ölkələrinin alyansın şərqə doğru genişlənməyəcəyinə dair şifahi öhdəliklərini yerinə yetirmədiyini iddia edən Rusiya prezidenti Putin, Alyansın bu bölgələrə genişlənməsini və yaxınlarda təhdidedici silah sistemlərinin yerləşdirilməsinə son verməsini ehtiva edən konkret razılaşmalarda ısrarlı olduqlarını bildirdi.

Bu kontekstdə Moskva Ukraynadan NATO və Avropa Birliyinə qoşulmayacağına zəmanət vermək üçün konstitusiyasına dəyişiklik etməyi tələb edir. Ukrayna prezidenti Zelenski əvvəlki açıqlamalarında Rusiyanın neytrallıq tələbini müzakirə etməkdən çəkinmədiyini bildirmişdi. Kiyev bu məsələlərin müzakirəsi üçün ilkin şərt kimi dərhal atəşkəs və rus qoşunlarının Ukrayna ərazisindən çıxarılmasını tələb edir. Bloomberg-ə danışan Zelenskinin müşaviri İqor Jovkva bildirib ki, onlar Rusiya ilə neytrallığı müzakirə etməyə və hələlik NATO üzvlüyünü dayandıрмаğa hazırdırlar, lakin Ukrayna neytrallıq variantını seçərsə, Kiyevin qoşunları, o cümlədən Rusiya və ABŞ o cümlədən İngiltərə, Almaniya və Türkiyə kimi digər böyük dövlətlərdən möhkəm təhlükəsizlik təminatları tələb edəcəyini bildirmişdi.

Ukrayna prezidenti Zelenski Şimali Avropa və Baltikyanı ölkələrin iştirakı ilə Böyük Britaniyanın ev sahibliyi etdiyi Birgə Ekspedisiya Qüvvələrinin sammitində verdiyi bəyannatlarla Kiyevin mövqeyini bir daha təkrarlayıb. Ukraynanın NATO üzvü olmadığını vurğulayan Zelenski, "Eşitmişik ki, qapılar illərdir açıqdır, amma eyni zamanda, Alyansa daxil ola bilməyəcəyik. Ukrayna prezidenti bir daha Kiyev tərəfdaşlarının təhlükəsizlik zəmanəti tələblərini vurğuladı. Ukrayna tərəfinin Rusiya lideri Putinlə birbaşa danışıqlar masası arxasına oturmaq xahişinə Kreml hələ də müsbət cavab almayıb. Kremlin sözcüsü Dmitriy Peskov, NATO-nun Ukraynada sülhməramlılar yerləşdirməsi ehtimalı ilə bağlı, "Bu, son dərəcə ehtiyatsız və təhlükəli bir qərar olacaq. Ordumuzla NATO ordusu arasında mümkün hər hansı təmas çətin və düzəlməz nəticələrə gətirib çıxara bilər" dedi.

Paytaxt Moskvada jurnalistlərə açıqlama verən Peskov Ukraynadakı müharibə ilə bağlı qiymətləndirmələr edib. Rus ordusunun Ukraynadakı itkiləri ilə bağlı məlumat paylaşma təşəbbüsünün Rusiya Müdafiə Nazirliyinə aid olduğuna diqqət çəkən Peskov, "Əlavə məlumatı uyğun gördükləri zaman paylaşsınlar. Əməliyyat plan və missiyalara ciddi şəkildə riayət

edilərək davam edir. Ordumuz bizə silah çəkmədikcə mülki şəxslərə dəstək vermir, atəş açmır". İfadələrindən istifadə edib. NATO-nun sülhməramlı qüvvələrinin Ukraynaya yerləşdirilməsi ehtimalına baxdıqlarını qeyd edən Peskov, "Bu, son dərəcə ehtiyatsız və təhlükəli bir qərar olacaq. Ordumuzla NATO ordusu arasında mümkün hər hansı təmas çətin və düzəlməz nəticələrə gətirib çıxara bilər" dedi.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaçmaz, M. (2020) Avrasya Denkleminde Jeopolitik Kırılma: Ukrayna
2. Kotenko, O. (2021) Changer and Changes on the European Energy Market After the Ukrainian Crisis
3. Ülger, İ. K. (2022) Rusyanın Ukrayna Saldırısı ve AB İçerisinde Yeniden Yapılanma Arayışları
4. Oktav, Ö. Z. (2022) Ukrayna Savaşının Türkiye-Rusya ilişkilerine olası etkileri: Fırsatlar ve Krizler

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ DANIŞIQLAR PROSESİ

Mustafayev Məmməd

XÜLASƏ

Rusiya – Ukrayna müharibəsi 2022-ci ilin siyasi gündəmində geniş yer tutur. Müharibə Rusiya Federasiyasının separatçı Donetsk və Luqansk vilayətlərinin müstəqilliyini tanımasından və Rusiya Parlamentinin rus əsgərlərinin istifadəsinə icazə verməsindən sonra başlayıb. 2022-ci il fevralın 24-də səhər saatlarında Ukraynaya daxil olan rus əsgərlərinin bu ölkənin dərinliklərində aşkarladığı hədəflərə hava və raket hücumları təşkil etmələri ilə Avropanın şərqində şərti hücum həyata keçirilib. Müharibə qanununa görə təcavüz müharibəsi kimi xarakterizə edilə bilən Rusiyanın hərbi müdaxiləsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Müqaviləsində sülhü qorumaq vəzifəsi daşıyan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının (BMT TŞ) üzvü olan bir dövlətin pozması deməkdir.

Lakin hələlik konkret olan odur ki, Ukraynanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə hücum olub. Ukraynaya hücumu nəzərdən keçirməklə siyasi və hərbi vəziyyəti araşdırmaq kontekstində mövcud mənzərəni təhlil etmək, siyasi və hərbi hədəfləri təhlil etmək, bu ölkəyə qarşı hücumun anatomiyasını çıxararaq mümkün proqnozları ortaya qoymaq lazımdır. Putinin bu iki separatçı rayonun müstəqilliyinin tanınmasını vurğulaması Ukraynanın şərqində rusiyayönlü separatçıların nəzarətində olan bölgənin Krım kimi bir prosesə məruz qalması barədə təsəvvür yaradıb. Ümumi planda müharibənin ilk günlərindən tərəflər arasında danışıqlar prosesi də başladı. İlk danışıqlar Belarus ərazisində baş tutsada növbəti danışıq prosesi Rəcəb Tayyib Ərdoğanın vasitəçiliyi ilə Türkiyədə baş tutdu. Tərəflər arasında danışıqlar prosesinə əngəl törədən əsas amillərdən biri hər iki ölkənin də öz şərtlərini qoyması və bundan geri çəkilməməsidir.

ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС В РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЕ

Мустафаев Мамед

АННОТАЦИЯ

Российско-украинская война занимает большое место в политической повестке дня 2022 года. Война началась после того, как Российская Федерация признала независимость сепаратистских районов Донецкой и Луганской областей, а российский

парламент разрешил использование российских войск. Утром 24 февраля 2022 года на востоке Европы была проведена условная атака, когда вторгшиеся в Украину российские военнослужащие организовали воздушные и ракетные удары по обнаруженным ими целям в глубине этой страны. Военная интервенция России, которую можно охарактеризовать как агрессивную войну по праву войны, является нарушением Договора Организации Объединенных Наций (ООН) государством-членом Совета Безопасности Организации Объединенных Наций (СБ ООН), перед которым стоит задача поддержания мира.

Но пока конкретно то, что было посягательство на территориальную целостность и суверенитет Украины. Рассматривая нападение на Украину, необходимо проанализировать текущую ситуацию в контексте изучения политической и военной обстановки, проанализировать политические и военные цели, обрисовать анатомию нападения на эту страну и сделать возможным предсказания. Акцент Путина на признании независимости этих двух сепаратистских регионов создал впечатление, что регион, контролируемый пророссийскими сепаратистами на востоке Украины, подвергается крымскому процессу. В общем плане переговорный процесс между сторонами начался с первых дней войны. Пока первые переговоры проходили в Беларуси, следующий переговорный процесс проходил в Турции при посредничестве Реджепа Тайипа Эрдогана. Одним из основных факторов, тормозящих переговорный процесс между сторонами, является то, что обе страны ставят свои условия и не отступают.

PROCESS OF NEGOTIATIONS IN THE RUSSIA-UKRAINE WAR

Mustafayev Mammad

SUMMARY

The Russia-Ukraine war occupies a large place in the political agenda of 2022. The war began after the Russian Federation recognized the independence of the separatist regions of Donetsk and Lugansk and the Russian Parliament authorized the use of Russian troops. On the morning of February 24, 2022, a conditional attack was carried out in the east of Europe when the Russian soldiers who entered Ukraine organized air and missile attacks on the targets they discovered in the depths of this country. Russia's military intervention, which can be characterized as a war of aggression under the law of war, is a violation of the United Nations (UN) Treaty by a member state of the United Nations Security Council (UNSC), which is tasked with maintaining peace.

But for now, what is concrete is that there was an attack on the territorial integrity and sovereignty of Ukraine. By considering the attack on Ukraine, it is necessary to analyze the current situation in the context of studying the political and military situation, to analyze the political and military goals, to draw out the anatomy of the attack against this country, and to make possible predictions. Putin's emphasis on the recognition of the independence of these two separatist regions created the impression that the region controlled by pro-Russian separatists in the east of Ukraine is subject to a Crimea-like process. In the general plan, the negotiation process between the parties started from the first days of the war. While the first negotiations took place in Belarus, the next negotiation process took place in Turkey with the mediation of Recep Tayyip Erdogan. One of the main factors hindering the negotiation process between the parties is that both countries set their own terms and do not back down.

XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

prof. Pəri Həsənova
BDU-nun İqtisadiyyat kafedrası
Məhəmməd Mirzəyev
BDU-nun II kurs magistrantı
perihesenova80@gmail.com

Açar sözlər: xarici ticarət, xarici ticarət siyasəti, proteksionizm, azad rəqabət

Ключевые слова: внешняя торговля, внешнеторговая политика, протекционизм, свободная конкуренция.

Keywords: foreign trade, foreign trade policy, protectionism, free competition.

Hazırki dövrdə isə xarici ticarət daha önəmli bir sahə olmuşdur. Bunun əsas səbəbi müasir dövrdə dövlətlər arasında həm siyasi həm də iqtisadi əlaqələrin daha da genişləndirilməsi və ölkələrin müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmış olmasıdır. Belə ki, hər bir müxtəlif dövlətlər yerləşdiyi coğrafi mövqeyindən həmçinin tarixi adət ən-ənələrindən asılı olaraq bəzi sahələrdə yüksək səviyyədə ixtisaslaşır və ucuz qiymətə keyfiyyətli məhsul istehsal edir. Belə olan hallarda isə həmin dövlət istehsal etdiyi bu məhsulu başqa dövlətlərə də satır. Bu sahə dövlət iqtisadiyyatında belə əhəmiyyətli yerə malik olduğu üçün hər bir dövlətin öz xarici ticarət siyasəti olur.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün dövlətlər əsasən iki siyasətdən istifadə edirlər. Bunlara aşağıdakılar aiddir.

1. Proteksionist siyasət
2. Sərbəst ticarət siyasəti

Proteksionizm termin olaraq latın sözü olan “protectio” sözündən yaranmışdır və “himayəçilik, qoruma” mənalarını verir. Proteksionist siyasətin əsasını dövlətin daxili bazarını xarici təsirlərdən qorumaq, daxili istehsalçılara əlverişli şəraitin yaradılması təşkil edir. Bu siyasətin əsas dəstəkçiləri milli iqtisadiyyat nəzəriyyəçiləridir. Bu siyasətin ən görkəmli nümayəndəsi alman iqtisadçısı Fridrix List olmuşdur. Belə ki, List bu siyasətlə bağlı özünün “Milli Siyasi İqtisadiyyat Sistemi” kitabında bəhz etmişdir. O öz kitabında proteksionizm haqqında ölkə bazarlarının müdafiəsinin əsas sistemi olduğunu bildirmişdir. Proteksionizm əsasən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilir. Bu siyasətin həyata keçirilməsinin əsas səbəbi idxal olunan məhsulları məhdudlaşdırmaq bəzən isə tamamilə dayandırmaq vasitəsi ilə daxili istehsalı stimullaşdırmaq həmçinin ölkənin tələbinin əsas hissəsini daxili istehsal hesabına ödəməkdir. Hər bir sahənin tənzimlənməsində istifadə olunan vasitələrdə olduğu kimi bu siyasətin də həm müsbət həm də mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, proteksionist siyasət həyata keçirildikdə inkişaf səviyyəsi aşağı olan dövlətlər öz daxili istehsalın həcmi artırmaqla idxaldan asılılığını azaldır. Bu da həmin dövlətlərin dünya bazarında baş verə biləcək dəyişiklikdən çox da ziyan görməsinə gətirib çıxarır. Həmçinin dövlətlərin proteksionist siyasət həyata keçirməklərinin səbəblərindən biri də odur ki, bu siyasət zamanı daxili istehsalın həcmi artdıqca yeni müəssələr yaradılır və bunlar da ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Beləliklə də həm dövlətin işsizlik səviyyəsi aşağı düşür həm də sosial xərclərin həcmi azalır [1,20].

Ancaq bunlar proteksionizm siyasətinin hər zaman mükəmməl olması demək deyil. Belə ki, bu siyasətin də bir sıra mənfi tərəfləri vardır. Proteksionizmin mənfi nəticələri əsasən uzunmüddətli tətbiq edildikdə baş verir. Yəni uzun müddət daxili istehsalın inkişafına yönümlü siyasət apardıqda və bu məqsədlə idxalın həcmi azaldıqda bu siyasət öz mənfi tərəflərini göstərir. Uzunmüddətli rəqabətsizlik şəraitində olan şirkətlər artıq bazarda

“ağalığ” edir yəni, bazar qiymətlərinə nəzarət edirlər. Buna görə də onlar istehsala yeni texnologiyaların tətbiq edilməsinə maraqlı olurlar və bu xərcin artıq xərc olduğunu düşünürlər. Belə olduqda isə istehsal olunan məhsulun keyfiyyətində irəliləyişlər olmur. Həmçinin bazarın tək istehsalçısı olduğu üçün istədiyi zaman bazarda süni qıtlıq yaratmaqla qiymətləri asanlıqla yüksəldə bilər. Proteksionist siyasət dövlətin istehsal səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutsa da uzun müddət davam etdikdə geriləmələrə səbəb olur. Proteksionizm siyasətinin mənfi cəhətlərinin ən ağırı isə o halda baş verir ki, artıq istehsalçı müəssisə o həddə qədər böyüyür ki dövlətin daxilində özünü bir dövlət kimi aparır. Öz gəlirlərini artırmaq üçün dövlət işlərinə müdaxilə edərək özünə sərfəli qərarların qəbul edilməsinə diqqət edir. Bu səbəbdən də dövlətin xarici ticarət siyasətini işləyib hazırlayarkən elə bir hədd götürülməlidir ki, burada nə idxal daxili istehsalın önünə keçib ona mane olsun, nə də bu cür rəqabətə dözümsüz daxili istehsal olsun. Bu ortaq məxrəclər isə dövlətin uzunmüddətli təcrübələri həmçinin digər dövlətlərin siyasətinin düzgün təhlili və daha əlverişli üsulların istifadəsi vasitəsilə mümkün olur.

Proteksionizm siyasəti hər zaman eyni formada həyata keçirilmir. Bu siyasət mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Proyeksionizmin aşağıdakı 4 forması vardır:

1. Seçmə proteksionizm
2. Sektor proteksionizmi
3. Kollektiv proteksionizmi
4. Gizli proteksionizm

Beynəlxalq və xarici ticarətin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda aşağıdakı göstəricilər qrupundan istifadə olunur: 1) əmtəə dövriyyəsi - müəyyən dövr üçün cari qiymətlərlə ixrac və idxalın dəyər həcmi; 2) əmtəə strukturu - dünya ixrac strukturunda müxtəlif əmtəə qruplarının nisbəti; 3) coğrafi struktur - qitə, region, dünyanın müəyyən hissəsindən asılı olaraq dünya ticarətinin strukturu. Beynəlxalq ticarətin ümumi nəzəriyyəsi xarici ticarətdən alınan gəlirin əsasında nəyin dayanması, eləcə də xarici ticarətin istiqamətlərinin nəyin əsasında müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır [2,40].

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması dedikdə, qeyri-tarif ticarət məhdudiyyətlərinin, o cümlədən idxal məqsədləri üçün valyuta alınmasına olan məhdudiyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, tarif məhdudiyyətlərinin səviyyəsinin endirilməsi və sayının azaldılması, ixrac subsidiyalarının ləğv edilməsi, habelə müəssisələrin xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qərarlar qəbul etmə prosesinə dövlətin təsirinin zəiflədilməsi üzrə tədbirlər kompleksi başa düşülə bilər. Lakin bununla belə liberallaşdırma siyasəti heç də ciddi dövlət nəzarətindən azad ticarətə kəskin keçid kimi də başa düşülməməlidir. Bir sıra ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin təhlilindən görüldüyü kimi, xarici ticarətin inkişafı üzrə dərinlənmiş dövlət siyasəti iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Xarici ticarət sahəsindəki islahatların uğuru. İlk növbədə, makroiqtisadi sabitləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi və möhkəm institusional-hüquqi bazanın qurulması ilə müəyyən olunur. Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməməsi, habelə istehsal amillərinin mobilliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların işlənməməsi resursların xarici ticarət siyasətinin islahatı ilə əlaqədar meydana çıxan yenidən bölgüsü prosesinin intensivliyini azaldır. Baxılan sahədəki islahatlara müsbət təsir göstərən və təmin olunması üçün dövlətin yaxından iştirakı tələb olunan digər amillərə isə sahibkarlığın inkişafının, müvafiq infrastrukturunun (rabitə və nəqliyyat vasitələri, banklar və s.) habelə bazarlar haqqında məlumatın yayılması və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulması üzrə xidmətlər göstərən dövlət və özəl strukturlarının yaradılmasını aid etmək olar. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq aparılan islahatlar zamanı müəssisələrin daxili bazarda öz aralarında ticarət əlaqələri qurmalanna məhdudiyyətlər saxlanıldığı bir şəraitdə onların xarici bazarlara çıxışı sərbəstləşdirilmiş, onun süqutundan sonrakı dövrlərdə artıq

müstəqil dövlətlər tərəfindən həyata keçiribn islahatlar zamanı isə həmin bu məhdudiyətlər aradan qaldırılmış və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ilə paralel olaraq bazar münasibətlərinin qurulması inkişafın əsas istiqaməti kimi qəbul edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ümumi iqtisadi islahatların prioritetliyinin qəbul edilməsi, daxili bazarm tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə, nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına imkan verməklə yerli islahatların dövlət himayəsinə o qədər də arxalanmadan həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətə cəlb olunması üçün əlverişli şəraiti təmin edə bilər. Bu isə daha çox ixracçıya malik olan ölkələrdə aparılan islahatların uğurlu nəticələrinin əldə edilməsinə imkan verə bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi zərurəti belə əlaqələrin yarandığı ilk dövrlərdən fikir müəlliflərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərin xüsusidən ümumiyyə doğru təhlili göstərir ki, təklif olunan konsepsiyaların dayaq nöqtəsində əsasən sosial-siyasi ideyaların və maraqlar sisteminin tarazlaşdırılması prinsipləri önə çıxır və iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul edilən gömrük siyasətinin üzərində qurulur.

İqtisadi həyatın real gerçəklikləri dəfələrlə sübut etmişdir ki, əsasında funksional mexanizmləri çulğalaşdıran bazar avtomatik özü-özünü tənzimləmə xassəsinə malik deyildir. C.M.Keynsə görə, yalnız özü-özünü tənzimləyən bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimləyicilərinin qarşılıqlı formalaşması dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilər. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini zəruri edən və şərtləndirən bir sıra amillər mövcuddur. Bu amillər çoxçalarlı olduğundan onları bu və ya digər iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində aşağıdakı kimi əsas təyinat kriteriyaları üzərində qruplaşdırmaq olar:

1. Bazar mexanizmlərinin mənfi təsiri ilə müşahidə edilən iqtisadiyyatın bazar sektorlarının problemlərinin həlli ilə əlaqədar amillər qrupuna - qarşısızalmaz bazar proseslərinin məhdudlaşdırılması; səmərəli məcmu tələbin, bazar konyukturasının təmin olunması; rəqabətin dəstəklənməsi, bazarm açıqlığının təmin olunması; dünya bazarmda rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması cəhdləri aid edilir.

2. İqtisadiyyatın sabitliyinin təminatı, geniş təkrar istehsal prosesinin təmin olunması ilə əlaqədar amillərə - iqtisadiyyatın inkişafının ümumi şərtlərinin yaradılması, məcmu kapitalın fəaliyyətinin tsiklik inkişafının təmin edilməsi; uzunmüddətli iqtisadi artımın, işgüzar aktivliyin stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın optimal strukturunun formalaşdırılması; makroiqtisadi tarazlığın dəstəklənməsi; iqtisadiyyatın dövlət bölməsinin səmərəli idarə edilməsinin təmin edilməsi; özəl kapitalın nəzərindən azrentabelli sahələrin dövlət investisiyalarına olan ehtiyacların qarşılınması; pul tədavülünün tənzimlənməsi; xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi; onun koordinasiya edilməsi və dünya bazarmda ölkə məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması; elmin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına münbit zəmin formalaşdırmaq və bu sahədə beynəlxalq mübadilədən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi aid edilir.

3. Sosial problemlərin həlli ilə əlaqədar amillərə - gəlirlərin səmərəli təkrar bölgüsünü həyata keçirmək üçün arzuolunan mexanizm və metodlardan istifadə etmək; əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək, işsizliyi azaltmaq, işçi qüvvəsinin təkrar istehsal prosesində iştirakını şərtləndirən şəraiti formalaşdırmaq, intellektual mülkiyyəti qorumaq və inkişaf etdirmək, səhiyyə, təhsil və s. sahələrdə məqsədyönlü siyasət həyata keçirmək kimi tədbirlər aiddir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində yaranmış müasir şərait, xüsusilə də, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsi, global qarşılıqlı iqtisadi asılılıq şəraitində transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatında rolunun artması, dünya bazarlarında rəqabətin güclənməsi və s. bu kimi meyllər ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə və praktiki reallaşdırılmasına yaradıcı yanaşmanı tələb edir.

Görkəmli avstraliyalı nəzəriyyəçi Maks Kordenin təbirincə, xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi müəyyən əsasları ehtiva edir ki, bunlara:

1. Birtərəfli ölkə hökuməti tərəfindən onun ticarət tərəfdaşları ilə heç bir məsləhətləşmələr və razılaşdırmalar aparmadan dövlət tənzimlənməsi alətlərindən birtərəfli şəkildə istifadə etməsini, yəni digər ölkələrin (ticarət tərəfdaşlarının) analoji addımlarına qarşı atılan və ticarət tərəfdaşları arasında siyasi gərginliyə gətirib çıxaran müxtəlif məhsullardan rüsumların tutulması, idxal kvotaları və s. tədbirləri.

2. Ticarət tərəfdaşları arasında razılaşdırılmış ticarət siyasəti olan ikitərəfli tədbirləri; Məsələn, qarşılıqlı razılaşma əsasında hər bir ölkə (ticarət tərəfdaşları) digər tərəfin iqtisadi və digər maraqlarına ziyan vurmada konvension rüsumların tətbiqinə başlaya bilər. Bu zaman ölkələr markalanma, qablaşdırma ilə əlaqədar texniki tələblərdə razılığa gələ bilər və keyfiyyət sertifikatlarının qarşılıqlı tanınması üzrə müqavilə imzalaya bilər və s.

3. Ticarət siyasəti çoxtərəfli razılaşmalar əsasında razılaşdırılan və tənzimlənən çoxtərəfli razılaşmalar. Bu çoxtərəfli razılaşmalara TTBS-ÜTT çərçivəsində qəbul edilmiş, Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin qarşılıqlı razılaşmaları çərçivəsində, Avropa Azad Ticarət Assosiasiya (AATA), NAFTA və başqa inteqrasiya birlikləri çərçivəsində əldə edilmiş razılaşmaları aid etmək olar.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında dövlət ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması və ümummilliyet maraqlarının qorunması naminə xarici iqtisadi fəaliyyəti (XİF) tənzimləyir. XİF-in dövlət tənzimlənməsi üsulları kriteriyalarından asılı olaraq iqtisadi və inzibati üsullara aid edilir.

İnzibati metodlara inzibati qaydalar, qadağalar, normativlər daxildir. Dövlət bu vasitələrin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektlərinə biləvasitə təsirini həyata keçirir və onların fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq nizamlayır. Bir qayda olaraq inzibati metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə yaddır və buna görə də, onların tətbiqi sferası ilbəil sıxılmaqdadır.

XİF-in tənzimlənməsinin iqtisadi üsulları ticarət siyasətinin iqtisadi alətlərinin istifadəsinə əsaslanır ki, bunlara gömrük rüsumları, vergi (ƏDV, aksizlər və s.) və gömrük yığımları aiddir. Bu alətlərdən istifadə edərək dövlət XİF-in subyektlərinin iqtisadi maraqlarına və uyğun olaraq onların davranışına təsir göstərir, amma bununla belə, sözü gedən subyektlərin tam operativ müstəqilliyinə xələl gətirmir. Bu metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə daha çox uyğun gəlirlər və məhz buna görə də, müasir şəraitdə XİF-in tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar.

İqtisadi tənzimləmə vasitələri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- gömrük – tarif tənzimləmələri;
- valyuta – maliyyə tənzimlənməsi: valyuta əməliyyatlarının aparılması qaydalarının müəyyən edilməsi;
- texniki baryerlərin müəyyən edilməsi: idxal olunmuş malların keyfiyyət və milli təhlükəsizlik standartlarına uyğunlaşdırılması;
- antidempinq və kompensasiya rüsumları: milli istehsalçıların maraqlarının qorunması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdir;
- ayrı-ayrı malların xarici ticarətinə dövlət inhisarı;
- xarici ticarət əməliyyatlarının kontingentləşdirilməsi: müəyyən eedilmiş dövrdə müəyyən əmtələrin ixrac və idxalına məhdudiyətin qoyulması;
- lisenziyalaşdırma: səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən ixrac və idxal əməliyyatları aparmağa icazənin verilməsi;
- paratarif vasitələri: gömrük yığımları və qeyri – vergi xarakterli digər gömrük ödəmələri, vergi orqanları tərəfindən tutulan daxili vergilər [10, s.30].

Dövlət xarici ticarət əlaqələrini iki metodla – tarif və qeyri-tarif metodlarla tənzimləyir. Öz mahiyyəti etibarilə tarif tənzimləmə metodlarını iqtisadi, qeyri-tarif metodlarını isə inzibati üsula aid etmək olar. Tarif metodları XİF-in tənzimlənməsinin müasir dövrdə iqtisadi əsasları kimi çıxış edirlər. Sözü gedən metodlar birmənalı şəkildə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində həlledici rolu idxal rüsumları oynayırlar. Qeyri-tarif məhdudiyyətləri isə xarici ticarət dövrüyəsində güclü tənzimləyici alət kimi çıxış edən və öz xarakteri etibarilə tarif tənzimlənməsi metodu hesab edilə bilməyən inzibati tənzimləmə alətlərinin məcmusudur.

Beynəlxalq aləmdə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin sürətlə qloballaşdığı və transmillilişdiyi bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sferasındakı mövcud vəziyyət xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının iqtisadi müstəqilliyinin genişlənməsi və əsasən, xarici ticarətin tənzimlənməsinin gömrük-tarif metodlarına üstünlük verilməsi ilə xarakterizə olunur.

Gömrük tarifi - gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. idxalın əmtəə strukturunu tənzimləmək;
2. malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsinin və bu ərazidən aparılmasının, habelə valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
4. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına şərait yaratmaq [3, 45].

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyat yolu gedən ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi vasitələrin üstünlüyü təmin olunmaqla tədiyyə balansının möhkəmləndirilməsi məqsədilə ixracın stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bundan başqa ixrac üçün ümumi yardım saxlamaqla ixracyönümlü istehsalın daha perspektivli sahələrini müəyyən etmək və bu istiqamətdə ixtisaslaşan sahələrdə stimullaşdırma sistemini formalaşdırmaq, tədiyyə balansının yaxşılaşdığı halda isə daxili bazarın müdafiəsi tədbirlərini yumşaltmaq lazımdır. Bundan sonra isə ixracyönümlü istehsal kompleksinin yaradılması və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlər genişləndirilməli və xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sistemi beynəlxalq hiiquq normalarına və dünya təcrübəsində qəbul olunmuş prinsiplərə uyğunlaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirmək üçün ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki üstünlükləri, daxili tələbat və mövcud iqtisadi potensial əsas götürülərək məqsədlər sistemi formalaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi (dərslük). Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 293 s.
2. Əliyev S.C. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin institusional aspektləri. // Vergi jurnalı, № 5, Bakı, 2012, 177-190 s.
3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2015, 751 s.

XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pəri Həsənova, Məhəmməd Mirzəyev

XÜLASƏ

Dünya təsərrüfatının qloballaşdığı bir dövrdə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi hər bir dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bunu ölkəmkzə də aid etmək olar. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının səmərəli formada təmin olunması dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olaraq müəyyən olunmuşdur. məqalədə xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilmə xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

СУТЬ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ И ХАРАКТЕРИСТИКА ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ

Пари. Гасанова, Мухаммед Мирзаев

АННОТАЦИЯ

В эпоху глобализации мировой экономики развитие внешнеэкономических связей является одной из важнейших задач, стоящих перед каждым государством. Это можно отнести и к нашей стране. Таким образом, обеспечение интеграции экономики страны в мировое хозяйство в эффективной форме определяется как одно из основных направлений стратегии экономического развития государства. В статье рассматриваются особенности реализации внешнейторговой политики.

THE ESSENCE OF FOREIGN TRADE POLICY AND THE CHARACTERISTICS OF ITS IMPLEMENTATION

Pari Gasanova, Mahammad Mirzaev

SUMMARY

In the era of globalization of the world economy, the development of foreign economic relations is one of the most important tasks facing each state. This can be attributed to our country as well. Thus, ensuring the integration of the country's economy into the world economy in an effective form is defined as one of the main directions of the state's economic development strategy. The article discusses the features of the implementation of foreign trade policy.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİQRASIYA SİYASƏTİ SAHƏSİNDƏ PROBLEMLƏR

Əliyeva Sada Novruz qızı
BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrası
sada.aliyeva91@gmail.com

Açar sözlər: miqrasiyanın tənzimlənməsi, immiqrantlar, immiqrasiya siyasəti

Ключевые слова: миграционное регулирование, иммигранты, иммиграционная политика

Keywords: migration regulation, immigrants, immigration policy

Çağdaş dövrümüzdə dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini miqrasiya siyasəti tutur. Dövlət sosial, iqtisadi, siyasi, demoqrafik məsələlərinin uğurlu inkişafını dəyərləndirmək üçün miqrasiya sferasını tənzimləməyə bilməz. Müasir miqrasiya fenomeni qlobal siyasi və sosial iqtisadi şəraitə, xüsusilə də immiqrasiya axınlarının güclü olduğu ölkələrdə beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin ən mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Miqrasiyanın tənzimlənməsi sosial-siyasi proseslərin idarə olunmasının mühüm tərkib hissəsi kimi cəmiyyətin iqtisadi, demoqrafik, geosiyasət, ailə siyasəti, mədəniyyət və elm sahəsində tarixən inkişaf edən və getdikcə artan tələbləri ilə şərtlənmişdir. Siyasi-hüquqi baxımdan bu sahə demoqratik-hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin ideologiyasından qaynaqlanır ki, burada məlum olduğu kimi insanın hüquq və azadlıqları ən ali dəyər kimi bəyan edilmişdir.

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tarixi dinamikası və özünə-məxsusluğunu şərtləndirən amillər barədə alim tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri mövcuddur. Məsələn, bəzi alimlərə görə, Azərbaycan əhalisi öz milli xüsusiyyətlərinə görə miqrasiyaya az meyilli, torpağa, vətənə bağlıdırlar [4, s.2].

Lakin, torpaqların işğalı və Ermənistan ərazisindən məcburi deportasiya nəticəsində baş vermiş miqrasiya istisna təşkil edir. Torpaqların işğalı səbəbindən daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş azərbaycanlılar da ölkədaxili miqrasiya ilə kifayətlənmişlər. Lakin müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi nəticəsində əhalinin xarici dövlətlərə (xüsusilə MDB dövlətlərinə və Türkiyəyə) miqrasiya prosesi sürətləndi. 1988-ci ildən başlayaraq baş vermiş miqrasiya ölkədə demokratiya ilə bağlı yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda demoqrafiya və insan resursları sahəsində digər alimin qənaətinə görə isə Respublikamızda sosial-iqtisadi və demoqrafik cəhətdən əhali miqrasiyası prosesinin üç istiqaməti özünü qabarıq büruzə verir: 1) erməni faşistlərinin respublikamıza təcavüzü ilə əlaqədar işğal olunmuş torpaqlardan və həmin ərazilərə yaxın yerlərdən əhalinin mərkəzi şəhərlərə və respublikanın bir sıra başqa rayonlarına zorla köçürülməsi; 2) ardıcıl olaraq əhalinin kənd yerlərindən şəhər yerlərinə axıb getməsi; 3) urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi və iri şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq şəhər əhalisinin sayının artması [3, s. 429].

Nəzəri konseptual əsasları Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanan miqrasiya siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycanın suverenliyinə, təhlükəsizliyinə, Azərbaycan xalqının bütövlüyünə, azərbaycançılığa, xalqın, dövlətin və vətəndaşın parlaq gələcəyinə inamla hazırlanmışdır. Ümumilli lider özü bu haqda belə demişdi: “İnsan özü üçün harada xoşdursa, orada da yaşayır. Harada o daha yaxşı yaşayırsa, bunu da edir. Harada ailəsi üçün daha yaxşı şərait əldə edərsə, orada da yaşayır. Bunların hamısı təbii insani keyfiyyətlərdir. Ancaq insan gərək heç vaxt öz milli kökünü, torpağını, vətənini, öz dilini unutmasın. Öz dinini yaddan çıxartmasın. Öz milli mənəvi ənənələrini unutmasın”. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələsi yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın ən aktual problemlərindən biri kimi gündəliyə gəlsə də, bu istiqamətdə ilk prakti-

ki addımlar yalnız Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə gəlişindən sonra atılmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müdrikliyi və uzaqgörənliyi ilə miqrasiya prosesinin mahiyyətini açaraq bu prosesi yüksək qiymətləndirmişdir: “Miqrasiya təbii prosesdir, onun qarşısını almaq olmaz, almaq da lazım deyil və ümumən pozitiv xarakter daşıyır. Dünyada miqrasiya prosesi bütün ölkələrə, xalqlara aiddir” [4, s.37].

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə dair müvafiq qanunvericiliyin zəruri olması dövlət siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Bu baxımdan, 1998-ci il, dekabrın 22-də “İmmiqrasiya haqqında Qanun” qəbul edildi. 1996-cı il, martın 13-də “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi. 2000-ci ildə “Əmək miqrasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edildi. Bu qanunlar ölkəyə əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin viza əsasında və ya vizasız girişi, ölkədən tranzitlə keçidi, qeydiyyatı, ölkədə müvəqqəti olması, müvəqqəti və ya daimi yaşaması, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması və s. kimi məsələləri tənzimləyərək immiqrasiya siyasətini formalaşdırdı.

Dövlətin miqrasiya siyasəti ilk növbədə miqrasiya konsepsiyası, proqramı, doktrinası və strategiyası kimi obyektiv elmi əsaslar üzərində həyata keçirilir. Sadalanan əsaslar müəyyən edildikdə ölkənin üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri və əməkdaşlığı nəzərə almaqla milli praktikaya uyğun miqrasiya siyasəti həyata keçirilir. Hər bir dövlət özünün milli maraqlarına, mənafeələrinə, geosiyasi mövqeyinə və inkişaf dərəcəsinə uyğun olaraq özünün miqrasiya siyasəti strategiyasını işləyib hazırlayır. Əlbəttə ki, bu siyasət öz hüquqi əsasını dövlətin qanunvericilik sistemində tapır.

“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı da miqrasiya siyasətinin nəzəri əsaslarının hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayıb. Konsepsiyada çox düzgün şəkildə miqrasiya siyasətinin mahiyyəti, ölkəmizin real miqrasiya rejiminin vəziyyəti verilmiş, Azərbaycan Respublikasının miqrant axını sahəsində mənşə ölkəsindən mənbə ölkəsinə çevrilməsi əsaslandırılmışdır. Qeyd edək ki, konsepsiya Azərbaycan Respublikasının formalaşmaqda olan miqrasiya siyasətinin nəzəri əsaslarını özündə ehtiva etmişdir. Konsepsiya başvermə səbəblərindən, tənzimlənmə metodlarından və onların həlli üsullarından asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətli miqrasiya tiplərini özündə birləşdirən daxili və xarici miqrasiya axınlarını bir-birindən fərqləndirmişdir. Eyni zamanda ölkədə daxili miqrasiya axınlarının aşağıdakı formalarını ayırd etmişdir: məcburi miqrasiya və sosial-iqtisadi miqrasiya.

Konsepsiyada qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikasında xarici miqrasiyanın subyektini emiqrasiya və immiqrasiya formalarında baş verən aşağıdakı miqrant kateqoriyaları təşkil edir: qaçqınlar; "qaçqın" statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər; qaçqınlara oxşar vəziyyətdə olan miqrantlar; əməkçi miqrantlar; tranzit miqrantlar; qeyri-qanuni miqrantlar [5, s.15].

Müasir dövrdə miqrasiyanın qlobal problemə çevrilməsi bu sahədə dövlət siyasətini milli təhükəsizliyin və dövlət identikliyin təmin olunmasının bir nömrəli faktoruna çevirir. Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 23 may tarixdə qəbul olunmuş “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nda dövlətin miqrasiya siyasəti Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri sırasına daxil edilmişdir. Konsepsiyada qeyd olunur ki, son illərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda müşahidə olunan sürətli sosial-iqtisadi inkişaf, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda, ölkəmizin geosiyasi mövqeyi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da, öz növbəsində, ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi hazırda ef-

fektiv immiqrasiya siyasətinin formalaşdırılmasını, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini, emiqrasiya proseslərinin nəzarətdə saxlanılmasını və vahid informasiya bazasının yaradılmasını zəruri edir [1, s.98].

Miqrasiya Xidməti yaradıldıqdan sonra qısa bir zaman ərzində miqrasiya sahəsində qanunvericilik aktları qəbul edildi. "Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi haqqında" imzalanmış 4 mart 2009-cu il tarixli 69 sayılı fərmanın icrası ölkədə miqrasiya proseslərinin daha çevik və işlək mexanizmlər əsasında idarə edilməsi, bu sahədə operativliyin təmini və həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. 4 iyun 2010-cu il tarixli 276 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi haqqında Əsasnamə"nin müvafiq bəndlərinin icra edilməsi məqsədilə hazırlanmış iş planına uyğun olaraq Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi (VMMS) yaradıldı. 8 aprel 2009-cu il tarixdə imzaladığı fərmanla Dövlət Miqrasiya Xidmətinə hüquq-mühafizə orqanı statusu verilmişdir. 4 dekabr 2009-cu il tarixdə Milli Məclis tərəfindən "Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda miqrasiya sahəsində kodeksləşdirilmiş qanunvericilik sisteminin yaradılmasına zərurətdən dolayı 2 iyul 2013-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi təsdiqləndi. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, miqrasiya proseslərinin və bu sahədə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi, habelə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında hüquqi vəziyyəti ilə bağlı normaları müəyyənləşdirir [2, s. 4].

Miqrasiya Məcəlləsi 6 bölmə, 15 fəsil, 95 maddədən ibarətdir. Miqrasiya Məcəlləsi ilə əsas anlayışların izahı verilmiş, Məcəlləyə edilən əlavə və dəyişikliklər miqrasiya sahəsində müasir dövrün tələblərinə cavab verən adekvat qanuni baza yaratmaq məqsədini daşıyır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin rəşional yerləşdirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə qayıtmasının təmin edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun sığınacaq üçün milli müraciət sisteminin yaradılması, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə, idarə olunmayan miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, insan ticarəti də daxil olmaqla qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, gözlənilməz kütləvi miqrasiyaya səbəb ola biləcək amillərin öyrənilməsi və onların optimal həlli üçün vaxtında kompleks tədbirlərin hazırlanması məsələləri təşkil edirdi.

Bu siyasətin əsas prinsipləri: bütün miqrantların hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri gözlənilməklə qanun əsasında müdafiəsi; Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin və milli maraqlarının müdafiəsi; miqrantların hüquqlarının qorunması və onların məcburi aktlardan, ksenofobiya və diskriminasiyalardan və insanlarla ticarətin bütün hallarından, xüsusilə qadın və uşaqlarla ticarət hallarından müdafiə olunması; müxtəlif kateqoriyalı miqrantların problemlərinin ünvanlı şəkildə həll edilməsi; "Qaçqın" statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslərə və digər məcburi miqrantlara beynəlxalq təşkilatlar və dövlət tərəfindən maddi və hüquqi yardımların göstərilməsi, miqrantların özünü təminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və könüllü şəkildə öz ölkələrinə qayıtmalarının və 3-cü ölkəyə getmələrinin təşkili; məcburi miqrantlara dövlət yardımının həyata keçirilməsi, miqrantların özünü təminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və daimi yaşayış yerlərinə könüllü qayıtmalarının stimullaşdırılması; miqrasiya proseslərinin, xüsusilə də əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəzərə alınması; miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətlərarası və beynəlxalq əməkdaşlığın və yenidən işlənmiş Avropa Sosial Xartiyasının tələblərinin mühüm amil kimi qəbul edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F.N. Müasir Azərbaycan Dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq, Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 328 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi, Bakı: Digesta, 2015, 92 s.
3. Nəbiyev F.H. Dövlət miqrasiya siyasəti uğurla həyata keçirilir // Respublika qəzeti, № 115, Bakı, 2012, 18 dekabr, 14 s.
4. Rəcəbli H.M. Müstəqillik dövründə respublikada demoqrafik vəziyyət, Bakı: Odlar yurdu, 2006, 310 s.
5. Sərdarov M.Ə. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri. Bakı: Azərbaycan, 2004, 27 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİQRASIYA SİYASƏTİ SAHƏSİNDƏ PROBLEMLƏR

Əliyeva Sada

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafın təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə 2006-2008-ci illər üçün Dövlət Miqrasiya Proqramı qəbul olunmuşdur.

ПРОБЛЕМЫ В ОБЛАСТИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Алиева Сада

АННОТАЦИЯ

Реализация государственной политики в области миграции в Азербайджанской Республике, совершенствование законодательства в соответствии с международными нормами и современными требованиями, обеспечение национальной безопасности и стабильного социально-экономического, демографического развития, эффективное использование трудовых ресурсов, пропорциональное размещение населения в стране использование интеллектуального и трудового потенциала мигрантов В целях устранения негативного влияния неурегулированных миграционных процессов и предотвращения незаконной миграции, в том числе торговли людьми, принята Государственная программа миграции на 2006-2008 годы.

PROBLEMS IN THE FIELD OF MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Aliyeva Sada

SUMMARY

Implementation of the state policy in the field of migration in the Republic of Azerbaijan, improvement of legislation in accordance with international standards and modern requirements, ensuring national security and stable socio-economic and demographic development, efficient use of labor resources, proportional distribution of the population in the country, use of the intellectual and labor potential of migrants In order to eliminate the negative impact of unregulated migration processes and prevent illegal migration, including human trafficking, the State Migration Program for 2006-2008 was adopted.

SIYASİ PROPAQANDA: MAHİYYƏTİ, “RƏNGLƏRİ” VƏ TEXNOLOGİYALARI

Əliyev Əli Nizami oğlu
ARPYDİA-nın II kurs magistrantı
bs.alialiyev@gmail.com

Açar sözlər: siyasi propaqanda, kütləvi informasiya vasitələri, təbliğat, manipulyasiya, siyasi propaqandanın texnologiyaları, kütləvi rabitə.

Ключевые слова: политическая пропаганда, средства массовой информации, пропаганда, манипуляция, технологии политической пропаганды, массовая коммуникация.

Key words: political propaganda, mass media, propaganda, manipulation, technologies of political propaganda, mass communication.

“Kütlələrin mütəşəkkil vərdişlərinin və fikirlərinin şüurlu və ağıllı manipulyasiyası demokratik cəmiyyətin mühüm elementidir. Cəmiyyətin bu görünməyən mexanizmini manipulyasiya edənlər ölkəmizin əsl hakim gücü olan görünməz hökuməti təşkil edirlər”. – Edvard Bernyas

Müasir dövrdə propaqanda deyiləndə ağıla ilk olaraq beyin yumaq, hiylə, hədə-qorxu, yalan, manipulyasiya, zəhin oyunu, aldatma taktikası kimi anlayışlar gəlir. Bunun əsas səbəbi isə propaqandanın növlərindən biri olan qara propaqandanın bir çox dövrlərdə tez-tez istifadə olunmasıdır. Ümumiyyətlə isə “Propaqanda” anlayışı latın dilində olan “propagare” sözündən yaranıb, “torpağa toxumlar əkməklə yeni bitkilər əldə etmək” mənasına gəlir. Bu mənə ilə əlaqələndirib “propaqanda” sözünü müxtəlif fikirləri yaymaq, böyütmək, təbliğat kimi də izah etmək olar. Deməli, bir ideyanın yayılması sosial şüurda ideoloji diskursun düşünülmüş və bilərəkdən əkilməsidir. Zehnin strukturlaşdırılması həmişə yeni bir ideyanın mənimsədilməsi və ya yayılması ilə bağlı deyil. Mövcud, hazır və arzu olunan ideoloji konstruksiyaların davam etdirilməsi mənasında bir strukturlaşmadır. Ona görə də propaqanda təkcə yeni ideyanın aşılması deyil, həm də mövcud olanın arzulanana çevrilməsi prosesidir və əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlə müəyyən qruplara tətbiq edilir. Məqsədi olmayan, hansı qrupa şamil olunacağı bəlli olmayan, hər hansı bir metoda əsaslanmayan propaqandanın tətbiqi və reallaşması mümkün deyil. Propaqanda heç vaxt qaranlıqda kök salmır. Həmişə bir məqsədi, tətbiq forması vardır. Qısacası, Harold Lasvellin tərifinə əsaslanaraq, propaqanda ümumi mənada xüsusi simvollar vasitəsilə hədəf kütləni manipulyasiya edərək kollektiv davranışların idarə edilməsidir [1, s. 94]. Rus dilinin izahlı lüğəti təbliğata belə tərif verir. “Təbliğat geniş kütlələr arasında yayılır və hər hansı ideyanın, təlimin, biliyin dərinədən izah edilməsidir” [2, s. 606]. Təbliğatın daha bir tərifini xatırlayaq. Darren Lilleckerə görə, siyasi təbliğat “bir sosial qrup tərəfindən başqalarının fikirlərinə, münasibətlərinə və davranışlarına təsir etmək məqsədi ilə hazırlanmış ünsiyyətdir. Təbliğatda simvolizm və ritorika tez-tez istifadə olunur, o, bizim qavrayışımızın emosional və irrasional tərəflərinə ünvanlanır” [3, s. 228].

“Sözlərlə insanların düşüncə və fikirlərini istənilən şəkildə formalaşdırma sənəti” olan propaqandanın tarixi nə qədər qədim dövrlərə getsə də, sistemli şəkildə tətbiqi XVII əsrdən başlayır. Papa XV Qriqori 1622-ci ildə müxtəlif dini qurumların adından missionerlik fəaliyyətini təşkil etmək üçün “Congregatio pro Gentium Evangelizatione” adlı Roma Katolik Kilsəsini yaratdı. 1627-ci ildə isə Papa VIII Urban onun tərkibində “Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide” (“İncanın təbliği üçün Papa şəhər kolleci” və ya “Propaqanda camaatı”)– missionerlər üçün təhsil kollecini təsis etdi. Bu dövrdə “propaqanda” sözü sosioloji mənada istifadə olunurdu və dini ehkamların təbliğinin ifadəsi idi. Klarka görə, müasir mənada “propaqanda” sözü ilk dəfə Birinci Dünya Müharibəsi zamanı və

ondan sonrakı dövrlərdə istifadə edilməyə başlamışdır. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı o qədər çox əsgər ölmüşdü ki, artıq köhnə əsgər toplama üsulları öz əhəmiyyətini itirmişdi. “Müharibə aparan dövlətlər ictimai rəyi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan bir məsələ hesab etməyə başlamışdı” [4, s. 250]. Xalq qəzetlər, afişalar, kinoteatrlar kimi xüsusi önəmi olan kütləvi informasiya vasitələri ilə hər gün dövlət propaqandasının hədəfinə çevrilmişdi. Müharibə zamanı senzura, dezinformasiya kimi qəbul edilən siyasi propaqanda daha çox düşmən mənəviyyətinə qarşı psixoloji mübarizə üsulu kimi istifadə olunmağa başladı. Maraqlı məqam odur ki, demokratiyaya zidd olduğu düşünüldüyü üçün Birinci Dünya Müharibəsindən sonra “siyasi propaqanda” sözü hələ də açıq-aydın istifadə olunmurdu. Rəsmi qurumlar alternativ olaraq, “ictimai təlim”, “informasiya xidmətləri” kimi ifadələrdən istifadə edirdilər. Artıq 1917-ci ildən Sovet Rusiyasında, 1933-cü ildən etibarən isə Nasist Almaniyasında “propaqanda” sözü rəsmi terminologiyalarda istifadə olunmağa başlasa da, Qərb demokratiyası propaqandanı 1945-ci ilə qədər Soyuq Müharibə zamanı SSRİ-nin simasında bütün kommunist dövlətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunan “totalitarizm” sözü ilə eyniləşdirmişdi [5, s. 12].

Birinci Dünya Müharibəsi təcrübəsi təbliğat sahəsində ciddi tədqiqatçıların böyük bir qrupunu formalaşdırdı. ABŞ-da onun lideri Core Krillin adını daşıyan Krill komitəsi yaradıldı və bu komitə intensiv şəkildə təbliğat materialları hazırladı. Məsələn, ştatlarda 75 milyon müxtəlif buklet paylanıb. Milyonlarla material da xaricə gedib. Maraqlısı odur ki, o dövrdə radio-televiziya və ya internet kimi güclü cari vasitələrin olmadığı şəraitdə əhəlinin məlumatlandırılması da təşkil olunurdu. Q. Q. Poçeptsov vurğulayır ki, ölkə üzrə “dörd dəqiqə” adlı 75 min nəfərlik bir korpus yaradıldı, onlar Krill Komitəsindən teleqrafla alınan mətnləri söyləməli idilər [6, s. 132]. Məktəblərdə, xəstəxanalarda, kilsələrdə çıxış edirdilər. Belə ki, müharibə dövründə 755 min belə təbliğat mesajı səsləndirilib.

H.Lasvell yazırdı ki, 1918-ci ildə Birinci Dünya Müharibəsi zamanı ayda beş milyona qədər vərəqə düşmən tərəfinə - cəbhə xəttinin 150 milə qədər arxasına atılırdı. Almanlar, öz növbəsində, fransız dilində bir qəzet nəşr etdilər, burada digər şeylərlə yanaşı, əsir düşən fransız əsgərlərinin adlarını çap etdilər. H.Lassuell hər iki tərəfin istifadə etdiyi bir sıra strategiyaları kəşf etdi: müttəfiqləri düşməndən ayırmaq strategiyası (məsələn, Avstriya-Macarıstanı Almaniyadan ayırmaq cəhdi), düşməni ruhdan salmaq strategiyası (məsələn, necə olduğunu vurğulamaq) milyonlarla amerikalı əsgər Fransaya endi), vəhşiliklərə görə düşməni günahlandırmaq strategiyası (məsələn, alman əsgərlərinin belçikalı uşaqlara münasibətində) [7].

K. Hovland parametrlərin ən effektiv kombinasiyalarını tapmaq üçün “Mənbə - mesaj - kanal – alıcı” modeli çərçivəsində parametrləri dəyişdirdi. Nəticədə, Karl Hovland təsir tədqiqatlarında bir sıra nəticələrə gəldi. Yüksək etibarlı mənbələr ünsiyyət aktından dərhal sonra böyük əlaqələr dəyişikliklərinə səbəb olur. Qorxudan zəif istifadə qorxuya güclü güvənməkdən daha çox dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Təhsil səviyyəsi aşağı olan insanlar üçün sırf müsbət mesajlar daha yaxşıdır. Ali təhsilli insanlar həm “lehinə”, həm də “əleyhinə” arqumentlər verməkdən daha yaxşı təsirlənirlər. Mesajda aydın çıxışın olması gizli çıxışdan daha yaxşı işləyir. Qrupla əlaqəli fərdlər qrup normaları ilə ziddiyyət təşkil edən məsələlərə daha az məruz qalırlar.

Funksional idarəetmənin başqa bir tədqiqatçısı Paul Lazarsfeld (1901-1976) təbliğat vasitəsilə radio auditoriyasını və ona təsirini öyrənmişdir. O, belə qənaətə gəlib ki, kütləvi informasiya vasitələri, həqiqətən, az sayda insana təsir edir, sonra rəy liderləri adlandırılır, onlar da öz növbəsində daha geniş auditoriyaya təsir göstərir.

Tənqidi nəzəriyyənin (Frankfurt məktəbi) nümayəndələrinin siyasi təbliğat haqqında tam fərqli anlayışı var idi. Söhbət Frankurt Sosial Tədqiqatlar İnstitutunun aparıcı nümayəndələri - Maks Horkheimer (1895-1973), Teodor Adorno (1903-1969), Herbert Markuse (1898-1979), eləcə də Erix Frommun (1900-1980) fəaliyyətindən gedir. Bu

müəlliflərin əsərlərində təbliğatın rolunu öyrənməyə cəhd edilmişdir [8]. Eyni zamanda, kütləvi mədəniyyət məhsullarının “sənaye” istehsalının xüsusiyyətlərinin, kütləvi mədəniyyət materiallarının tamaşaçılar tərəfindən qavranılmasının və bunun nəticəsində yaranan sosial effektlərin birləşdirildiyi təhlil perspektivi təklif edilmişdir. Tənqidi ənənə təbliğat mənbələrinin simvolik zorakılığın həyata keçirilməsinə, hakimiyyətin həyata keçirilməsinə və hökmranlığa necə töhfə verdiyini araşdırmağa yönəlib. Nəzərə almaq lazımdır ki, Frankfurt məktəbi nəzəriyyəçilərinin işi daha çox faşizmi müasir sivilizasiyanın faciəvi təcrübəsi kimi dərk etmək vəzifələri ilə bağlı idi. Onun müasir dövrü zorakılıq və totalitar meyillərin təntənəsi və buna uyğun olaraq fərdin və ona müraciət edən mədəniyyətin tam və son məğlubiyyəti dövrü kimi görünürdü.

Teodor Adorno vurğulayır: “Tədqiqatçıların maraqlarının mərkəzində potensial faşist fərd – strukturu onu antidemokratik təbliğata xüsusilə həssas edən fərd dayanırdı. Faşist təbliğatına ən çox həssas olan insanların çoxlu orta qəhətləri var” [8, s. 15]. Müəllif həm də belə qənaətə gəlir ki, fərdlər antidemokratik təbliğata meyilliliklərinə, antidemokratik meyillər göstərməyə hazır olmalarına görə çox fərqlidirlər. Yəni, antidemokratik təbliğat nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənərsə, bəzi insanlar bunu tez qavrayacaq və ötürəcək, digərləri isə yalnız onlara “hamı inanır” kimi görünsə, dərk edəcək.

Ağ propaqanda – açıq və şəffaf şəkildə aparılan propaqanda növüdür, mənbəyini və təbiətini gizlətmir, özünü tanımaq istəyir, əsasında xəbər dayanır. Buna görə də biz onu kütləvi informasiya vasitələrində görə bilirik. Yalandan istifadə edilərsə, əks nəticə verir və propaqanda əhəmiyyətini itirməklə yanaşı, propaqandaçının etibarını sarsılır. Bu təbliğat növü qabaqcıl demokratik ölkələrdə daha çox istifadə olunur. Buna misal olaraq, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Böyük Britaniya hökumətinin davamlı olaraq nəşr etdiyi resursları göstərmək olar. Bir neçə nazirlik tərəfindən nəşr olunan xəbərlər mülki insanları müharibəyə cəlb etmək və silahlı qüvvələrin öz işlərini yüksək səviyyədə gördüyünə inandırmaq məqsədi daşıyırdı. Çünki bu dövrdə müharibənin dəyişən təbiəti mülki əhəlinin ümumi müharibə söylərinə zərbə vurduğu üçün İnformasiya Nazirliyinə əhəlinin ictimai əhval-ruhiyyəsini yüksək səviyyədə saxlamaq tapşırılmışdı. Amma məsələ tək müharibə üçün dəstək almaqdan və ya insanların əhval-ruhiyyəsini yüksəltməkdən ibarət deyildi. Nəzərə alsaq ki, kişilər döyüşmək üçün səfərbər olurdular, fabriklərdə, mədənlərdə və quruda doldurulmalı olan iş yerləri var idi, eləcə də avtobus və təcili yardım maşınlarını sürmək üçün insanlar lazım idi. Aparılan ağ propaqanda isə əvvəllər heç bir işlə məşğul olmayan insanları, xüsusilə qadınları işləməyə, iqtisadiyyata və müharibəyə kömək etmək üçün “əllərindən gələnin ən yaxşısını etməyə” təşviq edirdi

Boz propaqanda – psixoloji müharibənin mühüm propaqanda elementlərindən biridir, bulanıq təbliğat hesab olunur, onun mənbəyi məlum olmadığına görə irəli sürülən məlumatın doğru və ya yalan olmasını da sübut etmək mümkün deyil. Əsasında dəqiq olmayan məlumatlar, dezinformasiya, “rəvayətlər” dayanır və kütlənin beynində şübhə toxumları əkməyə yönəlib. Bu propaqandanın əsas gücü ondadır ki, mənbə və propaqandaçılar qeyri-müəyyən olduğu üçün hər cür mövzulardan istifadə oluna bilər və buna görə də insanlar aparılan təbliğatı hiss etmirlər. Çünki əsas məqsəd bir doğruya on yalanın əlavə edilməsi və hədəfi gülünc vəziyyətə salmaqdır. “Əgər ssenari yaxşı yazılıbsa, rəvayətlər dildən-dilə dolacaq” ifadəsi burda tam yerinə düşür. Bu təbliğat növünün ən bariz nümunələrindən biri Körfəz müharibəsi idi. Bəzi beynəlxalq media mənbələrinin tez-tez istifadə etdiyi “yağlı qarabat” dövrün simvoluna çevrilmişdi. Səddam Hüseyn hökumətinin Körfəz sahillərindəki neft obyektlərini partlatması və “dənizi tarix boyu bir daha təmizləmə bilməyəcək səviyyəyə çatdırması” yalanı müttəfiq dövlətlərin və Amerika “şəbəkələri”nin, xüsusilə CNN-in ortaya atdığı bir uydurma hekayə idi. Məqsəd isə “Neftə bulanmış dəniz quşlarının” filmlərini dəfələrlə yayımlayaraq, “təkcə insanlara deyil, heyvanlara da işgəncə verən Səddam” imicini yaratmağa çalışmaq idi [9]. Sonradan ortaya çıxdı ki, bu quşların Səddam və

Körfəzlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əslində illər əvvəl Fransa sahillərində qəza nəticəsində batan Exxon -Valdez adlı neft tankerindən axan yağa bulaşmış quşların videolarıdır.

Qara propaqanda – ağ propaqandanın əksidir, mənbəyi gizlidir, hər hansısa bir mənbənin ola bilmə ehtimalını yaymaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Əsasında yalan böhtan və sübutlar dayanır, əsas fəaliyyəti həqiqəti təkzib etmək, çaşqınlıq yaratmaq, inancları sarsıtmaqdır və bunun üçün hər cür qeyri-qanuni vasitələrdən istifadə edilir. Məqsəd isə xalqı liderlərdən uzaqlaşdırmaq, dövlətə olan inamı, sosial və iqtisadi həmrəyliyi məhv etməkdir. Almanyanın Xalq Maarifləndirmə və Propaqanda Nazirliyinin rəhbəri olan Cozef Gebbels Adolf Hitlerin ən yaxın dostu idi. O, propaqandanın “Böyük yalan” (Big lie) texnikasını istifadə etməkdə usta sayılırdı. Onun “Propaqandanın doğru və ya yalan olmasının əhəmiyyəti yoxdur, önəmli olan onun nə qədər insana çatması və nə qədər insanı inandıra bilməsidir”,- sözləri qara propaqandanın mahiyyətini açıqlayır. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı da qara propaqandadan ən çox istifadə edənlərdən biri də məhz Nazi Almaniyası idi. Bu dövrdə bütün media nümayəndələri, yazıçılar Nazirliyin media, incəsənət, teatr, kino, ədəbiyyat və s. kimi otaqlarında qeydiyyatdan keçməli idilər. Bununla da Propaqanda Nazirliyi bütün sahələr üzrə nəzarəti əlinə almış olurdu. Nəşr olunub yayımlanan bütün xəbərlər üçün razılığın verilməsi ilə yanaşı xəbər başlıqlarının müəyyənləşdirilməsi belə Hitler qara propaqandasının əsas istiqaməti idi. Kütləvi informasiya vasitələrində Hitlerin çıxışlarına yer verilir, onun Fürer kimi yerişi, nizamlı ordu, marş, alman xalqının birliyi o dövr mətbuatının əsas mövzu obyektləri idi.

Propaqandanın əsas texnologiyaları (texnikaları):

Söz oyunları:

- Ad çağırışı və ya adlandırma (Name-calling) – əsaslı dəlilləri araşdırmadan bizi mühakimə etməyə məcbur edən manipulyasiya texnikasıdır. Burada propaqandaçı bir növ bizim nifrətimizə, qorxumuza müraciət edir. O, bunu bizim qınamağımızı və rədd etməyimizi, qaralamaq istədiyi fərdlərə, qruplara, millətlərə, irqlərə, siyasətlərə, təcrübələrə, inanclara və ideallara “pis adlar” (terrorizm, terrorçu kimi) verməklə edir. Siyasətçilər bu üsuldan istifadə edir, rəqiblərini aşağılamaqla kütlənin emosiyaları ilə oynayırlar. Əgər bir qrupa və ya şəxsə çirkin adlar verilibsə, sizə təbliğat aparıldığını görə bilərsiniz.

- Parıldayan ümumiləşdirmələr (Glittering generality) – bu texnika “Ad çağırışı” metodunun əksidir və propaqandaçıya “ləyaqət” sözündən istifadə etməklə öz proqramını ləyaqətlə müəyyən etməyə imkan verir. Burada o, sevgi, səxavət, qardaşlıq kimi duyğularımıza müraciət edir. Bu zaman propaqandaçı həqiqət, azadlıq, şərəf, sosial ədalət, dəyərlər, ictimai xidmət, sədaqət, tərəqqi, demokratiya, Amerikan yolu kimi parlaq idealları nəzərdə tutan sözlərdən istifadə edir. Bununla da təbliğatçı fikirlərini bu anlayışlarda gizlədərək yaymağa çalışır. Əgər siyasətçi bu anlayışlardan istifadə edib danışarsa, deməli, o, sizin üçün təbliğat aparır.

- Evfemizmlər (Euphemism) – əvvəlki iki manipulyasiya qurğusu kütlənin propaqandaçının düşüncə tərzinə yönləndirmək üçün koloritli, emosional olaraq düşündürücü sözlərdən istifadəyə əsaslanır. Lakin digər hallarda, propaqandaçı xoşagəlməz reallığın qəbul edilməsi üçün kütləni sakitləşdirməyə çalışır. Bu proses isə mülayim və evfemik sözlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir və şiddət, cinayət, təhqir, bədbəxt hadisələri gizlətmək, mənəvi, psixoloji təsirini azaltmaq məqsədi daşıyır.

Yanlış əlaqələr:

- Transfer və ya simvolizm (Transfer, symbolism) – bu propaqanda texnikasının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, propaqandaçı bir şəxsin, obyektin, dəyərin müsbət və ya mənfi keyfiyyətlərini təbliğ etdiyi və ya gözümüzə salmağa çalışdığı obyektin, şəxsin üzərinə köçürür. Xaç və Xristian kilsəsi, Bayraq, Svastika, Sam dayı kimi simvollar səlahiyyət, sanksiya və nüfuzu ötürməyə xidmət edir ki, bu da normalda rədd edəcəyimiz bir şeyi qəbul etməyimiz məqsədi daşıyır. Bu, bir çox hallarda hədəflə xüsusiyyətləri köçürülən obyekt və ya şəxsi eyniləşdirdiyi üçün emosional reaksiya doğurur.

- Referans (Testimonial) – bu manipulyasiya texnikası nəyəsə inanmağın səbəblərini əsaslandırmaq üçün hər hansısa bir ekspertin, məşhur şəxsin fikirlərindən istinadların

verilməsinə yönəlir. Şəxsiyyətin etibarlılığı informasiyaya və ya kampaniyaya ötürülür. Bu metod bir növ fəlsəfənin, hərəkətin, namizədin məşhurlar və ya səlahiyyətli şəxslər tərəfindən təsdiqinə əsaslanır. Böyük auditoriya məşhurların dediklərinə daha həssasdır və onların dediklərinə inanmağa meyillidir. Bir məşhur sosial və ya siyasi mesaj göndərsə, çox güman ki, təbliğat aparır.

Xüsusi müraciətlər:

- Xalqdan biri (Plain folks) – bu texnikadan siyasətçilər, liderlər, iş adamları, nazirlər tərəfindən adi insan kimi görünərək etimadımızı qazanmaq üçün istifadə olunur. Həmin şəxslərin, markaların gündəlik qarşılaşdığımız şəxslər, məhsullarla müqayisəsi zamanı təbliğ olunan şəxs və obyektlərin nə qədər normal olması, eyniləşdirmə prosesi metodun əsas xüsusiyyətidir.

- Qrup effekti (Bandwagon) – bu texnika propaqandaçının kütləvi proqramlarını qəbul etməyimiz üçün kütlənin arxasınca getməyə vadar edir. Təbliğatçı milliyət, din, irq, cinsiyyət, peşə, ətraf mühit kimi ümumi bağlarla birləşən qruplara müəyyən məqsəd üçün müraciət edir və bu zaman qrupun qorxu, aqresiviyə, ideallarından istifadə edir. Təbliğatçı belə bir fikir irəli sürür ki, hamı bunu edir, ya da hamı bu şəxsi (səbəbi) dəstəkləyir, siz də dəstəkləməlisiniz. Deməli, təbliğatçı hamımızın içindəki “sürü psixologiyası”na müraciət edir və hamı kimi düşünməyimizi xahiş edir. Əgər kimsə “hamının” həmfikir olduğunu iddia edirsə, bilin ki, onlar sizin üçün təbliğat aparırlar.

- Kartların yığılması (Card stacking) – dəstəyimizi qazanmaq üçün bütün aldatma sənətlərinin istifadə edildiyi texnikadır. Propaqandaçı yarı həqiqətlərdən istifadə edərək və sadəcə özünə sərf edən müsbət elementləri əks etdirərək həqiqətə qarşı və ya öz məqsədi üçün kartları yığır. Bir qorxu kampaniyasının uğurlu olması üçün bir təhlükənin, problemi həll etmək üçün bir tövsiyənin olması mütləqdir, insanların bu həll üsulunun effektiv olmasına inanması və görməsi lazımdır.

- Böyük yalan (Big lie) – Gebbels prinsipi kimi də tanınır. Yalan dəfələrlə təkrarlanarsa, insanlar onu doğru kimi qəbul edirlər. Cozef Gebbels deyirdi ki, “Sizin ən parlaq təbliğat texnikanızın əsas prinsipi diqqətinizi ana məqsədə cəmləməyiniz və onu daim diqqətdə saxlamağınızdır. Əks halda, bu təbliğat texnikası heç vaxt uğurlu alınmayacaq”. Bu texnologiya daha çox hərbi-siyasi məqsədlər üçün istifadə olunur.

Eləcə də təbliğat aşağıdakı kimi bir çox əlamətləri özündə ehtiva edir. Bəzən təbliğatçı adi insanların başına gələn hadisələri “case study” kimi qələmə verir. Əslində, o sübut etmək istəyir ki, hadisələr o qədər nadirdir ki, hər biri istisna olmaqla, gözlədiyimizdən daha çox rast gəlinir. Ətrafımızda hələ görmədiyimiz bu hadisələrin biz fərqi varmadan geniş yayıldığını söyləməklə bizi qorxudur. Bir çox hallarda isə bəzi məlumatları şişirdir və ya təhrif edir, bilmədiyimiz rəqəmləri bizi narahat edən şəkildə qoyur. Əgər kimsə sizə heç bir məlumatınız olmayan mövzularda şişirdilmiş rəqəmlər verirsə, bu, çox güman ki, təbliğatdır. Təbliğatçı heç bir sübut göstərmədən onun rəyinin böyük əksəriyyət tərəfindən qəbul edildiyini iddia edir. Təbliğatçı çox sərt və şişirdilmiş ifadələr işlədir. Bunlar heç bir sübutu olmayan “klişe”lərdir; amma çox deyiləndə insanların yaddaşına həkk olunur və təsiri yüksək olur. “Türkün türkdən başqa dostu yoxdur” - belə bir ümumiləşdirmədir. Əgər kimsə sizinlə oxşar sözlər danışarsa, bilin ki, onlar təbliğat aparırlar. Təbliğatçı öz fikrini bildirərkən qütbləşmə yaradır. O, hadisələri, insanları və fikirləri ağ və qara ifratlarla təsvir edir. Təbliğatçının dilində boz rəng yoxdur. Sizi həm də birbaşa seçməyə məcbur edir. Əgər sizdən “hamısı və ya heç nə” seçimini etmək istənilirsə, bilin ki, sizdən təbliğat aparılır. Təbliğat dost və düşmən yaradır. İstəyir ki, dərhal öz seçiminizi dostunuzun xeyrinə edəsiniz. Əgər seçim etməkdə çətinlik çəkirsinizsə, düşmənin tərəfində olduğunuzdan nəticə çıxarmağa çalışır. Əgər sizi oxşar seçim etməyə məcbur edirlərsə, bilin ki, sizə qarşı təbliğat aparılır. Təbliğat şüurlara “yeni fikir və inanclar əkmək” üçün istifadə olunur. Bir markanın reklamında bu texnikalardan istifadə etmək olar. Reklamın təbliğatdan əsas fərqi odur ki, biz reklamı izləyərkən reklam olduğumuzdan xəbərdar oluruq. Reklamın məqsədini həm istehsalçı, həm də tamaşaçı bilir. Tamaşaçı buna inanmaq da istəyə bilər,

inanmaya da. Reklamda duyğulara da müraciət edilir, lakin reklam yalan üzərində qurulmur. Lakin təbliğat zamanı hədəf kütlənin inanmamaq kimi seçimi olmur bir növ.

Ümumiyyətlə, qara təbliğat aparıcılar bizim azad seçiminizin qarşısını almaq, qorxu və təşvişlərimizi gücləndirməklə sağlam qərarlar qəbul etməyimizə mane olmaq istəyirlər. Bu səbəbdən hesab edirəm ki, hamımız ayıq olmalıyıq, xüsusən də qara təbliğata qarşı. Seçkilər öncəsi hər bir partiya yuxarıda qeyd edilən bütün təbliğat üsullarından istifadə edir. Siyasətçilər ağ-qara qütbləşmə yaratmaqla “düşmən”ə qarşı seçim etməyimizi istəyirlər. Təəssüf ki, bu qütbləşmiş mühitdə siyasi təbliğatın rəngi qaralmaqdadır. İnsanlarda pis hissləri üzə çıxaran siyasi kampaniyalar az qala psixoloji müharibəyə çevrilir. Amma təbii ki, təbliğatın rəngi həmişə qara olmur. Təbliğatdan da yaxşı məqsədlər üçün istifadə etmək olar. Sülh, tolerantlıq, qardaşlıq və ya sağlam həyat kimi mövzularda da təbliğat aparıla bilər, hansı ki, buna ağ təbliğat deyilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov C. “Siyasi propaqanda texnologiyaları”. *Elm və innovativ texnologiyalar*. 2021: 17: 94-104. DOI: 10.30546/2616-4418.17.2021.94
2. Ozhegov S. I. Slovar' russkogo yazyka / S. I. Ozhegov ; pod obshch. red. prof. L. I. Skvortsova. – Moskva : «Mir i obrazovanie» : «Astrel» : «Oniks», 2012. – 896 s.
3. Lilleker. D. Politicheskaya kommunikatsiya. Klyuchevye kontsepty / D. Lilleker ; per. s angl. S. I Ostenek. – Khar'kov : «Gumanitarnyi tsentr», 2010. – 300 s.
4. B. N. Çetin. “Propaganda olgusu ve propagandanın amerikanlaşması”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2014: 24 (2): 239-265 s.
5. Clark T. “Sanat ve Propaganda Kitle Kültürü Çağında Politik İmge”. İstanbul: Ayrıntı yayınları, 2004.
6. Pocheptsov G. G. Psikhologicheskie voyny / G. G. Pocheptsov. – Moskva : «Refl-buk», Kiev : «Vakler», 2000. – 528 s.
7. Fromm E. Begstvo ot svobody / E. Fromm ; obshch. red. P. S. Gurevicha ; per. s angl. G. F. Shveinika. – Moskva : Flinta : MPSI : Progress, 2006. – 248 s.
8. Adorno T. Issledovanie avtoritarnoi lichnosti / T. Adorno ; pod obshchei redaktsiei d. filos. n. V. P. Kultygina. – Moskva : Serebryanye niti, 2001. – 416 s.
9. Arapkirli Z. “Savaşın ilk kurbanı gerçeklerdir”. London/ NTV-MSNBC. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/110341.asp?0m=-305>

SİYASİ PROPAQANDA: MAHİYYƏTİ, “RƏNGLƏRİ” VƏ TEXNOLOGİYALARI

Əliyev Əli

XÜLASƏ

Məqalədə siyasi təbliğat anlayışının yaranma tarixi, eləcə də elmi tədqiqatlarda istifadəsi araşdırılır. Burada iki əsas istiqaməti ayırd etmək olar, onların nümayəndələri bu və ya digər dərəcədə siyasi təbliğatın öyrənilməsi ilə bağlı idi: funksional istiqamət və tənqidi (Frankfurt məktəbi). Birincilərə V. Lippmann, K. Hovland, H. Lassvell və P. Lazarsfeld daxildir. İkincisi M. Horkheimer, T. Adorno, E. Fromm, həmçinin K. Markuseyə məxsusdur.

Təbliğatın geniş yayılması, əsasən, Birinci Dünya Müharibəsi zamanı, dünyanın bir çox ölkələrinin qələbəyə nail olmaq üçün cəmiyyətin səfərbər edilməsi zərurəti arasında münaqişə problemi ilə üzləşdiyi zamana təsadüf edir. İnsanlarla cəmiyyət arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, vətəndaşın sədaqətinin və mənəviyyatının yüksəldilməsi məqsədilə müvafiq tarixi dövrdə mövcud olan müxtəlif vasitələrdən fəal istifadə edilmişdir. Bununla da, təbliğat xarakterli mesajların yayılmasında medianın rolu genişləndi.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРОПАГАНДА: ЕЕ ПРИРОДА, «ЦВЕТА» И ТЕХНОЛОГИИ

Али Алиев

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается история возникновения понятия политической пропаганды, а также его использование в научных исследованиях. Здесь можно выделить два основных направления, представители которых в той или иной степени имели отношение к изучению политической пропаганды: функциональное направление и критическое (Франкфуртская школа). К первым относятся В. Липпманн, К. Ховланд, Х. Лассуэлл и П. Лазарсфельд. Вторая принадлежит М. Хоркхаймеру, Т. Адорно, Э. Фромму, а также К. Маркузе.

Распространение пропаганды в основном восходит к Первой мировой войне, когда многие страны мира столкнулись с конфликтом между необходимостью мобилизации общества для достижения победы. В целях укрепления отношений между людьми и обществом, повышения лояльности и морального духа гражданина активно использовались различные средства, доступные в соответствующий исторический период. Таким образом, роль СМИ в распространении пропагандистских сообщений расширилась.

POLITICAL PROPAGANDA: ITS NATURE, "COLORS" AND TECHNOLOGIES

Ali Aliyev

SUMMARY

The article examines the history of the concept of political propaganda, as well as its use in scientific research. Two main directions can be distinguished here, whose representatives were related to the study of political propaganda to one degree or another: functional direction and critical (Frankfurt school). The former include V. Lippmann, K. Hovland, H. Lasswell and P. Lazarsfeld. The second belongs to M. Horkheimer, T. Adorno, E. Fromm, as well as K. Marcuse.

The spread of propaganda mainly dates back to World War I, when many countries around the world were faced with the conflict between the need to mobilize society to achieve victory. In order to strengthen the relations between people and the society, to increase the loyalty and morale of the citizen, various means available in the relevant historical period were actively used. Thus, the role of the media in spreading propaganda messages has expanded.

AZƏRBAYCANDA TURİZM SFERASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Prof. Pəri Həsənova
BDU-nun BM və İqtisadiyyat fakültəsi
Qasimov Ceyhun Xaləddin oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: turizm, təhlil, turist, sosial-iqtisadi turizm.

Ключевые слова: туризм, анализ, турист, социально-экономический туризм.

Keywords: tourism, analysis, tourist, socio-economic tourism.

Nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı ilə turizm hərəkətləri artmaqda davam edir. Turizmin inkişafına təkan verən əsas amilləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Asudə vaxtın artırılması, ödənişli tətillərin geniş yayılması;
- Gəlirlərin artması və insanlar arasında daha balanslı bölüşdürülməsi;
- Nəqliyyat vasitələrinin inkişafı, sürətin və rahatlığın artması;
- Yaşayış üslublarının müxtəlifliyi;
- Tanıtım, reklam və ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətlərinin müsbət təsiri;
- İkinci dərəcəli mənzillərin yayılması;
- Bəzi turistik yerlərin populyarlığı;
- İctimaiyyətdə tətillə ideyalarının populyarlaşması;
- Paket turların görünüşü və qəbulu;
- Sərhəd keçidlərində rəsmi əməliyyatların azaldılması.

2020-ci illərin birinci yarısında dünya üzrə turistlərin (turizm) sayı artmaqda davam etmişdir. 2020-ci ildən 2022-ci ilə qədər ən yüksək nəticə göstərən regionlar Şərqi Asiya və Sakit Okeandır. İllik artım 8,3%, Yaxın Şərqdə 6,6%, Afrikada 6,1% və Cənubi Asiyada 5,9% artım var.

Azərbaycanda turizm sənayesi son illərdə davamlı şəkildə inkişaf edir, hökumət ölkəni turizm məkanı kimi fəal şəkildə təbliğ edir.

Turizm bazarına gəldikdə Azərbaycanın çox güclü tərəfləri var. Ən əhəmiyyətlilərindən biri onun zəngin mədəni irsidir. Turistləri cəlb edən çoxlu tarixi yerlər və muzeylərə malik ölkə uzun və maraqlı tarixə malikdir. Bu yerlərdən ən məşhuru YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Bakının İçərişəhəridir. Burada bir çox qədim tikililər, o cümlədən Şirvanşahlar Sarayı və Qız Qalası yerləşir. Bu yerlər ölkənin zəngin tarixi və mədəni irsinin sübutudur və turistlər üçün əhəmiyyətli cəlbedicidir.

Azərbaycanın turizm bazarının daha bir gücü onun təbii gözəlliyidir. Ölkə dağlar, meşələr, çimərliklər və səhralarla müxtəlif mənzərələrə malikdir. Xüsusilə Qafqaz dağları çoxlu gəzinti yolları və xizək kurortları ilə turistlər üçün məşhur yerdir. Ölkədə həmçinin bir neçə milli park var, məsələn, Göygöl Milli Parkı, burada turistlər ölkənin təbii gözəlliklərini yaşaya bilərlər [3,135].

Azərbaycan hökuməti də turizm sənayesinə böyük sərmayələr qoyur ki, bu da bazarın möhkəmlənməsinə kömək edib. Hökumət müxtəlif marketinq kampaniyaları vasitəsilə Azərbaycanı turizm məkanı kimi tanıdır və sənayeni dəstəkləmək üçün infrastruktura da sərmayə qoyur. Məsələn, hökumət turistlərin ölkə daxilində səyahətini asanlaşdırmaq üçün yeni otellərin, hava limanlarının və nəqliyyat əlaqələrinin tikintisinə sərmayə qoyub.

Azərbaycanın turizm bazarının güclü tərəflərinə baxmayaraq, aradan qaldırılmalı olan bəzi zəif cəhətlər də var. Ən əhəmiyyətli çatışmazlıqlardan biri də Azərbaycanın turizm məkanı olması barədə məlumatlılığın olmamasıdır. Dünyada bir çox insan bu ölkə ilə tanış de-

Yil, bu da turistlərin cəlb edilməsini çətinləşdirir. Bu, xüsusilə Azərbaycanın o qədər də tanınmadığı Qərbi ölkələrinə aiddir.

Azərbaycanın turizm bazarının digər zəif cəhəti turizm sənayesində müxtəlifliyin olmamasıdır. Azərbaycana gələn turistlərin əksəriyyəti Rusiya və İran kimi qonşu ölkələrdəndir. Bu turistlər vacib olsa da, Avropa və ABŞ kimi digər bölgələrdən də turistlərin cəlb edilməsinə ehtiyac var. Bunun üçün əhəmiyyətli marketing söyləri və infrastruktura investisiya tələb olunacaq [1,43].

Azərbaycanın turizm bazarının üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq, inkişaf üçün çoxlu imkanlar mövcuddur. Ən əhəmiyyətli imkanlardan biri dayanıqlı turizmin artan tendensiyasıdır. Getdikcə daha çox turist ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı turizm variantları axtarır və Azərbaycanın bu cür təcrübələri təklif etmək potensialı var. Məsələn, ölkənin milli parklarını ekoturizm məkanları kimi tanımaq olar ki, burada turistlər ölkənin təbii gözəlliklərindən həzz ala, həm də qorunma söylərini öyrənə bilərlər.

Azərbaycanın turizm bazarı üçün daha bir fürsət mədəni turizmin artan tendensiyasıdır. Bir çox turist müxtəlif mədəniyyətləri öyrənməyə və onları ilk dəfə yaşamağa maraq göstərir. Azərbaycan Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin unikal qarışığı olan zəngin mədəni irsə malikdir. Bu, onu ölkənin tarixi yerlərindən, muzeylərindən və ənənəvi festivallarından həzz ala biləcək mədəni turistlər üçün cəlbedici bir məkana çevirir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycan 3,17 milyon beynəlxalq turist gəlişini qəbul edərək, 2,7 milyard dollar beynəlxalq turizm gəliri əldə edib. Aşağıdakı cədvəldə 2016-2020-ci illər ərzində Azərbaycana beynəlxalq turist gəlişlərinin və beynəlxalq turizm daxilolmalarının sayı göstərilir.

Cədvəl 1: 2016-2020-ci illər ərzində Azərbaycana beynəlxalq turist gəlişlərinin və beynəlxalq turizm daxilolmalarının sayı

İl	Beynəlxalq turist gəlişləri (milyonlarla)	Beynəlxalq turizm gəlirləri (milyardlarla dollar)
2016	2,12	1,17
2017	2,24	1,22
2018	2,69	2,05
2019	2,85	2,31
2020	3,17	2,70

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycana beynəlxalq turist gəlişlərinin sayı illər ərzində durmadan artır və 2020-ci ildə nəzərəcarpacaq artım müşahidə olunur. Bununla belə, COVID-19 pandemiyası bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda turizm sənayesinə böyük təsir göstərmişdir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, 2018-ci ildəki 2,05 milyondan 2019-cu ildə Azərbaycana ümumilikdə 2,85 milyon ziyarətçi ilə beynəlxalq turist gəlişləri əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Bununla belə, COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2020-ci ildə beynəlxalq turist gəlişləri 72% azalıb, yalnız 892.000 ziyarətçi olub. Bu, qlobal tendensiyaya uyğun idi, çünki pandemiya bütün dünyada turizm sənayesinə ciddi təsir göstərmişdir.

Turizm xərcləri baxımından Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) hesablamalarına görə, 2019-cu ildə turizm və səyahət Azərbaycanın ÜDM-nin 4,4%-ni təşkil edib və ümumi töhfə 4,4 milyard manat (2,6 milyard ABŞ dolları) təşkil edib. Bununla belə, pandemiya səbəbindən sənayenin ÜDM-ə töhfəsi 2020-ci ildə 1,8% azalaraq, ümumi töhfəsi 1,8 milyard manat (1,1 milyard ABŞ dolları) təşkil edib [3,90].

Ümumilikdə, dünyanın bir çox ölkələri kimi Azərbaycanın turizm sənayesi də COVID-19 pandemiyasından əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənib. Bununla belə, peyvəndlərin yayılması və sə-

yahət məhdudiyətlərinin yumşaldılması ilə yaxın illərdə sənayenin bərpasına ümidlər var.

Azərbaycanın turizm bazarının böyüməsinə təsir edəcək ən mühüm təhlükələrdən biri Ermənistanla Dağlıq Qarabağ regionu ilə bağlı davam edən münaqişədir. Bu münaqişə sərhədlərin bağlanması və səyahət məhdudiyətləri ilə nəticələndi ki, bu da turizm sənayesinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu, həmçinin bəzi bölgələrdə ölkə haqqında mənfi təsəvvürün yaranmasına səbəb olub ki, bu da turistləri cəlb etməkdə çətinlik yarada bilər.

Azərbaycan son illər öz turizm sənayesinin inkişafına böyük sərmayələr yatırır. Hökumət ölkənin turizm məkanı kimi tanınması və bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Məsələn, hökumət turizm sənayesinin inkişafına nəzarət etmək və ölkəni həm istirahət, həm də işgüzar səfərlər üçün bir məkan kimi tanımaq üçün xüsusi agentlik - Azərbaycan Turizm Şurası yaradıb.

Azərbaycan turizmi dəstəkləmək üçün öz infrastrukturunun inkişafına da mühüm investisiyalar yatırır. Məsələn, ölkədə həm istirahət, həm də işgüzar səfərdə olanların ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sıra müasir mehmanxanalar və kurortlar tikilib. Bundan əlavə, Azərbaycan hərtərəfli nəqliyyat şəbəkəsini, o cümlədən Bakıda müasir hava limanını və ölkənin böyük şəhərlərini birləşdirən yaxşı əlaqəli dəmir yolu sistemini inkişaf etdirmişdir. Bu infrastrukturun inkişafı turistlərin ölkəyə daxil olmasını və onun görməli yerlərini kəşf etmələrini asanlaşdırıb.

Azərbaycanın turizm sənayesinin qarşısında duran problemlərdən biri onun neft-qaz sektorundan asılılığıdır. Azərbaycan əsas neft və qaz istehsalçısıdır və ölkə iqtisadiyyatı bu resurslardan çox asılıdır. Bununla belə, son illərdə neftin qiymətinin qlobal şəkildə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən turizm sənayesinə öz təsirini göstərmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hökumət iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ölkənin neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılması istiqamətində iş aparır. Turizm sənayesinin inkişafı bu məqsədə çatmağın bir yolu kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanın turizm sənayesinin qarşısında duran digər problem onun beynəlxalq səviyyədə tanınmamasıdır. Ölkə son illərdə turistlər arasında populyarlıq qazansa da, hələ də dünyanın bir çox yerlərində nisbətən tanınmır. Bu beynəlxalq səviyyədə tanınmamaq Avropa və Şimali Amerika kimi əsas bazarlardan turistləri cəlb etməyi çətinləşdirə bilər. Bu problemi həll etmək üçün Azərbaycan Turizm Şurası Azərbaycanın görməli yerləri haqqında məlumatlılığın artırılmasına yönəlmiş bir sıra marketinq kampaniyaları və təşəbbüslər vasitəsilə ölkəni bir destinasiya kimi tanımaq üçün çalışır.

Azərbaycanda turizmin hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, son illər bu sahə sabit və dinamik inkişaf edir. Daxili turizmdə hər il artım var. Ölkə daxilində turizm xidmətlərinə tələbatın sürətlə artması əsasən kurort rayonlarında mehmanxana tikintisinin artmasına, eləcə də Bakıda beynəlxalq mehmanxana şəbəkələrinin mehmanxanalarının sayının artmasına səbəb olub.

Maraqlıdır ki, mehmanxana tikintisi üzrə investisiya təkliflərinin həcmində artım həm xarici, həm də yerli investorlar tərəfindən müşahidə olunur. Hazırda Azərbaycanda 170-dən çox turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərsə, 2002-ci ildə onların sayı cəmi 39 idi.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycanda turizmin inkişafına dair 2016-2025-ci illər üçün Strategiya"nı hazırlayıb. Bu, ölkədə turizm sənayesinin hazırkı vəziyyəti və inkişafı ilə bağlı tövsiyələri, onun inkişaf potensialını, turizm sektorunun inkişafında dövlətin rolunu və dövlətlərarası əməkdaşlığın mümkün formalarını özündə əks etdirən siyasət sənədidir.

Azərbaycanda turizmin gələcək inkişafı üçün lazımı ilkin şərtlər var. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün müsbət amillərdən aşağıdakılardır:

- əlverişli coğrafi mövqe;
- mülayim iqlim;
- inkişaf etmiş infrastruktura malik rekreasiya;
- təbii, unikal tarixi-mədəni, memarlıq obyektlərinin olması;
- kadrların mövcudluğu;

- dövlət tərəfindən lazımi dəstək;
- zəngin və rəngarəng mətbəxi.

Azərbaycanda sovet dövründə turizm ideoloji funksiyaları yerinə yetirən mədəni-maarif işi sisteminin elementlərindən biri idi. Dominant roluna baxmayaraq, o, qalıq əsasında maliyyələşdirilirdi və vacib iqtisadi əhəmiyyətə malik deyildi.

Azərbaycan həm daxili turizmin inkişafı, həm də xarici səyahətçilərin qəbulu üçün böyük potensiala malikdir. Burada sizə lazım olan hər şey var - nəhəng ərazi, landşaft zənginliyi baxımından müxtəlif, zəngin və maraqlı tarixi-mədəni irs, bəzi bölgələrdə isə qədim abidələr mövcuddur [2,71].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda turizmin inkişaf tendensiyaları əsasən oxşardır. Lakin son illər Azərbaycanda turizmin daha fəal inkişafı və sənayenin yüksək artım templəri müşahidə olunur. Azərbaycanda gəlmə və daxili turizm onun müxtəlif növləri ilə təmsil olunur.

Turizmin ekoloji, aktiv, ekstremal, tarixi və koqnitiv növləri ən fəal şəkildə inkişaf edir. İşgüzar turizm də geniş vüsət alır. Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasında çıxış turizmi ölkəyə giriş və daxili turizmi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir və bu göstəricidə əhəmiyyətli artım tendensiyası müşahidə olunur. Dünya turizminin inkişaf etdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, bütün dövlətlər, ilk növbədə, gəlmə və daxili turizmin inkişafında maraqlıdır, çünki birinci növ dövlətin xəzinəsinə valyuta gəlirlərini, ikincisi isə maliyyə resurslarını toplamağa imkan verir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın turizm sənayesi hazırda böyümə və inkişaf dövründədir, hökumət bu sektora əhəmiyyətli investisiyalar qoyur. Ölkənin zəngin mədəni irsi, təbii gözəlliyi və müasir infrastrukturunu onu turistlər üçün cəlbedici məkana çevirir. Bununla belə, sənayenin neft-qaz sektorundan asılılığı və beynəlxalq səviyyədə tanınmaması da daxil olmaqla, üzləşdiyi problemlər də var. Bu çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycan turizm sənayesini inkişaf etdirməyə davam etmək və qlobal turizm bazarında əsas oyunçu olmaq üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova, Nərgiz və Aydın Axundov. “Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf və turizmin perspektivləri”. *European Journal of Economics and Business Studies*, cild. 3, yox. 1, 2017, səh. 55-61.
2. Babayev, Fariz və Kamil Vəliyev. “Azərbaycanda turizmin inkişafı: imkanlar və çağırışlar”. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, cild. 5, yox. 2, 2019, səh. 7-14.
3. Quliyev, Cavid. “Azərbaycanın turizm sektoru: keçmişi, bu günü və gələcəyi”. *Turizm və Mədəniyyət Dəyişiklikləri Jurnalı*, cild. 15, yox. 4, 2017, səh. 341-354.
4. Babayev, Fariz və Səməd Vəliyev. “Azərbaycanda turizmin sosial-iqtisadi təsiri”. *Turizm və Mədəniyyət Dəyişiklikləri Jurnalı*, cild. 18, yox. 2, 2020, səh. 187-199.

AZƏRBAYCANDA TURİZM SFERASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Pəri Həsənova, Qasimov Ceyhun

XÜLASƏ

Azərbaycanın turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivləri var. “Azərbaycan 2025: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində 2025-ci ilə qədər turizm infrastrukturunun inkişafı, turizm xidmət sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğun genişləndirilməsi, sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılması və digər məsələlər nəzərdə tutulub.

Müəlliflər qeyd ediblər ki, hazırda Azərbaycanda turizm dinamik inkişaf edir. Bütün bunlar kurort zonalarının böyüməsinə və inkişafına kömək etdi. Bu ölkələrdə turizmin inkişafının müqayisəli təhlili göstərdi ki, Azərbaycanın üstünlüyü turizm agentliklərinin xeyli sayda olması, mənfi cəhətləri isə mehmanxana xidmətlərinin qiymətlərinin yüksək olması və əsasən xarici turizmin inkişafıdır.

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Пари Гасанова, Джейхун Гасымов

АННОТАЦИЯ

Азербайджан имеет большие перспективы развития в сфере туризма. В рамках Концепции развития «Азербайджан 2025: видение будущего» планируется развитие туристической инфраструктуры до 2025 года, расширение зон туристического обслуживания в соответствии с международными стандартами, повышение конкурентоспособности сектора и другие вопросы.

Авторы отмечают, что в настоящее время в Азербайджане динамично развивается туризм. Все это способствовало росту и развитию курортных зон. Сравнительный анализ развития туризма в этих странах показал, что преимуществом Азербайджана является большое количество турагентств, а недостатками - высокие цены на гостиничные услуги и в основном развитие иностранного туризма.

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE OF TOURISM IN AZERBAIJAN

Pari Hasanova, Ceyhun Gasimov

SUMMARY

Azerbaijan has great development prospects in the field of tourism. Within the framework of the "Azerbaijan 2025: vision of the future" Development Concept, the development of tourism infrastructure until 2025, the expansion of tourism service areas according to international standards, the increase of the competitiveness of the sector and other issues are planned.

The authors noted that currently tourism is developing dynamically in Azerbaijan. All this contributed to the growth and development of resort areas. A comparative analysis of the development of tourism in these countries showed that the advantage of Azerbaijan is the large number of tourism agencies, and the disadvantages are the high prices of hotel services and mainly the development of foreign tourism.

XARİCİ İNVESTİSİYALARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

prof. Pəri Həsənova
BDU-nun İqtisadiyyat kafedrası
Nurlana Quliyeva
BDU-nun II kurs magistrantı
perihesenova80@gmail.com

Açar sözlər: *xarici investisiya, layihə, investisiya imkanları, makroiqtisadi səmərəlilik.*

Ключевые слова: *иностраннные инвестиции, проект, инвестиционные возможности, макроэкономическая эффективность.*

Keywords: *foreign investments, project, investment opportunities, macroeconomic efficiency.*

İnvestisiya layihəsi kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi və sonrakı dövrlərdə həmin vəsaitlərin geri qayıtması və mənfəətin əldə edilməsi ilə bağlı reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlər üzrə plan və ya proqramdır. İnvestisiya layihəsinin işlənməsinin əsas vəzifəsi əsaslandırılmış investisiya qərarının qəbulu üçün zəruri olan informasiyanın əldə edilməsidir.

Layihə-bir mövzu ətrafında fikirlərin toplanması, problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan bütün detalların düşünülməsi və istifadə olunacaq vasitələrin və mərhələlərin sistemli olaraq müəyyənləşdirilməsi və ortaya çıxarılması cəhədidir. Bir işə başlamamışdan əvvəl yazılı olmasa belə bir layihə düşünməkdə fayda var. Layihə hazırlanması qarışıq, uzun zaman tələb edən, bir neçə mərhələli, böyük xərclər tələb edən işlərdə vəsaitlərin effektiv istifadəsinə xidmət etməsidir. İnvestisiya layihəsi-müəyyən bir istehsalı ən az xərclə həyata keçirmək və yüksək iqtisadi və texniki səmərə əldə etmək üçün, hansı məhsulun harada və nə qədər istehsal olunacağı, məlumatların sistemlik istifadə olunması ilə qərar qəbul etmə və reallaşdırması ilə bağlı davranışlardır.

İnvestisiya layihələri məhdud vəsaitlərlə daha çox gəlir və ya fayda əldə etmək üçün qurulan vahid plandır. Hər hansı layihə ilə əlaqədar olan investisiya fəaliyyətini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- İdeyanın formalaşdırılması. Bu mərhələdə mövcud vəziyyət təhlil edilir. Təhlilin nəticəsi biznes – ideya şəklində yazılır və layihənin mühüm məsələləri sırasına daxil edir.

- Layihə ideyasının işlənməsi. Biznes – ideya ilk yoxlama mərhələsini keçdikdən sonra onun qəbul olunub - olunmaması haqqında qərar vermək üçün bütün detallar, məlumatlar dəqiqləşdirilir və layihə işlənir.

- Layihənin ekspertizası. Layihə həyata keçirilməzdən öncə ekspertiza edilir. Bu mərhələ daha vacib olub çox vaxt müəyyən miqdarda pul tələb edir. Sonradan külli miqdarda pul itirməkdənsə bu mərhələdə ekspertizaya nisbətən az pul sərf etmək daha məqsəduyğun sayılır. Əgər layihə strateji investor tərəfindən maliyyələşdiriləcəksə ekspertizanı investor özü (qlobal layihələrdə çox vaxt məsləhətçi firmalar və ya sərbəst ekspertlər cəlb edirlər) həyata keçirir.

- Layihənin həyata keçirilməsi. Bu mərhələ planlaşdırılmış biznes-ideyanın tam sürətdə həyata keçirilməsini əhatə edir. Mərhələnin əsasını investor tərəfindən işlərin planda yazıldığı kimi yerinə yetirilməsinə, layihədən əldə olunan pul daxilolmalarının ilkin investisiya qoyuluşunu ödəyə bilməsinə nəzarət təşkil edir.

- Nəticələrin qiymətləndirilməsi. Bu mərhələ həmişə, istər layihənin reallaşdırıldığı müddətdə, istərsə də layihə qurtardıqdan sonra nəzərdə tutulan göstəricilərlə faktiki göstəriciləri müqayisə etməklə həyata keçirilir. Belə bir müqayisə qiymətsiz informasiyadır və böyük təcrübə toplamaq üçün vacibdir.

Biznes planlaşdırma təcrübəsində reallaşdırılacaq layihənin xarici mühitinin 3 aspektinin öyrənilməsinə mühüm yer verilir:

1. Siyasi. Ölkə və yerli hakimiyyət orqanlarının layihəyə münasibəti;
2. Ərazi. Analoji məhsul bazarında rəqiblərin təklifinin öyrənilməsini özündə birləşdirir;
3. Ekoloji. Layihənin ekoloji təhlükəsizliyi təmininin vacibliyi nəzərdə tutulur.

Ölkə iqtisadi cəhətdən nə qədər güclü və nə qədər geniş maliyyə imkanına malik olursa olsun, dövlət öz iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu layihələrinin hamısını eyni vaxtda maliyyələşdirmək və onu reallaşdırmaq imkanına malik deyil. Buna görə də ölkədə olan hər bir infrastruktur sahələri mövcud maliyyə mənbələrindən istifadə edərək, təklif edilmiş layihələr arasından birini seçməyə, onları əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə sıraya qoymağa və bəzi layihələrdən bir müddət də olsa əl çəkməyə və ya onu dayandıрмаğa məcburdur.

Belə ki, ölkənin infrastruktur sahələri üzrə layihələrin tətbiqi prosesində dövlət və ya sahibkar müxtəlif üsul və meyarlardan istifadə edərək investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsini aparmalıdır

Belə ki, həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bütün investisiya layihələri iqtisadi səmərəlilik baxımından təhlil edilməlidir. Investisiya layihələri üzrə bütün yerli metodikalar qərb iqtisad elmindən götürülmüş və çox geniş yayılan maliyyə qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Pulun vaxta görə dəyərinin uçotu prinsipinə əsaslanan bu göstəricilərin əksəriyyəti və hesablamalarda istifadə edilən diskontlaşdırma prinsipləri son bir neçə onilliklər ərzində inkişaf tapmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Mülkiyyət forması, qiymətin əmələgəlməsi üsulları və s. mövqelər baxımından müxtəlif təsərrüfat sistemləri öz aralarında əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə prinsiplial yanaşmalarda bir çox eyniliklərə malikdirlər. Investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsipləri iqtisadçılar tərəfindən üç qrupa ayrılır:

1) metodoloji prinsiplər – işin konseptual tərəfinə aid edilən daha ümumi prinsiplər, layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi “fəlsəfəsi” və baxılan layihənin spesifik xüsusiyyətindən daha az asılı olan prinsiplər;

2) metodiki prinsiplər – layihə ilə, onun spesifik xüsusiyyəti ilə, layihənin iqtisadi və maliyyə cəlbəediciliyi ilə artıq birbaşa bağlı olan prinsiplər;

3) əməliyyat prinsipləri – informasiya-hesablama nöqtəyi-nəzərindən layihənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesini yüngülləşdirən prinsiplər.

Metodoloji üsula səmərəlilik, uyğunluq, obyektivlik, təshihlik, sistemlilik, komplekslik, resursların məhdudiyətliyi, tələbatın qeyri-məhdudluğu aiddir. Metodiki üsula layihənin, investorların tərkibinin spesifikliyi, iştirakçıların maraqlarının üst-üstə düşməməsi, dinamiklik, xərc və nəticələrin qeyri-bərabər dəyərliliyi, qeyri-sinxronluğu, razılaşdırma, məhdud idarəolunma, informasiyanın qeyri-tamlığı, kapitalın strukturu daxildir. Əməliyyat üsuluna modelləşdirmə, komputer yardımı, interaktiv rejim, simplifikasiya aid olunur.

Rusiyada keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarında qərb iqtisad elminin metodikasına uyğunlaşdırılmış bir sıra metodiki tövsiyələr Azərbaycan iqtisadçıları tərəfindən də əsas kimi qəbul edilmişdir. Həmin metodiki tövsiyələrdə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulur:

- investisiya layihələrinin səmərəliliyinin və maliyyə reallaşdırılmasının
- qiymətləndirilməsi;
- təsərrüfat agentlərinin investisiya layihələrində iştirakının səmərəliliyinin
- qiymətləndirilməsi;
- investisiya layihələrinə dövlət yardımının zəruriliyinin əsaslandırılması;

- alternativ(qarşılıqlı istisna edilən) investisiya layihələrinin müqayisəsi və onlardan birinin seçiminin iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- investisiya layihəsinin monitorinqinin həyata keçirilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən metodiki tövsiyələr heç də respublikamızın iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin xüsusiyyətlərini tam şəkildə əks etdirmir. Məsələn, burada inflyasiya proseslərinin “inflyasion izafi mənfəətin” əmələ gəlməsinə təsiri qeyd edilməmişdir: inflyasiya şəraitində əsas vəsaitlərin dəyəri və iqtisadi potensial əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür. Belə ki, alış qiymətləri ilə xammal və material xərclərinin silinməsi, eləcə də əhəmiyyətsiz amortizasiya ayırmaları inflyasion izafi mənfəətin yaranmasına və bununla da artırılmış mənfəət vergisinin ödənilməsinə gətirib çıxarır. Həmçinin, gətirmə tipli layihələrin təsnifləşdirmə metodikasını açıqlanmamışdır. Bundan başqa, layihənin maliyyə göstəriciləri təkcə debitor və kreditor borclarının nisbətinə deyil, daxil olmuş resurslara və hazır məhsula qiymətin hansı valyutalarla təsbit olunmasına təsir göstərməsi qeyd edilməmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi üzrə işlər, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin formalaşması xeyli inkişaf tapmışdır. Bazara keçid mühasibat və maliyyə hesabatı məqsədilə şirkət aktivlərinin bazar dəyərinin əks olunması, eləcə də özəlləşdirmə obyektlərinin dəyərinin müəyyən edilməsi sahəsində qiymətləndirmə fəaliyyətinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirdi.

Azərbaycanda qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşəkkülü və gələcək inkişafı “1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 20 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə başladı. Burada özəlləşdirilən müəssisənin kapitalının qiymətləndirilməsi zəruriliyi göstərilir və qeyd olunurdu ki, aparılacaq qiymətləndirmənin nəticələri alıcıların qiymət təklifləri, eləcə də özəlləşdirmə obyektinin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və onun sahəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı özəlləşdirmə komissiyası tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Kapital dəyərinin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarının tərkibini nəzərə almaq əsasında özəlləşdirmə komissiyası hərəcə müəssisənin ilkin satış qiymətini müəyyən etdi ki, bu da müəssisə aktivlərinin satışından potensial olaraq mümkün gəlir həllini əks etdirirdi. Özəlləşdirmə komissiyası həmçinin ehtimal olunan gəlirlilik üzrə müəssisənin qiymətləndirilməsinə əsaslanmaqla formalaşan səhmdar cəmiyyətin (müəssisənin saxlanması haqqında) nizamnamə kapitalının kəmiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə məsləhətlər verirdi. Lakin təcrübənin olmaması üzündən özəlləşdirmə obyektləri açıq-aşkar düzgün qiymətləndirilməmiş və aşağı qiymətlərlə satılmışdır. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycan büdcəsinə özəlləşdirmədən reallıqda olacağından xeyli az miqdarda pul vəsaitləri daxil olmuşdur.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsasını layihələrin həyata keçirilməsi xərclərinin və nəticələrinin müəyyən edilməsi və nisbəti təşkil edir. İlkin əsaslandırma aşğıdakı 4 prinsipin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur:

1.İnvestisiya imkanları o qədər çox ümidverici olmalıdır ki, ilkin tətqiqatlar mərhələsində əldə olunmuş informasiyalar əsasında layihə qəbul edilsin.

2.Layihənin hansısa aspektləri onun səmərəliliyi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir və vacib funksional və ya köməkçi tətqiqatlar tələb edir.

3.Kifayət qədər informasiyaya malik olmalıdır ki, layihə ideyasının konkret investor üçün kifayət qədər cəlbedici olub – olmamasını müəyyən etsin.

4.İnvestisiyalaşdırılan obyektin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan yerdə mühitin vəziyyəti və layihələndirilən istehsalın ona potensial təsiri milli (respublika, beynəlxalq) standartlara uyğun olmalıdır.

İnflyasiya ölkə həyatının bütün sahələrilə sıx surətdə bağlıdır. Siyasi proseslər, iqtisadi dəyişikliklər, beynəlxalq münasibətlər və s. inflyasiya səviyyəsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. İqtisadi münasibətlər şəraitində investisiya layihə-

ləşdirilməsində inflyasiyanı yaradan səbəbləri müəyyən etmək vacib məsələlərdən biridir. İnflyasiyanı yaradan səbəblərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Pul krediti və vergi sahəsində düzgün olmayan siyasətin aparılması.
2. Bütçə kəsrinin mövcudluğu.
3. Pul tədaviyə qanununa əməl olunmaması.
4. Sərmayə qoyuluşunun həcmi.
5. Əmək haqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artması.

İnvestisiyanın səmərəliliyini yüksəltmək üçün inflyasiyaya qarşı tədbirlər görülməlidir. Antiinflyasiya siyasətinə hazırda əsas üç yanaşma mövcuddur: Birinci, aktiv bütçə siyasəti (müasir keynsçilər) – dövlət gəlirləri və vergidən istifadə edərək alıcılıq qabiliyyətli tələbə təsir etmək: dövlət öz xərcini azaldır və vergini artırır. Lakin eyni vaxtda investisiyanın və istehsalın aşağı düşməsi baş verə bilər və bu da qarşıya qoyulan məqsədin əksinə gətirib çıxara bilər. Bütçə siyasəti həmçinin tələb aşağı olduqda onun genişləndirilməsi üçün də həyata keçirilir. Tələbin kifayət qədər olmadığı halda dövlət kapital qoyuluşu proqramları və digər xərclər (hətta bütçə kəsri vaxtı), vergilərin azaldılması həyata keçirilir. Düşünülür ki, bu yolla istehlak mallarına və xidmətlərə tələbat artır. Lakin tələbin bütçə yolu ilə stimullaşdırılması 60-70-ci illərdə göstərdi ki, o, inflyasiyanı gücləndirə bilər. Özü də ki, böyük bütçə kəsri dövlətin xərc və vergilərinin bacarıqla istifadəsini məhdudlaşdırır.

İqtisadi nəzəriyyədə ikinci yanaşma monetarizm tərəfdarlarıdır. Onlar ön plana pul-kredit siyasətini çəkirlər və iqtisadi hadisəyə dolayısı və elastikliklə təsir edirlər. Bu cür tənzimlənmə mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu yanaşmanın tərəfdarları düşünür ki, dövlət alıcılıq qabiliyyətli tələbatı məhdudlaşdırmaq üçün defilyasiya tədbirləri həyata keçirməlidir. Çünki iqtisadi artımın stimullaşdırılması süni yolla məşğulluğun həqiqi səviyyəsinin aşağı salınması inflyasiya üzərində nəzarətin itirilməsinə gətirib çıxardır.

Üçüncü yanaşma. Bir çox ölkələrin rəhbərliyi 60-cı illərdən başlayaraq nəzarətdən çıxmış inflyasiyanın qarşısını almağa cəhd göstərmişlər. Burada əsas məqsəd əmək haqqının məhdudlaşdırılması siyasəti olmuşdur. Belə ki, bu siyasət bazar strategiyalı deyil, inzibati mübarizə yolu olduğundan o həmişə qarşıya qoyulan məqsədə çatmır. İnflyasiya ilə mübarizə metodları birbaşa və dolayısı ola bilər.

Ölkədə sənayenin, özəl sektorun, iqtisadiyyatın inkişafına mane olmuş amillər arasında fəaliyyət sahələrinin lisenziyalaşdırılmasının qeyri-mükəmməlliyi və həmçinin, bu səbəbdən bürokratik manelərin əmələ gəlməsi kimi mənfi halların qarşısının əvvəlcədən alınması yönündə də ciddi addımlar atılmışdır. Lisenziyalaşdırılan sahibkarlıq fəaliyyəti və iqtisadi sahələrinin sayı aşağı düşmüş və bu istiqamətdə əlverişli mühitin yaradılması üzrə vacib qanunvericilik sənədləri qəbul olunmuşdur [2, 34].

Ölkəmiz Dünya Bankının adambaşına düşən gəlir təsnifatına əsasən "yuxarı orta gəlirli" dövlətlər qrupuna başqa MDB ölkələri ilə nisbətə daha tez daxil edilmişdir. Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatına məxsus İnkişaf Proqramının insan inkişafıyla əlaqədar 2010-cu il hesabatına görə, "orta insan inkişafı" dövlətləri qrupundan çıxaraq "yüksək insan inkişafı" dövlətləri qrupuna daxil olmuşdur. Makroiqtisadi sabitliyə əsasən ölkəmiz dünyada 18-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda, həmçinin, qeyri-neft sənayesində son illər ərzində müşahidə olunan dinamik şəkildə inkişaf tendensiyası reyting agentliklərindən ölkənin reytingini çoxalmasında da əsas olaraq nəzərə alınıb. Azərbaycan Respublikası son illər ərzində qazandığı iqtisadi artım templərinə əsasən birincilər sırasında yer tutmuşdur.

Biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülmüş işlərin nəticəsi kimi, bu gün ölkə iqtisadiyyatının təxminən 80%-i özəl sektora məxsusdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün prosedur və qaydaların sadələşdirilməsi, biznesin elektron for-

mada qeydiyyatı, vergi sisteminin elektronlaşdırılması, “vahid pəncərə” nin tətbiq edilməsi, informativ və interaktiv məlumat xidmətlərinin göstərilməsi aparılmış islahatlar arasında yer tutur. Buna görə, Dünya Bankı tərəfindən nəşr olunan biznes fəaliyyətinin sadəliyinə aid hesabatda ölkəmiz 2005-ci ildən etibarən ən yaxşı göstəriciyə tərəf istiqamətlənən 50 ölkə sırasında 15-ci yerdə qərarlaşmışdır. Reallaşdırılan islahatlarla yanaşı normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq sazişlərin imzalanması ölkəmizin yerli sahibkarlarla bərabər, xarici investitorlara görə də etibarlı şəkildə biznes mühitinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. 46 ölkə ilə birlikdə investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması barədə, bununla yanaşı, 45 ölkə ilə ikiqat formada vergitutmanın götürülməsinə aid sazişlər imzalayan ölkəmiz xarici sahibkarların hüquqlarını qoruyan konvensiyalara da üzvdür[1,46].

Bunlarla bərabər, özəl sektor ilə dövlət arasında vasitəçi olan orqan olaraq yaradılmış institusional mexanizmlər ölkə tərəfindən sahibkarlığın inkişaf edilməsinə göstərilən dəstəyin nümunəsidir. Xarici investitorlara və yerli ixracatçılara müxtəlif xidmətlər göstərən ölkəmizdə İnvestisiyaların və İxracın Təşviqi Fondu, sahibkarlar üçün kreditlər verən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Kənd Təsərrüfatı Kreditlərinə əsasən Dövlət Agentliyi xarici və yerli investitorlarla bərabər investisiya layihələri reallaşdıran Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və yeni yaradılan sənaye məhəllələrinin, sənaye parklarının qarşısında qoyulan başlıca vəzifə ölkədə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorundakı inkişaf etməsi stimullaşdırmaqdır. Bununla bərabər, növbəti illərdə iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlıqlı inkişaf etməsini təmin etmək üçün yüksək rəqabət qabiliyyətinə sahib məhsulların ixracının və istehsalının inkişaf etdirilməsi, bunun üçün investisiya və biznes mühitinin daha da çox yaxşılaşdırılması, beynəlxalq bazarlara çıxışda dövlət dəstəyinin artırılması, xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ивасенко А.Г. Иностранные инвестиции. М.: КноРус, 2010, с. 269
2. Иголина А.Л. Инвестиции. М.: 2004, с. 234
3. Azərbaycan da gedən inkişaf-quruculuq işləri üçün böyük həcimdə investisiya yatırılır // Azərbaycan qəzeti, 2017 30 aprel, s. 12

XARİCİ İNVESTİSİYALARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Pəri Həsənova, Nurlana Quliyeva

XÜLASƏ

İnvestisiya layihəsi kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi və sonrakı dövrlərdə həmin vəsaitlərin geri qayıtması və mənfəətin əldə edilməsi ilə bağlı reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlər üzrə plan və ya proqramdır. İnvestisiya layihəsinin işlənməsinin əsas vəzifəsi əsaslandırılmış investisiya qərarının qəbulu üçün zəruri olan informasiyanın əldə edilməsidir.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Пари Гасанова, Нурлана Кулиева

АННОТАЦИЯ

Инвестиционный проект – это план или программа осуществления капитальных вложений и мероприятий, подлежащих осуществлению в последующие периоды в связи с возвратом этих средств и получением прибыли. Основной задачей разработки инвестиционного проекта является получение информации, необходимой для принятия обоснованного инвестиционного решения.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF FOREIGN INVESTMENT

Pari Hasanova, Nurlana Kulieva

SUMMARY

An investment project is a plan or program for making capital investments and activities to be implemented in subsequent periods in connection with the return of these funds and making a profit. The main task of developing an investment project is to obtain the information necessary to make an informed investment decision.

PSIXOLOGİYA

HİBRİSTOFİLİYANIN SƏBƏBLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Səməndərova Aydan Firudin qızı
BDU-nun "Psixologiya" kafedrasının dosenti
a.sudan77@mail.ru

Açar sözlər: hibristofiliya, parafiliya, aşağı özünüqiymətləndirmə, silsilə qatil, qurban, "Bonni və Klayd" sindromu, "Qırmızı paraq" sindromu, passiv və aktiv hibristofiliya

Ключевые слова: гибристофилия, парафилия, низкая самооценка, серийный убийца, жертва, синдром «Бонни и Клайда», синдром «Красной шапочки», пассивная и активная гибристофилия.

Key words: hybristophilia, paraphilia, low self-esteem, serial killer, victim, "Bonnie and Clyde" syndrome, "Little Red Riding Hood" syndrome, passive and active hybristophilia.

Qatillər, manyaklar, silsilə cinayət törədənlər... Onlar haqqında çox saylı kitablar yazılıb, filmlər çəkilib, KİV-də verilişlər hazırlanıb. Onların törədikləri cinayətlər bəzən o qədər tükürpədicə, dəhşətli olur ki, hətta bu əməlləri törədənlərin anlaşıqlı olması bizdə şübhə doğurur. Bu insanlar isə yalnız ikrah və nifrət hissi yaradır. Belə insanları kiminsə sevcəyi ağılımıza belə gəlmir. Çoxumuz düşünür ki, bu kateqoriya cinayətkarlar tənhalığa və sevgisizliyə məhkumdurlar. Lakin bu heç də belə deyilmiş. Məhz hibristofiliya amansız cinayətkarları bəzi insalara, xüsusilə də qadınlara "sevdirən" deviasiya növüdür.

Hibristofiliya qəddar, amansız cinayətkarlara qarşı cazibədə, meyl etməkdə öz ifadəsini tapmış cinsi parafiliya, patologiya kimi təsnif edilir.

Hibristofiliya parafiliya kimi ilk dəfə 1986-cı ildə seksoloq Con Mani tərəfindən təsvir edilmişdir. Aggrawal isə 2009-cu ildə hibristofiliyanı partnyorun zorakılıq aktı törətməsinin dərki ilə bağlı təzahür edən cinsi oyanma kimi izah etmişdir [1,səh:43].

Hibristofiliyanın ən geniş yayılmış təzahürlərindən biri həbsxana personalından olan birinin məhkuma aşiq olmasıdır. Əsasən bu hal qadınlarda daha çox müşahidə olunur. Çox tez-tez film və romanlarda rastlaşdığımız bu cür məqamların əslində real əsası var. Məhz bu səbəbdən də qeyd edilən fenomeni bəzən "Bonni və Klayd" sindromu adlandırırlar.

Hibristofilləri cəmiyyətdə ən çox ikrah hissi doğruan cinayətkarlar – cinsi zorakılıq, qətl, xüsusilə də silsilə qətl törədənlər daha güclü cəzb edir. Təhlükə və təhdid hissi onlarda cinsi oyanıqlıq yaradır.

Hibristofiliyanın səbəbləri, onun necə inkişaf etməsi haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Baxmayaraq ki, hibristofiliyanın klinik mənzərəsi tam öyrənilməmişdir, psixoloqların bir çoxu bu cür seksual meylin inkişaf etməsinin səbəbini tənhalıq və aşağı özünüqiymətləndirmə ilə əlaqələndirir. Bir çox hallarda hibristofiliya həm də zorakılığın və uşaq yaşlarında qəddar, amansız davranışa məruz qalmanın nəticəsi kimi özünü göstərir.

Zorakılıq müxtəlif xarakterli ola bilər: fiziki, psixoloji, seksual. Lakin istənilən zorakılıq insanı sıxışdıraraq, onu müəyyən şəraitdə, müəyyən şərtlər daxilində yaşamağa və bu şərtlərə uyğunlaşmağa məcbur edir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin başqa nümunəsi ilə tanış olmayan hibristofil düşünür ki, bu normaldır. O, bu vəziyyətə tədricən öyrəşir və şüurlu olaraq ona rahat olacaq bir situasiya axtarır.

Hibristofiliyanı həm də bəzi qadınlarda cəmiyyətə müqavimət göstərmək istəyi ilə də əlaqələndirirlər. Çox vaxt hibristofiliya özünü ətraf mühitə, cəmiyyətə qarşı qoyan qızlarda inkişaf edir. Onlar təbiətə üsyankardırlar. Onlar üçün cinayətkarla əlaqələri vasitəsilə öz şəxsi əhəmiyyətlərini hiss etmələri vacibdir. Bu qadınlarda üçün onun manyakla görüşdüyünü bilən dostlarının reaksiyasını izləmək çox həyəcanlıdır. Qadın üçün həm də cazibədar, cəlbədicə

gələnlər odur ki, bu manyakın hesabında çoxlu qurbanları var, amma manyak ona toxunmur [2, səh.38-43].

Hibristofiliyanı fərqlənmək arzusu ilə də izah edirlər. Özünə hörməti aşağı olan qadınlar da parlaq istəyirlər. Əyalət qadını üçün “ulduz”la tanış olub münasibətə başlamaq çətinidir. Ancaq "ulduzlar" fərqli ola bilər. Hibristofillərin fikrincə, məşhur aktyor və ya müğənni ilə evlənmək alınmırsa, imkansız görünürsə, cinayətə ona qarşılıq verməkdən imtina etməyəcək.

Hibristofil qadınları bu cür davranışa təhrik edən amillərin arxasında müxtəlif psixoloji yönəlişlər dayanır. Onlardan biri **cinayətkarın islah olunacağına əminlikdir**. Hibristofillər əmindirlər ki, onların sevgisi cinayətə dəyişə, onu bir "yirtıcıdan" mələyə çevirə bilər.

Digər tərəfdən, hibristofillər bu cinayətkarların əməllərinin səbəblərini onların uşaqlıq dövründə yaşadıklarında tapmağa çalışırlar. Onlar inanırlar ki, hər manyakın içində hamı tərəfindən tərk edilmiş kiçik bir uşaq yaşayır və onlar öz sevgisi və qayğısı ilə bu psixopati düzgün yola qaytaracaq.

Digər bir amil **şöhrətpərəstlikdir**. Təbii ki, məşhur psixopatin həyata yoldaşı olmaqla hibristofil onun “5 dəqiqəlik şöhrət”ini bölüşəcək. Ola bilər ki, o, ikinci "Bonnie" olacaq. Bu cinayətkarların fotoları müxtəlif media kanallarında aktiv şəkildə paylaşılır. Hibristofil qadınlarda ikinci dərəcəli şöhrətə şüurlu və ya dərk edilməyən meyl müşahidə olunur. Bundan əlavə, silsilə qatillər xarizmatik, hiyləgər, hazırcavab, riskə gedən və məqsədyönlü ola bilər. Bu xüsusiyyətlər hibristofil qadınları xüsusilə cəlb edir. Silsilə qatillər həm də bacarıqlı manipulyator ola bilərlər: onlar müxtəlif hekayə uyduraraq ətrafdakıları onun reallığına asanlıqla inandıra bilərlər. Onlar müxtəlif rolları çox yaxşı oynayırlar: çox vaxt özlərini ətrafa etibarlı, xeyirxah insan kimi tanıdılar. Digər tərəfdən, məhz bu xüsusiyyətlərə sahib olmaq onların niyə bu qədər çox qurbanı cəlb etməyi və öz toruna salmağı bacardıklarını izah etməyə kömək edir [2, səh.35].

Psixoloqlar eyni zamanda hibristofiliyanı “Qırmızı papaq” sindromu ilə də izah etməyə çalışır. “Qırmızı Papaq sindromu” qaranlıq həyat tərzini sürən, qəddar əməllər törədən insanlara meylli bildirir.

“Qatilləri sevən qadınlar” kitabının müəllifi amerikalı Şeyla Ayzenberqin sözlərinə görə, bu sindrom tez-tez çətin uşaqlıq, zorakılıq və qəddarlıqla üzləşən qadınlar üçün daha çox səciyyəvidir. Məhz bu onları yayınan cinsi davranış formalarına və cinayətkarlara qarşı daha həssas edir.

Şeyla Ayzenberq qatillərlə əlaqəsi olan çox sayda qadınla danışmış və onlarla söhbətlər əsnasında həmin qadınlarda iki cür meylli müşahidə etmişdir. Birincisi, bu qadınlar qatillərin “əsl” yaxşı tərəflərini görür, ikincisi isə onlar bu kateqoriya insanlara qarşı cəmiyyətdə diqqətin artması səbəbindən onlarla münasibətlərə başlayır. Ən maraqlı məqam isə Şeyla Ayzenberqin söhbət etdiyi bütün qadınların bu kişilərin həmin cinayətlərdə heç bir günahı olmadığını iddia etmələri idi [4, səh.25].

Məhkəmə psixoloqu Mayk Aamodt iddia edir ki, belə insanlarla ünsiyyət qadına özünü üsyankar hesab etməyə, rəfiqələri ilə söhbətdə onun silsilə qatillə görüşdüyünü bəyan etməklə lovğalanmağa və özünü bu yolla təsdiq etməyə imkan verir [3, səh.84].

Pensilvaniya Universitetinin məhkəmə psixologiyası üzrə professoru Katherine Ramsland öz bloqunda hibristofiliya ilə bağlı mövcud olan bütün fikirləri ümumiləşdirərək bu qadınların davranışının motivasiyasına dair bir neçə təklif irəli sürmüşdür:

- Hibristofil qadınlar hesab edir ki, onların sevgisi bu “hiyləgər və qəddar yirtıcı”ni qayğıkeş və mərhəmətli insana çevirə, onu dəyişdirə bilər. Bu, əslində həmin “xilaskar - mələyin” gözəl və valehedici illüziyasıdır;
- Bu “yirtıcının”(cinayətkarın) içində, yalnız bu qadınların göstərə biləcəyi qayğı ilə sağlamlığı mümkün olan yaralı uşaq yaşayır;
- Bu qadınlar medianın diqqətini qatillərlə bölüşür və bu yolla anonimlikdən səhnəyə çıxırlar;

- Bu kişilər törətdikləri dəhşətli cinayətlərə görə "ultra-kəş" və "super aqressiv" insanlar sayılırlar. Bu isə hibristofil qadınları cəlb edir və onlara himayə, müdafiə olunma hissi, özünəməxsus status verir;

- Belə qadınlar adi yolla sevgi tapa bilmirlər, həmin cinayətkarlarla "romantika" ilə dolu olan və heç bir real perspektivi olmayan münasibətlər axtarırlar.

Psixoterapevt Vladimir Merkuryevin fikrincə, psixoloji baxımdan cinayətkarla əlaqə onunla identifikasiyanı nəzərdə tutur. Yəni, bu zaman hibristofil qadın cinayət törətdiyini xəyal edir. Bu cür fantaziya öz aqressiyasının xaricdə təzahür etməsi üçün başqa bir yol olmadığı, eyni zamanda qadını əhatə edən əhatədə aqressiyanın iştirak etdiyi halda meydana gələ bilər.

Bəzi nəzəriyyələrdə hibristofiliya erkən uşaqlıq dövründə bağlılığın yarandığı mərhələdə yaşanmış problemlərlə - uşağın güclü və avtoritar fiqura olan tələbatının ödənməməsilə - əlaqələndirilir.

Freydin nəzəriyyəsi baxımından hibristofiliya sərt və hökmran ata fiquru ilə münasibətləri yenidən canlandırmaq tələbatı ilə izah edilir.

Digər müəlliflər isə hesab edir ki, hibristofillər öz həyatları boyunca zorakı və təhqiramiz əlaqələr yaşayıblar və buna görə də bu cür münasibəti "normal" hesab edirlər. Belə bir fərziyyə də var ki, aqressiv insanlar, bir qayda olaraq, cəmiyyətimizdə "layiqli" və cəlbədicilərin sayılan üç xarakter xüsusiyyətinin birləşməsinə malikdirlər. Onlara "qaranlıq triada" da deyilir (narsisizm, psixopatiya və makiavelizm).

Hibristofillərin iki növünü fərqləndirirlər: passiv və aktiv(aqressiv) [5, səh.7].

Passiv hibristofillər adətən sadələşməyə sevgi obyektini dəyişdirə biləcəklərinə inanırlar. Passiv hibristofillər cinayətkarları sevir və onlarla ünsiyyətdə olmaqdan cinsi məmnunluq duyurlar, lakin cinayətin törədilməsində iştirak etmirlər. Passiv hibristofiliya adətən qadınların romantik münasibət yaratmaq niyyəti ilə serial qatillərə, ölüm hökmünə məhkum edilmiş məhkumlara fanat məktubların yazılması şəkilində də təzahür edir. Müəlliflərdən Sarteşi onları "qatil fanatları" adlandırır. Onlar aşiq olduqları cinayətkar şəxsin davranışını dəyişdirə biləcəklərinə və ya onları bu yoldan çəkəndirə və cinayətdən "xilas edə biləcəklərinə" inanırlar.

Passiv hibristofillər bu cinayətkarların qəddar, zorakı hərəkətləri üçün müxtəlif bəhanə tapmağa meyllidirlər və belə davranışın onlara şəxsən təsir etməyəcəyinə, onlardan yan keçəcəyinə inanırlar. Bu qadınları həmin cinayətkarların törətdikləri qəddar, amansız əməllərin köməyi ilə yaratmış olduqları xarizmatik obrazları cəlb edir. Bu qadınlar özlərini fantaziyaların köməyi ilə vurulduqları bu şəxsin əslində təqsirsiz olduğuna inandırmağa və birlikdə uzun və xoşbəxt bir həyat yaşayacaqları fikrinə inandırmaqla onlarda baş qaldıran daxili ziddiyyəti – (qəddar, amansız cinayətkara meyllə onu dəyişmək istəyi arasındakı) – aradan qaldırmağa çalışır.

Aktiv (aqressiv) hibristofillər cinayətkarlara fəal kömək edən, potensial qurbanları bu cinayətkarların toruna salan, törədilmiş cinayət faktlarını ört-basdır edənlərdir. Onlar çox vaxt partnyorlarının və ya sevgililərinin psixopat və ya anti-sosial bir insan olduğunu, bu insanın əslində sevgiyə qadir olmadığını, ancaq manipulyasiya etməyi bacardığını başa düşürlər. Ancaq bu qadınları bir partnyor olaraq həmin cinayətkarların məhz güclü aqressiv təbiəti cəlb edir.

Həm passiv, həm də aktiv hibristofillər özlərini qeyri-sağlam və ya hətta təhqiramiz münasibətlərdə tapmağa meyllidirlər. Bəzən qadın hibristofillər cinsi məmnunluq duymaq üçün partnyorunu cinayətə təhrik edir, yaxud həmin cinayəti planlaşdırırlar.

Hibristofiliyanın gender aspektlərinə gəldikdə isə, bu hal daha çox qadınlarda müşahidə edilir. Müəlliflərdən Mani qeyd edir ki, cəmiyyətdə hakim olan gender stereotipləri diktə edir ki, kişilər cinayətkardır, qadınlara isə onlarla müqayisədə daha passiv rol verilir. Lakin Mani əks halın mümkünlüyünü də vurğulayır.

Bir sıra müəlliflər qadınlarda özünü göstərən hibristofiliyanı belə təsvir edir: Bəzi qadınlarda lazım gələrsə zorakılığa əl atmaqdan çəkinməyən güclü partnyor tapmaq üçün güclü tələbatları var. Digər qadınları cinayətkarı xilas etmək fikri cəlb edir. Onlar inanırlar ki, onu içində olduğu

qaranlıq dünyadan “çıxarıb” “yaxşı insana” çevirə bilirlər. Onları demək olar ki, analıq instinkti idarə edir: törətdiyi vəhşiliyə baxmayaraq, cinayətkara qarşı şəfqət, mərhəmət və hətta zəriflik hiss edirlər.

Hibristofillər arasında daha bir kiçik qrupu da fərqləndirirlər. Onlar öz kriminal həyat tərzini sürən məşhur sevgililəri ilə KİV-in diqqətini bölüşmək, eyni dərəcədə populyarlıq əldə etməyə çalışırlar.

Hibristofilin və onun sevgi obyektinin mütləq sevgi münasibətində olduğuna dair heç bir sübut yoxdur. Bir çox hibristofillər “bütələşdirdikləri” bu sevgililəri ilə fiziki yaxınlığın xəyalını belə qurmurlar. Başqaları bundan qorxur, hətta fikirləşir ki, cinayətkar nə vaxtsa azadlığa çıxıb onların qapısını döyəcək. Bu romantik bir münasibətdir. Axı, məhkum edilmiş cinayətkarlara məktub yazanlar onunla real münasibətə girməkdənsə, cinsi əlaqə haqqında fantaziyalar qurmaqdan daha çox məmnunluq əldə edirlər. Beləliklə, həyəcan cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə onun cinayətinin xarakteri ilə birləşməsindən yaranır. Cinayətkar və törətdiyi vəhşilik nə qədər qəddar olsa, həmin şəxsə cinsi cazibə də bir o qədər güclü olur.

Hibristofillər arasında hansı şəxsiyyət üslubunun üstünlük təşkil etməsi məsələsinə gəldikdə isə, əgər biz Teodor Millonun təkamül modelini əsas götürsək, onda görə bilirik ki, iki şəxsiyyət üslubu – isteroid (aktiv-asil) və asılı (passiv asılı model) üslubu hibristofiliyanın meyarlarına daha çox uyğun gəlir [3,səh.27].

Asılı hibristofil şəxsiyyət tipi - Bu şəxsiyyət üslubuna malik şəxslər, isti münasibətlər, himayə və qərar qəbulu ilə əlaqəli olan hər şeydə başqalarında dəstək axtarması ilə xarakterizə olunur. Onlarda təşəbbüskarlıq və müstəqillik yoxdur ki, bu da uşaqlıqda hipertrofiyaya uğramış valideyn qayğısının nəticəsi ola bilər. Buna görə də, belə şəxslərin davranışı, belə bir inamla müəyyən edilir ki, onlara şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə passiv rol oynamaq daha asan və rahatdır. Məhz bu yolla onlar ehtiyac duyduqları qayğı və dəstəyi bütünlükdə ala biləcəklərinə əmindirlər [1, səh.41].

Aydındır ki, bu cür insanlar hibristofiliyaya əsaslanan münasibətlərdə yalnız belə bir ittifaqın passiv üzvləri kimi iştirak edə bilirlər. Onlar daha güclü və daha hökmlü partnyor tərəfindən bəyənilmək, qəbul edilmək və bu bağlılığı qorumaq naminə “başqasının həyatını” asanlıqla yaşayacaqlar. Onlar davranışlarını elə qururlar ki, asılı olduqları insanın xoşuna gəlsin. Hərəkətlərinin aqressiv qiymətləndirilməməsi üçün onlar öz mövqelərində israr etməyə çalışırlar. Aydındır ki, antisosial şəxsiyyət hesab edilən psixopat və sosiopatlar üçün bu cür partnyorlar çox əlverişlidir, çünki onlar həmişə partnyorlarına sadıq olacaqlar və belə insanlarla asanlıqla manipulyasiya etmək mümkündür. Bu halda, asılı tiplər “büdrəmiş” partnyorlarına asanlıqla alibi və hər cür kömək göstərəcəklər və əlbəttə ki, həbsdə olduqları halda onları “tək” qoymayacaqlar.

Isteroid hibristofil şəxsiyyət tipi - Bu şəxsiyyət tərzini həyəcan və keçici şəhvetli həzlərin doyumsuz axtarışı ilə xarakterizə olunur. Bu cür insanların ünsiyyətli, şıltaq və dəyişkən davranışı müstəqil həyat tərzini görünüşünə malik olsa da, lakin bu yanlış təəssüratın arxasında təklif qorxusu, ətrafdakılar tərəfindən tanınma və onların diqqətinə güclü ehtiyac var. Bu tip tənhalığa, cansıxıcılığa, monoton həyata dözmür, buna görə də belə şəxslərin diqqətini təhlükələr və müxtəlif macəralar, başqalarının hüquqları və sosial davranış normalarını əyləncəyə, öz qisasçılıq istək və tamahkar motivlərinin nümayişi üçün maneə kimi görməyən xarizmatik şəxslər cəlb edir.

Belə bir cütlük Bonni və Klayd kimi özünəməxsus dram və teatrallığı ilə isterik şəxsiyyətin fəal iştirak edəcəyi cinayətləri birlikdə törətməyə hazırdır. Bu sıx əlaqə ya iştirakçılardan birinin və ya hər ikisinin həbsi ilə, ya da baş verən hadisələrin cansıxıcılığı və rutinliyi ilə pozula bilər. Sonuncu vəziyyətin nəticəsi olaraq, onlar kiçik cinayətlərdən daha ciddi olanlara keçəcəklər. Əgər antisosial partnyor həbsxanaya düşsə, qaçış planları qursa, onun isterik partnyoru, şübhəsiz ki, bu planda iştirak edəcək. Bu birliyin zəif nöqtəsi hər ikisinin qeyri-sabitliyində, yeni hisslər və əyləncələr naminə partnyorunu tez-tez dəyişdirmək istəyindədir [3,səh.34].

Burda yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz 2 üslub arasında aralıq mövqe tutan daha bir varianta diqqət yetirmək məqsəduyğundur. Əslində bu ambivalent model “Ağrı-Zövq” qütbü ilə bağlıdır. İsteroid tip şəxsiyyətlə ona yaxınlaşdıran yüksək emosionallıq, asılı tiplə yaxınlaşdıran xüsusiyyət isə əhəmiyyətlə fiqurla güclü bağlıdır. Burada söhbət Millonun öz tədqiqatlarında **tsikloid tip** kimi adlandırdığı şəxsiyyət tipindən gedir.

Bu şəxsiyyət tipi yüngül disfunktional asılılıq modelini təmsil edir. Bu cür insanlar endogen amillərin səbəb olduğu güclü əhval dəyişikliyinə yaşayırlar, təkrarlanan ümitsizlik və apatiya dövrləri, qəzəb, narahatlıq və eyforiya ilə müşayiət edilir. Bir çoxları özünə zərər vurma və intihara meyl göstərsələr də, lakin onlar əsasən hisslərinin təhlükəsiz şəkildə ifadəsində daha çox maraqlıdırlar, bu da onlar üçün əhəmiyyətli olan fiqurla əlaqəni itirməklə bağlı güclü narahatlığa səbəb olur. Onlar həmçinin qəzəb, sevgi və peşmanlıq kimi hisslərin eyni vaxtda təzahürü ilə bağlı koqnitiv-affektiv ambivalentlik nümayiş etdirir (daim bir düşüncədən o birinə keçmək, emosional vəziyyətdə dəyişikliklər formasında).

Onlar antisosial partnyorla münasibətlərdə olduqca həssas vəziyyətdədirlər. Çünki partnyorlarının davranışlarının ən iyrenc tərəflərini dəyişdirə biləcəklərinə və canfəşanlıqla işə başlaya biləcəklərinə inanırlar. Lakin bu tipin həvəsi uzun sürmür, üstəlik, onlar yol boyu partnyotlarının sərt müqaviməti ilə üzləşirlər. Nəticədə, dərhal ayrılma təhlükəsi altında, əvvəlcə tez bir zamanda əks-hücuma keçirlər, sonra isə bağışlanmaları üçün yalvarmağa başlayırlar, hər şeydə özlərini günahlandırır və partnyoru ayrılıq fikrindən daşınmasa, özlərini öldürəcəkləri ilə partnyoru hədələyirlər. Bir müddət bu cür epizodlar təkrarlana bilər, lakin sonda antisosial partnyor münasibətləri qorumaq üçün sərt şərtlər irəli sürəcək, bu halda tsikloid tip daha çox asılı davranışa meyl edərək həmin şərtləri qəbul etməyə məcbur olacaq. Bu şərtlər altında, həmin tip antisosial partnyorun hərəkətlərinin passiv iştirakçısına çevriləcəkdir. Partnyoru həbs olunduğu təqdirdə isə bu tip çox güman ki, onunla qalacaq, məktublar yazacaq, görüşə gedəcək və manipulyasiyaya əl ataraq və daxili zəfər yaşayaraq onu dəyişdirməyə çalışacaq. Manipulyasiya yarışması antisosial şəxsiyyət sərbəst buraxıldıqdan sonra başa çatacaq və hər şey yenidən təkrarlanacaq.

Hibristofiliyanın parafiliya olduğunu bəllidir. Bu pozuntular adətən erkən uşaqlıqda baş verən hadisələr və ya münasibətlərlə əlaqələndirilsə də, əksər hallarda yeniyetməlik dövründə daha çox müşahidə edilir. Baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatlar göstərir ki, bu tip davranış yaşla azala bilər, belə pozuntular təzahür etdikdən sonra xroniki hala keçir. Bəzi parafiliyalarda bioloji faktorlar rol oynasa da, tədqiqatçılar bu təzahürün spesifik bioloji və ya biokimyəvi komponentini hələ müəyyənləşdirə bilməyiblər. Ancaq çoxları bu zaman psixoloji faktorların mərkəzi rol oynadığına inanır. Əksər hallarda, uşaqlıq dövründə bir və ya bir neçə hadisə baş vermiş olmalıdır ki, bu da belə bir şəxsin cinsi həzzi həmin hadisə ilə əlaqələndirməsinə səbəb olur. Bu hal isə nəticə etibarilə parafiliyaya səbəb olur [5, səh.10].

Göründüyü kimi, hibristofiliyanın etiologiyası dəqiq məlum deyil, lakin bu, çox güman ki, erkən təcrübə zamanı öyrənilmiş bir davranışdır. Bu baxımdan hibristofiliyanın terapiyasında erkən cinsi təcrübələri və fantaziyaları araşdırmaq faydalı ola bilər. Əlbəttə ki, müalicə parafiliyanın təbiətindən asılıdır və özünə tibbi yanaşmanı, psixoloji komponenti (psixoterapiya) və sosial-mədəni komponenti (qrup və ya ailə terapiyası) daxil edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aggrawal, A. Forensic and medico-legal aspects of sexual crimes and unusual sexual practices. Boca Raton, FL: CRC Press., 2009
2. Michael Spychaj “Serial killers are interesting, they’re not heroes”: Moral boundaries, identity management, and emotional work within an online community. Wilfrid Laurier University, 2017
3. Griffiths, M.D. Passion victim: A brief look at hybristophilia. Psychology Today, 2013

4. Isenberg, S. Women who love men who kill. (2nd ed.) New York, NY: P & E Press c/o Authors Guild Digital Services, 2014

5. Mark Pettigrew «Aggressive hybristophilia in men and the affect of a female serial killer» // Journal of Forensic Psychiatry and Psychology 30 (3). Arden University, 2019, 1-10

HİBRİSTOFİLİYANIN SƏBƏBLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Səməndərova Aydan

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə cinsi parafiliyanın bir növü olan hibristofikiya fenomenindən bəhs edilir. Hibristofiliyanın səbəbləri müxtəlif nəzəriyyələr baxımından şərh edilir, onun növlərinin izahı verilir. Hibristofiliyaya meyilli olan şəxsiyyət tipləri müqayisəli təhlil edilir. Eləcə də, bu parafiliya növünün terapiyası məsələsinə toxunulur.

ПРИЧИНЫ И ВИДЫ ГИБРИСТОФИЛИИ

Самандарова Айдан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается феномен гибристофилии как одна из разновидностей половой парафилии. Исследуются причины гибристофилии с точки зрения разных теорий, объясняются ее виды. Дается сравнительный анализ типов личности, склонных к гибристофилии. Также затрагивается вопрос терапии данного вида парафилии.

CAUSES AND TYPES OF HYBRISTOPHILIA

Samandarova Aydan

SUMMARY

The article deals with the phenomenon of hybristophilia as one of the varieties of sexual paraphilia. The causes of hybristophilia are investigated from the point of view of different theories, its types are explained. A comparative analysis of personality types prone to hybristophilia is given. The issue of therapy of this type of paraphilia is also touched upon.

UŞAQLARIN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU

Namazova Lamiyə İlqar qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı
lamiye.namazova@inbox.ru

Açar sözlər: ailə, tərbiyə, valideyn, uşaqlar, gənclər.

Key words: family, education, parents, children, youth.

Ключевые слова: семья, образование, родители, дети, молодежь.

Şəxsiyyətin tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi çox vacibdir. Ailədə uşaqların tərbiyəsində, onların müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasında valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu gün hər bir ailənin rolunu, həyatın mənasını, milli dəyərləri öyrənmək insan mənəviyyatına xidmət edir. Bunun üçün ailədə uşaq tərbiyəsinin düzgün təşkili, sağlam həyat tərzinə qərar verilməsi dərin bilik və yüksək məsuliyyət tələb edir. Çünki insani münasibətlər ailədən, ailə mühitindən başlayır.

Şübhəsiz ki, hər bir xalqın özünəməxsus mənəviyyatının formalaşmasında və yüksəlməsində ailənin rolu və təsiri misilsizdir. İnsanın saf hisləri, ilk həyat anlayışları, təxəyyülləri ilk növbədə ailənin qoynunda formalaşır. Ailədə düzgün tərbiyə ilkin olaraq nümunəvi valideynlər, onların qarşılıqlı isti və səmimi münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Ailə tərbiyəsi ilk növbədə valideynlərin özünün tərbiyəsi deməkdir. Ata və ana sözdə ailənin sütunlarıdır. Valideyn nə qədər yetkin və hərtərəfli olsa, bu qala bir o qədər möhkəm olar. Ona görə də övlad dünyaya gətirməklə yanaşı, onun düzgün təhsil alması, dini təhsil alması valideynlərin yüksək məsuliyyət hiss etməsindən asılıdır [2, 65].

Müasir dövrümüzdə təhsilin məzmunu dövlət və cəmiyyət tərəfindən ailələrdə həyata keçirilən və tətbiq edilən təhsilin məzmunundan və ailə-məktəb təhsilindən irəli gəlir. Müəyyən keyfiyyətlər müxtəlif şəraitlərdə, müxtəlif vasitələrin köməyi ilə ardıcıl surətdə aşılana, təkmilləşdirilə, nəticədə oğlan və qızların dövlət və cəmiyyət, ailə, məhəllə, məktəb üçün nümunəvi əxlaqı formalaşa bilər [1, 187].

Bundan əlavə, ailə bir insan üçün ən yaxşı müdafiədir. Ailə bağları, xüsusən də qan bağları ailə üzvlərini bir-birinə bağlayan ən güclü bağlardır. Ən çox və ən əhəmiyyətli münasibətlər ailə daxilində baş verir. İnsanların zaman-zaman psixoloji gərginlik hiss etməsi adi haldır. Lakin valideynlə uşaq arasında yaranan psixoloji gərginlik və çəkişmələr gəncin ailə ilə münasibətinin nə qədər qüsurlu olduğunu ortaya qoyur. Xüsusilə yeniyetmələrlə münasibət qurarkən onlara uşaq kimi davranmağa davam etmək, onları danlamaq valideyn-övlad münasibətlərinin ən zərərli tərəflərindən biridir [4, 1447].

Valideyn-övlad münasibətlərinin təməli uşağın gələcək zehni inkişafına müəyyən mənada təsir edəcək. Gənclərin həyatında yaxşı qurulmuş təməl diqqətdən qaçmayacaq. Unutmayın ki, övladlarımızı necə tərbiyə etməyimiz onların cəmiyyətə daxil olduqdan sonra bizim nümayəndələrimiz kimi funksiyalarına təsir edir.

Uşaqlar valideynləri və digər tərbiyəçilər ilə güclü, qayğıkeş və xoş ünsiyyət qurduqda, ən effektiv şəkildə öyrənilər və inkişaf edirlər.

Övladımızla bu hallarda müsbət münasibət qura bilərik [3, 205]:

- övladımızla mövcud anı yaşamaq;
- onunla səmərəli vaxt keçirmək;
- etibar və hörmətə əsaslanan qayğıkeş mühit yaratmaq.

Hər şey öz adı ilə çağırılmalı, hər şeyin öz yeri olmalıdır. Bu baxımdan qədim Çin ilahiyyətçisi və alimi Konfutsinin belə bir fikri məqsədəuyğundur: “Valideynlər övladları kimi uşaq, dülğərlər isə dülğər olmalıdırlar”. Bu fikirlərin nə qədər doğru olduğunu bugünkü həyatın özü göstərir. Vətənə, yurda xidmət kimi insanlıq əlamətləri ilk növbədə

ailədə formalaşır. Yeni dövrdə kamil nəslin, şəxsiyyətin yetişdirilməsində ailənin əhəmiyyəti misilsizdir. Bu baxımdan uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi çox önəmlidir. Ailədə baş verən bəzi hadisələr uşağın şəxsiyyətinin inkişafına və formalaşmasına müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Uşaq evdə, təhsil müəssisəsində, camaatda, bazarda gün ərzində çoxlu hadisələr görür və şahid olur, ona görə də uşağa ilk növbədə ailədə böyüklərin diqqətini cəlb etmək lazımdır [5, 127].

Hər bir insan, xalq, millət öz kimliyini ilk növbədə ailədə tanıyır. O, insan həyatının əks-sədasını, mücadilələrini, istəklərini, sevinc və ağrıları anlayır. Bundan əlavə, şərq fəlsəfəsi ensiklopediyası olan “Qabusnamə”də deyildiyi kimi, ailə xalqın tərbiyəsi, zəka və hikmət mərkəzidir. Belə bir pedaqoji ifadə var, yəni insan düşünəndə ki, yeniyetməlikdə - valideynlərim çox şey bilmir, gənclikdə - mənim valideynlərim heç nə bilmir, orta yaşda - valideynlərim bəzi şeyləri bilir, qocalıqda valideynlərim hər şeyi bilir. Odur ki, uşaqların gənclik illərində təhsilə xüsusi diqqət yetirilməlidir [7, 19].

Milli adət-ənənələrimiz arasında uşaq tərbiyəsi ilə bağlı adət-ənənələr xüsusi yer tutur. Mütəxəssislərin fikrincə, millətimizin saf görünüşü uşaqlarda özünü göstərir. Ailədə düzgün tərbiyə valideynlərin nümunəvi, mənalı, mənəvi, isti, qarşılıqlı münasibətləri əsasında həyata keçirilir. Ailədə valideynlərin və digər ailə üzvlərinin savadlı olması, bədii əsərlər oxuması, mənəvi-maarifləndirici verilişlərə baxması, ailə münasibətləri barədə məlumatlandırılması uşağın tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Ümumilikdə mənəvi dəyərlərin formalaşmasında ailə münasibətlərinin rolu danılmazdır. Dəyər dedikdə axı təkə milli-mənəvi dəyərlər yox, həm də ailə üzvlərinin özünə yönəlmiş və ətrafa qarşı sosial məsuliyyətinə aid olan dəyərlər də nəzərdə tutulur. Bu dəyərlərin formalaşmasına isə görünən odur ki, hazırda ölkəmizdə az sayda ailələr önəm verir.

Mən burada dəyər dedikdə məhz aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tuturam:

- özünə və işinə qarşı məsuliyyətli olmaq;
- qoyulan qayda-qanunlara (hüquqi baxımdan) əməl etmək;
- yaxınlarına, çevrənə, ətrafına, bir sözlə, digər insanlara və cəmiyyətə qarşı məsuliyyətli olmaq;
- heyvanlara qarşı qayğı ilə yanaşmaq və onların yaşam ehtiyaclarının qarşılmasına dəstək olmaq;
- istər iş, istər dərs, istər hər hansısa fəaliyyət çərçivəsində, istər ailədə və ya istərsə də həyatın müxtəlif mərhələlərində və gündəlik yaşamda öz vəzifələrindən agah olmaq və onları icra etmək;
- hüquqlarını bilmək, onların tapdalanmasına yol verməmək və hüquqpozuntularına qarşı mübariz olmaq;
- özünün sərbəst və azad inkişafı üçün çalışmaq və özünün azadlıq sərhədlərinin başqalarinkı ilə kəşiməməli olduğunu unutmamaq, məsuliyyətli olmaq;
- ətraf mühitə (ekologiya) qarşı məsuliyyətli olmaq, ətraf mühitə zərər verməmək və töhfə vermək;
- mərhəmətli olmaq və bu mərhəmətlilik duyğusunun ətrafındakılara ötürülməsinə çalışmaq;

Ailədaxili münasibətlər hansı səviyyədə inkişaf edərsə uşaqlar və böyüklər üçün “dəyər” anlayışı da o istiqamətdə formalaşacaqdır.

Əgər ailədaxili mühit ailə üzvlərinin müstəqil sosial inkişafına zəmin yaradırsa, onların bir-biriləri ilə daima qarşılıqlı münasibətdə olmalarına və ailə üzvlərinin hər birinin mövcud psixoloji-sosial və ya iqtisadi durumu barəsində ətraflı müzakirəsinə əngəl olmur, bu zaman ailə üzvlərinin hər biri fərd olaraq güclü psixoloji durumda olacaq və özlüyündə müvafiq həmin o dəyərləri yaşadacaqdır.

Beləliklə, ailə münasibətlərinin düzgün formalaşdırılması, mövcud şəraitə uyğunlaşdırılması, neqativ hallar baş verdikdə, dərin mülahizələrlə aradan qaldırılması təbii ki, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində mühüm yer tutur.

Uşaqlarımızın müstəqil düşüncəsi, siyasi-mənəvi nailiyyətləri, bugünkü qızgın mürəkkəb dünyanı dərk etməsi, ailədaxili harmoniyaya can atması sözsüz ki, başqalarının heç bir insana qarşı düşmənçiliyinə inanmamaq üçün əsas ola bilər. Yalnız bundan sonra, gözlədiyimiz kimi, ailənin təməli möhkəm olacaqdır.

Ailədaxili münasibətlərin müsbət istiqamətdə inkişafı uşaqların güclü psixoloji durumda yetişməsinə və həm milli, həm də mənəvi dəyərləri yaşatmasına gətirib çıxaracaqdır. Buna görə də valideynlər dəyərləri yaşatmağı qarşılarına məqsəd qoymazdan əvvəl sağlam ailə mühiti formalaşdırmalı, ailə üzvlərinin tərbiyəsini sağlam təməl üzərində inkişaf etdirilməsini təmin etməlidirlər. Bunun üçün isə xüsusilə valideynlər öncə özlərini yetişdirməli və daha sonra isə öz dəyərlərini övladlarına ötürməlidirlər. Axı nə də olsa gənclər məhz bizə, böyüklərə baxaraq bənzəməyə çalışacaqlar.

Ümumilikdə, mən düşünürəm ki, evlilik, uşaq tərbiyəsi, ailə anlayışları olduqca ciddi məsələlərdir və bu kimi məsələlərlə bağlı əhali arasında güclü maarifləndirmə tədbirləri aparılmalı, nikah qurmazdan öncə təkcə bioloji sağlamlıq yox, həm də tərəflərin psixoloji sağlamlıqları da yoxlanılmalıdır ki, qeyri-sağlam ailə mühiti səbəbilə psixoloji olaraq güclü ola bilməyən və mənəvi dəyərləri yaşada bilməyən gənclərin sayı cəmiyyətdə çox olmasın və müvafiq cəmiyyət inkişaf edə bilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. "Sosial psixologiya." Bakı, 2003, 356 səh.
2. Farkhod M. "The Role of Family Relations in the Moral and Spiritual Education of Youth." Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 2022, p.64-66.
3. Fatidinova D. "Views of eastern thinkers on family relations." Archive of Conferences, 2022, p.202-206.
4. Khasanovna M.R. "The entrepreneur's psychology of family relations." Web of Scientist, International Scientific Research Journal, 2022, 3(6), p.1544-1550.
5. Məmmədov R. "Azərbaycan ailəsi: Dünən və bu gün." Bakı, 2018, 208 səh.
6. Perry-Jenkins M., & Gerstel N. "Work and family in the second decade of the 21st century." Journal of Marriage and Family, 2020, 82(1), p.420-453.
7. Pulatovna E.M. "Problems of Improving the Culture of Family Relations in Youth." Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 2022, p.18-20.
8. Савинков С.Н. "Проблема изучения феномена «отцовства» и значение его роли в процессе семейного воспитания". Психолог, 2019, (4), с.34-40.

UŞAQLARIN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU

XÜLASƏ

Namazova Lamiyə

Hər bir xalqın, mədəniyyətin taleyini bu günün uşaqları və gəncləri həll edir. Bu baxımdan, gənc nəslin düzgün təhsil alması, onların fiziki və mənəvi inkişafı, məlumatlı vətəndaş kimi böyüməsi və digər vacib amillər onların son nəticədə cəmiyyətə inteqrasiyasına mühüm təsir göstərir. Müstəqilliyin ilk günündən dövlətimiz tərəfindən bu sahəyə müstəsna diqqət və qayğı göstərilir. Bu diqqət və qayğı son illərdə daha da inkişaf

edib. Bunu yeni məktəblərin tikintisi və bərpaı, idman infrastrukturunun təmiri, stadionların, olimpiya komplekslərinin inkişafı və s. Məlumdur ki, ailə cəmiyyətin ən mühüm hissəsidir və gənc nəsildə ailədə və cəmiyyətdə əxlaqi münasibətlər haqqında ilk təsəvvür yaranır. Hər bir xalqın nəsildən-nəslə keçən ritualları, adət-ənənələri var. Uşağın şəxsiyyətinin inkişafına ailənin təsiri əvəzənilməzdir. Gənclərin tərbiyəsi valideynlərin ən vacib vəzifələrindən biridir. Məqalədə bu tarixi ardıcılıqdan çıxış edərək gənc nəslin tərbiyəsində ailə münasibətlərinin rolundan və yerindən bəhs edilir.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

АННОТАЦИЯ

Намазова Ламия

Дети и молодежь сегодня решают судьбу каждой нации и культуры. С этой точки зрения правильное образование молодого поколения, его физическое и духовное развитие, его рост как информированных граждан и другие важные переменные имеют значительное влияние на их окончательную интеграцию в общество. С первого дня независимости наше государство уделяет этой сфере исключительное внимание и заботу. Это внимание и забота еще больше развились в последние годы. Об этом свидетельствует строительство и реконструкция новых школ, ремонт спортивной инфраструктуры, развитие стадионов и олимпийских комплексов и т.д. Известно, что семья является важнейшей частью общества, и молодое поколение имеет первое представление о нравственных отношениях в семье и обществе. У каждого народа есть обряды и традиции, которые передаются из поколения в поколение. Исходя из этой исторической закономерности, в статье рассматриваются роль и место семейных отношений в воспитании подрастающего поколения.

THE ROLE OF FAMILY RELATIONSHIPS IN SPIRITUAL EDUCATION OF CHILDREN

Namazova Lamiya

SUMMARY

The children and young of today decide the destiny of every nation and culture. In this view, the right education of the young generation, their physical and spiritual development, their growth as informed citizens, and other essential variables have a significant influence in their eventual integration into society. Since the first day of independence, our state has given this area exceptional attention and care. This attention and care has developed even more in recent years. This is shown by the building and rehabilitation of new schools, the repair of sports infrastructure, the development of stadiums and Olympic complexes, etc. It is common knowledge that the family is the most essential aspect of society, and that the younger generation has the best understanding of the moral relationships between the family and society. Every culture has rituals and customs that are handed down through the generations. Based on this historical continuity, the essay addresses the importance and significance of family relationships in the raising of the youth.

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Piriyeva Zeynəb Ələddin qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı
zeyneb_piriyeva92@mail.ru

Açar sözlər: ümumi təhsil məktəbləri, pedaqogika, şagird, valideyn, müəllim, sosial-psixoloji.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, педагогика, ученик, родитель, учитель, социально-психологический.

Keywords: general education schools, pedagogy, student, parent, teacher, socio-psychological.

Təhsil inkişaf etməkdə olan bir şəxsiyyətin, xüsusilə də şagirdlərin sosiallaşması prosesində bəşəriyyətin mədəni irsinə qoşulmasına yönəldilməlidir. Eyni zamanda, digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan dəyərlər sisteminin formalaşması şəxsiyyətin inkişafında prioritetdir.

Məhz sosial, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə və fəal həyat mövqeyi insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasının açarıdır və müasir təlim və tərbiyə birbaşa kommunikativ qarşılıqlı əlaqə sistemində, məhsuldar pedaqoji ünsiyyətin təşkili yolu ilə icra olunur. Şagirdlərin uğurlu sosiallaşmasına kömək edən şəxsi keyfiyyətlərin hərtərəfli inkişafı bu prosesin səmərəliliyindən çox asılıdır. Müasir pedaqoji proses sosial münasibətlər sistemində mütəşəkkil və idarə olunan kollektiv fəaliyyətdir: "şagird – müəllim", "şagird – şagird", "müəllim – valideyn", "ailə – əlavə təhsil müəssisələri", "məktəb – digər sosial qurumlar" və s. Beləliklə, uşağın şəxsi inkişafının uğuru bu qarşılıqlı əlaqələrin effektivliyindən, məhsuldarlığından və çoxtərəfli əlaqələrin təbiətindən (bu alt sistemlər arasında qarşılıqlı əlaqə) asılıdır. Bundan əlavə, təhsil prosesinin səmərəliliyi daha çox onun qrupdakı status və qurulmuş sosial münasibətlər sistemində, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində fərdin sosial-psixoloji mövqeyi ilə bağlıdır. Bu aspektdə tədqiqatçılar millətlərarası münasibətlər, multikultural ünsiyyət, təhsil prosesinin subyektləri - rəhbərlik, müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında münasibətlər sistemində daxili əlaqələri formalaşdıran idarəetmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və s. kəskin problemləri müəyyən edirlər [5, 13].

Beləliklə, sosial psixologiyanın tədqiq etdiyi bütün əsas hadisələr şəxsi bir qrup, qrupu isə fərdi hesab edərək, təlim və tərbiyənin uğuruna mühüm təsir göstərir. Göründüyü kimi, son illərdə elmi məqalələr, dərsliklər getdikcə daha çox dərc olunur, təhsildə baş verən aktual problemlərə həsr olunmuş elmi konfranslar keçirilir.

Müasir elmi ədəbiyyatda inklüziv təhsilin inkişafda qüsurlu və xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlara təsiri, şagirdlərin psixoloji rahatlığının və özünəinamının bərqərar olması, müəllim-şagird münasibətləri, yüksək təhsilin formalaşdırılması məsələlərinə toxunulur. Məktəb ictimaiyyətində öyrənmə motivasiyası, məktəb mühitinin təhlükəsizliyi məsələləri, şagirdin aqressivliyi ilə populyarlığı arasındakı əlaqə problemləri və s. araşdırılır. Bir sıra tədqiqatçılar bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı təsir göstərən inkişaf edən subyektlərin vahid sistemi olan fərd və qrup, fərd və cəmiyyət arasında xüsusi əlaqənin olmasını da araşdırıblar. Bu günə qədər təhsildə yeni bir tədqiqat sahəsi - təhsilin sosial psixologiyası fəal şəkildə yaranır ki, onun vəzifələrinə təhsil fəaliyyəti subyektlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, davranış və fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, təhsil məkanına daxil olan sosial qrupların qarşılıqlı əlaqəsi və s. daxildir. Elmin bu bölməsi təhsil sistemi kontekstində şəxsi keyfiyyətlərin qrup fenomeni kimi, qrup prosesləri isə fərdi şərtləndirilmiş mexanizmlər kimi təzahürünün sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Məktəb icması, uşağın böyümək dövrünün çox hissəsini yaşadığı xüsusi bir sosial qrup növüdür. Bu baxımdan şagird kollektivinin formalaşması və yaranmasının sosial-psixoloji

qanunauyğunluqlarını, onun hər bir şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsirini bilmək və dərk etmək həmin sosial, pedaqoji olanların həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtə çevrilir. Digər qrupların fəaliyyəti çox vaxt qrupun özündən kənara yönəldildikdə, belə formalaşma instrumental funksiyanı yerinə yetirir. Məktəb qruplarında fəaliyyətlər üzvlərin özlərinə yönəlir. Bundan əlavə, şagird qrupu müəllim heyətini və təhsil müəssisəsinin rəhbərliyini əhatə edən böyük bir təhsil komandasının bir hissəsidir. Eyni zamanda, müəllim qrupun strukturunu tənzimləyir və şəxsiyyətlərə münasibətlərin normalarını müəyyən edir.

Məktəb kollektivləri ilk növbədə təhsil problemlərini həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi olaraq yaradılmış qruplardır. Bir tərəfdən, belə qruplarda formal münasibətlər həmişə mövcuddur, digər tərəfdən, onlara geniş qeyri-rəsmi münasibətlər və qarşılıqlı təsirlər sistemi nüfuz edir. Məktəb qruplarının fəaliyyəti təlim prosesinə deyil, fərdi, komandanın konkret üzvünə yönəlir. Buna görə də yadda saxlamaq lazımdır ki, şagird həmkarlar ittifaqında formal qruplara nisbətən rolların və rol davranışlarının keyfiyyətcə fərqli inkişafı mövcuddur. Burada qeyri-rəsmi şəxsiyyətlərə münasibətlər sistemi ön plana çıxır. Müasir məktəbin problemlərindən biri və əsas sosial-psixoloji ziddiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlər çox vaxt sinif qrupları ilə yalnız təhsil fəaliyyəti ilə müəyyən edilmiş formal qruplar kimi işləməyə çalışır, belə qrupların üzvlərinin bir sistemlə sıx bağlı olduğunu unudurlar. Bu baxımdan məktəb münasibətlərinin qeyri-rəsmi strukturu bütün təhsil prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

V.N. Antoškin və A.A. Axmadəyev vurğulayır ki, tədris müəssisəsinin səmərəliliyinin aparıcı amilləri sırasında tədrisin məzmunu və metodları, müəllimlərin bacarıqları və şagirdlərin təlimə münasibəti ilə yanaşı, şəxsiyyətlərə münasibətlər də xüsusi yer tutur.

Bu münasibətlər müəllimlər tərəfindən şagirdlərin sosial-psixoloji funksiyalarının, rollarının, keyfiyyətlərinin və statusunun qarşılıqlı əlaqəsi sistemi vasitəsilə nəzərdən keçirilir. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, şagirdlərin iki informasiya mənbəyi var: təlim prosesi və ünsiyyət prosesi. Bu baxımdan, şəxsiyyətlərə münasibətlərin strukturunda üstün mövqe tutan şagirdlər təlim prosesinə daha yaxşı nəzarət edə bilirlər. Bu amil məktəb birlikləri daxilində şəxsiyyətlərə münasibətlərin optimallaşdırılması prosesinə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri edir. Beləliklə, təhsil müəssisəsində formalaşan şəxsiyyətlərə münasibətlərin xüsusiyyətləri məktəbin əlverişli psixoloji-sosial mühitinin formalaşmasında, bilik keyfiyyətinin dinamikasında və hər bir şagirdin şəxsiyyətinin inkişafında ən mühüm amillərdən biridir.

Təhsil mühitinin sosial-psixoloji tədqiqatları çərçivəsində həll olunan əsas problem və məsələlər arasında aşağıdakıları ayırmaq olar.

- təhsil prosesində şəxsiyyətin sosiallaşması;
- tədris prosesinin subyektləri kimi müəllimlə pedaqoji kollektiv arasında münasibətlər;
- şagird qruplarının formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri;
- təhsil prosesinin sosial-psixoloji təminatı;
- təhsil prosesinə yeniliklərin daxil edilməsinin sosial-psixoloji vasitələri və s.

Müasir məktəblilər məktəbin təhsil resurslarını o qədər də yüksək qiymətləndirmir, fəal inkişaf edən media mənbələrinə üstünlük verirlər. Eyni zamanda, şagirdlərin bu mənbələrdə təqdim olunan bütün biliklər toplusunu müstəqil şəkildə dərk edə və düzgün təhlil edə bilmələri həmişə deyil. Bununla əlaqədar olaraq, uşaqların şəxsi və intellektual inkişafının, sosial təcrübənin mənimsənilməsinin sistemi və ardıcılığı itirilir. Təəssüf ki, bu gün təhsil islahatında qeyd olunan məqsədlərin həyata keçirilməsi müvafiq psixoloji-pedaqoji şəraitlə kifayət qədər təmin olunmur. Bütövlükdə cəmiyyətə təklif olunan təhsil modeli müasir dünyanın tələb və çağırışlarına cavab verir, lakin bu modelin tətbiq olunduğu iqtisadi vəziyyət onun potensialını xeyli azaldır.

Bu baxımdan, təhsil sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri və təhsil prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi təhsil standartının sosial minimumunu yüksəltməyə, uşağın biliklərini genişləndirməyə və dərinləşdirməyə, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir. Psixoloji baxımdan yaradıcılıq fərdin özünü həyata keçirməsi, müstəqillik və yaradıcılıq

axtarışlarına marağın tezliyi, yaradıcı, könüllü olaraq seçilmiş fəaliyyətin unikal, qeyri-standart məhsulunu planlaşdırmaq və istehsal etmək bacarığı kimi müəyyən edilir. Şəxsi aspektə hər hansı fəaliyyətin uğurunu şərtləndirən qabiliyyətlər, motivlər, bilik və bacarıqlar daxildir, prosesual aspekt isə bu uğuru təmin edən proses kimi başa düşülür [8, 421].

Müasir tədqiqatların göstərdiyi digər ümumi problem yetkinlik yaşına çatmayanların özünü realizə etmək və real vəziyyətə uyğunlaşmaq üçün şəxsi potensialı, empirik məlumatlar və psixososial tədqiqatın göstəriciləri arasında uyğunsuzluqdur. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri arasında sosial-iqtisadi şəraitin qeyri-sabitliyi, məktəblilərin ehtiyaclarından narazılıq, müəssisədə mövcud olan təhsil modelinin uğursuzluğu, sürətlə dəyişən sosial şəraitdə müasir təhsilin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilə bilməməsi göstərilir.

Bu gün təhsil prosesi təkcə məzmunun deyil, həm də nəticə əldə etmək vasitələrinin müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, müasir məktəbin müasirləşdirilməsi üç əsas komponentə əsaslanır:

- məktəbin problemlərinin öyrənilməsini, onun cəmiyyətin və fərdlərin həyatına təsirini nəzərdə tutan fərdin sosiallaşması prosesi və nəticəsi kimi təhsil fəaliyyəti;
- şagirdlərin intellektual, idrak, motivasiya, idrak potensialının inkişafı, əldə edilmiş biliklərin real həyatda praktikada tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi;
- şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin qurulması.

Bu sahələrin mahiyyətindən göründüyü kimi, onların hər biri həm fərdi-şəxsi, həm psixoloji, həm vəzifələrin, həm də şəxsiyyətin cəmiyyətdə sosial adaptasiyası və özünü dərk etməsi məsələlərinin həllini nəzərdə tutur. Müasir psixoloji və sosial-pedaqoji elmi mənbələrdə məktəb uyğunsuzluğu uşağın psixofizioloji və sosial-psixoloji vəziyyəti ilə təhsil çərçivəsində ona olan tələblər arasında uyğunsuzluğu göstərən əlamətlər toplusu kimi qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyev C. (2018), “Məktəbdə pedaqoji təcrübə üzrə psixoloji praktikum, 144 səh.
2. Həmidova X. (2021), “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nəticəyönümlü idarə edilməsinin pedaqoji əsasları”. 185 səh.
3. Qənbərova G.A. (2020), “İnklüziv təhsil cəmiyyətə inteqrasiyanın mühüm vasitəsi kimi” – materiallar, 280 səh.
4. Андреева А.Д. (2017), “Школьная жизнь современного ребенка: психологические проблемы и трудности.” Вестник Мининского университета. 2017, 3(20), 13 стр.
5. Крушельницкая О.Б., Орлов В.А., Сачкова М.Е., “Социальная психология образования как отрасль научного знания”, 2013, 5(2), стр.1-14.
6. Литвинов Е.Н., Смирнов А.Т. (1996), “Основы безопасности жизнедеятельности”. 279 стр.
7. Социальная психология образования как отрасль научного знания - Психолого-педагогические исследования, 2013, 5(2), стр.4-6.
8. Толстого Ю. К. (1983), “Учебное пособие для студентов пед” , 608 стр.

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Piriyeva Zeynəb

XÜLASƏ

Bu məqalə ümumi təhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin sosial-psixoloji, həmçinin sosial-pedaqoji amillərindən bəhs edir. Ümumtəhsil məktəbləri gənclərin sosial-psixoloji inkişafının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Şagirdlər həmyaşdqları və müəllimləri ilə

qarşılıqlı əlaqələri sayəsində həyatları boyu onlara xidmət edəcək sosial bacarıqlar və emosional zəka inkişaf etdirirlər. Ümumtəhsil məktəblərinin sosial-psixoloji mühitinin əsas cəhətlərindən biri də məktəbin özünün mədəniyyətidir. Müsbət məktəb mədəniyyəti şagirdlər arasında icma və aidiyyət hissini inkişaf etdirir, akademik uğuru və sosial-emosional rifahı təşviq edə bilər. Məqalədə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması, məhsuldar pedaqoji ünsiyyətin təşkili, şagirdlərin uğurlu sosiallaşması, məktəb ictimaiyyətində öyrənmə motivasiyası, məktəb mühitinin təhlükəsizliyi kimi məsələlər araşdırılmışdır.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ.

Пириеба Зейнаб

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются социально-психологические, а также социально-педагогические факторы учащихся, обучающихся в общеобразовательных школах. Средние школы играют важную роль в формировании социально-психологического развития молодежи. Благодаря общению со сверстниками и учителями учащиеся развивают социальные навыки и эмоциональный интеллект, которые будут служить им на протяжении всей жизни. Одним из основных аспектов социально-психологической среды общеобразовательной школы является культура самой школы. Позитивная школьная культура может способствовать развитию у учащихся чувства общности и сопричастности, а также способствовать академическим успехам и социально-эмоциональному благополучию. В статье исследованы такие вопросы, как межличностное взаимодействие, формирование нравственных качеств личности, организация продуктивного педагогического общения, успешная социализация учащихся, учебная мотивация в школьном сообществе, безопасность школьной среды.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Piriyeva Zeynab

SUMMARY

This article deals with the socio-psychological, as well as socio-pedagogical factors of students studying in general education schools. Secondary schools play an important role in shaping the social and psychological development of young people. Through interactions with peers and teachers, students develop social skills and emotional intelligence that will serve them throughout their lives. One of the main aspects of the socio-psychological environment of secondary schools is the culture of the school itself. A positive school culture can foster a sense of community and belonging among students and promote academic success and social-emotional well-being. In the article, issues such as interpersonal interaction, the formation of moral qualities of a person, the organization of productive pedagogical communication, the successful socialization of students, learning motivation in the school community, and the safety of the school environment were investigated.

ОСОБЕННОСТИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*д.ф.п.Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Ахмедова Лейла Фаик кызы
магистр II курса БГУ
leyla.akhmedovaxx@gmail.com*

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, подросток, подростковый возраст

Açar sözlər: aqressiya, aqressiv davranış, yeniyetmə, yeniyetməlik dövrü

Key words: aggression, aggressive behavior, teenager, adolescence

Психологические особенности подросткового возраста характеризуются неустойчивой эмоциональной сферой, самоутверждением самостоятельности и индивидуальности, возникновением сложности в взаимоотношениях со старшими, формированием самооценки, характера, возможностью возникновения акцентуаций характера и дезадаптивных форм поведения; формированием собственных взглядов, наличием высокой внушаемости по отношению к сверстникам, формированием самосознания и эгоцентричности, возникновением избыточной утомляемости и импульсивности.

Важнейшей особенностью поведения в подростковом возрасте, как общим следствием изменений в психологии, является подростковая агрессия, имеющая свою специфическую природу и рассматриваемая как результат социогенеза, протекающего под влиянием различных целенаправленных, организованных и стихийных, неорганизованных воздействий на личность подростка.

Основными формами проявления агрессивного поведения у подростков являются:

1. Вербальная агрессия – более «легкое» проявление в виде споров, угроз, ругани.
2. Физическая агрессия – используется физическая сила, т.е. причиняется вред, боль другому лицу.
3. Косвенная агрессия – совершаются действия на другого человека окольными путями (сплетни, топанье ногами, злобные шутки, хлопанье дверьми).
4. Негативизм выражается в оппозиции против законов и обычаев.
5. Обида – зависть и ненависть подростка к окружающим, что обусловлено чувством горечи, гнева на весь мир.
6. Подозрительность – недоверие и настороженность к окружающим.
7. Раздражительность – проявляет резкость, грубость.
8. Скрытая агрессия – давление на кого-либо без открытого проявления враждебности [1].

Существуют различные подходы к причинам возникновения и проявления агрессии в подростковом возрасте:

- изменения прежних взглядов на окружающий мир и отношения к самому себе, которые могут приобретать форму психологического кризиса (Д.И. Фельдштейн);
- потребность в самоутверждении (Н.Г. Самсонова);
- принятие агрессии в подростковых сообществах, в которых особое внимание уделяется демонстрации агрессивных форм поведения (Е.В. Первышева);
- защита себя и других (В.В. Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг);
- конфликты между уровнем притязаний и реальным положением подростка в обществе (А.А. Реан, С.Н. Ениколопов) [2].

Факторы, провоцирующие проявление агрессии в поведении подростка, можно разбить на три категории:

1. личностные факторы - темперамент, конституционные и характерологические свойства личности;

2. семейные факторы - недостаток, либо неэффективность родительского воспитания, чрезмерный контроль со стороны родителей, конфликтные взаимоотношения родителей, применении в отношении детей жестоких форм воспитания, невыполнение родительских обязанностей:

3. факторы социального окружения вне семьи - социальное отвержение, присоединение к отрицательной группе сверстников, социальная депривация, иллюстрация насилия в средствах массовой информации.

Агрессивное поведение подростка выполняет ряд важных функций в процессе социализации личности. Оно освобождает от страха, помогает отстаивать свои интересы, защищает от внешней угрозы, способствует успешной адаптации подростка. В связи с этим выделяют два вида агрессии - доброкачественно-адаптивную и деструктивно-дезадаптивную.

С точки зрения деструктивной направленности рассматривают два типа нарушения поведения у подростков.

1. Индивидуальный агрессивный тип нарушения поведения, у которого доминирует физическая и вербальная агрессия, преимущественно направлена против сверстников и родственников. Подростки данного типа склонны к враждебности, ругательства, дерзости, неповиновения и негативизма по отношению к взрослым, постоянной лжи, прогулов и вандализма. Они не скрывают своего антисоциального поведения, довольно рано начинают сексуальные отношения, употребляют табак, алкоголь и наркотики. Большинство подростков данного агрессивного типа имеют низкую самооценку, проявляют эгоцентризм, испытывают сильную фрустрацию, гипертрофической потребность в зависимости. По отношению к ним часто используют различные виды наказания, что в свою очередь усиливают их гнев и фрустрацию и не решают проблемы

2. Групповой агрессивный тип нарушения поведения проявляется в виде групповой активности в кругу сверстников вне дома. Проявлениями такого типа агрессивного поведения являются прогулы, деструктивные акты, вандализм и физическая агрессия против взрослых, аутсайдеров в группе, представителей «чужой группы». Их агрессия нередко достигает высокого уровня жестокости. Важной характеристикой данного поведения является значительное влияние группы сверстников на поступки подростков, их сильную потребность в зависимости от группы, необходимости быть членом группы. Поэтому подростки с такими нарушениями устанавливают дружеские отношения с сверстниками, интересуются благополучием своих друзей или членов своей группы, не обвиняют и не выдают их [5].

Н.М. Платонова отмечает, что для разных возрастных периодов подросткового возраста характерны различные формы агрессии. Так, в раннем подростковом возрасте у мальчиков доминирует физическая агрессия, а у девочек - вербальная. В возрасте 12-13 лет у девушек и юношей проявляется такая форма агрессии, как негативизм, оппозиционная манера поведения, направлена, прежде всего, против авторитета. Она может быть выражена как в форме пассивного сопротивления, так и в форме активной борьбы против действующих правил, норм, обычаев. Второе место в указанный возрастной период у ребят занимает физическая агрессия, а у девочек - вербальная. В возрасте 14-15 лет у юношей доминирует негативизм и вербальная агрессия, а у девочек - вербальная агрессия. Значительное количество исследователей подчеркивает взаимосвязь школьной тревожности и агрессивности [2].

Таким образом, агрессивное поведение подростков определяется как личностная характеристика, которая сформировалась в процессе развития личности на основе

социального научения и является проявлением агрессивных реакций на разного рода раздражители. Быстрый рост агрессивного поведения у подростков беспокоит родителей, педагогов и психологов.. Необходимо установить с ребенком контакт, быть искренним, сдержанным, терпеливым, относиться к подростку уважительно, стать ему другом, помочь направить энергию в нужное русло. Чаще всего подростки не признают свое агрессивное поведение. Родителям надо бороться с подобными проявлениями и своевременно обратиться к специалистам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. — СПб, 2001.
2. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. Исследования и терапевтические стратегии. — СПб., М., 2005.
3. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. — М., СПб. 2003.
4. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. — М., 2009
5. Можгинский Ю.Г. Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика. — М., 2006.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник. - М.: Педагогическое общество России, 2009. - 280с

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Эюбова Мехрибан, Ахмедова Лейла

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические подходы к изучению агрессии подростков. Представлены характеристики и аспекты агрессивного поведения, его формы проявления, а также влияние различных факторов на формирование агрессии в подростковом возрасте.

AQRESSIV DAVRANIŞ VƏ YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Eyubova Mehriban, Əhmədova Leyla

XÜLASƏ

Məqalədə yeniyetmə aqressiyasının öyrənilməsinə nəzəri yanaşmalar təhlil edilir. Aqressiv davranışın xüsusiyyətləri və aspektləri, onun təzahür formaları, həmçinin yeniyetməlik dövründə aqressiyanın formalaşmasına müxtəlif amillərin təsiri təqdim olunur.

AGGRESSIVE BEHAVIOR AND ITS FEATURES IN ADOLESCENTS

Eyubova Mehriban, Ahmadova Leyla

SUMMARY

The article deals with theoretical approaches to the study of adolescent aggression. The characteristics and aspects of aggressive behavior, its forms of manifestation, as well as the influence of various factors on the formation of aggression in adolescence are presented.

FİLOLOGİYA

AZƏRBAYCAN KİNOSUNUN İNKİŞAF TARİXİ (1916-1950-Cİ İLLƏR)

Наси-Şəmiyeva Sevdə İlqar qızı
ADMİU-nin magistrantı
smammadova707@gmail.com

Açar sözlər: kino, teatr, aktyor, rejissor, mövzu, inkişaf, çəkiliş, dövr, zaman, kinorejissor.

Keywords: cinema, theater, actor, director, theme, development, shooting, period, time, filmmaker.

Ключевые слова: кино, театр, актер, режиссер, тема, развитие, съемка, период, время, режиссер.

Azərbaycanda kino sənəti uzun və çətin yollar keçərək, inkişaf etmişdir. XIX əsrin sonlarında ölkədəki ictimai-iqtisadi-sosial proseslərə nəzərə salsaq, mədəniyyətin inkişafına mane olan, eyni zamanda da şərait yaradan məqamları görmüş olarıq.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə teatr və kino sənətinə olan maraq getdikcə artır, xarici investorlar tez-tez ölkəmizə səyahət edirlər. Bu səyahətlərdə əsas məqsəd ölkəmizdən öz maraqları üçün istifadə etmək idi. Qısa zaman ərzində Azərbaycanın neft və digər sərvətlərlə zəngin ölkə olması xarici və rus ticarətçilərinin maraq dairəsinə çevrilir. Azərbaycanın neft sənayesinə olan marağı şərh edən Aydın Kazımov yazır ki: "...neft sənayesinin genişlənməsi, kapitalist münasibətlərinin inkişafı kiçik feodal şəhərinin misli görünməmiş yüksəlişinə həlledici təsir göstərmişdir. Bakı tez bir zamanda quberniya mərkəzindən Rusiyanın irimiqyaslı, birinci dərəcəli neft sənayesi mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhər iqtisadiyyatının inkişafı çoxlarını bu yerlərə çəkib gətirirdi" (1).

Azərbaycanın neft sərvətləri ilə zəngin olması, onun tez bir zamanda mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinə də şərait yaradır. Beləliklə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kapitalistlərin ölkəmizə axını ilə teatr və kino sənətinin də inkişafına şərait yaranır.

Azərbaycan kino sənətinin inkişaf tarixindən danışarkən Aleksandr Mişonun kino sənətinə bəxş etdiyi töhfələri unutmamaq mümkündür deyil. Onun XIX əsrin sonlarında çəkdiyi foto şəkillər, xronikal-sənədli-bədii süjetlər Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü araşdıranlar üçün misilsiz xəzinədir. Onun Azərbaycan incəsənət və tarixinə həsr etdiyi bu zəngin inciləri araşdıran A.Kazımov da haqlı olaraq qeyd edir ki, "onun Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan fotoşəkillərinin neqativlərinə baxarkən bir daha məlum olur ki, Aleksandr Mixayloviç maraqlı nə varsa çəkmiş, özündən sonra tarix üçün əvəzəlməz sənədlər yadigar qoymuşdur" (1, səh.11).

XIX əsrin sonlarından başlayaraq, A.Mişon və başqaları tərəfindən müxtəlif kiçikhəcmi kinolar çəkilsə də, bu kinoların mövzu və süjet xəttində millilik ruhu olmadığından, eyni zamanda da kinonun tələblərinə tam cavab vermədiyindən həmin filmləri milli kino tariximizin başlanğıcı hesab etmək olmur. Yalnız XX əsrin əvvəllərində çəkilmiş "Arvad", "Ayaqyalın məhəbbət", "Arvadlar ərlərinə necə kadyera düzəldirlər?" kimi filmlərlə ölkədə kino sənətinə olan maraq daha da artır, 1916-cı ildə çəkilmiş "Neft və milyonlar səltənətində" filmi ilə Azərbaycan kinosunun təməli qoyulur.

"Neft və milyonlar səltənəti" filmində baş qəhrəman "Cəlilin şəxsində taleyin bütün dönəmlərini – yoxsulluğu, zənginliyi, mənəvi süqutu yaşamış insanın faciəsi fonunda neft Bakısının sosial mənzərəsini yaranır. Cəlil yoxsul olduğu illərdə daha xoşbəxtdir: öz halal zəhməti ilə dolanır, kasıb ailənin övladını, ona himayəçilik etmiş adamın qızını sevir, amma torpağından neft fontan vurandan, varlanandan sonra şöhrət və şəhvet gözünü örtür, bütün mənəvi hüdudları tapdalayır" (2, səh.121).

İlk filmin mövzusu, süjet xətti və digər məqamları onu Azərbaycan kinosunun ilk təməl daşı hesab etməyə haqq verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu film İbrahim Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənəti” romanı əsasında çəkilib. “Azərbaycanın birinci tammetrajlı bədii filmi olan “Neft və milyonlar səltənətində” kinosu 1916-cı ildə ilk dəfə Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin passajında “Fransız Elektrobioqrafı”nda göstərilmişdir. “Kino Bakıdan başqa, Qafqazın və Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində də nümayiş etdirilmişdir” (3).

Ölkəmizdə çəkilən filmlərə müxtəlif aksionerlər böyük maraq göstərirdilər ki, bunlardan biri “Filma” cəmiyyəti idi. “Filma” aksioner cəmiyyəti bundan əvvəl də bir neçə filmin çəkilişini təşkil edərək, həm kino bazarını əldə saxlamaq, həm də çəkilən filmlərdən qazanc əldə etmək məqsədi ilə dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” əsərini böyük sevinclə ekranlaşdırmağa başlayır. Və “Neft və milyonlar səltənəti” filmindən sonra elə həmin ildə “Arşın mal alan” filmi çəkilir. Ü.Hacıbəyov “Neft və milyonlar səltənəti” filminin uğurunu gördükdən sonra həmin cəmiyyətlə həmkarlıq etməyə razılıq verir. Operettanın tamaşasından fərqli olaraq, kinodakı ilk çəkilişləri isə uğursuzluqla nəticələnir. Bunun bir neçə səbəbi var idi ki, bunlardan biri filmin rejissoru B.Svetlovun milli ruhumuzu duya bilməməsi, digər səbəbi isə Ü.Hacıbəyovun ssenarinin yazılmasında iştirak etməməsi idi. Lakin buna baxmayaraq, sonralar bu operettaya növbəti dəfə və daha uğurlu yanaşma sərgilənərək, ekranlaşdırılıb, tamaşaçıların ixtiyarına buraxılır.

Qısa zaman ərzində ölkənin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş sənədli filmlər və eyni zamanda cəmiyyət-məişət problemlərindən bəhs edən bədii filmlər ekranlarda görünməyə başlayır. Dövrün global problemlərindən biri də qadın və xürafat məsələləri idi ki, bu, rejissorların da diqqətindən yayınmır və onlar bu mövzuda “Bismillah” (1925), “Hacı Qara” (1928), “Sevil” (1929), “İsmət” (1934), “Almaz” (1936) kimi filmlər çəkirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu filmlərin əksəriyyəti “montaj kinematografi prinsipləri üzərində” (3, səh.13) hazırlanmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin əsasının qoyulması maarifçilərin, ədiblərin, rejissor və aktyorlarının qarşısında böyük imkanlar açdı. Onlar bundan istifadə edərək, mədəniyyətin müxtəlif qollarının inkişafı naminə əllərindən gələni etməyə başlayırlar. Tanınmış teatr aktyoru, rejissor Abbas Mirzə Şərifzadə elə həmin ildə Bakı şəhərinin sinematografiya və teatr qulluqçuları İttifaqını yaradır. Bu ittifaq “siyasi qarışıqlıq dövründə ekran və səhnə xadimlərinin hüquqlarını müdafiə etmək, kino-teatrların və teatrların fəaliyyətini canlandırmaq, rejissor və aktyorların gündəlik problemlərini yoluna qoymaq, tədricən bütün kino və teatr sənətçilərini əhatə etmək yönündə mümkün olan tədbirləri görürdü. Məhz belə tədbirlər nəticəsində 1917-1917-ci illər hadisələrindən az itkiylə çıxmaq mümkün olmuşdu” (4, s.12).

Elə xalq cümhuriyyətinin özü də kino və teatrın inkişafına böyük maraq göstərir və buna görə kino işçilərini dövlətin himayəsinə götürürlər. Bundan sonra kino sahəsində müxtəlif sənədli filmlər çəkilir ki, onların mövzusu erməni daşnakların özbaşınalığına, sərhədlərin qorunması üçün çəkilən əziyyətlərə həsr edilmişdir.

Demokratik cümhuriyyət dövründə ölkədə müxtəlif cəmiyyətlər, dərnəklər yaradılır ki, bunda da məqsəd aktyor və rejissorları bir arada toplayıb, teatr və kino sənətinin inkişafına xidmət etməkdə. Ancaq təəssüflər olsun ki, Cümhuriyyətin ömrü çox qısa olur. 1920-ci ildən Sovet hakimiyyətinin ölkənin bütün maddi və mənəvi sərvətlərinə rəhbərlik etməsi kino sənətindən də yan keçmir, çəkilən filmlərdə sovet ideologiyası təbliğ edilməyə başlanılır. Buna görə də həmin illərdə çəkilən filmlərin əksəriyyəti ideoloji cəhətdən zəif və sönük hesab edilərək, ekranlardan çıxarılır.

20-ci illərdə dövrün çətin və keşməkeşli olduğuna baxmayaraq ilk milli kino təşkilatçısı Şamil Mahmudbəyov kinonun bütün problem və qaygılarını öz üzərinə götürərək,

fəaliyyətə başlayır. Ş.Mahmudbəyov bu sahədə böyük zəhmətlərə qatlaşmış, bəzən təzyiqli göstərərək, istədiyinə nail olmağa çalışmışdı. 20-ci illərin ortalarında o, kino-fabrik nəzdində ikiillik rejissor hazırlığı studiyalarını da təşkil edib, gəncləri ora toplayır. O, bu istiqamətdə müxtəlif sənət xadimlərini və ədibləri bir araya cəm edərək, onların kino fəaliyyətlərinə şərait yaradır və beləliklə, milli kadrların püxtələşməsi nəticəsində kino sənəti öz axarında inkişaf edir.

Azərbaycan kino sənətinin təmali qoyulduqdan sonra bir-birindən fərqli üslub və süjetli filmlər ekranlarda görünməyə başlayır. 30-cu illərədək çəkilməmiş filmlər isə səssiz filmlər idi. Bu filmləri bir növ foto-film də adlandırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərdən etibarən kino sənətinə olan maraq daha da güclənərək, formalaşmağa başlayır. Bu illərdə ilk dəfə olaraq ölkəmizdə bədii animasiyanın da təmali qoyulur və “Abbasın bədbəxtliyi” (1935) komediyası çəkilir.

30-cu illərdən sonrakı mərhələdə isə artıq kifayət qədər püxtələşmiş, inkişaf etmiş, professional rejissor və sənətkar kollektivinin çəkdiyi səsli filmlər meydana gəlir. İlk səsli film 1935-ci ildə çəkilməmiş “Mavi dənizin sahilində” kinosu hesab edilir. 1937-ci ildən isə ilk dəfə doğma ana dilində filmlər ekranlara gətirilir və “Çapayev” bədii-filmi dublyaj edilərək tamaşaçılara təqdim edilir.

1945-ci ildə növbəti dəfə ekranlaşdırılan “Arşın mal alan” filmindən sonra isə Azərbaycan kinosunda böyük dönüş yaranaraq, komediya janrlı filmlərə maraq güclənir. Kino istehsalçıları Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” filmi də qısa müddətdə çəkərək hər iki filmi 40-dan çox ölkədə nümayiş etdirirlər.

50-ci illərədək Azərbaycanda tək-cə sənədli-bədii filmlər çəkilmir, eyni zamanda tarixi mövzular da ekranlaşdırılmağa başlanılır. 1947-ci ildə “Fətəli xan”, 1950-ci illərdə isə “Bakının işıqları” bədii filmləri tamaşaçılara təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov A. Azərbaycan kino salnaməsi. I cild, Şərqi-Qərbi, Bakı:2020, səh.9
2. Əbdülrəhmanlı N. Azərbaycan kino sənəti tarixi, 4 cildə, I cild (1895-1936), Əbdülrəhmanlı N, Bakı: 2020.
3. Əliyeva A, Əhmədova S. Azərbaycan milli kinosu tariximizin salnaməsidir. Bakı: 2018.
4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyası. Aydın Kazımzadə. Bizim "Azərbaycanfilm". 1923–2003-cü illər. Bakı: Mütərcim, 2004
5. Elsevər S. Azərbaycan kinosunda qadın obrazları. Manera.az.
6. Kazımzadə A. Kino və zaman: (1923-2016) - Bakı: Şərqi-Qərbi, 2016. - 784 s.
7. Sultanova S. Azərbaycan kinosunda qadın mövzusu. Kulis.az, 14 iyul, 2022

AZƏRBAYCAN KINOSUNUN İNKİŞAF TARİXİ (1916-1950-Cİ İLLƏR)

Hacı-Şəmiyeva Sevdə

XÜLASƏ

Azərbaycanın kinosunun yaranma tarixi haqqında qısa və konkret məlumat verilir. Əsrin əvvəllərində yaranmış kinonun inkişafına mane olan səbəblər araşdırılır, sənətdə mühüm rolunu oynayan sənətkarlar haqqında məlumat verilir. Bundan başqa məqalədə Azərbaycan teatr və kino sənətinin əsas problemləri haqqında araşdırma aparılır. Eyni zamanda kino sənətinin inkişafına təkan verən səbəblər sadalanır.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КИНО (1916-1950-Е ГГ.)

Гаджи-Шамиева Севда

АННОТАЦИЯ

Дается краткая и конкретная информация об истории создания азербайджанского кино. Исследуются причины, препятствовавшие развитию кинематографа, созданного в начале века, и приводятся сведения о художниках, сыгравших важную роль в искусстве. Кроме того, в статье рассматриваются основные проблемы азербайджанского театрального и киноискусства. При этом перечислены причины развития киноискусства.

DEVELOPMENT HISTORY OF AZERBAIJANI CINEMA (1916-1950S)

Haji-Shamiyeva Sevda

SUMMARY

Brief and concrete information about the history of the creation of Azerbaijani cinema is provided. The reasons that hindered the development of the cinema created at the beginning of the century are investigated, and information is provided about the artists who played an important role in the art. In addition, the article examines the main problems of Azerbaijani theater and cinema art. At the same time, the reasons for the development of cinema art are listed.

UOT: 821.512.162

TƏSİR TƏBRİZİ YARADICILIĞININ TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ TARİXİ BARƏDƏ

Samirə Gəncəli
Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçi
samiregenceli@mail.ru

Açar sözlər: Təsir Təbrizi, qəsidə, qəzəl, məsnəvi, Səfəvilər dövləti.

Ключевые слова: Тасир Табризи, касыды, газель, маснави, Сефевидское государство.

Keywords: Tasir Tabrizi, kasids, ghazals, masnavi, Safavid State

Giriş. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bir sıra özünəməxsus cəhətləri, yeni mövzu və istiqamətləri ilə diqqəti cəlb edir. Dövrün Məsihi, Mürtəzaqulu xan Zəfər, Kövsəri Həmdani, Məlik bəy Avcı, Camal Pənci, Saib Təbrizi, Vəhid Qəzvim, Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib, Məczub Təbrizi, Vaiz Qəzvini, Qövsü Təbrizi, Səfiqulu bəy Səfi, Cuya Təbrizi kimi şairləri ədəbiyyat tariximizi xeyli zənginləşdirmişlər. Bu sənətkarların içində Təsir Təbrizinin təkraredilməz dəst-xətti, xidmətləri vardır.

Mirzə Möhsün də klassik irsin, xüsusilə də Nizami Gəncəvinin ənənələrini yeni dövrə, yeni şəraitə uyğun şəkildə davam etdirmişdir. Onun məshəviləri Nizami Gəncəvi poemalarına nəzirə kimi yazılsa da artıq burada dahi Azərbaycan şairinin geniş epik təsvirlərinə rast gəlmək mümkün deyil. Bu əsərlərdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən, möhtəşəm fəthlər edən qəhrəmanlar yoxdur. Təsir daha çox ailə-məişət mövzularına, "kiçik" insanın qarşısında duran mənəvi-əxlaqi problemlərə fikir vermişdir ki, bu da yeni dövrün, XVII-XVIII əsrlərin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələblərdən irəli gəlirdi.

ƏSAS HİSSƏ:

XVII əsrin ikinci yarısı XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan şairi Mirzə Möhsün Təsir Təbrizi Səfəvi hökmdarlarından Şah Süleyman (1666-1694) və Şah Sultan Hüseynin (1696-1722) dövründə yaşamışdır. O, şair olmaqla bərabər dövrünün dövlət məmuru kimi də tanınmışdır. Ulu babası I Şah Abbasın əmri ilə bir çox azərbaycanlılar kimi İsfahana köçürülmüş, Mirzə Möhsün də 1650-ci ildə burada dünyaya gəlmişdir. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məhəmmədəli Tərbiyət "Danişməndani-Azərbaycan" əsərində şairin ana tərəfindən təbrizli Məhəmməd Hüseyn Çələbinin, ata tərəfindən isə təbrizli zərgər Əbülxanın nəvəsi olduğunu göstərmişdir (1, s.331) Adı "Möhsün", təxəllüsü isə "Təsir" olan sənətkar bir qəsidəsində bu təxəllüsün ona Səfəvilər dövləti divanının vəziri olmuş Məhəmməd xan tərəfindən verildiyini göstərmişdir (2, s.400).

Saib-Qövsü, Məczub və digər müasirləri kimi, Təsir də şeirlərində İsfahanda yaşasa da, təbrizli olduğunu, bununla fəxr etdiyini bildirmişdir. Bu məqam onun ədəbiyyatımıza vətənpərvərlik motivləri gətirən sənətkarlardan olduğunu sübut etməkdədir. Səfəvilər dövlətinin maliyyə işləri sahəsində 50 il dürüstlüklə çalışan Mirzə Möhsün buna görə Yəzdin maliyyə vəziri təyin edilmişdir. "Hüssni-ittifaq" adlı məsnəvisində şair Yəzdin maliyyə vəziri təyin edilməsindən danışır, buna görə hökmdara minnətdarlıq edir, buradakı həyatından bəhs edir. Mirzə Möhsün Yəzddə yaşadığı vaxt buranın abadlığı ilə fəal surətdə məşğul olmuş, "Təsirabad" adlandırdığı bulaq tikdirmişdir. Şair düzgün və vicdanlı çalışdığına görə özünə var-dövlət toplaya bilməmişdi. Düşmənlərinin fitnəsi ilə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra maddi cəhətdən çətin vəziyyətə düşmüşdü. O, yazdığı "Cahannüma" poemasının sonunda düşdüyü vəziyyəti hökmdara xəbər verir, məşhur din xadimi Məhəmməd Bağır məclisinin köməyi ilə əsəri Şah Sultan Hüseynə çatdırır.

Bunun nəticəsində yenidən əvvəlki vəzifəsinə təyin edilsə də, şəhərin dələduzları onu incitdiklərinə görə 1708-ci ildə həmişəlik dövlət işlərindən uzaqlaşır, guşəniçin həyat sürür,

1719-cu ildə vəfat edir. Müasirlərindən Məhəmməd Tahir Nəsrabadi təzkirəsində Təsirin gözəl insan, işlərində dürüst dövlət məmuru, istedadlı şair olduğunu göstərmişdir. (3, s.171). Şeyx Məhəmməd Həzin öz təzkirəsində Mirzə Möhsünün dövrünün görkəmli dövlət xadimi və şairi Məhəmməd Tahir Vahid Qəzvininin qayğısı ilə irəlilədiyini qeyd edib (4, s.72).

Ömrünün son illərini Londonda yaşamış professor Turxan Gəncəyi T. Təbrizi divanının sonundakı bir sıra Azərbaycan türkcəsindəki şeirləri oxuculara təqdim etmiş, əsərlərinin təhlili əsasında həm də onun Səfəvilər sarayında məliküş-şüəra vəzifəsini də icra etdiyini göstərmişdir.

İran ədəbiyyatşünaslığında T. Təbrizi yaradıcılığı ilə ən ardıcıl məşğul olan Emin Paşa Eclali olmuşdur. O, 1990-cı ildə çap etdirdiyi “Divani-Təsir Təbrizi” kitabında şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermiş, külliyyatına daxil olan əsərləri oxuculara təqdim etmişdir. Təəssüf ki, bu kitabda şairin ana dilində yazdığı şeirlərə yer verilməmişdir. Təsir Təbrizin bütün anadilli şeirlərini ilk dəfə nəşr etdirən Şimali Azərbaycan alimi, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov olmuşdur. O, İranın Ali Səpəhsalar mədrəsəsi kitabxanasından şairin külliyyatının surətini əldə etmiş, külliyyatın sonundakı anadilli şeirləri latın əlifbasına çevirmişdir. Bu şeirlərdən bir hissə oxunaqsız hala düşdüyündən 447 beytdən 433 beyti oxumaq mümkün olmuşdur. Buraya münacat məzmunlu qəzəl, nət, Şah Süleymana həsr edilmiş qəsidə, Sultan Hüseynin taxta çıxması və Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvinin vəzir təyin edilməsi münasibəti ilə yazılmış tarix qitələri, şahzadə, Əkbərin Şah Süleymana pənah gətirməsi münasibəti ilə qəzəl, 1 tərəcibənd, 4 mürəbbeyi-tərəcibənd, 1 müxəmməsi-tərəcibənd, müxtəlif bayramlar (məbəs, cümə, ramazan, qurban, novruz) münasibəti ilə yazılmış məsnəvi formalı kiçik şeirlər, lirik məzmunlu 16 qəzəl və təkbeyt daxildir. P. Kərimov bu şeirlərdən hər birini ətraflı təhlil etmiş, müəllifin sənətkarlıq məharətinə, işləndiyi bədii ifadə vasitələrinə diqqət yetirmişdir. Təsir bu şeirlərdən birində Turanzəmin şahı Əbdüləzizin Səfəvi şahının yanına qonaq gəldiyini qeyd edir. P. Kərimov bu şəxsin kimliyini belə dəqiqləşdirmişdir: “Bu şəxs, ehtimal ki, Vəhid Qəzvininin “Abbasnamə” əsərində “Padşah-Türküstan”, “Valiyi-Türküstan” adlandırılan, II Şah Abbas sarayına dəfələrlə elçilər göndərmiş Əbdüləziz xandır”. M. Tərbiyət onu “Danışmendan Azərbaycan” əsərində Əbdüləziz xan Çingizi adlandırmışdır. Şair qəsidəsinin sonunda Əbdüləzizin gəlişinə dair maddeyi-tarix yazmışdır.

Padişaha, adila, sahib mürüvvət, davəra,
İftixari-dinü dövlət, xosrovü gərdum rəvaq.

Müəllif özü buradakı maddeyi-tarixi açaraq buradakı hadisənin h.1033-cü ildə (m 1682) baş verdiyini göstərmişdir (s. 5.1). Ön sözdə Mirzə Möhsünün bir sıra başqa şeirlərinin tarixi də ciddi nəzərdən keçirilmişdir. Bundan başqa, alim on cildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 2021-ci ildə nəşr edilmiş dördüncü cildindəki Təsir Təbriziyə həsr edilmiş öçerkinin müəllifidir.

Nəticə

Təsir Təbrizi, Məsihi, Mürtezqulu xan Zələn, Kövsəri, Tərzi Əfşar, Məlik bəy Avcı, Rənci, Saib Təbrizi, Vəhid Qəzvini, Məczub Təbrizi, Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib, Vali, Vaiz Qəzvini, Qövsü Təbrizi, Səfiqulu bəy Səfi, Şükri, Cuya Təbrizi kimi XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Bu şairlərin ən böyük xidmətlərindən biri anadilli poeziyamızı inkişaf etdirmələrindəndir. Təsir Təbrizi fars dilində yazdığı poemaları ilə Nizami ənənələrini yeni şəraitdə davam etdirmiş epik şeirimizə yeni mövzular gətirmişdir. Onun anadilli şeirlərində də yeni təmayüllər, həyat gerçəkliyinin realist əksi özünü göstərməkdədir. Şairin ədəbi irsinin tədqiqi və nəşrində Məhəmmədəli Tərbiyət, Emin Paşa Eclalı, Turxan Gəncəyi, Paşa Kərimov kimi tədqiqatçılar mühüm rol oynamışlar. Turxan Gəncəyi və Paşa Kərimov Mirzə Möhsünün anadilli irsinin ortaya çıxarılmasına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. P. Kərimov İran kitabxanasından T. Təbrizi külliyyatının surətini əldə etmiş, buradakı bütün anadilli şeirləri latın əlifbası ilə çap

etdirmişdir. Onun 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi “Təsir Təbrizi Türkcə şeirləri” kitabına yazdığı geniş ön sözdə şairin anadilli poeziyası geniş tədqiqata cəlb edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tərbiyə Məhəmmədəli. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 434s.
2. Yüzbaşı Mir Tohid. Təsir Təbrizinin həyat və yaradıcılığı barədə. “Filologiya məsələləri” məcmuəsi, Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, №1, s.400-405
3. Nəsrabadi Məhəmməd Tahir. Təzkireye-Nəsrabadi, I cild. Tehran: “Əsatir”, 1378, h. 938 s.
4. Həzin Şeyx Məhəmmədəli. Təzkireye-Həzin. İsfahan: “Təyid” 1334 h, 480 s.
5. Kərimov Paşa. Təsir Təbrizinin anadilli lirikası/ Təsir Təbrizi. Türkcə şeirləri. Bakı: “Nurlan”, 2011, s.3-19.

TƏSİR TƏBRİZİ YARADICILIĞININ TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ TARİXİ BARƏDƏ

Samirə Gəncəli

XÜLASƏ

Təsir Təbrizi həyat və yaradıcılığı ölkəmizdə az öyrənilmiş, son vaxtlara qədər heç bir əsəri nəşr edilməmiş Azərbaycan şairlərindəndir. Onun anadilli əsərlərini ölkəmizdə ilk dəfə olaraq kitab halında nəşr etdirən filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimovun verdiyi məlumatdan öyrənirik ki, şair Səfəvilər hökmdarları Şah Süleyman (1666-1694) və Şah Sultan Hüseyn (1696-1782) dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən və dövlət adamlarından olmuşdur. Ulu I Şah Abbasın əmri ilə bir çox azərbaycanlılar kimi Təbrizdən İsfahana köçürülmüş və Mirzə Möhsün Təsir Təbrizi 1650-ci ildə orada dünyaya gəlmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyə Təsirin ana tərəfindən Təbrizli Məhəmməd Hüseyn Çələbinin, ata tərəfindən təbrizli zərgər Əbülxanın nəvəsi olduğunu bildirir. Saib, Qövsü, Məczub kimi Təsir də şeirlərində İsfahanda yaşasa da Təbrizi üstün tutduğunu, təbrizli olduğu ilə fəxr etdiyini bildirmişdir.

Mirzə Möhsün bir müddət Səfəvilər dövlətinin maliyyə işləri ilə məşğul olmuşdur. Bu sahədə 50 ildən artıq çalışmışdır. Sonra isə Yəzdin maliyyə vəziri təyin edilmişdir. Şair “Hüsni-ittifaq” poemasında Yəzdin maliyyə vəziri təyin olunmasından danışır. Buna görə Səfəvi hökmdarına minnətdarlığını bildirir. Bundan başqa o, buradakı həyatının müəyyən məqamlarından da bəhs edir. “Hüsni-ittifaq” əsərini Mirzə Möhsün Yəzdin sərin və mənzəbi yeri olan Təft qəsəbəsinə həsr etmişdir. Şairin burada işlədiyi vaxt Yəzd şəhərinin abadlıq işləri ilə fəal surətdə məşğul olduğu, 1707-ci ildə Təsirabad adlı bulaq tikdirdiyi barədə məlumat vardır. Təsir dövlət işində düzgün və vicdanlı çalışdığına görə özünə var-dövlət toplamamışdı. Buna görə də düşmənlərinin fitnəsi nəticəsində vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra maddi cəhətdən ağır vəziyyətdə qalmışdı. Təsir bu dövrdə “Cahannüma” poemasını yazır. Əsərin sonunda o, uzun illər dövlət qarşısındakı xidmətləri və düşdüyü vəziyyət barədə Şah Sultan Hüsəfnə məlumat verir. O, məşhur din xadimi Məhəmməd Bağır məclisinin vasitəçiliyi ilə ərzini şahə çatdırır. Nəticədə yenidən əvvəlki vəzifəsinə təyin edilir. Lakin Yəzdin dələduzları onu incitdiklərinə görə, o, 1708-ci ildə həmişəlik dövlət işlərini tərk edir. Müxtəlif mənbələr göstərir ki, şair həyatının son illərində guşənişin həyat keçirmişdir. O, 1719-cu ildə vəfat etmişdir.

Məhəmməd Tahir Nəsrabadi təzkirəsində Təsirin gözəl insan, işlərində dürüst dövlət məmuru, istedadlı şair olduğunu bildirmişdir. Şeyx Məhəmməd Həzin Mirzə Möhsünün

dövrünün görkəmli dövlət xadimi və şairi Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvininin qayğısı ilə həyatda irəlilədiyini məlumat verir. Xoşğu “Səfinə” əsərində Təsinin təbrizli şeirlərinin dövründə geniş yayıldığını bildirir. Mirzə Əbu Talib xan “Xülasətül-əfkar” əsərində Mirzə Möhsünün şeirlərinin sağlığında İsfahanda ən tanınmış azərbaycanlılardan biri olduğunu yazmışdır. Məhəmmədəli Tərbiyət Təsinin “Minhacül-merac”, “Meymənət”, “Dəvətül-aşiqin”, “Səmərətü hicab”, “Cahanüma” “Hüsni-ittifaq”, poemalarının müəllifi olduğunu yazmışdır. Son dövrlərdə onun daha bir məsnəvisi tədqiqatçılar tərəfindən aşkar edilib.

P. Kərimovun göstərdiyi kimi, T. Təbrizi yaradıcılığında Ənvəri, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafız, Səlmən Sacəvi, Nəziri, Saib Təbrizi, Talib Amili, Feyz Dəkəni, Möhtəşəm Kaşani və Kəlim Kaşaninin təsiri aydın görünməkdədir. Təsin Təbrizi XVI-XVII əsrlərdə meydana çıxan “hind üslubu”nun nümayəndəsi idi. O, şeirlərində bu üslubun görkəmli nümayəndəsi olan Saib Təbrizidən təsirləndiyini dəfələrlə etiraf etmişdir.

Şairin yaradıcılığında Peyğəmbərə və imamlara həsr edilmiş qəsidələr müəyyən yer tutsa da, lirik- aşiqanə məzmunlu qəzəllər daha çoxdur. İran ədəbiyyatşünaslığında Təsin yaradıcılığı ilə ən ardıcıl məşğul olan Əmin Paşa Eclali olmuşdur. O, 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi “Divani-Təsin Təbrizi” kitabında şairin həyat və yaradıcılığını araşdırmış, onun külliyyatına daxil edilmiş əsərlərini çap etdirmişdir. Lakin bu kitaba şairin azərbaycanca şeirləri daxil edilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə Qasım Cahani “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri” kitabında T. Təbrizinin yaradıcılığı barədə müəyyən məlumat vermiş, onun poemalarını təhlil etmişdir. Burada şair ədəbiyyatda yeni meyllərin təmsilçisi kimi təqdim edilmişdir. Ə. Səfərli “XVII-XVIII əsrlər epik şeirinin monoqrafiyasında Təsinin məsnəvilərini təhlil etmişdir. Ömrünün son illərini Londonda yaşamış Cənubi Azərbaycan tədqiqatçısı, professor Turxan Gəncəyi 1949-cu ilə İstanbül Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgisinin III cildində şairin bir sıra anadilli şeirlərini təqdim etmişdir.

Şimali Azərbaycan alimlərindən filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov ilk dəfə T. Təbrizinin İranın Sepəhsalar mədrəsəsində saxlanan külliyyatının son hissəsindəki onun bütün anadilli şeirlərinin surətini əldə etmiş və onlar haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Buradakı 447 beytdən 433 beyti oxumaq mümkündür. Bu şeirlərin hamısı ilk dəfə P. Kərimov tərəfindən latın əlifbasına keçirilərək ayrıca kitab halında çap edilib. Tədqiqatçı kitaba geniş ön söz yazmışdır. Tədqiqatçı 10 cildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildində T. Təbriziyə həsr edilmiş oçerkin müəllifidir.

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИЗДАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАСИРАТАБРИЗИ

Самира Гянжели

АННОТАЦИЯ

Тасир Табризи – один из тех поэтов, произведения которых у нас в стране до последнего времени не были исследованы и изданы. Доктор филологических наук Паша Керимов, первый издатель его стихов на родном языке отдельной книгой, сообщает, что поэт был одним из знаменитых личностей и государственных деятелей времен двух Сефевидских правителей – Шах Сулеймана (1666-1694) и Шах Султан Хусейна (1696-1722). Во времена правления Шах Аббаса I его семья, как и семьи многих азербайджанцев, была переселена из Табриза в Исфахан. Мирза Мохсун Тасир Табризи родился здесь 1650 году. Мухаммедали Тарбият сообщает, что Тасир по

материнской линии был внуком табризца Мухаммед Хусейна Челеби а по отцовской линии табризского ювелира Абулхана.

Тасир, как и его современники Саиб, Говси, Маджзуб, в своих стихах гордился, что он табризец, хотя и вынужден был жить в Исфахане. Мирза Мохсун некоторое время занимался финансовыми делами Сефевидского государства. В этой области трудился более 50 лет. После этого был назначен надзирателем по финансовой части Езда. Поэт в своей поэме «Хусни – иттифаг» говорит об этом, благодарит за это правителя, сообщает кое-какие подробности из своей жизни в этом городе. Поэму «Хусни – иттифаг» автор посвятил прохладной и красивой местности Езда поселку Тафт: Во время работы здесь Мирза Мохсун активно участвовал в благоустройстве Езда, в 1702 году построил здесь родник, названный «Тасирабад». Тасир на своем посту работал с честью и достоинством и поэтому не смог заработать богатства на старости лет. И поэтому, когда враги вытеснили его из этой должности, он материально оказался в очень плохом положении. В это время поэт пишет поэму «Джаханнума», в конце которой сообщает правителю о случившемся. С помощью Мухаммед Багира Маджлиси он передает свое произведения Сефевидскому правителю. После этого Шах Султан Хусейн вновь назначает Мирза Мохсуна на его прежний пост. Но мошенники города не дают ему покоя, и он в 1708 году навсегда покидает свой пост. В последние годы жизни поэт живет в одиночестве и умирает в 1719 году. Мухаммед Тахир Насрабади в своей тазкире сообщает, что Мирза Мохсун был прекрасным человеком, честно работающим на своем посту государственным чиновником и талантливым поэтом. Шейх Мухаммед Хазин в своей тазкире говорит, что в жизни поэту помогал выдающийся государственный деятель своего времени и поэт Мухаммед Тахир Вахид Газвини. Хошгу в своем произведении «Сафине» говорит о широкой известности стихов поэта. Об этом же сообщает Абу Талиб хан в произведении «Хуласатул-афкар». Мухаммедали Тарбият сообщает о следующих его произведениях: «Минхаджул-мерадж», «Мейманат», «Даватул-ашигин», «Самаратул-хиджаб», «Джаханнума», «Хусни-иттифаг». В последнее время обнаружена его новая поэма.

П. Керимов показывает, что на творчество Т. Табризи повлияли такие поэты, как Анвари, Хагани, Низами, Сади, Хафиз, Салман, Саведжи, Назири, Саиб Табризи, Талиб Амули, Фейз Дакани, Мохташам Кашани др. Тасир Табризи был представителем в поэзии «индийского стиля», который появился в XVI- XVII вв. Он многократно признается в своей любви к стихам великого представителя этого стиля Саиба Табризи. В творчестве поэта определенное место занимают касыды, посвященные Пророку и имамам. Но по численности его лирическо-любовных газелей намного больше.

В иранском литературоведении творчеством Тасира более последовательно занимался Эмин Паша Эджлали. Он в изданной им в 1990 году книге дает сведения о жизни и творчестве поэта, представляет их. В эту книгу не были включены его стихи на родном языке. В азербайджанском литературоведении впервые о творчестве Т. Табризи определенные сведения дает Гасым Джахани в книге «Традиции Низами в азербайджанской литературе, где говорит о поэмах поэта. Здесь говорится о Тасире, как о представителе новых веяний в литературе». А. Сафарли в монографии «Азербайджанская эпическая поэзия XVII – XVIII вв.» рассматривает поэмы поэта. Профессор Турхан Гянджеви, который в последние годы своей жизни жил в Лондоне в 1949 году, в журнале «Турецкий язык и литература» Стамбульского Университета представил ряд стихов Т. Тасира на родном языке. Из северо-азербайджанских ученых доктор филологических наук Паша Керимов впервые получил копию сборника стихов. Тасира из иранской библиотеки Сепасалар, издал отдельной книгой все его стихи на родном языке латинским шрифтом. Из 447 бейтов стало возможно прочесть 433 бейтов. Исследователь написал к книге большое предисловие. Кроме этого, ученый написал в IV томе десятитомной истории азербайджанской литературы очерк о жизни и творчестве Тасира Табризи.

ABOUT THE HISTORY OF RESEARCH AND PUBLICATION OF TASIR TABRIZI'S WORKS

Samira Ganjali

SUMMARY

Tasir Tabrizi is one of those poets whose works have not been researched and published in our country until recently. The first publisher of his poems in his native language in a separate book, Doctor of Philology Pasha Kerimov reports that the poet was one of the famous personalities and statesmen of the times of two Safavid rulers – Shah Suleiman (1666-1694) and Shah Sultan Hussein (1696-1722). During the reign of Shah Abbas I, his family, like the families of many Azerbaijanis, was relocated from Tabriz to Isfahan. Mirza Mohsun Tasir Tabrizi was born here in 1650. Muhammadali Tarbiat reports that the Satir on his mother's side was the grandson of the Tabriz Mohammad Hussein Chelebi and not the paternal side of the Tabriz jeweler Abulkhan.

Tasir, like his contemporaries Saib, Govsi, Majzub, in his poems, was proud that he was a Tabriz, although he was forced to live in Isfahan. Mirza Mohsun was engaged for some time in the financial affairs of the Safavid state. He has worked in this field for more than 50 years. After that, he was appointed supervisor for the financial part of the Yazda. The poet in his poem "Husni – ittifag" talks about this, thanks the ruler for this, and reports some details from his life in this city. The author dedicated the poem "Husni – ittifag" to a cool and beautiful area Yazda, the village of Taft: While working here, Mirza Mohsun actively participated in the landscaping of the city, in 1702, he built a spring here, called "Tasirabad". Tasir worked with honor and dignity at his post and therefore could not earn wealth in his old age. Therefore, when his enemies forced him out of this position, he was in a very bad position financially. At this time, the poet writes a poem "Jahannuma", at the end of which he informs the ruler about what happened. With the help of Muhammad Bakir Majlisi, he transmits his works to the Safavid ruler. After that, Shah Sultan Hussein reappoints Mirza Mohsun to his former post. But the scammers of the city do not give him peace and he leaves his post forever in 1708. In the last years of his life, the poet lives alone and dies in 1719.

Muhammad Tahir Nasrabadi in his tazkira reports that Mirza Mohsun was a wonderful man, an honest government official and a talented poet. Sheikh Mohammed Hazin in his tazkira says that in his life the poet was helped by an outstanding statesman of his time and poet Muhammad Tahir Wahid Ghazwini. Khoshgu in his work "Safine" speaks about the wide popularity of the poet's poems. This is also reported by Abu Talib Khan in the work "Hulasatul – afkar". Muhammadali Tarbiat reports on the following of his works: "Minhajul – meraj", "Meymanat", "Davatul – ashigin", "Samaratul – hijab", "Jahannuma", "Husni – ittifag". Recently, his new poem has been discovered.

P. Kerimov shows that such poets as Anvari, Hagani, Nizami, Saadi, Hafiz, Salman, Saveji, Naziri, Saib Tabrizi, Talib Amuli, Feiz Dakani, Mokhtasham Kashani, etc. influenced T. Tabrizi's work. Tasir Tabrizi was a representative in the poetry of the "Indian style", which appeared in the XVI- XVII centuries. He repeatedly confesses his love for the poems of the great representative of this style, Saib Tabrizi. Kasidi dedicated to the Prophet and imams occupy a certain place in the poet's work. But the number of his lyrical-love gazelles is much larger.

In Iranian literary studies, Tasir's work was more consistently handled by Emin Pasha Ejlali. In the book published by him in 1990, he gives information about the poet's life and work, presents them. His poems in his native language were not included in this book. For the first time in Azerbaijani literary studies, Gasim Jahani gives certain information about the work of T. Tabrizi in the book "Nizami Traditions in Azerbaijani literature, where he talks about the poet's poems. It speaks of Tasir as a representative of new trends in literature". A. Safarli in the monograph "Azerbaijani epic poetry of the XVII – XVIII centuries" examines the poet's poems.

Professor Turhan Ganjei, who lived in London in the last years of his life, presented a number of poems by T. Tasir in his native language in the journal "Turkish Language and Literature" of Istanbul University in 1949. Doctor of Philology Pasha Kerimov was the first to receive a copy of a collection of poems from North Azerbaijani scientists. Tasira from the Iranian library Sepahsalar, published in a separate book all his poems in his native language in Latin script. Out of 447 bytes, it became possible to read 433 bytes. The researcher wrote a long preface to the book. In addition, the scientist wrote an essay on the life and work of Tasir Tabrizi in the IV volume of the ten-volume history of Azerbaijani literature.

PEDAQOGİKA

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL MƏRHƏLƏSİNDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ MÜHİTİN YARADILMASI

Qurbanova Şəhran Bəhrüz qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı
sehran.qurbanova98@gmail.com

Açar sözlər: Uşaq bağçası, məktəb, varislik, inkişafetdirici mühit, fiziki hazırlıq, intellektual hazırlıq, psixoloji hazırlıq, şəxsiyyətyönümlü hazırlıq, prinsip, şəxsiyyət.

Ключевые слова: Детский сад, школа, наследство, среда разработки, физическая подготовка, интеллектуальная подготовка, психологическая подготовка, индивидуальное обучение, принцип, личность.

Key words: Kindergarten, school, inheritance, development environment, physical fitness, intellectual preparation, psychological preparation, personalized training, principle, personality.

Məktəbəqədər təhsil təhsilin bünövrəsi sayılır. Uşaqların məktəbə qəbulu məktəbəhazırlıq mərhələsində onların hərtərəfli formalaşması əsasında, uşaqların yeni şəraitə uyğunlaşması prosesində baş verir. Uşaqların məktəbə uyğunlaşması prosesi çoxşaxəlidir. Məktəbin və şagird kollektivinin iş rejiminə, təhsil - tərbiyənin təşkilati formalarına, ibtidai sinfin ənənə və dəyərlərinə uyğunlaşmanı əhatə edir.

Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların fiziki, bədii, əxlaqi və əqli inkişafı əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmiş, uşaqların idraki və sosial inkişafını təmin edən oyunların tətbiqində də əsas məqsəd uşaqları məktəb təliminə hazırlamaqdan ibarətdir. Bu baxımdan təhsildə uşaqların fiziki, sosial və idraki inkişafının düşünülmüş şəkildə təşkil olunması onun bütün gələcək taleyinə öz təsirini göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər təhsil yalnız təhsilin növbəti mərhələsində uşağın nailiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli olmayıb, həm də öz sosial, iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən vətəndaşın formalaşdırılmasında böyük rol oynayır.

Fasiləsizlik, vəhdətlik, varislik, dinamiklik təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi qeyd edilmiş "Təhsil haqqında qanun"da (1) mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi vacib məsələ olaraq irəli sürülmüşdür.

Məktəbəqədər təhsil ilə ibtidai məktəb arasında varisliyin gözlənilməsi məsələsi müasir təhsilin əsas məsələlərindəndir. Məktəbəqədər müəssisələrdə və ibtidai məktəbdə təhsil prosesinin qarşılaşdığı ən mühüm problem təhsilin bu iki pilləsi arasında varislik və perspektivlik problemdir. Məktəb uşaq bağçası dövründə görülən işlərə əsaslanır, öz işini onun üzərində qurursa, uşaqların inkişafını təbii yolla aparırsa, uşaq bağçası kollektivi məktəb təlimi dövründə tələb olunan səviyyəni öyrənir, məzunlarını həmin yükün altına girməyə hazırlayır. Beləliklə, varislik təbii olaraq perspektivliyi tələb edir (3).

Məktəbəqədər və ibtidai təhsilin prioritet məqsədi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və onun hərtərəfli inkişafı hesab olunur. Bundan əlavə, indiki dövrdə təhsilin fərdiləşdirilməsi və differensiasiyası hər bir uşağın inkişaf etməsinə imkan verən inkişafetdirici mühitin yaradılması zəruridir.

Uşaq bağçası və ibtidai təhsil mərhələlərində inkişafetdirici mühitin təşkil olunması vacib məsələlərdən hesab olunur. Hər iki mərhələdə uşaqların rahat, səmərəli fəaliyyətinə

imkan verən əlverişli şərait yaradılmalıdır. İnkişafetdirici mühit dedikdə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların həyatının təşkilini təmin edən maddi-texniki, sanitari-gigiyenik, erqonomik-estetik, psixoloji-pedaqoji şərait kompleksi nəzərdə tutulur. Bu şərait uşağın hər bir ehtiyacını təmin etməyə xidmət göstərir ki, bu da onun mənəvi və sosial tələbatına-idraki, estetik və s. cavab verməlidir.

İnkişafetdirici mühit uşaq bağçasında təhsilin bir hissəsi hesab olunur:

- uşaqların fiziki və psixi sağlamlığının qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə təminat vermək:

- uşaqların emosional rifahını təmin etmək;
- pedaqoji heyətin peşəkar inkişafına kömək etmək;
- məktəbəqədər təhsilin inkişafı üçün şərait yaratmaq;
- valideynlərin təhsil fəaliyyətində iştirakına şərait yaratmaq və s.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində maddi-texniki və sanitari-gigiyenik şəraitinin təşkili aşağıda göstərilmiş normativlərə uyğun olması əsasdır:

- uşaqların yaşlarına uyğun binanın olması;
- binanın müvafiq mebellə təchizi;
- yataq otaqlarının yaşa müvafiq rahat olması;
- tibb-sanitar məntəqəsinin və ayaqyolunun olması;
- normal işıqlanma və istiliyin olması;
- oyun otağının olması, onun təchizatı və tərtibatı;
- bayramlar və kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün zalın olması;
- oyun, əyləncə, gəzinti üçün həyət və köşklərin olması;
- musiqi alətləri, təsviri incəsənət və bədən tərbiyəsi ilə əlaqədar avadanlığın olması;
- normal yeməyin və yuxunun təmin edilməsi;
- rejimə əməl edilməsi;
- məşğələ üçün normal şəraitin olması;
- valideynlər guşəsinin və qəbul otağının olması.

Məktəbəqədər müəssisələrdə və ibtidai məktəbdə təhsil prosesinin qarşılaşdığı ən mühüm problem təhsilin bu iki pilləsi arasında varislik problemidir. Ümumiyyətlə, varislik cəmiyyətin bəşəri qanunudur. Hər bir nəsil əvvəlki nəslin – ata-analarının, ulu babalarının, həmçinin ictimai quruluşun yaxşı cəhətlərini qorumağa çalışır, adət və ənənələrə istinad edir, ona yeni xarakter verir və inkişaf etdirir.

Buna görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə məktəb arasında varislik aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutur:

1. Uşaqları məktəbə müasir təhsilin tələblərinə cavab verə bilən, ümumi inkişaf və tərbiyə səviyyəsi yüksək olan gələcək şagird kimi hazırlamaq.
2. Məktəbəqədər dövrdə artıq əldə edilmiş bilik, bacarıq, vərdişlərini inkişaf etdirmək.
3. Şagirdlərin daha da hərtərəfli inkişafı üçün əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərdən fəal istifadə etmək.

Uşaq bağçası ilə məktəb arasında varislik həm təlim- tərbiyənin məzmunu, həm də təlim-tərbiyə işinin metod, texnika və təşkilati formaları baxımından həyata keçirilir.

Uşaqların adaptasiyası üçün məktəbəqədər təhsil müəssisəsi birinci sinifdə olan uşaqlara tətbiq olunan tələbləri yaxşı bilməli və ona uyğun olaraq uşaqları sistemli şəkildə təhsilə hazırlamalıdırlar.

Məktəbəhazırlıq mərhələsini keçmiş uşaqların böyük əksəriyyəti məktəbə tam hazırlıqlı gəlir. Məktəbəhazırlıq proqramı əsasında uşaqların nitqi inkişaf edir və onlar nitq səslərini düzgün tələffüz edir, fikirlərini ifadə etməyi, ünsiyyət qurmağı, yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi, nağılın məzmununu nəql etməyi, böyük hərflərin çap şəklini yazmağı, 10 dairəsində hesablamayı və s. bacarırlar (7).

Məktəbə daxil olmaq uşağın həyatında əhəmiyyətli hadisədir. O, inkişafın sosial situasiyasını köklü şəkildə dəyişir və şəxsiyyətin inkişafının perspektivini müəyyən edir. Bu dövr aparıcı fəaliyyətin əvəz olunması yeni rolunun – şagird rolunun meydana çıxması dövrüdür.

Təhsilin məzmunu, forması, onda tətbiq edilən texnologiyalar, metod və priyomlar bir yana, bu prosesin birinci tərəfinin formalaşması məktəbəqədər müəssisələrdə baş verir. Təlim prosesinin ilkin tərəfi altıyaşlının hazırlığına istinadən fəaliyyətə başlayır.

Uşağın məktəbə hazırlığı psixi proseslərin inkişafı, emosional-iradi sfera və sosial yetkinliyin inkişafının müəyyən səviyyəsidir. Bu əsaslandırma uşağın məktəbə hazırlığının meyarlarını ayırmağa, morfofizioloji yetkinlik, psixi proseslərin inkişafı, xüsusilə inteqral psixoloji xarakteristikanın təxəyyülünün xüsusiyyəti, emosional-iradi dairə və sosial yetkinliyi ayırmağa imkan verir. Uşağın I sinfə adaptasiyası prosesində bütün bu meyarlar eyni əhəmiyyətə malikdir, lakin pedaqoqun əsas diqqəti uşağın sağlamlığını xarakterizə edən göstəricilərə yönəldilməlidir. Uşaqların əsas hissəsinin sağlamlığı I sinfin axırına pisləşir (6).

Məktəbəqədər müəssisələr ilə məktəb arasındakı varislik tərbiyəçi-müəllimin uşağın əldə etmiş olduğu ümumi inkişaf səviyyəsini, formalaşmış mənəvi davranışını, iradi, şəxsi sferasını nəzərə almasını əhatə edir. Uşaq bağçasında həyata keçirilən təlim- tərbiyə işlərinin məqsədi uşağın məktəb təliminə hazırlığının formalaşmasını təmin etməkdir. Çünki məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və kiçikyaşlı məktəblilərdə gələcək şəxsiyyətin bünövrəsi qoyulur. Məhz bu mərhələdə uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün mühit yaradılmalı, hər bir uşağa fərdi yanaşma təmin olunmalıdır.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlığı üzrə təlim- tərbiyə işinin bütün tapşırıqları məktəbhazırlıq qrupunda yerinə yetirilir. Uşaqların məktəbə hazırlığında uşaq bağçası, ailə və məktəbin səmərəli əməkdaşlığı vacib məsələlərdəndir.

Varisliyin təmin edilməsi üçün ibtidai təhsil pilləsində müvafiq informasiya mühitinin yaradılması olduqca zəruridir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadə etmək lazımdır. Varislik, xüsusilə, gənc valideynlərlə sistemli işin aparılmasını da tələb edir. Tərbiyəçi-müəllimin gənc valideynlərə ailədə düzgün rejimin qurulması yollarını izah etməsi və uşağın məktəbə hansı intellektual hazırlıqla getməli olduğunu da öyrətməsi məqsədmüvafiqdir. Valideyn uşağın yaddaşını, diqqətini, qabiliyyətini, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək, nəticəyə gəlmək bacarığını inisaf etdirməyin yollarını bilməlidir. Bu baxımdan valideynin psixoloji hazırlığı da tərbiyəçi-müəllimin valideynlə əməkdaşlığından asılıdır.

Bağca ilə məktəb arasında varisliyin düzgün təşkili məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşağın təlim fəaliyyətinin əsas komponentlərini mənimsəməsinin təmin edilməsi və müxtəlif praktik bacarıqların (hərəkətli oyun, sosial düşüncə, musiqili ritmik və s.) inkişaf etdirilməsi kimi bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Müşahidələr göstərir ki, məktəbə öyrənmə həvəsi ilə gələn uşaqlar üçün yaradıcı, sağlam və inkişafetdirici mühitin yaradılması əsas şərtlərdəndir. Belə mühidə pedaqoji kollektiv işə, şagirdlər isə dərslərinə daha məsuliyyətlə yanaşır. Nəticədə isə məktəblilərin nailiyyətləri günü-gündən daha da artır. Bu da həm ümumi təhsil müəssisələrinin kollektivini, həm də valideynləri razı salır.

Məktəbdə yaradıcı, sağlam və inkişafetdirici mühit düzgün təşkil olunmalıdır ki, orada hər bir uşaq özünü rahat hiss etsin. Müəllim, şagird və valideynlər arasında səmimi münasibətin qurulması əsas şərtlərdən biridir. Məktəbdə şagirdin yüksək bilik əldə etməsi və müasir tələblər səviyyəsində inkişafı üçün mühit yaradılmalıdır ki, şagird hər gün məktəbə həvəslə gəlsin. Yaradıcı, sağlam və inkişafetdirici mühitin yaradılması Vətəninə, torpağına, xalqına, oxumağı, öyrənməyi, məktəbini, müəllimini, valideynini sevən və o cümlədən bili-

kli, dünyagörüşlü, şagirdlərin yetişdirilməsinə gətirib çıxarır, məhz bu zaman hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması mümkündür.

Məktəbəqədər müəssisə, məktəb valideynlərinin birgə fəaliyyət göstərdikləri şəraitdə varislik üzrə iş səmərəli nəticə verir. Bu məqsədlə valideynlərin pedaqoji maarifləndirilməsinin təşkili, ailədə görüş, seminar, konfranslar təşkil etmək, onları uşaqların məktəbə hazırlanmaları və I sinfə alışmaları prosesində fəal iştiraka qoşmaq lazımdır (6).

Məktəbəqədər müəssisə ilə məktəb arasında varislik yaratmaq üçün bu işin təməli onların proqramlarında qoyulmalıdır. Bu məqsədlə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, xüsusilə məktəbə hazırlıq qrupunun proqramlarında uşaqları I sinifdə çətinlik çəkmədən təhsil almağa hazırlayan imkanlar nəzərdə tutulmalıdır. I sinfin proqramları isə ona əsaslanmalı, həmin bünövrənin üzərində qurulmalıdır.

Varisliyin həyata keçirilməsində əsas məqsəd uşağın məktəbdə oxumağa hazırlığının müəyyən edilməsidir. Bu, təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin prioritet iş sahələridir.

Məktəb təliminə hazırlığın düzgün təşkili ibtidai sinif proqramının müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi və şagird kollektivinə daxil olması üçün ilkin şərtlərin yaradılması deməkdir. Bu, uzun və mürəkkəb bir prosesdir, məqsədi məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafıdır.

Uşaqların əqli cəhətdən məktəbə hazırlanmalarında onların fiziki inkişafının təmin olunmaları mühüm rol oynayır. Fiziki hazırlıq sağlam, çevik, həmişə hərəkətdə, dözümlü olmağı, hərəkətli oyunlarda fəal iştirakını və s. tələb edir.

Uşağın fiziki inkişafının normal təşkili çox vaxt onun rejiminin düzgünlüyündən asılı olur. Həmin rejimə öyrənmiş uşağı məktəbə getmə ərafəsində tədricən məktəbin rejiminə uyğun rejimə alışdırmaq lazımdır. Rejimə varislik onun məktəbə adəptə olunmasını asanlaşdırır. Uşağda dözümlülük artır ki, bu da müvəffəqiyyətlə təhsil almağa şərait yaradır.

Bağçada uşağın kollektivə alışması ona görə lazımdır ki, uşaq məktəb kollektivində yerini tapsın. Təcrübə göstərir ki, I sinfə gedən uşaqların bəziləri tənəffüslərdə sinifdən çıxmaq istəyirlər. Bunun səbəbi xəbər alındıqda bildirirlər ki, dəhlizdə (həyətdə) uşaq çoxdur. Onlar bir-birini tanımadıqlarından uzun müddət əvvəllər tanıdıqları qohum və qonşuların uşaqları, yaxud parta yoldaşları ilə ünsiyyət saxlayırlar. Onlar ümumi oyunlara, tədbirlərə gec qoşulurlar.

Müşahidələr onu da göstərir ki, bağçada fəallıq göstərən uşaqlar məktəbdə bir müddət qeyri-fəal olurlar. Onların bəziləri süst, qapalı həyat keçirir, bəziləri ilə böyük kollektivdə fəallıq göstərmək üçün imkanlar araşdırırlar. Bəziləri nizam-intizamı gözləməyən şagirdlərin təsiri altına düşürlər. Tərbiyəçi, valideyn və müəllimin belə uşaqların hansı oyunlara, hansı fəaliyyət növünə qoşulmalarını, kimlərlə ünsiyyətdə olmalarını müəyyənləşdirməsi yaxşı nəticə verir. Oyun, əmək prosesində bəzi uşaqları müəllimlər özlərinə köməkçi seçirlər.

Məktəbə daxil olan uşaqların bəziləri sinifdə və kollektivdə öz yerini tapa bilmirlər. Ona görə də hələ uşaq bağçasında ikən ona bağçada, küçədə, yoldakı şəraitə bələdləşməyi, müəllimin tələblərini yerinə yetirməyi, diqqətli, fəal olmağı, özünə nəzarət etməyi öyrənməyi öyrətmək lazımdır.

Bağçalarda varisliyin təmin olunması üçün əlverişli mühitin yaradılması uşaqların sosial hazırlığa yiyələnmələrini təmin edir. Sosial hazırlığa verilən tələblərdən olan uşağın məktəbdə rastlaşacağı yeni mühitə ünsiyyət formasına hazırlanması vacib olan məsələdir.

L.S.Vıqotski (8) məktəbəqədər yaşdan məktəb yaşına keçidi kiçikyaşlı məktəblinin yeni iş görməsini, başqa sözlə, sərbəstliyini itirməsi ilə xarakterizə olunduğunu qeyd edir və göstərir ki, "Belə itki onun xarici və daxili həyatında differensasiya və fərdiləşmənin baş verməsinin nəticəsidir. Differensasiya yalnız onda mümkün olur ki, özünün təsirlərini ümumiləşdirmə arzusu baş qaldırır. Uşağın təsirlənməsi bir anlıq olur, tez dəyişir. Uşağın məktəbə şəxsi və sosial-psixoloji hazırlığı onun yeni daxili mövqeyinin olması ilə yaranır.

Sosial hazırlıq məktəbdə yaşlıları və yaşlılarla yeni şəraitdə ünsiyyətin keyfiyyətinin inkişafına istiqamətlənir”.

Məktəbəqədər və ibtidai təhsil arasında varisliyin yaradılması üçün inkişafetdirici mühitdən bəhs edərkən subyektlərin bu işə şüurlu yanaşmalarından da söz açmaq lazımdır. İstər məktəbəqədər yaşlı uşaq, istərsə də I sinif şagirdi öz şəxsiyyətini formalaşdırmağı da bacarmalıdır. Başqa sözlə, bu prosesdə şəxsiyyətyönümlü hazırlıq da lazımdır. Şəxsiyyətyönümlü hazırlığa aşağıdakılar daxildir: uşaq hərəkətlərində tələb olunan qaydaları gözləyir, özünü sərbəst hiss edir, tapşırığı müstəqil yerinə yetirir, fəaliyyətinə məsuliyyətlə yanaşır, fəallıq göstərir, təşəbbüs irəli sürür, başqalarından geri qalmamağa, gördüyü işlərlə seçilməyə çalışır, hər bir işinə görə yaşlılar tərəfindən rəğbətlənməyi gözləyir, özünü qiymətləndirməyi bacarır.

Bağça və məktəb arasında varisliyi təmin etmək uşaqların psixikasının inkişaf xüsusiyyətlərini və onun aparıcı fəaliyyət xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Məktəbdə uşağın müstəqil fikir yürütmək, münasibət bildirmək, müəyyən işləri sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilmək üçün imkan yaradılmalıdır.

Beləliklə, inkişafetdirici mühiti təşkil edərkən uşaqların ehtiyacları, maraqları, tələbatları, imkanları və vərdislərinin nəzərə alınması vacibdir. Çünki, bu, təhsilin şəxsiyyətyönümlü modeli ilə müəyyənləşir və hər bir uşaqda psixoloji cəhətdən müdafiə hissi və rahatlıq formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009.
2. Həsənov A. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000
3. Ağayeva Z. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının əsas şərtləri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3
4. Əhmədova C. Məktəbəqədər müəssisələrlə məktəbin əlbir tərbiyəvi işinin xüsusiyyətləri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2003, № 1
5. Əliyeva R. Bağça ilə məktəb arasında varislik // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3
6. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər təhsil: problemlər, vəzifələr // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2010, №2
7. Məmmədova A. Beşyaşlıların məktəbə fiziki hazırlığı // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2010, №1
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. 2-ое изд., 1991, с. 376, с. 390, 388,

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL MƏRHƏLƏSİNDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ MÜHİTİN YARADILMASI

Qurbanova Şəhran

XÜLASƏ

Mühüm məsələlərdən biri uşaq bağçasında və təhsilin ilkin mərhələlərində inkişaf edən mühitin təşkilidir. Hər iki mərhələdə uşaqların rahat və səmərəli işləməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. İnkişaf edən mühit dedikdə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların həyatının təşkilini təmin edən maddi-texniki, sanitariya-gigiyenik, erqonomik və estetik, psixoloji və pedaqoji şərait kompleksi başa düşülür. Bu şərtlər uşağın hər bir ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir ki, bu da onun mənəvi və sosial ehtiyaclarını əhatə edir - koqnitiv, estetik və s. cavab verilməlidir.

СОЗДАНИЕ РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ЭТАПЕ ДОШКОЛЬНОГО И НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Гурбанова Шахран

АННОТАЦИЯ

Одним из важных вопросов считается организация развивающей среды в детском саду и на начальных этапах обучения. На обоих этапах должны быть созданы благоприятные условия, позволяющие детям комфортно и эффективно работать. Под развивающей средой понимается комплекс материально-технических, санитарно-гигиенических, эргономическо-эстетических, психолого-педагогических условий, обеспечивающих организацию жизнедеятельности детей в дошкольных образовательных учреждениях. Эти условия служат удовлетворению всякой потребности ребенка, к которой относятся его нравственные и социальные потребности – познавательные, эстетические и др. должен ответить.

CREATING A DEVELOPMENTAL ENVIRONMENT AT THE PRE-SCHOOL AND PRIMARY EDUCATION STAGE

Gurbanova Shahran

SUMMARY

Organizing a developmental environment in kindergarten and primary education stages is considered one of the important issues. At both stages, favorable conditions should be created that allow children to work comfortably and efficiently. Developmental environment means a complex of material-technical, sanitary-hygienic, ergonomic-aesthetic, psychological-pedagogical conditions that ensure the organization of children's lives in pre-school educational institutions. These conditions serve to satisfy every need of the child, which includes his moral and social needs - cognitive, aesthetic, etc. must answer.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQLARIN TƏHSİL HƏYATINDA ROLU

Qarayeva Sücayə Natiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sucayaqarayeva@gmail.com

Açar sözlər: Ailədaxili münasibətlər, şagirdlər, təhsil, ailədaxili əlaqələr, tərbiyə.

Ключевые слова: Семейные отношения, студенты, образование, семейные отношения, воспитание.

Keywords: Family relations, students, education, family relations, upbringing.

Giriş. Təhsil insanın həyatında ən vacib dövrlərdən biridir. Bu dövrdə bir çox bacarıqlar öyrənilir, şəxsiyyət formalaşır və gələcək həyat səyahətinə hazırlanır. Ancaq uşaqların təhsil həyatı məktəbdə öyrəndikləri ilə məhdudlaşmır. Ailələr uşaqların təhsil həyatında mühüm rol oynayır.

Uşaqların təhsil həyatı boyunca ilk müəllimləri ailələrdir. İlk sözləri deməkdən başlayaraq, uşaqlara ilkin bacarıqları öyrədir və həyata hazırlayırlar. Uşaqların akademik uğurunda ailələrin də böyük təsiri var. Yaxşı ev mühiti, müntəzəm dərs vərdişləri və ailə dəstəyi uşaqların məktəbdə uğur qazanmasına kömək edə bilər.

Bununla belə, ailələrin rolu təkcə akademik nailiyyətlərlə məhdudlaşmır. Onlar həmçinin uşaqların sosial və emosional inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Ailələr uşaqların özünə inamını inkişaf etdirməyə, dostları ilə sağlam münasibətlər qurmağa və stresin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Eyni zamanda, onlar uşaqlara məsuliyyət götürməyi, empatiya qurmağı və qərar qəbul etməyi öyrənməyə kömək edə bilər.

Bu səbəblərdən uşaqların təhsil həyatında ailə münasibətlərinin rolu çox böyükdür. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar da ailələrin uşaqların təhsil həyatına təsirini göstərir. Ailələr övladlarının uğur və xoşbəxtliyinin təmin edilməsində fəal rol almalı və onlara lazım olan dəstəyi verməlidirlər ki, bu da övladlarının gələcək uğurlarına müsbət təsir göstərəcək.

Ailə münasibətlərinin uşaqlara təsiri

Ailə münasibətləri uşaqlara böyük təsir göstərir. Uşaqların ilk müəllimləri kimi ailələr onlara ilkin bacarıqları öyrədir və onları həyata hazırlayır. Yaxşı ailə mühiti uşaqların özlərini təhlükəsiz və sevilən hiss etməsinə səbəb olur ki, bu da onlarda özünəinamın inkişafına kömək edir.

Ailələrin dəstəyi də uşaqların təlim prosesində motivasiyasına təsir göstərir. Ailələr uşaqların maraqlarını dəstəkləməklə onları təlim prosesində daha həvəsləndirə bilərlər. Eyni zamanda, onlar düzgün istiqamət və istiqamət verməklə uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilərlər [1, s.16].

Ailələrin rəftar və davranışları da uşaqların sosial və emosional inkişafına təsir göstərir. Ailə münasibətlərində qarşıdurmalar və mənfi davranışlar uşaqların stress səviyyələrini artırır və narahatlıq səviyyələrini artırır. Eyni zamanda, ailələrin övladlarına qarşı müsbət münasibəti uşaqların özlərinə inamını və heysiyyətini artıraraq onların daha sağlam münasibətlər qurmalarına və stresin öhdəsindən gəlmələrinə kömək edə bilər.

Ailələrin uşaqlarına təsiri onların gələcək həyatına da təsir edir. Ailələr öyrəndikləri bacarıqlar və təhsil həyatı boyu aldıkları dəstək ilə uşaqların gələcək uğurlarına töhfə verirlər. Ailələr uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilər və onların istedadlarını inkişaf etdirmələrinə dəstək ola bilərlər [2, s.19].

Nəticədə ailə münasibətlərinin uşaqlara təsiri kifayət qədər böyükdür. Ailələr uşaqların akademik, sosial və emosional inkişafında böyük rol oynayır. Yaxşı ailə mühiti uşaqların xoşbəxt və sağlam böyüməsinə kömək etdiyi halda, mənfi mühit onların sağlamlığına, özünə inamına və gələcəyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən ailələrin uşaqları üçün sağlam mühit təmin etməsi və onların inkişafına dəstək olması çox vacibdir [5, s.197].

Ailədaxili münasibətlərin uşaqların təhsil həyatında rolu

Uşaqların təhsil həyatında ailə münasibətlərinin rolu çox böyükdür. Uşaqların ilk müəllimləri kimi ailələr onlara ilkin bacarıqları öyrədir və onları həyata hazırlayır. Eyni zamanda, uşaqların akademik nailiyyətlərinə böyük təsir göstərirlər. Yaxşı ev mühiti, müntəzəm dərs vərdişləri və ailə dəstəyi uşaqların məktəbdə uğur qazanmasına kömək edə bilər [3, s.112].

Ailələrin rolu təkcə akademik nailiyyətlərlə məhdudlaşmır. Onlar həmçinin uşaqların sosial və emosional inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Ailələr uşaqların özünə inamını inkişaf etdirməyə, dostları ilə sağlam münasibətlər qurmağa və stresin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Eyni zamanda, onlar uşaqlara məsuliyyət götürməyi, empatiya qurmağı və qərar qəbul etməyi öyrənməyə kömək edə bilər.

Ailələrin dəstəyi də uşaqların təlim prosesində motivasiyasına təsir göstərir. Ailələr uşaqların maraqlarını dəstəkləməklə onları təlim prosesində daha həvəsləndirə bilərlər. Eyni zamanda, onlar düzgün istiqamət və istiqamət verməklə uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilərlər [4, s.143].

Ailələrin uşaqların təhsil həyatında fəal rol alması da uşaqların gələcək uğurlarına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar ailələrindən aldıkları dəstəkdən və sonradan öyrəndikləri bacarıqlardan istifadə edərək daha uğurlu fərdlər olurlar. Bu səbəbdən də ailələrin uşaqların təhsil həyatına təsiri çox önəmlidir və uşaqların uğur və xoşbəxtliklərinin təmin edilməsində onların fəal rol alması lazımdır.

Nəticə. Nəticədə uşaqların təhsil həyatında ailə münasibətlərinin rolu çox böyükdür. Ailələr uşaqların akademik, sosial və emosional inkişafına böyük təsir göstərir. Yaxşı ev mühiti, müntəzəm dərs vərdişləri və ailə dəstəyi uşaqların məktəbdə uğur qazanmasına kömək edə bilər.

Eyni zamanda, onlar düzgün istiqamət və istiqamət verməklə uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilərlər. Ailələrin uşaqların təlim prosesində motivasiyasını artırması, maraqlarını dəstəkləməsi də vacibdir. Bu səbəbdən də ailələrin uşaqların təhsil həyatına təsiri çox önəmlidir və uşaqların uğur və xoşbəxtliklərinin təmin edilməsində onların fəal rol alması lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bradley, R. H., & Corwyn, R. F. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual review of psychology*, 53(1), 379.
2. Eccles, J. S., & Harold, R. D. (1996). Family involvement in children's and adolescents' schooling. *Handbook of education psychology*, 3, 737.
3. Epstein, J. L. (2001). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*. Westview Press., 200.
4. Fan, X., & Chen, M. (2001). Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis. *Educational psychology review*, 13(1), 322.
5. Grolnick, W. S., & Slowiaczek, M. L. (1994). Parents' involvement in children's schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model. *Child development*, 65(1), 237.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQLARIN TƏHSİL HƏYATINDA ROLU

Sücayə Qarayeva

XÜLASƏ

Bu araşdırmada uşaqların təhsil həyatında uğur və xoşbəxtliklərinin ailə münasibətləri ilə necə əlaqəli olduğu araşdırılır. Ailələr uşaqların akademik, sosial və emosional inkişafına böyük təsir göstərir. Yaxşı ev mühiti, müntəzəm dərslər və ailə dəstəyi uşaqların məktəbdə uğur qazanmasına kömək edə bilər. Eyni zamanda, onlar düzgün istiqamət və istiqamət verməklə uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilərlər.

Ailələrin dəstəyi də uşaqların təhsil prosesində motivasiyasına təsir göstərir. Ailələr uşaqların maraqlarını dəstəkləməklə onları təhsil prosesində daha həvəsləndirə bilərlər. Eyni zamanda, ailələrin münasibət və davranışları uşaqların sosial və emosional inkişafına təsir göstərir. Ailə münasibətlərində qarşıdurmalar və mənfi davranışlar uşaqların stress səviyyələrini artırır və narahatlıq səviyyələrini artırır.

Ailələrin uşaqlarına təsiri onların gələcək həyatına da təsir edir. Ailələr öyrəndikləri bacarıqlar və təhsil həyatı boyu aldıkları dəstək ilə uşaqların gələcək uğurlarına töhfə verirlər. Ailələr uşaqlara düzgün karyera və karyera seçimində kömək edə bilər və onların istedadlarını inkişaf etdirməsinə dəstək ola bilərlər.

Məqalənin yekun hissəsində ailələrin uşaqların təhsil həyatına təsirinin əhəmiyyəti vurğulanır. Yaxşı ailə mühiti uşaqların xoşbəxt və sağlam böyüməsinə kömək etdiyi halda, mənfi mühit onların sağlamlığına, özünə inamına və gələcəyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən ailələrin uşaqları üçün sağlam mühit təmin etməsi və onların inkişafına dəstək olması çox vacibdir.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ ДЕТЕЙ

Суджая Гараева

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании рассматривается, как успехи и счастье детей в их образовательной жизни связаны с семейными отношениями. Семья оказывает большое влияние на академическое, социальное и эмоциональное развитие детей. Хорошая домашняя обстановка, регулярные привычки в учебе и поддержка семьи могут помочь детям добиться успеха в школе. В то же время они могут помочь детям в выборе правильной карьеры и карьеры, дав им правильное руководство и направление.

Поддержка семьи также влияет на мотивацию детей в процессе обучения. Поддерживая интересы детей, семьи могут поощрять их в процессе обучения. В то же время отношение и поведение семьи влияют на социальное и эмоциональное развитие детей. Конфликты и негативное поведение в семейных отношениях могут повысить уровень стресса у детей и повысить уровень тревожности.

Влияние семьи на детей влияет и на их дальнейшую жизнь. Семьи вносят свой вклад в будущий успех детей посредством приобретенных ими навыков и поддержки, которую они получают на протяжении всего обучения. Семьи могут помочь де-

тям сделать правильный выбор карьеры и поддержать их в развитии их талантов.

В заключительной части статьи подчеркивается важность влияния семьи на воспитательную жизнь детей. В то время как хорошее семейное окружение помогает детям расти счастливыми и здоровыми, негативное окружение может негативно сказаться на их здоровье, уверенности в себе и будущем. По этой причине очень важно, чтобы семьи обеспечивали своим детям здоровую среду и поддерживали их развитие.

THE ROLE OF FAMILY RELATIONSHIPS IN CHILDREN'S EDUCATIONAL LIFE

Sujaya Garayeva

SUMMARY

This study examines how children's success and happiness in their educational lives is related to family relationships. Families greatly influence children's academic, social, and emotional development. A good home environment, regular study habits, and family support can help children succeed in school. At the same time, they can help children in choosing the right career and career by giving them the right guidance and direction.

Family support also influences children's motivation in the learning process. By supporting children's interests, families can encourage them in the learning process. At the same time, families' attitudes and behaviors affect children's social and emotional development. Conflicts and negative behaviors in family relationships can increase children's stress levels and increase anxiety levels.

The influence of families on their children also affects their future life. Families contribute to children's future success through the skills they learn and the support they receive throughout their education. Families can help children make the right career and career choices and support them in developing their talents.

The final part of the article emphasizes the importance of the influence of families on the educational life of children. While a good family environment helps children grow up happy and healthy, a negative environment can have a negative impact on their health, self-confidence and future. For this reason, it is very important for families to provide a healthy environment for their children and support their development.

DÜNYADA ALI TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Hacıyeva Brilyant Yusif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Brilyant.haciyeva99@gmail.com

Açar sözlər: Ali təhsil, qiymətləndirmə, təhsilin keyfiyyəti, monitori

Ключевые слова: Высшее образование, оценка, качество образования, мониторинг.

Keywords: Higher education, assesment, quality of education, monitoring

Son onillikdə Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklər mövcud vəziyyətin yenidən qiymətləndirilməsinə və dövlətin inkişafı üçün yeni strategiyanın hazırlanmasına səbəb oldu. Əsas istiqamətlərdən biri də təhsil sisteminin hərtərəfli modernləşdirilməsi, təhsilin müasir keyfiyyətinə nail olunmasıdır [1, s.27]. Hazırda ölkədə elmi-texniki potensialın, sosial dinamikanın və davamlı iqtisadi artımın əsası kimi ali təhsilin keyfiyyətinə xüsusi tələblər qoyulur.

Müasir dövrün inkişaf etmiş ölkələrində elm və təhsil cəmiyyətin iqtisadi inkişafında əsas rol oynayır, millətin rifahının əsası kimi çıxış edir. Ölkədə təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti onun beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Elm və təhsil sahəsinə qoyulan sərmayələr dövlətə dünyanın inlişaf etmiş və sosial cəhətdən uğurlu ölkələri sırasında yer almağa imkan verir. Qeyd etmək vacibdir ki, yüksək təhsil səviyyəsinə nail olmaq və saxlamaq üçün təhsil sahəsində işlərin vəziyyətinə mütəmadi olaraq ictimai monitorinq aparmaq, onun keyfiyyətinə daimi dövlət nəzarəti həyata keçirmək lazımdır.

Dövlətin inkişafı üçün hədəf istiqamətlərdən biri ali təhsildə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. “Təhsilin keyfiyyəti” dedikdə, təhsil səviyyəsinin saxlanmasına nəzarəti (təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin cəmiyyətin ehtiyaclarına, standartlarına və tələbənin əxsi məqsədlərinə uyğunluğu) və təhsil xüsusiyyətlərinin təsnifat toplusuna daxil olan sistem başa düşülür [3, s.46].

Dünyanın əksər dövlətlərində ali təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin dövlət strateji vəzifəsi olması səbəbindən ali təhsildə keyfiyyətin təminatı problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün dünya sistemlərini nəzərə alsaq, xarici və daxili yanaşmaları ayırd edə bilərik.

Xarici yanaşma ali təhsilin keyfiyyətinin kənar qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Ali təhsilin inkişafına dövlət idarəçiliyi və ali təhsilin tənzimlənməsinin güclü təsir etdiyi ölkələrdə istifadə olunur. Bunlara ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün öz qaydalarını və meyarlarını müəyyən edən və təhsil prosesinin kənar qiymətləndirilməsi sistemini təmin edən dövlət qurumu daxildir. Ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə Avropa sistemində xarici yanaşma geniş yayılmış və “kontinental” adı altında istifadə olunur. Bu yanaşmanın köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının gələcək uğurlu inkişafı üçün ali təhsil müəssisəsini bitirən məzunların faizi müəyyən edilir.

Digər - daxili yanaşmanın nəzərdən keçirilməsinə keçdikdə, onun əsas xüsusiyyətini vurğulamaq lazımdır: ali təhsilin qiymətləndirilməsi üzrə dövlət strukturları qiymətləndirmə sistemində mühüm rol oynamır. Burada ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş özünüqiymətləndirmə ön plana çıxır. Bu zaman özünüqiymətləndirmə təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır, ona uyğun olaraq prioritet inkişaf sahələri və akkreditasiya göstəriciləri qurulur. Qeyd etmək lazımdır ki, ali təhsilin keyfiyyətinin daxili özünüqiymətləndirməsinin üstünlük təşkil etməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarının universitetlərində təhsil prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi

üzrə Amerika modelini qəbul etmiş ölkələr (Filippin, Tayvan və s.) üçün xarakterikdir [4, s.56].

Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə Amerika və Avropa modelləri rəqabət apardığından onların əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, ABŞ və Avropa ölkələrində ali təhsil sisteminə yanaşma variantlarını nəzərdən keçirmək mümkündür.

Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə Amerika modelinin uzun müddət ərzində formalaşmış meyarları ölkənin iqtisadi və elmi potensialının xüsusiyyətlərini nəzərə alır və Avropa ölkələrində tətbiq olunan meyarlardan fərqlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ-da universitet-dövlət münasibətləri sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. “Universitet-dövlət” sistemində universitet münasibətlərinin üç modeli mövcuddur:

- 1) dövlət tərəfindən dəstəklənən universitet;
- 2) dövlət tərəfindən idarə olunan universitet;
- 3) qərar qəbul etməkdə dövlətdən azad olan universitet [5, s.62].

Ali təhsil sistemindəki transformasiya prosesləri xarici təcrübəyə, xüsusən də ali təhsilin ənənəvi olaraq kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsində olduğu ABŞ-a marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu gün ABŞ ən yaxşı universitetlərin sayına görə şəksiz liderdir və ali təhsilin təşkili və keyfiyyətinin monitorinqində mühüm nailiyyətlərə malikdir. Bütün Amerika universitetləri - özəl və dövlət, tədqiqat və qeyri-tədqiqat, doktorantura və magistratura iki səviyyəli təhsil təmin edir.

Bütün ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ABŞ-da 100 ildən artıqdır ki, həyata keçirilən və universitet təhsilinin səmərəliliyinin artırılmasının mühüm şərtlərindən biri olan təhsilin keyfiyyətinin sistemli monitorinqini nəzərdə tutur. Vurgulayaq ki, “monitorinq” termininin özünün təfsiri alimlərin elmi əsərlərində tamamilə fərqlidir. Çox vaxt monitorinq müxtəlif elmlərdə reallığı öyrənmək üçün bir vasitə və müxtəlif fəaliyyət növlərinin idarə edilməsini təmin etmək üçün vasitə kimi başa düşülür.

Tərcümədə - nəzarət, müşahidə mənasını verən “monitorinq” termininin özü XX əsrin sonunda yaranıb və ətraf mühitin elementlərinin məkan və zamanda məqsədyönlü müşahidələrinə istinad etmək üçün istifadə edilib. Monitorinq hər hansı bir prosesin istənilən nəticəyə və ya ilkin proqnozlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün onun daimi monitorinqidir.

Təhsildə monitorinq konsepsiyasının istifadəsinə gəlincə, onun şərhilə bağlı da alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Bu termin çox vaxt təhsil sisteminin və onun ayrı-ayrı elementlərinin və ya təhsil prosesinin subyektlərinin fəaliyyətinin müxtəlif parametrlərinin çoxtərəfli tədqiqi (müəyyən bir ixtisas üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, maddi-texniki təminat, maliyyələşdirmə keyfiyyətinin monitorinqi), bəzən isə təhsil sisteminin fəaliyyətinin monitorinqi kimi başa düşülür. Elmi ədəbiyyatda “monitorinq” termini ilə yanaşı, “pedaqoji monitorinq” termini də mövcuddur ki, bu da alimlərin fikrincə, təhsil prosesinin və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinin və inkişafının məqsədyönlü, xüsusi təşkil edilmiş, davamlı monitorinqi deməkdir [1, s.78]. Bəzi alimlər pedaqoji monitorinqi tədris prosesində müəllimlərin idarəetmə fəaliyyətinə, tələbələrin təlim səviyyəsinə və müəllimlərin özünü təşkilinə nəzarət edən monitorinq və diaqnostika tədbirləri sistemi hesab edirlər [1, s.80].

Ayrı-ayrı Avropa ölkələrinin müasir dünyada nüfuzlu olan Amerika təhsil sistemini üstələmək istəyi hər bir ölkədə ali təhsil sisteminin inkişafının xüsusiyyətlərini və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Avropa təhsil sisteminin yaradılmasına təkan verdi. Ali təhsil sahəsində əməkdaşlığın başlanğıcı 1998-ci ildə qəbul edilmiş Sorbon Bəyannaməsi hesab olunur ki, onun şərti dövlətin fərdi mədəni və milli xüsusiyyətlərini qorumaqla universitetlər arasında qeyri-məhdud hərəkət və sıx əməkdaşlıq imkanlarını təmin etmək idi. Ali təhsil sisteminin əməkdaşlığı və inkişafı istiqamətində növbəti addım “ali təhsilin

keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün universitet və milli sistemlərin formalaşdırılmasını, asan başa düşülən ali təhsil dərəcələri sisteminin tətbiqini” nəzərdə tutan Boloniya Bəyannaməsinin imzalanması oldu [5, s.19].

Avropa əməkdaşlığının nəticələrindən biri də akkreditasiya agentliklərinin şəbəkələrinin və assosiasiyalarının formalaşdırılmasıdır. Dünya ölkələrində ən əhəmiyyətli Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Assosiasiyasıdır (ENQA). Bu assosiasiyanın vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir: imtahan keçirmək, transmilli Avropa ali təhsili sahəsində keyfiyyət təminatı prosedurlarını hazırlamaq. Ali Təhsildə Nordic Keyfiyyət Təminatı Şəbəkəsi (NOQA), Avrasiya Təhsil Keyfiyyətinin Təminatı Şəbəkəsi (EAQAN) və digər oxşar vəzifələri olan bir sıra digər agentliklər də var [5, s.21].

İndi isə Avropa ölkələrində ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Beləliklə, Danimarkada təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi beş mərhələdən ibarətdir:

- 1) qiymətləndirmə proqramlarının planlaşdırılması;
- 2) proseslərin təkmilləşdirilməsi üsullarının yaradılması;
- 3) tələbələrə nəzarət;
- 4) təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi komitəsinin işinin nəticələrinə baxılması;
- 5) görülmüş işlər haqqında hesabat [5, s.23].

İsveçdə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sistemi üç komponentə bölünür:

- 1) təlim proqramlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 2) akkreditasiya;
- 3) onun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş və reyting məqsədlərini güdməyən keyfiyyət auditləri [5, s.23].

Böyük Britaniyada təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemində çoxlu müxtəlif meyarlardan istifadə olunur, lakin əsas meyarları ayırd etmək olar:

- Avropa və beynəlxalq elmi tədbirlərdə iştirak;
- beynəlxalq təhsil proqramlarının hazırlanması və uyğunlaşdırılması;
- akkreditasiya [5, s.25].

Finlandiyada təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün daxili qiymətləndirmə və ya özünüqiymətləndirmə metodlarından istifadə edilir, eləcə də kənar müşahidəçilərin olmasına icazə verilir. Beləliklə, təhsilin keyfiyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi Finlandiya Ali Təhsilin Qiymətləndirilməsi Şurası tərəfindən nəzarət edilən iki komponentdən ibarətdir.

Almaniyada təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün çoxsəviyyəli sistem üstünlük təşkil edir. Bir çox akkreditasiya təşkilatı var ki, onların hər birinin təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün öz tələbləri var. Bu yanaşma təhsil müəssisələrinə yalnız müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olaraq ixtisasları saxlamağa deyil, həm də təhsil müəssisəsinin inkişafının bütün sahələrində fəal işləməyə imkan verir. Almaniyada nəzarət edən təşkilatlar bunlardır: Bakalavr və magistr hazırlığı üzrə Akkreditasiya Şurası, İnformatika, Mühəndislik üzrə Təhsil Proqramlarının Akkreditasiyası Agentliyi (ASIIN) və s. [5, s.31].

Beləliklə, ayrı-ayrı Avropa ölkələrində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin meyarlarını və xüsusiyyətlərini müqayisə edib ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) Avropada ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mövcud sistemlər təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinə yönəlib. Eyni zamanda, ölkələrin hər biri təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin təşkilində öz yanaşmasına riayət edir;

2) bu məsələ üzrə Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığın ilkin şərtləri ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi üçün ümumi meyarların formalaşdırılmasına

yönelmişdir. Lakin müxtəlif regionlarda təhsil sisteminin formalaşmış ənənələrinə görə yanaşmalardakı fərqlilik bu vəzifəni həyata keçirməyə imkan vermir;

3) “Amerika” və “Avropa” modelləri oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Beləliklə, bəzi Avropa dövlətlərində özünə hörmətə və ya Amerika modelinə daha çox xas olan “daxili” yanaşmaya yüksək dəyər verilir;

4) ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminə yanaşmalarda mövcud fərqlərə baxmayaraq, təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirən strukturların əsas məqsədlərini ayrıca qeyd etmək mümkündür. Bu, ali təhsildə keyfiyyətin yüksək səviyyəsinə dəstək, tədris və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində ali təhsil müəssisələrinə yardım, təhsilin keyfiyyəti məsələləri üzrə vahid informasiya məkanının yaradılmasıdır.

Ali təhsilin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin və monitorinqinin “Amerika” və “Avropa” modelləri mövcud yanaşma fərqlərinə baxmayaraq, ümumi məqsədlərə nail olmaq, yəni ali təhsildə keyfiyyətin yüksək səviyyəsini saxlamaq, təhsil sahəsində ali təhsil müəssisələrinə yardım etmək məqsədi daşıyır. Tədrisin və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsilin keyfiyyətinə dair vahid informasiya məkanının yaradılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə üzrə işin sistemi. Bakı, 2006, 150 səh.
2. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, Çarşıoğlu, 2003, 416 səh.
3. Белоцерковский А.В. О «качестве» и «количестве» образования // Высшее образование в России, № 4, 2011, стр.38-47.
4. Каверина Э.Ю. Тенденции развития высшего образования США: дисс ... канд. пед. наук: 08.00.14. М., 2007, 246 стр.
5. Simpson R.D. Inside College: Undergraduate Education for the Future. N.Y: Insight Books, 2013, 167 p.

DÜNYADA ALI TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Hacıyeva Brilyant

XÜLASƏ

Mövcud qiymətləndirmə modellərinin xarakterik xüsusiyyətlərini və təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən təşkilati tədbirlərin görülməsi imkanlarını müəyyən etməyə yönəlmiş xarici ölkələrdə ali təhsildə tədris prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemlərinin müqayisəli təhlilini apardıq. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm stimül Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasının artan prosesləri, müqayisəli meyarların və qiymətləndirmə metodologiyalarının inkişafı üçün ilkin şərtlərin yaranmasıdır.

Ölkəmizdə ali təhsil sistemi ali təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin fərdi xüsusiyyətlərini və təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsində qabaqcıl xarici təcrübəni özündə birləşdirir. Eyni zamanda, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təhsilin inkişafı üçün innovativ istiqamətlərdən istifadə etməklə kompleks sistemləşdirilmiş islahatların aparılması zəruridir. Azərbaycanda ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi sistemi beynəlxalq standartlara cavab verən qiymətləndirmə və monitorinq meyarlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В МИРЕ

Гаджиева Бриллиант

АННОТАЦИЯ

Нами был проведен сравнительный анализ систем оценки качества образовательного процесса в высшей школе зарубежных стран, направленный на определение особенностей существующих моделей оценки и возможностей принятия тех или иных организационных мер по повышению качества образования. Важным стимулом совершенствования системы оценки качества образования являются нарастающие процессы интеграции в европейское образовательное пространство, создание предпосылок для разработки сравнительных критериев и методологий оценки.

Система высшего образования в нашей стране сочетает в себе индивидуальные особенности контроля качества высшего образования и передовой зарубежный опыт обеспечения качества образования. При этом для повышения качества образования необходимо проводить комплексные системные реформы с использованием инновационных направлений развития образования. Система оценки и мониторинга качества высшего образования в Азербайджане должна быть адаптирована к критериям оценки и мониторинга, отвечающим международным стандартам.

MONITORING AND EVALUATION IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN THE WORLD

Hajiyeva Brilliant

SUMMARY

We conducted a comparative analysis of the quality assessment systems of the educational process in higher education in foreign countries aimed at determining the characteristics of the existing assessment models and the possibilities of taking certain organizational measures to improve the quality of education. An important stimulus for the improvement of the education quality assessment system is the increasing processes of integration into the European educational space, the creation of preconditions for the development of comparative criteria and assessment methodologies.

The higher education system in our country combines individual features of higher education quality control and advanced foreign experience in ensuring the quality of education. At the same time, in order to improve the quality of education, it is necessary to carry out complex systematic reforms using innovative directions for the development of education. The quality assessment and monitoring system of higher education in Azerbaijan should be adapted to the assessment and monitoring criteria that meet international standards.

TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN MAHIYYƏTİ

Həsənli Nərmin Rakif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
narminhassany@gmail.com

Açar sözlər: monitoring, qiymətləndirmə, eksperiment, monitoring sistemi, proses dinamikası.

Ключевые слова: мониторинг, оценка, эксперимент, система мониторинга, динамика процесса.

Key words: monitoring, assessment, experiment, monitoring system, process dynamics.

Monitoring anlayışının dəqiq müəyyənləşdirilməsinin mürəkkəbliyi onun həm elm – təhsil sahəsində, həm də praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tətbiq olunması ilə bağlıdır. Ona həm elm, təhsil sahələrində reallığın təhlili üsulu kimi, həm də müxtəlif fəaliyyət sahələrinin idarə edilməsinin vaxtında və keyfiyyətli informasiya təminatı vasitəsi kimi baxmaq olar.

Monitoring – müəyyən prosesin dinamikasını öyrənmək, real və ilkin vəziyyətin uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə daimi müşahidə aparma və ya insan fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitdəki dəyişikliklərin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemidir [4, s.35].

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq təhsil sahəsində aparılan eksperimentlərin, tətbiq olunan yeniliklərin səmərəliliyini, effektivliyini artırmaq, nəticələrin izlənməsi, proqnozlaşdırılması və korreksiya işlərinin vaxtında həyata keçirilməsi məqsədi ilə monitoring təhsil sistemində də geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. Hazırda nəinki bizim ölkədə, hətta dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də təhsildə monitoring sistemi kifayət qədər mükəmməl qurulmayıb və əksər hallarda bu lokal xarakter daşıyır. Ümumilikdə, monitoringi müəyyən bir prosesin gedişinin gözlənilən nəticələrə uyğun olmasını aşkar etmək üçün (və ya insan fəaliyyəti ilə bağlı proseslərin) prosesin müntəzəm izlənməsi, müşahidəsi, qiymətləndirilməsi, vəziyyətin proqnozlaşdırılması və vaxtında korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi kimi izah etmək olar.

Təhsildə monitoring – təhsil sistemi və ya onun ayrı - ayrı komponentlərinin idarəetmənin informasiya təminatı baxımından vəziyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə və onların inkişafının proqnozlaşdırılmasına yönələn məlumatların toplanması və işlənməsi prosesinin izlənməsinin diaqnostikası və korreksiyası sistemidir [1, s.15].

Monitoringin mahiyyətinin şərhindəki fərqlər onun tətbiq olunduğu bütün sahələrdə monitoring problemlərinin spesifikliyini və işlənmə səviyyəsini əks etdirir. Müxtəlif monitoring sistemlərinin mövcudluğu onların ümumi xüsusiyyətlərinin, müəyyən qaydada növlərinin, təsnifatının, həyata keçirilməsinin ümumi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarır.

Hər hansı bir monitoringin keçirilməsi prosesində müəyyən ölçmələr aparılır, informasiyalar əldə edilir, alınan informasiyalar yenidən işlənir, strukturlaşdırılır və qorunur. Ölçmə aparılan monitoring növlərində, həmçinin təhsil sisteminin monitoringində ən böyük problem yüksək keyfiyyətin təmin olunması, qiymətləndirmənin və indikatorların (meyarların) işlənməsi, ölçmə prosesi, nəticələrin statistik işlənməsi və onların tədqiq olunan prosesə uyğun olmasıdır [4, s.38].

Bundan əlavə, konkret olaraq istifadə edənə yönünmə müvafiq olaraq monitoring sistemini qruplara ayırmaq olar. Hər bir qrup çərçivəsində monitoring prosesində alman in-

formasiyaların təqdim edilməsi və geniş yayılması problemləri, həmçinin onun təşkili və həyata keçirilməsi qaydaları həll olunur.

Müqayisə üçün bəzi ölkələrdə şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin inkişafı üzrə istifadə olunan monitoring sistemlərinin mahiyyətini araşdıraq. Keçən əsrin 80-ci illərində, ilk dəfə Hollandiyanın təhsil sahəsində şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə Milli İnstitutu (SİTO) “Şagirdlərin biliyinin inkişafının monitoring sistemi” anlayışını təhsil sisteminə daxil etmişdir. Öz mahiyyətinə görə, şagirdlərin biliyinin inkişafının monitoring sistemi hər bir şagirdin təhsil prosesində inkişafının və müəllimlərin bu prosesə təsir etmə səviyyəsini qeydə almaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Hollandiyanın təhsil sahəsində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə Milli İnstitutunun əməkdaşlarının yaratdıqları monitoring sistemini bu cür xarakterizə etmək olar. Ümumiyyətlə, şagirdlərin biliklərinin inkişafı üzrə monitoring sistemləri onların həm tək-tək, həm də qruplarla bilik həcminin uzunmüddətli qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün qiymətləndirmə alətinin seçimi kimi müəyyən oluna bilər. Uzunmüddətli qiymətləndirmə ildə bir neçə dəfə biliklərin inkişaf dinamikasını qeyd etmək deməkdir. “Şagirdlərin biliklərinin monitoring sistemləri” anlayışını həm məktəb tərəfindən müəyyən irəliləyişi və məqsədlər arasında fərqləri göstərən, həm də inkişafın dinamikasını qeydə almaq üçün konkret vasitə kimi müəyyən etmək olar.

Təhsil sistemində monitoringin səmərəli həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsi zəruridir [1, s.21]:

1. *Alınan informasiyanın obyektivliyi.* Bu prinsip prosesin təhsil müəssisələri və rayonların təhsili idarəetmə orqanları arasında gedən informasiya mübadiləsi zamanı alınan obyektiv dəlillərə istinad etməyi nəzərdə tutur. Obyektiv nəticələr yalnız tədqiq olunan proses maksimal dərəcədə formal olduqda və asanlıqla yoxlanıldıqda alınabilir. Eyni zamanda, təhsil müəssisələrinə təqdim olunan informasiya həmin müəssisənin rəhbərinin fəaliyyəti üçün konkret və səmərəli olmalıdır.

2. *Təhsil sisteminin öyrənilməsi və amillərin müqayisəsi.* Bu onunla şərtlənir ki, təhsil sisteminin nəticələrinin izlənməsi yalnız onun vəziyyətini müəyyən etmir, o həmçinin sistemdə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsini də nəzərdə tutur. Müqayisə üçün imkan yalnız bir neçə təhsil müəssisəsinin eyni göstəricilər əsasında öyrənilməsi zamanı yaranır.

3. *Sistemi dəyişməyə yönəlmiş xarici şəraitin nəzərə alınması və sistemin yeni şəraitə uyğunlaşmasının öyrənilməsi.* Bu prinsipin həyata keçirilməsi təhsil müəssisəsinin işinə müxtəlif xarici amillərin təsirinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu cür qiymətləndirmə yalnız aparılmış xüsusi tədqiqatlar əsasında həyata keçə bilər.

4. *Sistemin gələcək inkişafını təmin etmək üçün qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda mümkün dəyişikliklərin aparılmasına imkan verən nəticələrin alınmasını nəzərdə tutan proqnozlaşdırmalar.* Bu prinsip, nəticələrin qazanılması zamanı müəyyən edilən meyllərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

5. *Həyata keçirilən işlərin müəyyən olunmuş məqsədindən irəli gələn kifayət qədər zəruri informasiyanın alınmasını nəzərdə tutur.*

Şagird və ya tələbənin hər hansı fənnə aid müəyyən mövzu, bölmə və ya tam kurs üzrə nailiyyət səviyyəsi, yəni bilik və bacarıqlarının səviyyəsi onun göstərdiyi təlim nəticələrinin uyğun qiymətləndirmə standartları ilə müqayisə olunması vasitəsilə təyin edilir. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, qiymətləndirmə ölçülən parametrlərin qiymətinin, obyektin və ya sistemin halının qəbul olunmuş standarta nəzərən müəyyən edilməsidir.

Bu üsulla müəyyənləşdirilən qiymətləndirmə cari vəziyyətin qiymətləndirilməsidir. Yoxlama suallarına şagirdin verdiyi cavablara bəzən onun bilik və bacarığından əlavə, sağlamlıq vəziyyəti, keçirdiyi hisslər və s. kimi kənar amillər də təsir edə bilər. Digər tərəfdən, cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi statik xarakterə malikdir və nəticələr qiymətləndirmənin aparıldığı zamandakı vəziyyətin təzahürü kimi çıxış edir. Zaman-zaman obyektin və ya sis-

temin halını xarakterizə edən parametrlər də dəyişir. Mütəmadi olaraq sistematik şəkildə belə qiymətləndirmələr aparıldığı zaman müəyyən dövr müddətində parametrlərin qiyməti və vəziyyətin dəyişmə dinamikası müəyyənləşdirilə bilər. Bu proses, monitorinqdir [6, s.14].

Təhsildə tətbiq edilən monitorinq və qiymətləndirmə arasındakı ən əhəmiyyətli fərq, monitorinqin nəticələrindən proses davam edən müddətdə prosesin səmərəliliyində, müəyyən düzəlişlərin edilməsində istifadə mümkünlüyü ilə şərtlənir. Monitorinq fəaliyyətinin cari vəziyyətini müəyyən etdiyi zaman qiymətləndirmə fəaliyyətinin təsirini ortaya çıxarır. Bu səbəblə, monitorinq məqsədilə onun nəticələrindən yalnız sonrakı dərəcə illərində və ya sonrakı qiymətləndirmə proqramının icrası zamanı istifadə etmək lazım gəlir.

Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi 3 istiqamətdə aparılır [3, s.11]:

- məktəbdaxili;
- milli;
- beynəlxalq.

Əslində, bunlar yeni qiymətləndirmə sistemini özündə ehtiva edən və müstəqil işləyən alt-sistemlərdir ki, bunlardan məktəbdaxili qiymətləndirmə ən əhatəli və əhəmiyyətlisidir [7, s.11].

Milli qiymətləndirmə təhsil proqramlarının – mövcud kurikulumların real tələbata müvafiqliyini tədqiq etməyə, onların keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə, beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələri isə ölkədəki təhsil keyfiyyətini digər ölkələrin təhsil keyfiyyəti ilə müqayisə etməyə şərait yaradır. Yazdıqlarımıza əsasən belə qənaətə gəlirik ki, milli və beynəlxalq qiymətləndirmələrin nəticələri ölkənin təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması üçün əsas məlumat bazası rolunu oynayır [7, s.26].

Elmi – praktik fəaliyyətin başqa sahələrində həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə monitorinqin mənimsənilməsi prosesinə yenidən başlanmış, fəaliyyətin bəzi sahələrində isə monitorinqin mənimsənilməsi yekun mərhələdədir. İşlərin bu qayda ilə getməsi bizə imkan verir ki, müxtəlif elmi və praktik sahələrdə monitorinqin mənimsənilmə nəzəriyyəsini və təcrübəsini, ölkəmizin təhsil sistemində müasir vəziyyəti tədqiq edərək, qarşıya qoyduğumuz məqsədləri həyata keçirmək üçün ondan istifadənin səmərəliliyini artırmaq yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov İ.A. Təhsilin keyfiyyət təminatında monitorinq və qiymətləndirmənin rolu. // Azərbaycan məktəbi, Bakı. 2005, № 5, s. 15-21.
2. Cavadov İ.A. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin və fəaliyyətinin pedaqoji monitorinqi. //Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, Bakı. 2005, № 1, s. 14-16.
3. Əsgərov Ş.Q. Biliyin qiymətləndirilməsi. // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, Bakı. 2002, №4, s. 3-11.
4. Qardaşov T.B., Cavadov İ. A. Təhsildə monitorinq sistemi və onun növləri. // TPI-nin Elmi əsərləri, Bakı. 2004, №1, s. 35-38.
5. Ramiz Məmmədşad. “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi”. Bakı: “Müəllim”, 2010. – 170 s.
6. S.Quliyeva. “Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri”. Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. №2, səh 14-19, 2008.
7. T.Hacıyeva “Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları”. “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, 2009, №2(6), səh 11-26.

TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN MAHİYYƏTİ

Hasanli Narmin

XÜLASƏ

Ali təhsil müəssisələrində təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində monitoring və qiymətləndirmənin rolunu xarakterizə edən bu məqalədə monitoring və qiymətləndirmə anlayışlarına aydınlıq gətirilmiş, təhsil sahəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq idarəetmə və informasiya təminatının müasir tendensiyaları baxımından təhsildə monitoringin bir neçə təsnifatı müəyyənləşdirilmişdir.

Bundan əlavə, konkret olaraq istifadə edəninin yönümünə müvafiq olaraq monitoring sisteminin qruplara ayrılması göstərilmişdir. Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsinin məktəbdaxili, milli, beynəlxalq olmaqla üç istiqamətdə aparıldığı öz əksini tapmışdır.

Məqalə təhsil müəssisələrinin, təhsil idarəetmə qurumlarının fəaliyyətinin pedaqoji monitoringin keçirilməsini, qiymətləndirmənin məzmununun yeniləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini əsas problem kimi qarşıya qoyur.

ЗНАЧЕНИЕ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Гасанли Нармин

АННОТАЦИЯ

В данной статье, характеризующей роль мониторинга и оценки в повышении качества образования в высших учебных заведениях, уточнены понятия мониторинга и оценки, с учетом особенностей сферы образования определено несколько классификаций мониторинга в образовании с точки зрения современных тенденций управления и информационного обеспечения.

Кроме того, показано, что система мониторинга разделена на группы по ориентации пользователя. Отражено, что оценка достижений учащихся осуществляется по трем направлениям: внутришкольному, национальному и международному.

В статье в качестве основной проблемы представлен педагогический мониторинг деятельности образовательных учреждений, учреждений управления образованием, обновление и совершенствование содержания оценивания.

THE IMPORTANCE OF MONITORING AND ASSESSMENT IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Hasanli Narmin

SUMMARY

In this article, characterizing the role of monitoring and assessment in improving the quality of education in higher education institutions, the concepts of monitoring and assessment have been clarified, taking into account the characteristics of the field of education, several classifications of monitoring in education have been defined in terms of modern trends in management and information provision.

In addition, it is shown that the monitoring system is divided into groups according to the orientation of the user. It has been reflected that the assessment of student achievement is carried out in three directions: intra-school, national and international.

The article presents pedagogical monitoring of the activities of educational institutions, educational management institutions, renewal and improvement of the assessment content as the main problem.

AİLƏDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR

Möylayeva Təhminə Nuşirəvan qızı
BDU-nun II kurs magistrant
tehmimemoylayeva99@gmail.com

Açar sözlər: Ailə, tərbiyə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, ailədaxili ünsiyyət

Ключевые слова: Family, upbringing, interpersonal relations, intra-family communication

Keywords: Семья, воспитание, межличностные отношения, внутрисемейное общение

Ailə cəmiyyətin bir parçasıdır. Ailənin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, müəyyən sayda olan insanlar uzun zaman ərzində, həyatlarının əksər hissəsini birlikdə keçirirlər. Ailə sadəcə eyni evdə yaşamaq, qan bağları ilə qohum olmaq deyil, ailənin mahiyyəti daha dərinlidir. Ailə təkcə sevgi hissləri üzərində qurulmur, burada əsas məsələ digərinə inanmaq, ehtiram göstərmək, qarşılıqlı hörmət etmək və onun ləyaqətini qorumaqdır. Böyüklərə, yaşlı insanlara, baba-nənəyə hörmət, onlara qayğı, qadına, anaya ehtiram, uşaqlara, körpələrə nəvaziş ailə dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Ailədə qarşılıqlı anlaşma, sədaqət olmalı, ailə üzvləri arasında münasibətlər düzgün qurulmalı, ailədə inamsızlıq, yalan olmamalı, onlar bir-birlərinə etibar etməlidirlər.

Ailənin hər bir üzvü digərini başa düşməli, qəbul etdikləri qərarlardan asılı olmayaraq bir-birlərini dəstəkləməli, yanında olmalı, digəri qarşısındakı məsuliyyətini dərk etməlidir. Təbii ki, əgər ailə üzvləri digər şəxsin atdığı addımın və ya verdiyi qərarın yanlış olduğunu düşünürsə, bu zaman onu bu yoldan daşındırmaq üçün əlindən gələni etməlidirlər. Ailədə qarşılıqlı hörmət olmalıdır. Bir-birlərinə yardım etməli, çətin işlərin öhdəsindən birlikdə gəlməyi bacarmalıdırlar. Əgər ailədən kimsə yanlış addım atarsa, digər üzvlər ona üz çevirməməlidirlər. Xoşbəxt ailə odur ki, orada biri digərini başa düşsün, bütün fərdlər arasında xoş münasibət hökm sürsün. Ailəni digər sosial qruplardan fərqləndirən əsas cəhət buradakı insanların birliyi, bərabərliyi və bütövlüydür.

Ailə dünyaya göz açan hər bir uşağın şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına inkişaf etdiyi ilk sosial mühitdir. Uşağın ailəsi ilə olan qarşılıqlı münasibəti onun gələcək həyatında olduqca əhəmiyyətli rol malikdir. Ailədaxili münasibətlər nə qədər sağlam qurularsa, uşaqlar gələcəkdə bir o qədər özünəinamı olurlar. Ailədaxilində münaqişələr və bu kimi xoşagəlməz hallarla qarşılaşan uşaqlarda müxtəlif davranış pozuntularına və eyni zamanda psixi durumlarında problemlərə rast gəlinir. Valideynlərin öz uşaqlarına qarşı olan davranışı da onların emosional vəziyyətinə təsirsiz ötürmür.

İnsanın bütün mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri ilk növbədə ailədə yaranır. Uşaq dünyaya ailədə göz açır və uşağın gələcəkdə şəxsiyyət kimi yetişməsində, onun tərbiyəsində ailə mühiti çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Valideyn uşaqların tərbiyə edilməsində, onların boya-başa çatdırılmasında öhdəliyə malikdir. Bəzi alimlərin fikrincə, ailənin uşaqların tərbiyəsində təsiri, məktəbin və ətraf mühitin təsirindən daha çoxdur. Çünki, uşaqlar günlərinin əksər hissəsini ailə üzvlərinin yanında keçirir. Uşaqlar ailədə özünü güvəndə hiss edir. O, valideynlərini öz qoruyucusu kimi görürlər.

Bütün ailələrdə əsas diqqət uşağın tərbiyə prosesinə yönəlir. Ailə tərbiyəsində əsas məqsəd hərtərəfli inkişaf edən, yüksək mənəvi, əxlaqi və şəxsi keyfiyyətlərə, xarakterə malik şəxsiyyət yetişdirməkdir. Uşaq dünyaya gələrkən şəxsiyyət kimi doğulmur, o, ətraf mühitin və ailənin təsiri ilə formalaşır. Ailə uşağın ilk tərbiyə yeridir. Ailə tərbiyəsi həm uşaqlara, həm də valideynlərə zövq verən bir proses olmalıdır. Valideynlərin əsas vəzifəsi uşağın sağlamlığını qorumaqdır.

Ailədə tərbiyə ilk növbədə uşağa sevgi göstərməkdən başlayır. Bəzi valideynlər uşağa sevgini sadəcə onu maddi tərəfdən təmin etməkdə, ona müxtəlif əşyalar, oyuncaq, paltar,

şirniyyət və s. almaqda görür. Bu düzgün yanaşma tərzi deyil. Bu formada sevgi göstərdikdə, uşaq sadəcə tənbelləşir, istədiyi hər şeyi əldə edə biləcəyini düşünür. Valideynin bunları əldə etmək üçün maddi vəziyyəti kifayət etmədikdə isə, uşaq artıq ailəsinin onu sevmədiyini düşünür. Nəticədə uşaqda qarşılıqsız sevgi hissləri azalır.

Ailədə uşaqların tərbiyə prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün təşkil olunmasının vacib rolu vardır. Ailədə münasibətlərin əsasını ailə üzvləri arasında olan münasibətlər təşkil edir. Ailənin əsas tərbiyə imkanı valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Ailədə ər-arvad, valideyn-övlad, bacı-qardaş arasında münasibətlər, nə qədər doğru təşkil olunarsa, burada tərbiyə işi bir o qədər uğurlu ola bilər. Uşaqlar ailədə valideynlərinin arasındakı münasibəti necə görürsə, gələcəkdə öz ailəsində də bu cür münasibət göstərir.

Valideynlər uşaqları ilə mütəmadi olaraq ünsiyyət qurduqda, onlara sağlam və düzgün həyat tərzinin vacibliyini başa saldıqda, ailə tərbiyəsi səmərəli nəticə verir. Müşahidə edilmişdir ki, kənd yerlərində ailə üzvləri uşaqlarla daha çox ünsiyyət qururlar, şəhər yerlərində isə ünsiyyət nisbətən azalır, buna səbəb isə əksər valideynlərin hər ikisinin işləməsidir. Valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti düzgün təşkil olunduqda, onlar öz fikirlərini, qarşılaşdığı problemləri valideynlərinə deməkdən çəkinmirlər. Həmçinin, dərstdən sonra uşaqlarla aparılan söhbətlər “Bu gün dərsin necə keçdi?”, “Hansı fənlərdən cavab verdin?”, “Sınıf yoldaşların, müəllimlərin necədir?” və s. bu kimi suallar, uşaq valideyn arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Valideynlərin öyüd-nəsihətləri və hərəkətlərinin əhatəsində uşaqların davranışı formalaşır. Uşaqlar ətrafında gördüklərini çox tez yaddaşlarına həkk edirlər. Uşaqlarda təqlid etmək qabiliyyəti yüksək olduğundan, onlar ailəsində, ətrafında gördüklərini təqlid edirlər. Buna görə də ailə öz dəyərlərini qorunmalıdır. Ailədə və ətraf mühitdə görülən dəyərlər yavaş-yavaş mənimsənilir və uşaqlar onlara uyğun hərəkət edirlər. “Uşaq ailənin güzgüsüdür” deyirlər, yəni ki, uşaq ailədə nə görürsə, onu da düzgün olaraq qəbul edir və cəmiyyətdə buna uyğun hərəkət edir.

Uşaqları elə tərbiyə etmək lazımdır ki, onların gələcəkdə yenidən tərbiyəyə ehtiyacı olmasın. Bunun üçün valideynlər mütəmadi şəkildə uşaq maraqlanmalı, onun təlim nəticələrinə, dostluq elədiyi insanlara, ətraf mühitinə, yoldaşları ilə ünsiyyətinə nəzarət etməlidir. Ümumiyyətlə, uşağa həddən artıq təzyiq göstərdikdə, hər bir şeyə qadağa qoyduqda, o, qoyulmuş qadağalara əməl etmir, bundan bezir, əməl etsə də, bu, sadəcə valideynə olan qorxudan irəli gəlir. Nəzarət etmədikdə, ona sərbəstlik verildikdə isə uşaq, artıq valideynlərin sözünü dinləmir, özbaşına hərəkət etməyə başlayır.

Valideynlər uşaqların tərbiyəsində orta həddi müəyyən etməlidir. Həddindən artıq sərtlik və etinasızlıq uşaqlara yanlış tərbiyə mühiti yaradır. Həmçinin uşağı qorxutmaq, səhvlərinə görə ağır cəzalandırmaq, onlara qarşı şiddət göstərmək, şəxsiyyətinə toxunan ifadələr işlətmək, tərbiyə prosesində yanlış yanaşmalardır. Əgər uşağın hansısa yanlış addımı varsa, bunu ona başa salmaq, onunla tərbiyəedici söhbətlər aparmaq daha doğru olardı. Eləcə də, valideynlər tərbiyə işini məktəblə, müəllimlərlə birlikdə aparsa, evdə valideyn, məktəbdə isə müəllimlə birgə həyata keçirilən fəaliyyət daha səmərəli nəticə verir.

Ailələr uşaqda özünə inam hissini tərbiyə etməlidir. Uşaqda özünə inam güclü olduqda, o, artıq cəmiyyətdə sərbəst şəkildə özünü ifadə edə bilər, fikirlərini deməkdə tərəddüd etmir. Belə uşaqlar daha cəsarətli, mərd, qorxmaz olurlar. İnəm həmçinin ailə üzvləri arasında olmalıdır. Ailə üzvləri bir-birinə sırrlarını deməkdən çəkinməməlidir. Ailə üzvləri uşağa zəhmətə sevgini də aşılamalıdır. Zəhmətin insan həyatında rolunu, önəmini uşaq kiçik yaşlarından dərk etməlidir. Bunu ən kiçik məişət işlərini, öz yerini yığışdırmağı, oyuncaqlarını toplamağı, yazı masasını səliqəyə salmağı, çantasını yığmağı və s. uşağa öyrətməklə, belə işləri özü etməsinə şərait yaratmaqla təmin etmək mümkündür.

Uşaqların bir-birləri ilə münasibətlərini düzgün təşkil etməkləri də ailə tərbiyəsinin uğurlu nəticəsinin mühüm şərtidir. Ailə tərbiyəsi elə təşkil edilməlidir ki, bacı-qardaş, 2 qardaş və ya 2 bacı arasında mehribanlıq, qayğıkeşlik hökm sürsün, onlar daima bir-birini dəstəkləsin, çətin anlarda biri digərinin yanında olsun, ona arxa-dayaq olsun. Xüsusilə də, oğlan uşaqları həmişə bacılarını qorumaq ruhunda tərbiyə edilməlidir. Həmçinin uşaqlara öz kiçik bacı və qardaşlarına baxmağı da tapşırmaqla, onlara ilk valideynlik vərdişlərini aşılamaq lazımdır.

Uşağın kişi və ya qadın kimi formalaşmasının əsası da ilk növbədə ailədə qoyulur. Oğlan uşaqlarını ailədə tərbiyə edərkən onlarda kişiyyə xas olan xüsusiyyətləri möhkəm iradi keyfiyyətləri, igidliyi, qorxmazlığı, zəhmətkeşliyi tərbiyə etmək zəruridir. Qız uşaqlarına isə qadına xas olan cəhətləri zəriflik, evdarlıq, mehribanlıq, təmkinlilik və s. aşılamaq lazımdır.

Uşaqların formalaşma prosesində ailənin rolu əvəzəlməzdir. Ailədə uşaq ailədaxili münasibətlərin bir parçasına çevrilir, buna müvafiq olaraq o, insan, kainat, mənəvi sərvətlərlə bağlı təsəvvürlərə malik olur, digər insanları anlamağı, özünü onların yerinə qoymağı, öz yanlışlarını görməyi, yaşca kiçiklərə nəvaziş göstərməyi, yaşlılara hörmət etməyi və s. öyrənir. Ailə üzvlərinin arasında olan münasibətlər böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Valideynlər uşaqlara onların yaşlarına uyğun olan tələblər qoymalı və bunun həll edilməsinə nəzarət etməlidir. Uşağı müxtəlif problemlərin həll edilməsində, müzakirələrdə iştiraka sövq edərək, ona müstəqil şəkildə öz düşüncəsini ifadə etməyə şərait yaratmalıdır. Valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər nə qədər düzgün şəkildə təşkil olursa, uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında səmərəli nəticələr əldə etmək olar.

Ümumiyyətlə, ailə bir-biri üçün yaşayan insanlardan ibarət olmalıdır. Onlar arasında xoş münasibətlər hökm sürməli, hər zaman bir-birini dəstəkləməlidirlər. Əgər ailədə bu cür münasibətlər hökm sürərsə, onlar uzunömürlü olar. İnsanlar ailə quraraq ömür yollarını birlikdə keçirmək üçün bir qərar qəbul edirlər. Amma bəzi hallarda onların arasında anlaşılmazlıqlar fikir müxtəlifliyi hökm sürür və problemlər yaranmağa başlayır. Bu zaman ailələrin üzərinə düşən əsas məsuliyyət yaranmış problemi necə aradan qaldırmaqdır. Əgər ailə üzvləri arasında sağlam münasibətlər mühiti hökm sürərsə ailədəki şəxslərin ünsiyyəti düzgün qurularsa onda problemi həll etmək asanlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımova L. N., Mahmudova R.M., Pedagogika . Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 546 s.
2. Hüseyinzadə R. , Allahverdiyeva L., Ailə pedaqogikası. Bakı , 2016. 339s.
3. Abbasov A.N. ,Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı: Mütərcim, 2016. 320s.
4. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə. Ə, Psixologiya. Bakı, 1995.
5. <https://psixologiyainstitutu.az/>
6. <https://www.meneviyyat.az/aile-daxili-unsiiyet/>
7. <https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/.html>.

AİLƏDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏR ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR

Möylayeva Təhminə

XÜLASƏ

Bu məqalədə ailədə şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər, onların düzgün təşkil formaları, valideyn-övlad münasibətləri barədə bəhs edilmişdir. Arzuolunmaz şəkildə təşkil edilmiş ailədaxili münasibətlərin uşaqların tərbiyəsində, psixi, emosional vəziyyətində mənfi dəyişikliklərə səbəb olduğu barədə məlumat verilmişdir. Valideynlərlə uşaqların mütəmadi

şəkildə qarşılıqlı ünsiyyətinin vacibliyi vurğulanmışdır. Uşağın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə mühitinin əvəzsiz rolu olduğunu və xüsusilə də, ailə üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətin bu formalaşmaya təsiri nəzərə çatdırılmışdır.

МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СЕМЬЕ

Мойлаева Тахмина

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о межличностных отношениях в семье, их правильной организации, детско-родительских отношениях. Отмечено, что нежелательно организованные семейные отношения вызывают негативные изменения в воспитании, психическом и эмоциональном состоянии детей. Подчеркнута важность регулярного общения родителей и детей. Семейная среда играет незаменимую роль в развитии ребенка как личности, и, в частности, учитывается влияние на это формирование взаимодействия с членами семьи.

INTERPERSONAL RELATIONS IN THE FAMILY

Moyleyeva Tahmina

SUMMARY

This article talks about interpersonal relationships in the family, their proper organization, parent-child relationships. It has been reported that undesiredly organized family relationships cause negative changes in children's upbringing, mental and emotional state. The importance of regular communication between parents and children was emphasized. The family environment has an indispensable role in the development of a child as a personality, and in particular, the influence of interaction with family members on this formation has been brought into consideration.

PEŞƏKAR TƏRBIYƏÇİ MÜƏLLİMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsirli Aydan Üzeyir qızı
ADPU- nun II kurs magistrantı
aydannesirli2000@icloud.com

Açar sözlər: peşəkarlıq, tərbiyəçi, tərbiyə, vətənpərvərlik, müəllim, vətən, uşaqlar.

Ключевые слова: профессионализм, воспитатель, воспитание, патриотизм, педагог, Родина, дети.

Keywords: professionalism, educator, education, patriotism, teacher, motherland, children.

Peşəkarlıq hər bir tərbiyəçi müəllim üçün önəmli keyfiyyətlərdəndir. Bununla o, öz işinin tamlığını, uşağayönümlü və nəticəyönümlü olmasını təmin edir. Uşaqların təfəkkürünü və onların şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir.

Peşəkarlıq- tərbiyəçi müəllimin lazım olan biliyə, bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməsi, yeni texnologiyalardan yaradıcı formada istifadə etməsi və işinin incəliklərini dərinlən bilməsidir. Tərbiyəçi müəllimin peşəkar olması onun tək cə müəllim kimi deyil, həm şəxsiyyət, həm də vətəndaş kimi hörmət qazanmasına imkan verir.

Peşəkar tərbiyəçi müəllim digər tərbiyəçi müəllimlərdən aşağıdakı keyfiyyətlərinə görə seçilir:

- peşəkar tərbiyəçi müəllim işini sevən və işinin bütün xırdaçılıqlarını bilən əsl tərbiyəçi müəllimdir;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim hadisələrə, problemlərə ustalıqla müdaxilə edir və çətin situasiyadan neçə çıxmaq lazım olduğunu bilir;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim daim yenilik arxasınca qaçır, araşdırır, tədqiqatçılıq edir, axtarır və tapır. Sonda isə öz işində yaradıcılığını nümayiş etdirir;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim bu gün, bu saat üçün deyil gələcək üçün çalışır. Heç bir maddiyyat güdmədən gələcəyimizi formalaşdırır. Çünki, onun bu gün tərbiyə etdiyi uşaqlar bizim gələcəyimizin qurucularıdır;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim uşaqlara dəyər verir və onların şəxsiyyətinə hörmət edir. Uşaqlarla öz arasında subyekt- subyekt münasibətlərini formalaşdırır;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim özünün hərəkətlərinin, geyim tərzinin, nitqinin, ünsiyyət tərzinin bir- birini tamamlamasına diqqət yetirir;

- peşəkar tərbiyəçi müəllim sözü və əməli ilə uşaqların rəğbətini qazanır. Uşaqlar onun hamıya qarşı obyektiv və ədalətli olduğunu hər situasiyada görürlər. İş cəzaya gəldikdə isə, sözsüz ki, uşağın şəxsiyyətini deyil, etdiyi yanlış hərəkəti tənqid edir.

Peşəkar tərbiyəçi müəllim bir sıra peşə qabiliyyətlərinə sahib olmalıdır. Həmin peşə qabiliyyətləri bunlardır:

1. Akademik qabiliyyət.
2. Didaktik qabiliyyət.
3. Kommunikativ qabiliyyət.
4. Konstruktiv qabiliyyət.
5. İradi- emosional qabiliyyət.
6. Perseptiv qabiliyyət.
7. Suqgestiv qabiliyyət.
8. Diqqəti paylaya bilmək qabiliyyəti.
9. Aktyorluq qabiliyyəti. [1, səh. 60].

1. Hər bir tərbiyəçi müəllim işinə dair biliklərə dərinlən yiyələnməli, elmi biliklərə sahib olmalı və bu bilikləri uşaqlara çatdırma bilməlidir.

2. Tərbiyəçi müəllim uşaqlara nəyisə aşılmaq və öyrətmək bacarığına malik olmalıdır. Bəzən olur ki, tərbiyəçi müəllim savadlı olur, lakin bunu uşaqlara aşılmağa bilmir, öyrətmək bacarığı olmur. Öyrədə bilməklə yanaşı, həmçinin lazım gəldikdə düzgün istiqamətləndirməyi də bacarmalıdır. Yəni, öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Tərbiyəçi müəllim bir növ fasilitator rolunda çıxış etməlidir.

3. Tərbiyəçi müəllim cəmiyyətin hər bir üzvi ilə- kiçiklərlə, gənclərlə, valideynlərlə, iş yoldaşları ilə, rəhbərliklə və s. düzgün formada ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

4. Kollektivin fəaliyyətini təşkil etmək bacarığıdır ki, tərbiyəçi müəllim uşaqların fəaliyyət zamanı rastlaşa biləcəyi çətin situasiyaları əvvəlcədən bilir və onları həll etmək qabiliyyətinə malik olur.

5. Tərbiyəçi müəllim emosiyalarını və hislərini idarə etməyi bacarmalıdır. Uşaqlarla işin təşkili zamanı tərbiyəçi müəllim həm mülayimliyi, həm də ciddiliyi qorumaqla, onlara səbrlə yanaşmağı bacarmalıdır. İşini uğurla başa çatdırmaqda iradəli olmalıdır.

6. Tərbiyəçi müəllimin uşaqların daxili aləmini, psixi durumunu, uşaq şəxsiyyətinin incəliklərini bilməsi vacibdir. Bunun nəticəsində tərbiyəçi müəllim uşaqlarda baş verən hər cür dəyişiklikləri anlaya bilir.

7. Tərbiyəçi müəllimin uşaqların hislərinə təsir etməsi mühim qabiliyyətdir. Belə olduğu halda tərbiyəçi müəllimin uşaqlara verdiyi tapşırıqların həyata keçirilməsi uğurla yekunlaşır.

8. Bu zaman tərbiyəçi müəllim bütün uşaqlara diqqət yetirə bilir. Uşaqların ümumi vəziyyətini aşkar edir. Uşaqlarda müşahidə etdiyi durumlara (yorğunluq, yuxusuzluq, diqqətsizlik və s.) müdaxilə edir.

9. Tərbiyəçi müəllim və aktyor bir- birinə çox bənzəyir. Hər ikisi insanların hislərinə təsir göstərir və onları tərbiyə edir. Hər ikisi insanların önündə çıxış edir, lakin biri səhnədə, digəri isə auditoriyada olur.

Bu qabiliyyətlər tərbiyəçi müəllimlərə hazır şəkildə verilmir, bunlara sahib olmaq üçün çoxlu çalışmaq və hər zaman öyrənmək lazımdır. "Müəllim nə qədər ki, oxuyur, öyrənir, o yaşayır, o oxumağı dayandırdıqda ondakı müəllimlik ölür". [K. D. Uşinski].

Hər bir peşəkar tərbiyəçi müəllim uşaq psixologiyasından xəbərdar olmalıdır. Xüsusilə də, uşaq temperament tipinin xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir və işin təşkili zamanı bu psixoloji tipləri nəzərə almalıdır. Dörd temperament tipi mövcuddur:

1. Sanqvinik;
2. Xolerik;
3. Fleqmatik;
4. Melanxolik. [3, səh. 450].

1. Belə uşaqlar çox hərəkətli olur, hər yerə tez öyrəşir, ağlamağa az meyilli olur, ətraf aləmə çox maraqlıdır, hərəkətli oyunlarda aktiv olur, daim şən əhval- ruhiyyəyə də olur, ünsiyyətçil olurlar. Lakin, bəzi qüsurları da vardır. Onlar məşğələlərdə verilən tapşırıqlardan tez yorulur. Belə uşaqları tərbiyəçi müəllim nəzarətdə saxlamalıdır ki, onlarda baş verən fikir dağınıqlığına müdaxilə edə bilsin.

2. Qorxu bilməyən, dalaşqan, sakitləşməsi çətin olan uşaqlardır. Fiziki cəzanı əsla qəbul etmirlər. Hay- küylü oyunları, ətrafı təəccübləndirməyi, yüksək səsle danışmağı sevirlər. Belə uşaqlarda tərbiyəçi müəllim səbrlə, təmkinlə davranmalıdır ki, uşaqlar da bu xüsusiyyətləri özlərinə götürə bilsinlər.

3. Çox sakit, mehriban xarakterli, asta hərəkətli, özünənəzarətdə güclü olan uşaqlardır. Hislərini biruzə verməzlər, tənqid edilməyi sevməzlər. Sakit tərzli, tək oynaya biləcəkləri oyunları sevirlər. Belə uşaqlarla məşğələ zamanı onları tapşırığı tez icra etməyə həvəsləndirmək lazımdır, oyun seçimində əyləncəli oyunların seçimi daha uyğundur. Tərbiyəçi müəllim onlarla ünsiyyət zamanı öz emosiyalarını biruzə verməlidir, ürəkdən, səmimi gülməli, mimikalarını canlı şəkildə göstərməlidir.

4. Tez küsən, həyəcanlanan, özünə tez qapanan uşaqdır və sakit səs tonuyla danışırlar. Tərbiyəçi müəllim onları ruhlandırıcı işlər görməli, onlarla çoxlu sual- cavab keçirməli, söhbətlər aparılmalıdır. Əgər uşaq az danışarsa, tapşırmaq lazımdır ki, gələn dəfə hadisələri daha diqqətlə müşahidə etsinlər və yadda saxlayaraq bu barədə söhbətlər etsinlər.

Peşəkar tərbiyəçi müəllim məşğələ zamanı, tərbiyə işlərində, oyunların keçirilməsində və s. işlər zamanı uşaqların bu tiplərini nəzərə almalıdır və həmçinin vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması zamanı uşaqları, onların xüsusiyyətlərinə uyğun yöndə istiqamətləndirməlidir.

Tərbiyəçi və müəllimlərin gözəl xüsusiyyətləri dinimizdə də yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, islam dinində tərbiyəçi müəllimin üzərinə düşən vəzifələr bu cür qeyd olunmuşdur:

1. Tərbiyəçi və müəllimin vəzifələrindən ən başlıcası uşaqlara əxlaqi və dini bilikləri aşılamaqla onların əxlaqi tərbiyəsinin inkişaf etdirməkdir;

2. Uşaqlara elmə və təhsilə yiyələnməyin əhəmiyyətini onlara izah etməlidir;

3. Tərbiyəçi və müəllim və uşaq münasibətləri islam- qardaşlıq tərzində formalaşmalıdır. Yəni, tərbiyəçi müəllim uşaqları öz övladları kimi sevməli, özünə və öz övladlarına rəva bilmədiyini digər uşaqlara da rəva bilməməlidir;

4. Tərbiyəçi və müəllim uşaqları xoşagəlməz xasiyyətlərdən- yalan danışmaqdan, dava etməkdən, kobudluqdan, lovğalıqdan, xəsislikdən və s. kimi pis xüsusiyyətlərdən çəkindirməyə çalışmalıdır. Bu əməllərin günah olmasını onlara başa salmalıdır;

5. Tərbiyəçi və müəllim uşaqlarla təvazökar olmalı, təkəbbürlükdən uzaq olmalıdır;

6. Tərbiyəçi və müəllim uşaqlara nəyisə izah edərkən onların istedad və bacarıqlarını nəzərə alaraq, onlara müvafiq şəkildə izah etməlidir;

7. Tərbiyəçi və müəllim uşaqları gələcəyə ümidlə tərbiyə etməli, həyatın hər sahəsində onların uğurla addımlayacağına inam yaratmalıdır;

8. Tərbiyəçi və müəllim uşaqları bir- birlərinə hörmətlə yanaşmaq şərtiylə onların müzakirələrə və sual- cavaba qoşulmasına cəlb etməlidir;

9. Tərbiyəçi və müəllim uşaqlarda kəşf etdiyi qabiliyyətlərin üzərində çalışmalı və onları o istiqamətə yönəltməlidir;

10. Tərbiyəçi və müəllim öz fəal uşaqlarını həyatlarının sonrakı mərhələsində də hamıya tanıtdırmalıdır və onlardan sonra gələn yeni uşaqların tərbiyəsilə məşğul olmalıdır.

Uşaqların islam dininin vəzifələrinə əsasən tərbiyə olunması, tərbiyəçi müəllimin dinimizin qaydalarına əsasən uşaqlarla tərbiyə işlərini aparması vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dinimizin islam dini olması uşaqlara çatdırılmalıdır. Peşəkar tərbiyəçi müəllimə verilən tələbləri prof. Müseyib İlyasovun kitabında qeyd olunanlarla və dinimizdə qeyd olunanları müqayisə edə bilərik. Qeyd olunan vəzifələr demək olar ki, bir-birini təsdiqləyir, böyük fərqlər yoxdur. Lakin,, islam dinində qeyd olunan vəzifələrdə bəzi nöqsanlar gözə çarpır. 4- cü vəzifənin izahında belə bir fikir qeyd olunmuşdur: “ Onunla yumşaq danışın. Bəlkə öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud [Rəbbindən] qorxsun” [4].

Mənim fikrimcə, bu fikir o qədər də doğru deyil. Çünki, uşaqlarda qorxu hissənin olması onların özgüvənləri üçün yaxşı əlamət deyil, bu zaman uşaqların özlərinə inamı olmur. Uşaq əgər qorxu hissə ilə yanlışlardan çəkinsə, gələcəkdə o, müstəqil olduqdan sonra artıq heçkimdən qorxmıdığı vaxtda yanlış olan əməllərə can atacaq. Əksinə, uşağı qorxutmadan onlara yanlış əməlin nə ilə nəticələncəyi başa salınsa, o artıq özü öz istəyi ilə o əməldən uzaq olacaq. Həmçinin, bu vətənə qulluqla da bağlıdır. Uşaq kiçik yaşlarından vətənə məhəbbət hissə ilə böyüdü, artıq gələcəkdə öz istəklərilə vətənə qulluğa yollanacaq. Çox təəsüfləndirici hal olsada, bəzən vətənə qulluqdan yayınma halları baş verir. Bu isə yaxşı bir hal deyil. Bəzən isə nəyinsə məcburiyyətindən və ya nəyinsə qorxusundan vətənə qulluğu seçirlər. Bu cür halların qarşısı isə yalnız və yalnız düzgün tərbiyə yolu ilə almaq mümkündür. Ailədə yaxşı valideynlərin, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində peşəkar tərbiyəçi müəllimin, orta məktəblərdə peşəkar müəllimin düzgün tərbiyəsi sayəsində vətənpərvər insanlar yetişdirmək mümkündür. Bu baxımdan uşaqlara hərbi- vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılma-

ması olduqca vacibdir. Bu zaman hərbi- vətənpərvərliklə bağlı məlumatlar uşaqların yaşlarına uyğun seçilməli və əxlaq tərbiyəsi üzrə işlər getməlidir. Veriləcək məlumatları bu cür təyin etmək olar:

1. Vətən və vətənimizin sərvətləri haqqında;
2. Ölkəmizin müharibə şəraitində olması haqqında;
3. Ölkəmizin keçmişi haqqında;
4. Milli Qəhrəmanlarımız haqqında;
5. Müharibə şəraitində necə davranmaq lazım olduğu haqqında;
6. Hərbi- texnikalar haqqında sadə məlumatlar;
7. Hərbi- texnikaların sərgiləndiyi yerlərə ekskursiyanın təşkili;
8. Milli Ordu haqqında;
9. Hərbi peşə işçiləriylə tanışlıq;
10. Vətən müharibəsi iştirakçıları və şəhidlər haqqında.[5, səh. 41].

Beləliklə, uşaqların vətən haqqında məlumatlandırılması onların hislərinin formalaşmasına və vətən haqqında biliklərə sahib olmalarına şərait yaradır. Bununla da onlarda vətən haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşır. Doğma yurda məhəbbət hissinin ilk toxumları məhz, bu yaşda uşaqların qəlbə səpilir. Ona görə də, bu prosesə məsuliyyətlə yanaşmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M. “Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri”, Bakı-2018.
2. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı-1953.
3. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı- 2009.
4. <https://aztehsil.com/mel/88-mllimlr-oxuyaq-dinimiz-gr-mllimin-zrin-dn-vziflr.html>.
5. Sadıqova S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-əxlaqi tərbiyəsi məsələləri (hərbi vətənpərvərlik). Bakı- 2016.

PEŞƏKAR TƏRBIYƏÇİ MÜƏLLİMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsirli Aydan

XÜLASƏ

Peşəkarlıq- tərbiyəçi müəllimin lazım olan biliyə, bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməsi, yeni texnologiyalardan yaradıcı formada istifadə etməsi və işinin incəliklərini dərinlən bilməsidir. Tərbiyəçi və müəllimlərin gözəl xüsusiyyətləri dinimizdə də yüksək qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, uşaqların vətən haqqında məlumatlandırılması onların hislərinin formalaşmasına və vətən haqqında biliklərə sahib olmalarına şərait yaradır. Bununla da onlarda vətən haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşır.

CHARACTERISTICS OF A PROFESSIONAL TEACHER

Nəsirli Aydan

SUMMARY

Professionalism is the teacher's acquisition of necessary knowledge, skills and habits, creative use of new technologies, and deep knowledge of the intricacies of his work. The wonderful qualities of educators and teachers are also highly valued in our religion. Thus,

informing children about the motherland enables them to form their feelings and acquire knowledge about the motherland. With this, they form initial ideas about the homeland.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УЧИТЕЛЯ

Насирли Айдан

АННОТАЦИЯ

Профессионализм – это приобретение педагогом необходимых знаний, умений и навыков, творческое использование новых технологий, глубокое знание тонкостей своей работы. Замечательные качества воспитателей и учителей также высоко ценятся в нашей религии. Таким образом, информирование детей о Родине дает возможность формировать у них чувства и приобретать знания о Родине. При этом у них формируются первоначальные представления о родине.

SOSIALLAŞMADA TEXNİKİ İMKANLARIN ROLU

Məmmədzadə Səbinə Cavanşir qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı
mammadzadesabina8@gmail.com

Açar sözlər: Sosiallaşma cəmiyyəti, Düzgün sosiallaşma bacarıqları, texnologiyanın inkişafı, sosiallaşma və texnologiyanın vəhdəti, sosiallaşma.

Ключевые слова: «социализация общества», «правильные навыки социализации», «технологическое развитие», «единство социализации и технологии», «социализация».

Keywords: Socialization society, Proper socialization skills, technological development, unity of socialization and technology, socialization.

Sosiallaşma cəmiyyətin müəyyən bir sosial mədəniyyətə uyğunlaşa bilən, sosial həyatda iştirak edə və müəyyən sosial rolları yerinə yetirə bilən sosial şəxsə çevirməsi, özünü tədricən tanımaq və cəmiyyətin ixtisaslı üzvü olma prosesidir. İnsan ilk növbədə zəruri sosiallaşma məlumatların öyrənməli, cəmiyyətdə yaşaması, sosial həyat üçün zəruri olan ilkin bilik, bacarıq, və sosial normaları mənimsəməlidir. Yəni, fiziki şəxsin sosial şəxsə çevrilməsi üçün fərdin əsas bioloji şərtlərinə arxalanmaqla yanaşı, həm də fərdin ideyalarına, psixoloji xüsusiyyətlərinə və şəxsiyyətinə təsir edən xarici sosial mühit şəraitini tanımaq, balanslaşdırmaq lazımdır. Yalnız sosial mühitin təsiri və funksiyası sayəsində toplum cəmiyyətin müdafiə etdiyi dəyərləri, sosial normaları, davranış və məqsədləri dərk edə, qəbul edə bilirlər.

Hər bir insanın sosioloji ehtiyacları var, çünki o, eyni zamanda sosial bir varlıqdır və içində yaşadığı sosial həyatın bir hissəsini təşkil edir. İnsanın bu ehtiyacı isə onun sosiallaşması ilə təmin olunur. Sosiallaşmanın təbii nəticəsidir ki, fərd öz yerini şəxsiyyətə devr edir. Sosiallaşma prosesinin təməli isə ailədə atılır [2].

Müasir insan sosial mühitdə digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlər quraraq, onlara uyğunlaşaraq yaşamaq məcburiyyətindədir. O, belə qarşılıqlı münasibətlər zamanı həm psixoloji, həm də sosial tələbatını təmin edir. İnsan bir sosial mühitdə (qrup içərisində) ortaya qoyduğu və ya ortaya qoyacağı davranışlarında öz psixoloji xüsusiyyətlərinin təsiri altında olduğu halda eyni zamanda birlikdə yaşadığı sosial mühitin də (qrupun da) təsiri altında qalaraq müəyyən davranışlar göstərir ki, bu davranışlar da sosial rollar əsasında müəyyənləşir [1].

İnsan cəmiyyəti daim təkamüldə olan və daim hərəkətdə olan sistemdir. Odur ki, insanın sosiallaşması insanın həyatı boyu sosial biliklərin, peşə bacarıqlarının və davranış normalarının öyrənilməsi, özü, başqaları və cəmiyyət arasında münasibətlərin vaxtında tənzimlənməsi prosesidir. Xüsusən də sosial transformasiya dövründə sosial dəyişikliklər insanların fikir və davranışlarının sosial inkişafa uyğun olmadığını hiss etmələrinə səbəb olacaq. Ona görə də onlar şüurlu şəkildə sosial həyata uyğunlaşmalı və ictimailəşməyə davam etmək lazımdır.

Bu gün dünyanın dörd bir yanında sosiallaşma prosesində iştirak etmək üçün texniki imkanlardan yaralanan insanlar var. Texnologiyanın inkişafı bizlərə çox işlərdə kömək etdiyi kimi sosiallaşma prosesində də məsafələri qısaldaraq, insanların yaxınlaşmasına imkan yaradır.

Televiziya və telefon, internetlə təmsil olunan kompüter şəbəkəsi texnologiyası müasir cəmiyyətdə informasiya mübadiləsi üçün mühüm vasitəyə çevrilib. Bu vasitələr özünəməxsus metodu və zəngin məzmunu ilə insanlara çoxşeyi dərk etmək və qavramaq üçün yeni mühit yaradır. Ənənəvi sosial şəbəkə informasiya mübadiləsi, sosial qrup

strukturu və insanların sosial qarşılıqlı əlaqəsi zaman baxımından əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Onun zahiri görünüşü insanların dünyaya baxışını genişləndirir və insanların dünyanı dərk etmək imkanlarını artırır, həm də insanların sosiallaşmasının istiqamətinə və məzmununa böyük təsir göstərir.

Müasir dövrdə medianın ən mühüm funksiyalarından biri də milli maraqları üstün tutmaq, vətəndaşları dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyə etməkdir. Bu sahədə KİV-lər cəmiyyətdə əsl vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına töhfələr verməlidir. Etiraf edək ki, bəzən eyni informasiya bir neçə mətbuat orqanında dərc olunur, özü də təhrif olunmuş variantda [3].

Təhsil insanın sosiallaşmasının başlanğıcıdır, xüsusən də elm və texnologiyanın gündəngünə inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə. Cəmiyyətin üzvləri müasir sosial şəraitə uyğunlaşmaq üçün elm və mədəniyyət haqqında əsas bilikləri öyrənməli və özünüməşğulluq üçün müəyyən bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Həyat. Eyni zamanda, müxtəlif sosial maarifləndirmə və təbliğat formaları vasitəsilə sosial üzvlər tədricən bir inam, vərdiş və ənənə formalaşdırır, müasir cəmiyyətin inkişafına uyğun davranış kodeksini yaradırlar. Bununla belə ənənəvi təhsil prosesi həmişə ailə, məktəb, iş vahidi və sosial çevrə ətrafında özünü biruzə verir.

Radio, televiziya və digər elektron medianın yaranması insanların qəbul etməsi üçün ictimailəşdirilmiş təhsilin əhatəsini genişləndirsə də, hələ də millətin və ölkənin mədəniyyətinin dərin izlərini saxlayır. Şəbəkə texnologiyası telefon, teleqraf, radio və televiziya kimi ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrini qabaqcıl peyk, optik kabel və kompüter rabitəsi üsulları ilə birləşdirərək bu əsrdə ən geniş qlobal informasiya cəmiyyəti formalaşdırır. O, coğrafi və vaxt məhdudiyyətlərini aşaraq, bütün bəşəriyyətin mükəmməl mədəni irsini, ən son müasir elmi və texnoloji nailiyyətləri, cəmiyyət tərəfindən təbliğ edilən dəyərləri və davranış normalarını vaxtında yaymaq üçün qabaqcıl elektron texnologiyadan istifadə edir, cəmiyyətin üzvlərinə əvvəlkindən daha çox sosial mühitdə yaşamağa kömək edir.

Əlbəttə ki, texniki imkanlar dedikcə sadəcə mobil telefonlar, kompüterlər, internet şəbəkəsi nəzərdə tutulmur. Texniki imkanlara məşinlər, fiziki məhdudiyyətli şəxslər üçün arabalar, canlı və ya cansız resurslar və s. Aiddir.

Məktəblər ilk növbədə uşaqlar üçün təkə öyrənmə deyil, sosiallaşma mərkəzləridir. Şagirdlər həm sosiallaşdıqları və qavradıqları dərəcədə öyrənirlər, həm də onların sosial təcrübəsi öyrənmə münasibətlərinə təsir göstərir.

Texnologiya inqilab edir. Onun kəşfləri cəmiyyətin inanclarını və normalarını dəyişdirə bilər. Keçmiş və indiki texnologiyaların kontrastı yeni ixtiraların və kəşflərin sosiallaşmaya necə böyük təsir etdiyini göstərir. İnsanlar ətraf mühit və onların qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Ona görə də yeni texnologiya ətraf mühiti dəyişdirəndə insanlar da dəyişir. Sonra bütövlükdə cəmiyyət dəyişir. Texnologiyanın gələcəyi bizim cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqəmizi və fəaliyyətimizi dəyişəcək. Texnologiyanın cəmiyyətin mədəniyyətini və normalarını necə dəyişdirə biləcəyini nəzərdən keçirmək onun sosiallaşmaya böyük təsirini göstərə bilər. Məktəblər tədrisdə inqilab etməyə kömək etmək üçün daha çox texnologiyaya sahib olacaq və onu daha səmərəli edəcək. Beləliklə, uşaqlar daha sürətli öyrənə və gələcəkdə daha da böyük texnologiya inkişaf etdirə bilirlər. Ailə münasibətləri oyunlar və kompüterlər kimi texnologiya ilə müsbət və ya mənfi şəkildə dəyişdirilə bilər. Valideyn və uşağın davranışından asılı olaraq onlar vaxt keçirə və ya daha az vaxt keçirə bilirlər. Oyunlar və İnternet sayəsində uşaqlar zövq aldıkları şeyi kəşf edə və öyrənə bilirlər. Media onlara müxtəlif rollara daha çox məruz qalmağa imkan verir. Bu ifşa uşaqlara müxtəlif vəziyyətlərdə hansı rollardan istifadə etməli olduqlarını hiss etməyə imkan verir. Beləliklə, uşaqlar müxtəlif simaları təqlid edə və istədikləri zaman istifadə edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. S. Həsənlı: “Şəxsiyyətin uğurlu sosiallaşma sına sosial rolların təsiri” məqaləsi
2. V. İsmayılov: “ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU”
3. Google search <https://kaspi.az/az/informasiya-cemiyetinde-kiv-in-artan-rolu>
4. Ə. Paşayev, F.Rüstəmov. Pədoqogika. Bakı. 2017
5. Ə. Ağayev, Y.Rzayeva, T.Hüseynova, T.Vahabova. Sosial pədoqogika. Bakı. 2008
6. M. İsmixanov, S. Vəliyeva. Sosial pədoqogika. Bakı. 2013.

SOSIALLAŞMADA TEXNİKİ İMKANLARIN ROLU

Məmmədzadə Səbinə

XÜLASƏ

21-ci əsrdə texnologiya həyatımızın hər sahəsinə inteqrasiya olunduğunu araşdırır. Bu, mədəniyyətimizin, evlərimizin, məktəblərimizin və icmalarımızın bütün hissələridir. Bəs bu, formalaşma illərində olanlara necə təsir edir? Texnologiyanın bolluğunun yeni nəsillərə təsiri varmı və bu, bizi narahat edirmi? Məqələdə sosial medianın XXI əsrdə gənc nəsillərin sosial inkişafında və ya sosiallaşmasında böyük rol oynadığı əsas götürülür. Boz məqələmizdə texnologiyanın sosiallaşma prosesində müsbət və mənfi tərəflərini müzakirə edəcəyik.

РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В СОЦИАЛИЗАЦИИ

Мамедзаде Сабина

АННОТАЦИЯ

В 21 веке он исследует, как технологии интегрируются во все аспекты нашей жизни. Все это является частью нашей культуры, наших домов, наших школ и наших сообществ. Но как это влияет на тех, кто находится в периоде их становления? Влияет ли избыток технологий на новые поколения и беспокоимся ли мы об этом? В статье предполагается, что социальные медиа играют большую роль в социальном развитии или социализации молодых поколений в 21 веке. В нашей серой статье мы обсудим положительные и отрицательные стороны технологий в процессе социализации.

THE ROLE OF TECHNICAL OPPORTUNITIES IN SOCIALIZATION

Mammadzadeh Sabina

SUMMARY

In the 21st century, it explores how technology is integrated into every aspect of our lives. It is all part of our culture, our homes, our schools and our communities. But how does this affect those in their formative years? Does the abundance of technology have an effect on the new generations and do we worry about it? The article assumes that social media plays a major role in the social development or socialization of young generations in the 21st century. In our gray article, we will discuss the positive and negative aspects of technology in the process of socialization.

MÜNDƏRİCAT

SOSIAL İŞ

<i>İsgəndərova Günel.</i> Yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar və kişilərdə cinayət-karlığın qarşısının alınmasında sosial işçinin rolu	3
<i>Arixova Nəzrin.</i> Internet “oyunları” və intihar	13
<i>Həsənzadə Aytac.</i> Risk qrupuna daxil olan gənclərin sosial müdafiəsi mexanizmi	18
<i>Hüseynli Gülüm.</i> Yoxsulluq problemi və onun yaranmasının səbəbləri	30
<i>Rəhimli Gülşən.</i> Tələbə gənclərin sosial müdafiəsinin təşkili mexanizmləri	36
<i>Əliyeva Adilə.</i> Uşaqların internat müəssisələrinə yerləşdirilmə səbəbləri və bunun uşaqlara təsiri	41
<i>Alışanlı Cəmilə.</i> QİÇS xəstələri ilə sosial işin əsasları	47
<i>Əliyev Kənan.</i> Sosial işdə ictimaiyyət ilə əlaqələrin (PR) təzahür formaları	51
<i>Qəhrəmanova Əsli.</i> Pandemiyanın gənclərə mənfi təsiri	58
<i>Muradova Ləman.</i> Qarabağ mədəniyyətinin etnoqrafik cəhətdən tədqiq edilməsində onun tarixi inkişaf yolunun əhəmiyyəti	62

FƏLSƏFƏ

<i>Hacıyev Zeynəddin.</i> Dünyagörüşü mədəniyyətinin sosial işdə rolu	68

SOSİOLOGİYA

<i>Qasımov Zülfüqar.</i> Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə Azərbaycanın rolu	74
<i>Şahverdiyeva Fərqanə.</i> Ailənin müasir Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda yeri və rolu	81

POLİTOLOGİYA, İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

<i>Mehraliyeva Şövkət.</i> ABŞ-ın Azərbaycan üzərindən formalaşdırdığı diplomatik siyasət	85
<i>Məmmədov Rauf.</i> Şuşa bəyannaməsi və Cənubi Qafqazda strateji əməkdaşlıqlar	91
<i>Xəyyam İsmayilzadə, Aytən Həsənova.</i> Türk dövlətləri birliyi çərçivəsində Naxçıvan və Səmərqənd Sammitləri: əhəmiyyəti və beynəlxalq təsirləri	96
<i>Vüqarlı Altı.</i> Beynəlxalq aləmdə Covid-19 pandemiyasının vergi və fiskal siyasətə təsirinin təhlili	103
<i>Gasimova Nazrin.</i> Implicit and explicit reasons of the intervention in Iraq	110
<i>Xıdırov Niyazi.</i> Covid-19 pandemiyası və sonrasındakı Cənubi Qafqaz	118
<i>Rzaquluzadə Əlibala.</i> Xarici ticarətin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri	122
<i>Əliyeva Aytən.</i> Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində enerji faktoru	126

Mustafayev Məmməd. Rusiya-Ukrayna müharibəsində danışıqlar prosesi.....	135
Həsənova Pəri, Məhəmməd Mirzəyev. Xarici ticarət siyasətinin mahiyyəti onun həyata keçirilmə xüsusiyyətləri	140
Əliyeva Sada. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti sahəsində problemlər.....	146
Əliyev Əli. Siyasi propaqanda: mahiyyəti, “rəngləri” və texnologiyaları	150
Həsənova Pəri, Qasimov Ceyhun. Azərbaycanda turizm sferasının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	157
Həsənova Pəri, Quliyeva Nurlana. Xarici investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları	162

PSIXOLOGİYA

Səməndərova Aydan. Hibrstofiliyanın səbəbləri və növləri	168
Lamiyə Namazova. Uşaqların mənəvi tərbiyəsində ailə münasibətlərinin rolu	174
Piriyeva Zeynəb. Ümumi təhsil məktəblərinin sosial-psixoloji aspektləri	178
Эюбова Мехрибан, Ахмедова Лейла. Агрессивное поведение и её особенности в подростковом возрасте	182

FİLOLOGİYA

Hacı-Şəmiyeva Sevdə. Azərbaycan kinosunun inkişaf tarixi (1916-1950-ci illər).....	185
Gəncəli Samirə. Təsir Təbrizi yaradıcılığının tədqiqi və nəşri tarixi barədə.....	189

PEDAQOGİKA

Qurbanova Şəhran. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil mərhələsində inkişafetdirici mühitin yaradılması	195
Qarayeva Sücayə. Ailədaxili münasibətlərin uşaqların təhsil həyatında rolu	201
Hacıyeva Brilyant. Dünyada ali təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə	205
Həsənli Nərmin. Təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində tətbiq edilən monitoring və qiymətləndirmənin mahiyyəti.....	210
Möyləyeva Təhminə. Ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlər.....	214
Nəsirli Aydan. Peşəkar tərbiyəçi müəllimin xüsusiyyətləri	218
Məmməd zadə Səbinə. Sosiallaşmada texniki imkanların rolu	223

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 32

(I hissə)

Təsisçi: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Yığılmağa verilmişdir: 25.03.2023

Çapa imzalanmışdır: 28.03.2023

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 28,5

Sifariş № 78

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69

